

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ
Перша світова у 211 епізодах

Петер Енґлунд

Петер Енґлунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова
у 211 епізодах

F FOLIO

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ
Перша світова у 211 епізодах

Петер Енглунд

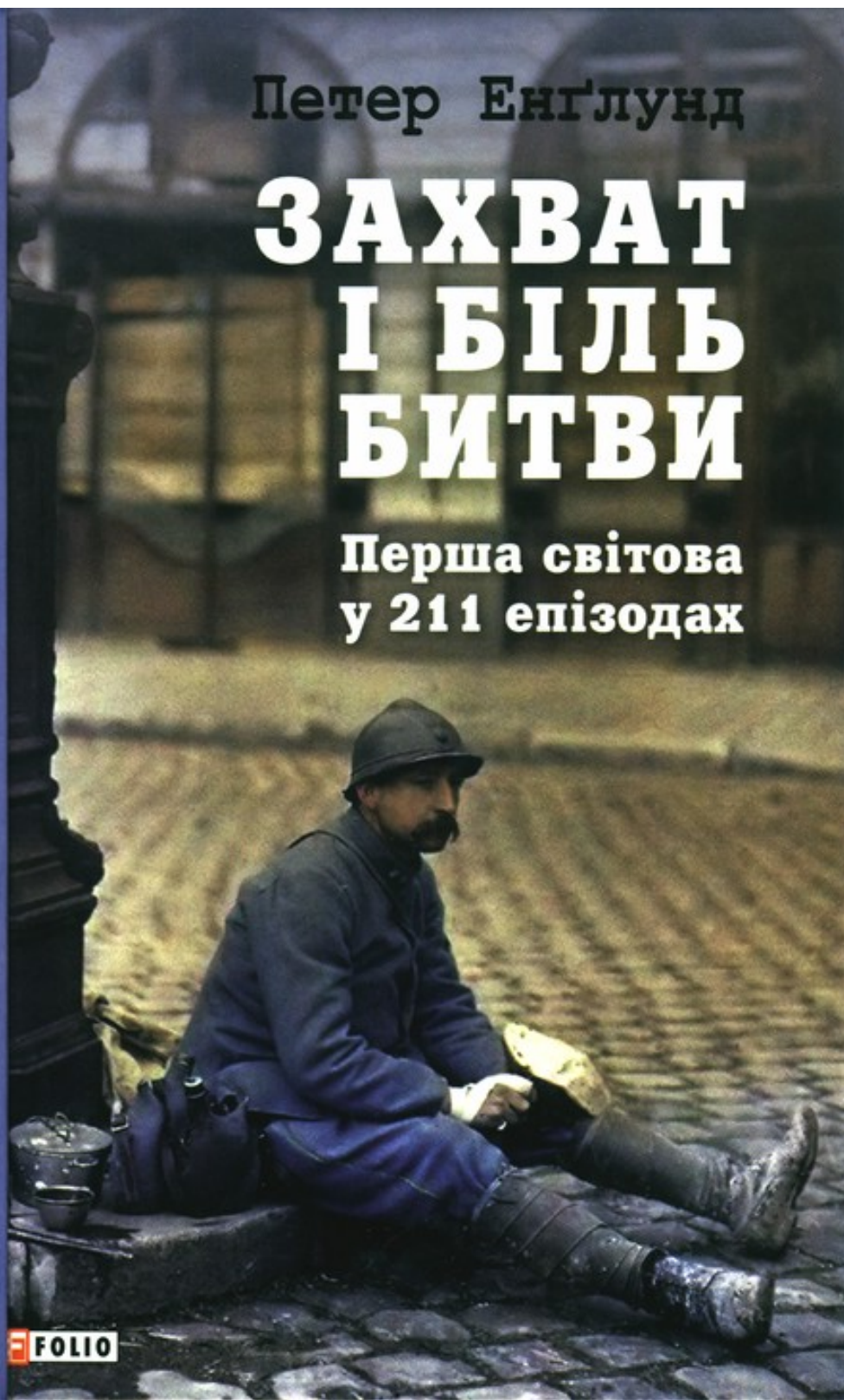

F FOLIO

Петер Енглунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова
у 211 епізодах

Петер Енґлунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

**Перша світова
у 211 епізодах**

Петер Енглунд

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова у 211 епізодах

Присвячується пам'яті Карла Енглунда, рядового австралійської армії, службовий номер 3304, 3-тя австралійська дивізія, 11-та бригада, 43-й піхотний батальйон. Учасник битв біля Мессін і Пашендейла 1917 року. Загинув у битві поблизу Ам'єна 13 вересня 1918 року. Місце поховання невідоме.

...Усе, що народжується тортурного й страшного на ешафотах, у катівнях, божевільнях, операційних, під склепіннями мостів пізньої осені, — все не здається і вперто наполягає на своїй страшній дійсності. Ти хочеш його забути. Сон охоче стирає в мозку його борозни, але сновиддя скасовують роботу сну, знову прокреслюючи стерті знаки.

І ти прокидаєшся, задихаючись, запалюєш свічку у темряві, і, як солодку воду, ковтаєш світанкові струмені спокою. Але на якому ж вузькому краєчку тримається цей спокій! Один незграбний рух — і знову погляд іде крізь знайоме, дружнє і за оманливими втішними контурами ловить обриси жаху.

*Райнер Марія Рільке. «Нотатки
Мальте Лявридса Бригге», 1910 [\[1\]](#).*

Літо було чудесне, мало стати ще чудеснішим. Ми всі безтурботно дивилися в майбутнє. Пам'ятаю, як напередодні від'їзду я йшов у Бадені з одним приятелем виноградниками. Тоді старий виноградар сказав нам: «Такого літа, як це, давно вже ми не бачили. Якщо воно мине так само, вино ми отримаємо як ніколи. Це літо люди запам'ятають надовго!»

Але не знав старий чоловік у своїй блакитній куртці винороба, якими пророчими виявилися його слова.

Стефан Цвейг. «Вчорашний світ», 1942
[\[2\]](#).

До читача

Ця книга — про Першу світову війну. Але не про те, що це була за війна — не про її причини і події, закінчення та наслідки, — а про те, яка це була війна. Мене цікавили не так факти, як люди, не так хроніка, як враження, переживання і настрої. Я намагався реконструювати не хід подій, а світ переживань.

Мене зацікавила доля дев'ятнадцятих людей: усі вони існували насправді (у книзі відсутній вимисел, у ній використано різноманітні документи, які ці люди залишили по собі), — усі вони невідомі або забуті, більшість з них — скромного походження. У той час як Перша світова війна у суспільній свідомості асоціюватиметься, не без причини, з кривавою бійнею Західного фронту, багато з цих героїв перебували тоді зовсім в інших місцях — на Східному фронті, в Альпах, на Балканах, у Східній Африці та Месопотамії. Майже всі вони були молодшими — у віці близько двадцяти років.

З-поміж цих дев'ятнадцятих один загине, один зникне безвісти, ще двоє потраплять у полон, один буде прославлений як герой і ще один втратить здоров'я і перетвориться на живу руїну. Багато з них вітатимуть початок війни, але потім навчатимуться ненавидіти її; інші ж зненавидять війну з найпершого дня; одна людина залишиться вірною в своїй любові до війни від початку до кінця. Один збожеволіє і буде поміщений у будинок скорботи, іншому не доведеться почути жодного пострілу. І так далі. Тим часом, незважаючи на відмінність доль, ролей, статі та національності, усіх їх об'єднує те, що війна чогось їх позбавила: юності, ілюзій, надії, людяності — життя.

Більшість із цих дев'ятнадцятих зазнають безліч трагічних і жахливих випробувань, але все ж у центрі уваги — військові будні. У деякому розумінні ця книга — антиісторія, оскільки я прагнув знайти відображення епохальної події в її найдрібнішій часточці, якою є окрема людина зі своїми переживаннями. Про меланхолічний скепсис з приводу своєї власної професії, що став імпульсом для такого підходу, я розповім, можливо, іншим разом.

Понеділок, 30 червня 2008 року, у вікно стукоче дощ.

П. Е.

Дійові особи

Дійові особи

Лаура де Турчинович —
американка, одружена
з польським аристократом,
35 років.

Ельфріда Кур —
німецька школярка,
12 років.

Володимир Літтауер —
російський кавалерист,
22 роки.

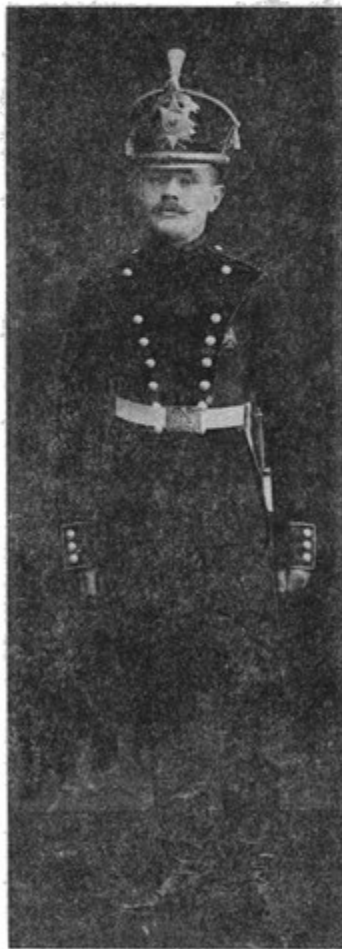
Павел фон Геріх —
капітан піхоти в російській армії,
за походженням фінляндський
швед,
41 рік.

Ріхард Штумпф —
німецький матрос Флоту
відкритого моря,
22 роки.

Пал Келемен —
кавалерист австро-угорської
армії, угорець,
20 років.

Андрій Лобанов-Ростовський —
військовий інженер російської
армії, князь,
22 роки.

Флоренс Фармборо —
сестра милосердя російської
армії, англійка,
27 років.

Крестен Андресен (ліворуч) —
солдат німецької армії, данець,
23 роки.

Мішель Корде —
французський чиновник,
45 років.

Вільям Генрі Докінз —
військовий інженер
австралійських частин,
21 рік.

Софія Бочарська —
сестра милосердя російської
армії,
21 рік.

Рене Арно —
піхотинець французької армії,
21 рік.

Рафаель де Ногалес —
кавалерист османської армії,
латиноамериканець,
35 років.

Харві Кушинг —
польовий хірург американської
армії,
45 років.

Ангус Б'юкенен —
піхотинець британської армії,
27 років.

Олива Кінг —
шофер сербської армії,
австралійка,
28 років.

Едуард Мослі —
артилерист британської армії,
новозеландець,
28 років.

Паоло Монеллі —
стрілець італійської армії,
23 роки.

*Вік героїв зазначено на момент початку війни.
Рід їхніх занять свідчить, чим вони займалися
у воєнні роки.*

1914

Податися на війну — не заради наживи або золота, не заради порятунку Батьківщини і честі, навіть не для того, щоб перемогти ворога, а щоб проявити себе, свою силу і волю, набути досвіду і навчитися відповідати за свої вчинки. Ось чому я хочу податися на війну.

Хронологія

28/6 Спадкоємець австро-угорського престолу Франц Фердинанд і його дружина вбиті в Сараєво.

23/7 Австро-Угорщина ставить ультиматум Сербії.

28/7 Австро-Угорщина оголошує Сербії війну.

29/7 Росія проводить мобілізацію проти Австро-Угорщини на підтримку Сербії.

31/7 Німеччина вимагає, щоб Росія припинила мобілізацію, але вона триває.

1/8 Німеччина оголошує загальну мобілізацію, так само вчиняє союзна Росія Франція.

2/8 Німецькі війська вторгаються до Франції та Люксембургу, росіяни вступають на територію Східної Пруссії.

3/8 Німеччина вимагає від Бельгії дозволу на вільний прохід своїх військ. Вимога відхиляється.

4/8 Німеччина вторгається в Бельгію. Велика Британія оголошує війну Німеччині.

6/8 Французькі війська вступають у німецьку колонію Тоголенд.

7/8 Російські війська вступають у німецьку Східну Пруссію.

13/8 Австро-угорські війська вступають до Сербії. Становище стає критичним.

14/8 Французькі війська вступають у німецьку Лотарингію, але отримують відсіч.

18/8 Російські війська атакують австро-угорську провінцію Галичина.

20/8 Падіння Брюсселя. Німецькі війська просуваються на південь, до Парижа.

24/8 Початок вторгнення союзників до німецької колонії Камерун.

26/8 Початок битви під Танненбергом. Російське вторгнення до Східної Пруссії відбите.

1/9 Початок битви під Лембергом. Вона стане найбільшою поразкою Австро-Угорщини.

6/9 Початок англо-французького контрнаступу біля Марни. Німецький похід на Париж зупинений.

7/9 Початок другого вторгнення австро-угорських військ до Сербії.

11/9 На заході починається так званий «Біг до моря».

23/9 Японія оголошує Німеччині війну.

12/10 Початок першого з боїв у Фландрії.

29/10 Османська імперія розпочинає війну на боці Німеччини.

3/11 Росія вторгається в османську провінцію Вірменію.

7/11 Німецька колонія Циндао в Китаї захоплена японськими і британськими військами.

8/11 Початок третього вторгнення Австро-Угорщини до Сербії.

18/11 Початок наступу Османської імперії на Кавказі.

21/11 Британські війська окупують Басру в Месопотамії.

7/12 Початок другої битви за Варшаву.

1

Неділя, 2 серпня 1914 року

Лаура де Турчинович прокидається рано-вранці в Августові

Невже її найстрашніші побоювання справдилися? Невже її чоловік хворий, його поранено або навіть убито? Чи він зрадив її?

Пізнє літо. Погода була чудова, тепла, сонячна, з прегарними картинами навзахід сонця. Вони переїхали до щойно відбудованої вілли, схованої між озерами, просто в мальовничому Августовському лісі. Діти в ньому бавилися. А вони з чоловіком любили кататися човном по озеру короткими білими червневими ночами, зустрічаючи схід сонця. «Все дихало спокоєм і красою... Це було мирне життя, сповнене простих радощів».

Простота хутірського життя була, звісно ж, відносною. Містка вілла вирізнялася вишуканістю обстановки. Господиню дому завжди оточувала прислуга, яка мешкала в окремому флігелі. (Кожний з п'ятирічних синів-близнюків мав свою няню, а шестирічна донька — власну гувернантку. Діти їздили у візку, запряженому поні). Їхня сім'я спілкувалася з найшляхетнішими представниками помісного дворянства. Зимували вони зазвичай на Рив'єрі. (Потім поверталися додому — без особливих складнощів. У Європі легко можна було перетинати кордони, для цього навіть паспорт не був потрібен). Будинків мали кілька: крім літньої вілли і великого будинку в Сувалках є ще квартира у Варшаві. Лаура де Турчинович, уроджена Блеквелл, живе спокійним, комфортним життям. Скрикує, бачачи мишей. Боїться грози. Трохи полохлива і соромлива. Ледве уявляє, що таке — готувати їжу.

З фотографії, зробленої одного разу влітку, дивиться весела, гордовита, цілком щаслива жінка, русява, у просторій спідниці, білій блузці та великому літньому капелюсі. Ми бачимо жінку, звичну до спокою і статків, до того, що життя постійно змінюється на краще. І в цьому вона була не поодиноким. Якщо до неї доходили чутки про заворушення і зlodіяння, вона ігнорувала їх. І в цьому вона також не поодинока.

Так, літо вдалося просто чудове. І воно ще тривало. У неділю вони запрошують до себе на обід гостей. Але де ж її чоловік? Ось уже кілька днів, як він виїхав до Сувалок на роботу; вчора, саме в суботу, напередодні святкування, він мав повернутися. Вони вирішили почекати з обідом. Але все марно. Вона вже почала турбуватися. Це так несхоже на нього. Де він може бути? Вона чекала і чекала, не стуливши повік. Даремно. Давно вона так не хвилювалася за нього! Що могло статися? Вона заснула тільки на світанку.

Лаура прокинулася від різкого стукоту у вікно.

Четверта година ранку.

Вона поспіхом підвелася з ліжка, доки цей стукіт не збудив дітей. Біля вікна маячила чиясь постать. Спершу вона була подумала, що це хтось зі слуг вирушає на базар і прийшов за грішми та інструкціями. Але, на свій подив, вона побачила бліде, серйозне обличчя Яна, лакея свого чоловіка. Він простягнув їй листівку. Вона впізнала письмо чоловіка.

Там було написано: «Оголошено війну. Негайно приїжджай разом із дітьми. Накажи прислузі спакувати найнеобхідніше і приїжджай сьогодні».

2

Вівторок, 4 серпня 1914 року

Ельфріда Кур спостерігає, як 149-й піхотний полк залишає Шнайдемюль

Літній вечір. Тепло. Звідкись здалеку долинають звуки музики. Ельфріда з братом сидять удома, на Альте-Банхофштрассе, 17, але музику вони чують. Музика стає дедалі голоснішою, і вони розуміють, у чому річ. Вони вибігають надвір і мчать до жовтого вокзалу, що нагадує фортецю. На площі перед будівлею юрмляться люди, горить електричне освітлення. Ельфріді здається, що в цьому білому, тьмяному світлі листя каштанів нібито вирізане з паперу.

Дівчинка здирається на залізну огорожу, що відокремлює будівлю вокзалу від люду на площі. Музика наближається. Вона бачить товарний потяг, він стоїть на третьому пероні. Бачить, що над паротягом здіймається пара. Вона помічає відчинені двері вагонів, у яких миготять одягнені в цивільне резервісти, які вирушають до місця призначення. Чоловіки визирають із вагонів, махають і сміються. Музику чутно дедалі ближче, тепер вона лине у повітрі літнього вечора. Її брат кричить: «Вони йдуть! Це 149-й полк!»

Усі чекають саме на нього: 149-й піхотний полк, розквартирований містом. Тепер він прямує на Західний фронт. Так, новий вираз — «Західний фронт». Досьогодні Ельфріда нічого подібного і не чула. Війна — справа рук росіян — це всі знають. Німецька армія здійснює мобілізацію, щоб відповісти росіянам, які готують напад, як усім відомо^[3].

Особливо тим, хто живе тут, у Померанії. Усі розмірковують про загрозу зі сходу, і Шнайдемюль не є винятком. Російський кордон розташований менше ніж за 150 кілометрів звідси, і через місто проходить головна траса Берлін — Кенігсберг, а отже, це абсолютно очевидна мішень для могутнього ворога на сході.

Мешканці Шнайдемюля, так само, утім, як і ті політики і генерали, незграбні, неповороткі та некомпетентні, які балансуючи призвели Європу до війни, отримували інформацію, майже завжди неповну або застарілу. Брак фактів доповнювали здогадками, припущеннями, надіями, побоюваннями, нав'язливими ідеями, теоріями змови, мріями, кошмарами, чутками. У Шнайдемюлі, як і в десятках тисяч міст і сіл на всьому континенті, картина світу вибудовували в ці дні саме з хиткого матеріалу здебільшого з чуток. Ельфріді Кур виповнилося дванадцять років. Вона непосидюча розумна дівчинка з рудуватим кісками і зеленими очима. Вона чула розмови про те, що французька авіація бомбувала Нюрнберг; що атакували залізничний міст біля Айхенрида; що російські війська просуваються до Йоганнісбурга; що російські агенти намагалися вбити кронпринца в Берліні; що один російський шпигун ледь не підірвав авіаційний завод на околиці міста; що інший російський шпигун мав на меті заразити холерою воду у водопроводі; що французький агент хотів підірвати мости через Кюддов.

Усе це були лише чутки, але правду дізнаються згодом. Сьогодні люди готові повірити у будь-що, навіть у найнеймовірніше.

Жителі Шнайдемюля, як і більшість німців, вважають цю війну оборонною, — війною, яку їм нав'язали, не залишивши іншого вибору. Німці, як і всі жителі міст і сіл Сербії, Австро-Угорщини, Росії, Франції, Бельгії та Великої Британії, сповнені страху і надії, водночас переконані у своїй правоті, бо їм належить битися із силами зла. Потужна емоційна хвиля прокотилася Шнайдемюлем, Німеччиною та Європою, наклавши собою всіх і вся. Те, що для нас пільма, для них — світло.

Ельфріда чує вигуки брата й одразу бачить усе сама. Ось вони йдуть, шеренги солдат у сірій уніформі, коротких чоботях зі світлої, невичиненої шкіри, з великими наплічниками, у загострених касках з сірими тканинними чохлами. Попереду крокує військовий оркестр. Коли він наближається до вокзалу і натовпу на площі, то звуки знайомої всім мелодії захоплюють людей. Солдати співають, і натовп підхоплює за ними приспів. Пісня лунає бравурно цього серпневого вечора:

Lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
Lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!
Fest steht und treu die Wacht, die Wacht am Rhein!^[4]

Повітря дрижить від барабанного бою, тупоту чобіт, співу і криків «ура». Ельфріда запише в своєму щоденнику:

149-й пройшов тоді пліч-о-пліч, розтікаючись пероном як сіра хвиля припливу. У всіх солдатів були на шиї довгі вінки з квітів або ж просто квітки на грудях. З гвинтівок стирчали айстри, левкої та троянди, немов мали намір обстрілювати ворогів квітами. Обличчя солдатів були серйозними. А я ж уважала, що вони сміятимуться і радітимуть.

Ельфріда все ж бачить одного усміхненого солдата, лейтенанта, й відразу впізнає його. Його звати Шен, і вона дивиться, як він прощається з родичами і потім продирається крізь натовп. Як інші ляскають його по спині, обіймають, цілують. Їй хочеться крикнути: «Привіт, лейтенанте Шен!» Але вона не наважується.

Грає музика, над натовпом здійснюються капелюхи і носові хусточки, потяг з одягненими в цивільне резервістами гуде і рушає з місця. Усі люди махають і кричать «ура». Незабаром вирушить у дорогу і 149-й. Ельфріда злазить з огорожі, її поглинає натовп. Вона відчуває, що її ось-ось розчавлять, задушать. Дівчинка бачить літню жінку з червоними від сліз очима. Вона несамовито кричить: «Пауль! Де мій малюк Пауль? Дайте мені побачити мого сина!» Ельфріда не знає, хто такий Пауль, вона стоїть, стиснута з усіх боків спинами, руками, животами, ногами інших людей. Вражена або, можливо, вдячна за те, що їй удалося помітити хоч щось у цьому безладному, плутаному, гігантському клубку образів, звуків і відчуттів. Ельфріда, затиснута в натовпі, промовляє коротку молитву: «Боже милосердний, збережи цього Пауля! Поверни його цій жінці! Молю Тебе, благаю, молю!»

Вона бачить, як повз неї марширують солдати, а поруч з'являється маленький хлопчина. Просунувши ручку крізь холодні залізні пруди

огорожі, він кричить: «До побачення, солдате!» Один з них, одягнений у сіру форму, бере простягнуту ручку і потискає її: «До побачення, малюче!» Усі сміються, оркестр грає «*Deutschland, Deutschland, über alles*». Дехто підспівує. Довгий, прикрашений квітами потяг зупиняється біля першої платформи. Лунає звук горна, і солдати зразу ж залазять всередину. Лайки, жарти, накази. Солдат, який відстав, поспішає до потяга, пробігаючи зовсім поруч із Ельфрідою, яка стоїть за огорожею. Вона сміливо простягає йому руку і ніяково бурмоче: «Хай щастить!» Він дивиться на неї, посміхається і на ходу потискає їй руку: «До побачення, дівчинко!»

Ельфріда проводить його поглядом. Бачить, як він здирається в один із товарних вагонів. Бачить, як він обертається і дивиться в її бік. Потяг рушає з місця, спершу — зовсім повільно і неохоче, потім — набираючи швидкість.

Крики «ура» лунали в повітрі, обличчя солдатів виднілися у відчинених дверях вагонів, люди кидали квіти слідом за потягом. Якось одразу багато з тих, хто залишився, заплакали.

До побачення! Чекаємо вас додому!
Не бійтеся! Ми незабаром повернемося!
Ми відсвяткуємо Різдво вдома з мамою!
Так, так, так, швидше повертайтеся додому!

З потяга, що відходить, лунає гучний спів. Дівчинці вдалося розчути тільки частину приспіву: «*In der Heimat, in der Heimat, da gibt's ein Wiedersehen!*»^[5]

А потім потяг зникає в ніч. Літо. Тепло.

Ельфріда схвильована. Стримуючи сльози, вона повертається додому. Дорогою вона тримає перед собою руку, яку їй потиснув солдат, наче та тепер особливо цінна і дуже крихка. Піднімаючись погано освітленими сходами на Альті-Банхофштрассе, 17, вона крадькома цілує цю руку.

Середа, 12 серпня 1914 року

Володимир Літтауер бачить загибель Маргграбови

І це війна? Літнє сонце з'являється над сільською ідилією. Він бачить доглянуті селянські двори, складені з каменю, ошатні села. Бачить широкі поля, копиці сіна, невеликі гайки. Бачить блискучу гладь озер і м'які обриси пагорбів. Вони повільно їдуть верхи вздовж вузької, звивистої дороги, посипаної гравієм. Над колоною майорять червоні, жовті та блакитні флюгери.

Романтична картина: «Гусари на тлі пасторального пейзажу». Лиш одне дивно. Ніде не видно жодної живої душі. Але поки нічого й не відбувається, принаймні нічого серйозного. Ще не зовсім розвидніло, і в сутінках піхотинці, які йдуть поруч з ними, натрапили на когось, кого вони помилково вважали німецькими солдатами. Почулася стрілянина, і знову все стихло.

За кілька годин ескадрон гусарів, у якому служив Володимир Літтауер, опинився у Східній Пруссії. Кордоном тут була лише мілка канава, де можна було побачити стовп з німецьким гербом, що лежав у траві. Метою операції було невелике німецьке містечко Маргграбова. Вони з цікавістю розглядали будинки, повз які проїжджали. Вони порожні. У деяких з них був накритий сніданок, його облишили, не доївши. Їжа була ще гарячою.

Володимир Станіславович Літтауер — корнет російського гусарського полку, 1-го Сумського. Він народився на Уралі, виріс у Санкт-Петербурзі, батько його був заможним заводчиком. Триває другий рік його служби в армії. Він самовпевнений, зарозумілий, розумний, і досі його життя було безжурним. (Єдине, через що він переймався, так це те, що він виглядає значно молодше у свої двадцять два роки.) Багато в чому Літтауер справді ідеальний гусар, принаймні за гусарськими мірками: гарний наїзник, елегантний, добре одягнений, добре вихований, дотримує етикету, пиячить, б'ється на дуелях, має коханок, танцює на балах, усерйоз його турбує вигляд його вощених вусів і відпрасованої форми.

Для нього, як і для його товаришів-офіцерів, військова служба була не стільки покликанням, скільки способом життя. (А полк — їхня родина^[6].) Було заведено байдуже ставитися до різних військових

інновацій, їхні манери та поведінка свідчили про те, що він зі своїми товаришами жив на початку XIX століття. Що за вигадки всі ці виснажливі маневри і нудні уроки тактики або артилерії? Єдине, що має значення, — особиста хоробрість і вміння триматися в сідлі. Так вони вважали. Ескадрони могли виконувати витончені за своєю складністю маневри з точністю циркачів. Більшість солдатів не вміли читати і писати. Багато хто походив з російської частини Польщі. Коні у них були чудовими. Перед парадом їх фарбували, щоб усе виглядало одноманітно.

Але ось щось відбувається. Лунають постріли. Колона зупиняється. Світає. Командир ескадрону наказує Літтауеру за допомогою своїх людей відтіснити німців, які перешкоджають просуванню колони. Літтауер наказує своїй хоті спішитися. Вони починають просуватися через невеликий гайок, до того місця, звідки почулися постріли. У повітрі лунає якийсь свист, час від часу чутно звуки дивних ударів, немовби від стовбурів дерев. Капрал, який біжить поруч із ним, запитує: «Що це, ваше благородіє?» Літтауер відповідає йому дещо невпевнено і розгублено: «Гадаю, що це кулі».

Вони дістаються того місця, звідки лунали постріли. Там нікого немає. Нікого з його солдатів не поранено. Вони сідають на коней, і ескадрон знову мчить вперед.

До сьомої години ранку вони вже досягли мети: ось він, великий селянський двір на пагорбі. Там вони і зупиняться. З височини бачать прекрасний краєвид біля містечка Маргграбове. Літтауер помічає скупчення міських дахів, церковні шпилі, просто біля блискучого озера. Він звертає увагу і на єдину в місті площу. На деяких, найбільших будинках висять прапори Червоного Хреста. Він бачить, як відбувається наступ. Ця картина вражає його:

Багато що з того, що я побачив з пагорба, за своїм драматизмом нагадувало живописні полотна дев'ятнадцятого століття. Гусари, спішившись, марширують просто мов на плацу; дві гармати нашої батареї висувуються вперед, щоб зайняти позиції у відкритому полі, саме на лінії вогню; гуркоче артилерія; розривається шрапнель; гармати випльовують снаряди; гусари просуваються вперед. Нам здавалося, що ми бачимо іграшкову війну.

Вона швидше відчувалася як захоплене видовище і не жахала. Ми немов не розуміли і не відчували, що є свідками братовбивства.

Прискакав верхи вістовий з наказом від командира полку. Він харкає кров'ю. Хтось запитує його, що трапалося, той відповідає, що поранений, і це викликає подив, просто обурення. Вістовий додає, що багато офіцерів полку також поранені, що корнет і капітан убиті. Усі вражені, і разом з ними Літтауер: «Тільки коли ми дісталися кордону, я повністю усвідомив, що опинився на війні».

За кілька годин вони отримують наказ про відступ.

Офіцерів і солдатів охоплює збентеження, навіть розчарування. Адже їм відомо, що наступ був успішним, що містечко захоплене. Так у чому річ? Що трапалося?^[7]

Чота Літтауера скаче на правому фланзі ескадрону. Мало залишилося від колишньої пасторальної ідилії. Усюди здіймаються стовпи диму. «Вигляд прикордонної німецької території жахав. Усюди палають хутори, палахкотять копиці сіна, комори». Виникають підозри, що обстріл, якого вони зазнали від німців, — справа рук цивільних. Вони мають наказ — у таких випадках палити будинки цих цивільних. Зважаючи на розмах пожеж, наказ був або помилково витлумачений, або спричинив масовий вандалізм^[8]. Це і є війна?

Потім чота Літтауера також потрапила під обстріл. Повз них просвистіли кулі, і, озирнувшись, вони помітили біля селянського двору кілька фігур, які перебігали від хати до хати. Літтауер і його люди спішилися. Пригинаючись до рівчака, вони вбігли на подвір'я. Але постріли відразу ж припинилися. Обстеживши будинки, вони так нікого і не виявили, але наказ є наказ, тому вони підпалили всі будівлі.

Тільки наступного дня Літтауер жахнувся, зрозумівши, що він підпалив двір на російському боці кордону.

4

Неділя, 16 серпня 1914 року

Павел фон Геріх прямує до Пскова, в діючу армію

Купе освітлено променями ранкового сонця. Чудова літня погода. Потяг трясеться, погойдується, деренчить. Фон Геріх прокидається. Підводиться. Бачить, що простирadlo збилося в грудку. Так, слово «прокидається» зараз недоцільне: майже всю ніч він ледь дрімав, його не полишав неспокій; він то прокидався, то провалювався в сон, «охоплений кошмарами і передчуттями». Він їде на війну. На нього чекають випробування: «Опинившись перед безоднею, чи зможу я вистояти, з усією моєю хвальною холоднокрівністю і презирством до смерті, з вірою і фаталізмом, що я культивував у собі все своє життя?»

Рівнинний ландшафт починає змінюватися. За вікном промайнули ряди будинків. Потяг наближається до Пскова. Він поспішає, бажаючи відправити кілька поштових листівок.

Його звати Павел фон Геріх. Він невисокий, з поголеною головою, з доглянутими вусами. Йому 41 рік, і він командує ротою лейб-гвардії Єгерського полку. Певною мірою він — типовий представник строкатих за національним складом імперій, що зіткнулися на сході: російський підданий, з родини старовинних (і збіднілих) балтійсько-німецьких дворян, народився і виріс у Гельсінгфорсі, у вищих прошарках фінляндських шведів. Він також типовий представник тих, хто тепер мільйонами потрапляють на Східний і Західний fronti. Він, хоча й прослужив у армії майже двадцять років, досі не бачив війни, ніколи не бував у бою. Його знання про війну є суто теоретичними. Павел фон Геріх енергійний, розумний, честолюбний. Він написав низку статутів та інструкцій. Його зараховували до так званих младотурків, групи молодих, амбітних офіцерів, які з перемінним успіхом намагалися модернізувати консервативну російську армію^[9]. Фон Геріх за характером веселий, вимогливий, товариський, саркастичний. Він щасливий у шлюбі, бездітний, вірний цареві й порядку, що існує, а також дуже цікавиться астрологією. Праворуч на грудях він носить срібного двоголового орла з лавровим вінком. Це означає, що він закінчив академію Генерального штабу.

Цього дня Павел фон Геріх був охоплений страхом і передчуттями. Водночас він відчуває полегшення. При звістці про початок війни в офіцерському клубі застріляли корки від шампанського. Тільки вчора вони залишили Петербург, провівши за два тижні мобілізацію, — як завжди, під звуки «ура», благословень і побажань. «Відсвяткуємо Різдво в Берліні!» «Вільгельма на острів Святої Єлени!» Його охопили

сумнів: а раптом він не впорається, раптом не зуміє, незважаючи на всі свої амбіції. Але зовні він залишався таким, як завжди: веселим і безтурботним.

Як і багато інших.

Коли потяг прибув до Пскова, усі — і офіцери, й солдати — вийшли на перон, стрибали, галасували, загалом, поводитися, як діти. «Ніхто навіть і не згадував, що їде на війну, що вона можливо виявиться найкривавішою у світовій історії».

Засвистів паротяг, усі швидко розсілися по вагонах, і потяг знову рушив.

Офіцери, які їхали, звісно, окремо, знову загомоніли, почали грати в карти й пити чай. Фон Геріх, уславлений як невичерпний жартівник, удавав співачку і, до загальної радості, виконав кілька кумедних пісеньок. З вагонів, де їхали солдати, також долинав спів. Одна мелодія повторювалася знову і знову — мінорна народна пісня про ворона:

Чёрный ворон, чёрный ворон,
Что ты вьёшься надо мной?
Ты добычи не дождёшься,
Черный ворон, я не твой!

5

Четвер, 10 серпня 1914 року

*Ріхард Штумпф, який перебуває на борту дредноута
«Гельголанд», переписує вірш*

Він обурений украй. Ще одна країна оголосила війну, ще одна держава — ворог Німеччини. Цього разу — Японія. Влада в Токіо першою поповнила список яструбів, які хочуть скористатися нестабільною, хиткою ситуацією і відхопити собі що-небудь, а найкраще — шматок території. Японія передала ультиматум Міністерству закордонних справ у Берліні, вимагаючи, щоб усі німецькі кораблі залишили Азію і щоб німецька колонія Циндао^[10] була передана їм, японцям.

Штумпфа переповнює лють. Він лається з расистським відгоном: «Ще не вистачало, щоб ці жовті косоокі азіати вироювалися зі своїми поганськими вимогами!» Утім, він не сумнівається, що німецькі війська в Азії зададуть доброго прочухана цим «зłodійкуватим жовтим мавпам».

Ріхард Штумпф — двадцятидворічний матрос німецького Флоту відкритого моря, виходець з пролетарського середовища. Перш ніж вступити на службу у флот два роки тому, він працював бляхарем. Водночас він — переконаний католик, член християнської профспілки і зятятий націоналіст. Як і багато інших, він сп'янів радістю від того, що почалася війна: адже це означає, що можна буде нарешті поквитатися зі зрадниками-англійцями. Справжня причина, з якої Велика Британія долучилася до війни, на його думку, полягає в «зздрості до наших економічних успіхів». «Gott strafe England!» («Господи, покарай Англію!») — промовляли люди у формі замість привітання і у відповідь неодмінно чули: «Er strafe es!» («Він її покарає!»).

Штумпф розумний, схильний до шовіністичних настроїв, допитливий і забобонний. Він любить музику, багато читає. На фотографії зображений темноволосий серйозний молодий чоловік з овальним обличчям, близько посадженими очима і невеликим вольовим ротом. Цього дня Штумпф знаходиться в гирлі Ельби, на борту дредноута Флоту Його Величності «Гельголанд». На ньому матрос служить уже два роки^[11]. На ньому він перебуває і на початку війни.

Ріхард згадує, який пригнічений настрій панував, коли їхні кораблі ввійшли в порт. Перед тим вони тривалий час перебували в морі, тривожні звістки до них не доходили, і люди навколо нарікали, що хтось роздмухує «багато галасу ні з чого». Однак їм забороняли сходити на берег; замість цього вони вантажили боєприпаси і позбавлялися від «баласту». Близько пів на шосту пролунала команда: «Усі нагору!» — і всі вишикувалися. Потім один з офіцерів, тримаючи аркуш паперу в руках, повідомив, що армія і флот цієї ночі мають бути мобілізованими: «Ви знаєте, що це означає — війна». Оркестр корабля заграв патріотичну мелодію, усі з ентузіазмом заспівали. «Наші радість і збудження були безмежними, ми не могли заспокоїтися всю ніч».

У всіх цих криках «ура» вже позначилася суттєва асиметрія. Відпущена на волю колосальна енергія, здавалося, усе руйнує на своєму шляху. Штумпф, до речі, не без задоволення відзначає, що багато радикальних письменників, відомих своєю жорсткою критикою кайзерівського суспільства, тепер писали ультрапатріотичні твори. Тим часом питання про те, чому потрібно битися, потонуло у потоці емоцій. Багато хто, як і Штумпф, уважали, що знають, що відбувається, гадали, що розуміють «справжню причину», але й «насправді», і «справжня причина» вже вийшли з ужитку через сам факт початку війни. Схоже, сама війна і є метою. Мало хто згадував тепер про Сараєво.

Пропаганда, спрямована проти недругів, яких ставало дедалі більше, як вважає сам Штумпф, у деяких випадках вульгарна. На кшталт тієї поштової листівки, побаченої ним у магазині, що зображає німецького солдата, який тримає на колінах представника ворожої армії, маючи намір надерти йому дупу. Німець говорить іншим ворогам, які очікують своєї черги: «Не налягайте! Кожен отримає прочуханку, дотримуйте порядку». Або щось на кшталт популярного тоді віршика, який вигукували вуличні хлопчачки і який був надряпаний крейдою на вагонах з солдатами, які вирушали на фронт: «Jeder Schuss ein Russ, Jeder Stoss ein Franzos, Jeder Tritt ein Britt»^[12].

Інше хвилювало його, зокрема той вірш відомого письменника Отто Ернста, опублікований у націоналістичній газеті «Der Tag» щоб нагадати, що Німеччина перебуває в стані війни з сімома країнами. Штумпфа настільки розхвилював цей вірш, що він переписав його собі в щоденник. Ось дві строфи з нього:

O mein Deutschland wie musst du stark sein
Wie gesund bis ins innerste Mark sein
Dass sich' keiner allein getraut
Und nach Sechsen um Hilfe schaut.
Deutschland wie musst du vom Herzen echt sein
O wie strahlend hell muss dein Recht sein
Dass der mächtigste Heuchler dich hasst
Dass der Brite von Wut erblasst^[13].

І останні рядки:

Morde den Teufel und hol dir vom Himmel
Sieben Kränze des Menschentums
Sieben Sonnen unsterblichen Ruhms^[14].

Гарячкова риторика і напружений тон пропаганди зовсім не були ознаками того, що багато поставлено на карту, швидше навпаки. Звісно ж назріли конфлікти, але жоден з них не був настільки нерозв'язним, що потрібне було б оголошувати війну; жоден не був настільки гострим, що війна була б неминучою. Неминучою ця війна стала лише тієї миті, коли її визнали неминучою. Коли привід і мета незрозумілі, потрібна та енергія, що наповнить собою смачні, апетитні слова.

Ріхард Штумпф вдихав у себе ці слова, п'яніючи від них. А під його ногами погойдувався на воді сірий «Гельголанд», неймовірно важкий, в очікуванні свого часу. Поки ще ворог невидимий. І люди на борту нетерпляче чекають на вирішальну мить.

Того самого дня, 20 серпня, Володимир Літтауер прибуває до Гумбіннена, де після важких боїв було зупинено німецький наступ.

Коли ми прибули на місце, німці вже відступали, і на полі бою стало тихо. Полеми тинялися представники Червоного Хреста, збираючи тіла вбитих як росіян, так і німців. Усе було буквально встелене вбитими й пораненими. Мені розповідали, що солдати стояли впритул одне до одного і годинами тривав артобстріл, що росіяни тіснили німців, просуваючись уперед, і що обидві сторони, зімкнувши ряди, йшли в атаку з музикою і прапорами, що майоріли.

6

Середа, 23 Серпня 1914 року

Володимир Літтауер займає Ангербург

Це був короткий бій, — так, усього лиш сутичка. Два ескадрони кінних гусарів увірвалися в маленьке містечко Ангербург у Східній Пруссії. Німецькі кавалеристи, які обороняли його, після нетривалої перестрілки ретирувалися на протилежний кінець міста. Тепер тут спокійно. Але багато хто з гусарів схвильований і навіть лютує. Схоже, що деякі містяни також брали участь у бою, а це вже суперечить загальному уявленню про те, що таке війна — це справа професіоналів. А розлютилися гусари насамперед тому, що хтось вистрілив одному з них просто в обличчя з дробовика, з близької відстані. Гусар залишився живий, але поранення його виглядає жахливо. Деякі з його товаришів розлютилися, і перш ніж офіцерам удалося їх утихомирити і відновити порядок, вони встигли убити кількох німців з цивільного населення.

Минулого разу, коли вони перетнули німецький кордон, ішлося лише про розвідку боєм. Але тепер усе значно серйозніше. Полк Літтауера є частиною 1-ї армії Ренненкампа, яка широким фронтом, повільно рухається зі сходу на Східну Пруссію. Кордон залишився майже за п'ятдесят кілометрів за спиною у Літтауера і його товаришів, а попереду — близько дев'яноста кілометрів до Кенігсберга. Одночасно в Східну Пруссію з південного сходу входить 2-а армія Самсонова. Потужні кліщі. Принаймні, так це виглядає на карті.

Завдання дивізії Літтауера — гарантувати безпеку лівого флангу Ренненкампа і підтримувати зв'язок з Самсоновим. Але все ж було відчуття якогось вакууму. На цей момент ніхто напевне не знав, де знаходяться одна чи інша армії^[15]. Здогадки і надії заповнили вакуум за відсутності фактів. Утім, не надто турбувалися, бо все виглядало досить перспективно.

Захопимо Кенігсберг, а що потім? Берлін?

Місто майже спорожніло. У ньому залишилися лише старі. Решта повтікали. Біля крамнички скупчилися гусари. Під час появи командира полку вони миттєво розпорошуються навсібіч. Двері до крамнички зламані, усередині панує безлад. Командир полку чує голоси, які лунають з льоху. Він роздратовано підходить до сходів, лає тих, хто внизу, і вимагає, щоб вони негайно піднялися. Першим, хто виліз з льоху, виявився командир бригади. Літтауер пише:

Як і будь-яка інша армія, ми руйнували і мародерствували, а потім відмовлялися зізнаватися у скоєному. Одного разу в маленькому німецькому містечку, біля входу до порожнього будинку, я побачив гусара з моєї чоти, який видирав клавіші з піаніно. Справа це було нелегка, потребувала зусиль, і гусар їх не шкодував. Я гукнув його. Він схопився, витягнувшись по стійці «струнко». «Навіщо ви ламаєте піаніно?» Він поглянув на мене з подивом, немов я поставив безглузде запитання. «Адже воно німецьке» — така була його відповідь. А мій друг, корнет Соколов, став свідком того, як один солдат розбивав грамофонні платівки, пояснюючи свої дії тим, що їх усе одно не можна програвати, адже немає голок.

7

Вівторок, 25 серпня 1914 року

Пал Келемен опиняється на фронті під Галичем

Спочатку він ніяк не міг позбутися відчуття, що це просто навчання. Усе почалося в Будапешті. Пал пам'ятав, як люди витріщалися на нього, поки він вантажив свій багаж на дроги, і як потім він, у гусарській формі — червоні рейтузи, синя «атілла», розшита шнурами блакитна гусарська угорка і високі шкіряні чоботи, — пропихався крізь велетенський натовп на Східному вокзалі, скочив у потяг і поїхав, стоячи в коридорі. Він пам'ятав плач жінок: одна з них упала б, якби не підхопив її якийсь незнайомець. Останнє, що він побачив, коли потяг повільно котився вздовж перону, — це літній чоловік, який біг, сподіваючись ще раз поглянути на свого сина.

Після задушливої, але в цілому приємної поїздки потягом Пал прибув до гусарського полку в Германштадті, як і належало. Під час зустрічі на нього навіть не поглянули, лише пояснили, куди йому прямувати. Пізніше, того самого вечора, Келемен під палючим серпневим сонцем поїхав до місця мобілізації, в Ерфалу, де був спрямований на постій до селянина, — усе як належить.

Далі все відбувалося як завжди: він отримав спорядження, включно з конем і сідлом; йому вручили платню; нестерпно довго він навчався в

задушливому приміщенні, де люди непритомніли, але потік слів усе не вичерпувався.

А потім картина почала спотворюватися.

Спершу цей нічний марш-кидок до місця, де на них чекав потяг. Потім тривала подорож, після якої на вокзалі їх зустрічала захоплена юрба, «музика, факели, вино, депутації, прапори, радість: «Ура армії!», «Ура, ура!». Потім вони вивантажилися і вирушили в перший похід. Певних ознак війни — гуркоту гармат та іншого — поки ще не було. Мабуть, це просто навчання. Жарке синє небо, запах кінських кізків, піт, сіно.

Палу Келемену двадцять років. Він походить із Будапешта, де відвідував класичну гімназію та грав на скрипці під керівництвом диригента Фріца Райнера, який згодом став знаменитим. Келемен переважно є типовим продуктом міського життя Центральної Європи початку ХХ століття: він багато подорожував, начитаний, аристократичний, іронічний, витончений, відсторонений, охочий на жінок. Він навчався в університетах Будапешта, Мюнхена і Парижа і ненадовго опинився навіть в Оксфорді. Коли гусари в'їжджали до Станіславава — столиці австрійської Галичини (він був юним, елегантним лейтенантом; чи може хтось бути елегантнішим ніж угорський гусар-лейтенант?), Пал Келемен розмірковував не про війну, а насамперед про жінок. Він уважав, що за їхнім виглядом одразу можна визначити, що вони живуть у провінційному місті: «У них біла шкіра, а в очах виблискує вогонь». (На противагу жителям великих міст, чий погляд затуманений і видає втому. Він на цьому розуміється!)

Лише коли дивізія дісталася Галича, ілюзія про звичайні маневри розбилася вщент.

Дорогою назустріч гусарам рухалися селяни та євреї, які рятувалися втечею. У самому місті панували тривога і хаос. Десь зовсім поруч, як говорили, були росіяни. Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Ми спимо в наметах. О пів на дванадцятую ночі — тривога: росіяни наближаються до міста! Схоже, усі налякані. Я швидко одягнувся і побіг наздоганяти свою чоту. На дорозі вишикувалися піхотинці. Гуркочуть гармати. Попереду, в радіусі п'ятисот метрів,

лунає тріск гвинтівок. Шум автомобілів посеред великої дороги. Світло їх карбідних фар освітлює дорогу зі Станіслава на Галич.

Я проходжу виставлені пости, перелажу через живопліт, минаючи канали. Моя чота чекає на мене, верхи на конях, ми готові до наступних наказів.

Удосвіта населення потяглося з міста. Люди їхали у візках, верхи, ішли пішки. Сподіваються якимось урятуватися. Намагаються забрати з собою, що можуть. На обличчях людей — знемога, пил, піт і паніка, страшне сум'яття, біль і страждання. Перелякані погляди, боязкі рухи; їх охопив жахливий страх. Немов хмара пилу, що клубочиться за ними, ніяк не відчепиться від них.

Я лежу без сну біля дороги і спостерігаю цей жахливий калейдоскоп. Видно навіть військові фургони посеред потоку біженців, а на полі помітні солдати, які відступають, піхота в паніці тікає, вибухає кавалерія. Ні в кого немає зброї. Виснажений людський потік тече через долину. Люди біжать назад до Станіслава.

Те, що він спостерігав, лежачи біля дороги, було результатом одного з перших кривавих зіткнень з російськими військами, які наступали. Але він, як і решта очевидців, мав незначне уявлення про те, що відбувалося насправді, і минуть роки, перш ніж окремі враження складуться в розповідь, названу битвою близ Лемберга. Це виллється в настільки ж катастрофічну, наскільки несподівану поразку для австро-угорської армії, і щоб зрозуміти це, не потрібні жодні вичерпні штабні документи.

8

П'ятниця, 28 серпня 1914 року

*Лаура де Турчинович зустрічає в Сувалках німецького
військовополоненого*

Лаура ніколи не розуміла причин і мети цієї війни, тим паче ніколи не схвалювала її. Вона була з-поміж тих, для кого те, що трапилось,

стало катастрофою, похмурою незбагненою трагедією, яка раптово з'явилася нізвідки й накрила їх усіх.

Але навіть вона помітила, що первинний страх швидко змінився незрозумілою ейфорією, що охопила її також. Давня війна між поляками і росіянами, здавалося, вщухла. Таким був загальний настрій, і коли одного вечора, на початку серпня, поширилася чутка: війни не буде, що Англія завагалася і що в Санкт-Петербурзі запідозрили недобре — це викликало лише почуття розчарування.

Сьогодні Лаурі де Турчинович виповнюється 36 років. Аж до цього дня її життя було позначене «печаткою кінця століття»: народилася в Канаді, виросла в Нью-Йорку, талановита оперна співачка, яка виступала в «Метрополітен». Вона згодом хотіла вирушити до Європи, щоб «навчатися співати... і грати», мала успіх у Байройті та Мюнхені (говорила гарно німецькою), а також знайшла там собі чоловіка, наймилішого польського аристократа, із закрученими догори вусами, що був професором і мав значні статки. Його звали Станіслав де Турчинович, граф Гоздава. Вони одружилися в австро-угорському Кракові. Саме там народилися їхні троє дітей. Формально малята стали підданими австро-угорського кайзера, тим часом як її чоловік був підданим російського імператора, а вона сама — британського короля. Але мало хто замислювався про ці формальності до серпня. Зате тепер більшість розмірковує саме про це й ні про що інше.

Війна затьмарила все інше.

Через тиждень після початку війни вона прокинулася ще завидна від глухого, схожого на гуркіт водоспаду, шуму: це марширували тисячі російських піхотинців, частини 2-го корпусу армії Ренненкампа, які збиралися зайняти довколишню Східну Пруссію. (Усе маленьке містечко було на ногах, незважаючи на ранній час, і зустрічало втомлених солдатів їжею, напоями та іншими подарунками.) Багато сімей російських дворян, з якими спілкувалися Лаура та її чоловік, поїхали додому. Водночас з'явилися перші поранені з фронту. Сувалки бомбували: самотній німецький літак кілька днів тому облетів усе місто і скинув на нього дві дрібні бомби, у той час як місцеві жителі запекло, але безуспішно гатили по ньому зі своїх мисливських рушниць. У потягах, що рухалися з фронту, іноді траплялися військові трофеї, награбоване у німців добро.

Незважаючи на це, війна залишалася чимось абстрактним і далеким. Принаймні для Лаури. Сім'я повернулася в Сувалки, до свого великого маєтку біля дороги, і сама вона продовжувала жити безтурботним життям поміщиці поміж родових скарбів, зі сповненими смаколикама погребамі і повним штатом слуг. Вона допомогла облаштувати невелику приватну лікарню. Чоловіка ще не призвали.

Сьогодні її збудила сестра милосердя з пересувного польового шпиталю. Вони щойно прибули з фронту, запаси їхні вичерпалися, і персонал стомився. Вони мають у своєму розпорядженні 150 койок, і зазвичай цього було більше ніж достатньо для трьох лікарів і чотирьох медсестер, але важкі бої останніх днів у Східній Пруссії викликали великий приплив поранених: за її словами, їхня кількість досягла семисот. Чи не може Лаура допомогти їм?

Лаура прямує до бараків, де розташований польовий шпиталь. У дверях її зустрічає тривожний гул голосів. Вона обходить кімнату за кімнатою, оглядає поранених, яким не надано допомогу. Нічого немає: ані перев'язувального матеріалу, ані засобів дезінфекції.

Оскільки Лаура говорила німецькою, вона зупинилася біля групи поранених німецьких військовополонених, які сиділи в куточку. Один з них кидався, стогнав і весь час просив води. Лаура заговорила до нього. Солдат попросив її написати листа дружині.

Він розповів мені, що працював бухгалтером, що йому виповнилося двадцять шість років, що у нього дружина і діти. Живуть вони всі у власному будинку. Він у житті нікого не скривдив, займався тільки роботою і сім'єю. Раптом йому наказують за три години з'явитися в полк, облишивши все. «Панове сваряться, а ми повинні розплачуватися за це своєю кров'ю і кров'ю наших дружин і дітей».

За деякий час Лаура повернулася і передала шпиталю все необхідне для поранених, узяті з її приватної лікарні. Радість медсестер здалася їй натягнутою.

Лаура знову обходить польовий госпіталь. І бачить щось невимовне, спочатку навіть не може зрозуміти, що це. Якийсь... «предмет», у ліжку, і на тому місці, де повинна бути голова, видно

«кулю з вати і бинтів, з трьома чорними отворами, ніби це дитина зобразила рот, ніс та очі». І ось із цього чогось... раптово лунає голос, що говорить хорошою польською мовою. Вона приголомшена. Наївність Лаури немов не давала їй змоги припустити, що подібне може трапитися з людьми її кола. Голос благав її не йти, принести води. Лаура наближається до ліжка. Нове потрясіння. Ціла зграя мух роїться над цим дивним згортком. Руки людини вщент обгоріли. З пов'язки витікає товстий шар гною, у хворого починається гангрена.

Лаура нажахано відсахується. Її зараз знудить. Їй потрібно піти.

Набравшись мужності, вона повертається до згортка в ліжку. Допомагає натягнути сітку від комах, асистує медсестрі під час перев'язки. Чоловік розповідає, що його поранило снарядом, який вибухнув зовсім поруч, що він пролежав на полі бою чотири дні. Він запитує, що з його очима. Чує у відповідь: «Жодної надії». Потім питає, чи буде він жити чи помре. І чує у відповідь: «Помреш». Він просить води.

Пізніше Лаура дізнається, що той німецький військовополонений, з яким вона розмовляла, 26-річний бухгалтер, був відправлений на вокзал, але помер дорогою.

Середа, 2 вересня 1914 року

Андрій Лобанов-Ростовський спостерігає сонячне затемнення в Мокотові

Настала їхня черга. Повідомлення надходять суперечливі. У Східній Пруссії, схоже, припустилися серйозної помилки з російським наступом. Армія Ренненкампа звісно ж відступає, але й армія Самсонова готується до втечі. Хіба так може бути? У Галичині справи росіян, здається, йдуть на краще. Лемберг буде захоплено будь-якої миті. І хоча підкріплення необхідно було б спрямувати швидше проти німців на півночі, ніж проти австрійців в Галичині, стрілецька бригада Лобанова-Ростовського націлена саме на південний фронт. Вона братиме участь у розгромі біля польського кордону австро-угорських дивізій, які вже відступають^[16].

Зараз вони перебувають у резерві у Варшаві, отаборилися на великому полі в Мокотові. Андрій Лобанов-Ростовський — сапер російської армії^[17] і гвардійський офіцер, поручик, — чин цей отриманий швидше завдяки походженню, ніж заслужений. Витончений молодий чоловік двадцяти двох років, він читає книги запоем, насамперед французькі романи, але любить також історичні твори. Лобанов-Ростовський добре освічений (він не тільки вивчав право в Санкт-Петербурзі, але і вчився в Німці й Парижі), за характером трохи боязкий, не надто міцної статури. (Батько його служив дипломатом.)

Початок війни став для нього сильним переживанням. Кожну вільну хвилину він бігав до міста і там, в збудженому натовпі, просувався до редакцій газет, щоб прочитати вивішені телеграми. Збудження дійшло до краю, коли поширилася новина про обстріл Белграда. Спонтанні демонстрації на підтримку війни прокотилися тими самими вулицями, якими кілька днів тому йшли страйкарі. Він бачив, як юрба зупиняла трамваї, витягала офіцерів з вагонів і з криками «ура» підкидала їх у повітря. Особливо запам'ятав, як підпилий робітник обійняв офіцера, що проходив повз, і цьомкнув його, так що всі навколо засміялися. Серпень видався запорошеним,

незвично спекотним. Він, як і всі офіцери, скакав верхи під час усіх цих тривалих маршів, але, незважаючи на це, мало не втрачав свідомість на межі сонячного удару.

У боях він поки ще не брав участі. Найстрашніше, що йому досі довелося побачити, то це пожежа в маленькому польському містечку, де вони були розквартировані. Тоді новобранці, захоплені шпигуноманією, убили вісьмох євреїв, пояснивши це тим, що ті нібито заважали гасити пожежу^[18]. Атмосфера загострилася до краю.

О другій годині бригада вишикувалася на полі, перед безліччю маленьких наметів. Настав час богослужіння. Посеред літургії відбулося щось незвичайне. Сонячне світло змеркло. Поглянувши на небо, вони зрозуміли, що це неповне сонячне затемнення. Багато хто вбачали в цьому зловісний знак. Явище справило «незабутнє враження», особливо на більш забобонних солдатів.

Відразу ж після богослужіння всі розійшлися. Частини бригади почали завантаження на потяг, що чекав на них. Як зазвичай, це тривало більше часу, ніж планували. Уже настала ніч, коли настала черга Лобанова-Ростовського. Але й після завантаження все відбувалося в уповільненому темпі. Потяг неспішно котився рейками в ніч, на південь. Це звичне почуття від подорожі на потягах 1914 року: повільність. Вагони, переповнені солдатами, рухалися часом зі швидкістю велосипедиста^[19]. Залізниці були заповнені потягами, що в цей період війни часто рухалися в одному й тому самому напрямку і з однією-єдиною метою. Уперед. На фронт^[20].

Лобанов-Ростовський не вперше опинився в полоні залізниці, де буквально вишикувалися в чергу потяги з військами. Відстань у двадцять п'ять кілометрів вони долали за добу. Потяг тягнеться незвично повільно — майже не чути деренчання рейкових стиків. Значно швидше можна було б пройти маршем, але наказ є наказ.

10

Середа, 9 вересня 1914 року

*Володимир Літтауер бачить, як страждають коні під
Відмінненом*

Усе пішло шкереберть. Літтауер розраховував, що це буде «кілька днів мирного походу слідом за піхотою», але все перетворилося на панічну рятувальну операцію. Вони скакали верхи всю ніч. Вони виснажені.

Зараз ранок. Вони зібралися біля перешийка між озерами, на схід від містечка Відміннен. Воно зайняте німецькими військами. Росіяни знають, що очікується наступ. Ескадрон Літтауера стоїть у резерві, і він з цікавістю спостерігає за дуеллю між російськими й німецькими гарматами. Його гусари спішилися і сховалися в укриття.

Навіть у цій метушні, за відсутності достовірної інформації зрозуміло, що російське вторгнення в Східну Пруссію зазнало краху. На півдні армію Самсонова вщент розбили німецькі дивізії, що з'явилися казна-звідки^[21]. Її залишки відступили до кордону. І тепер, схоже, німці кинули свої сили проти Ренненкампа на північному сході. З'єднання Літтауера разом з піхотною дивізією якимось чином повинні будуть блокувати німецький прорив^[22].

Артилерійська дуель усе триває. Осіннє повітря сповнене гуркотом гармат. Німецький вогонь чомусь зосереджений на маленькій, порослій чагарником висоті. Ось її вже вкривають дим і хмари від вибухів. Ворожа артилерія лупцює та лупцює по ній, і вкрита зеленню земля не чорніє від воронок снарядів.

Раптом Літтауер помічає вдалині якийсь рух. Це два німецьких кавалерійських ескадрони мчать уперед розімкненим строєм. Вони не бачать піших гусарів. Літтауер та його товариші вичікують до останнього.

А потім стріляють. Відстань між ними настільки мізерна, що важко схибити. Літтауер дивиться, як падають вершники і коні. Ті, хто вціліли, мчать назад що є сил.

Незабаром Літтауер бачить довгі ланцюжки німецької піхоти, яка крокує просто на них. Російська артилерія мовчить вичікуючи, потім відкриває прицільний вогонь. Снаряди рвуться ззаду, попереду, просто посеред лав одягнених у сіре солдатів у загострених касках. Ланцюжки захиталися в диму, зупинилися і... повернули назад.

Шум бою затих.

Просто перед ними лежать убиті та поранені німці-кавалеристи, убиті та поранені коні. Мабуть, у ньому самому заговорив коняр, бо споглядання страждань тварин особливо вразило його: «Муки

невинних тварин, утягнутих у людські конфлікти, є жахливим видовищем».

Наступу більше не передбачалося. Уночі ескадрон Літгауера отримав наказ про відступ.

11

Вересень 1914 року

Флоренс Фармборо вперше бачить у Москві мерця

«Я хотіла його побачити. Я хотіла побачити Смерть». — Так пише вона сама. Ніколи раніше вона не схилялася над мерцем, а донедавна навіть не стикалася з лежачими хворими, що, напевно, нетипово, — адже їй виповнилося 27 років; але пояснюється це тим, що до серпня 1914 року вона жила в комфортних умовах. Флоренс Фармборо народилася і виросла в Англії, в селі, в Бакінгемширі, а з 1908 року жила в Росії. Вона служила гувернанткою в дочок відомого кардіохірурга в Москві.

Міжнародна криза, що спалахнула цим чудовим спекотним літом 1914 року, оминула її: у той час вона з усім сімейством свого господаря перебувала на їхній підмосковній дачі.

Вона повернулася в Першопрестольну, охоплена «юнацьким ентузіазмом», як і багато інших. Її нова батьківщина, так само як і стара, об'єдналася в боротьбі проти спільного ворога — Німеччини, і ця енергійна, заповзятлива молода жінка відразу почала розмірковувати, яку користь вона може принести, опинившись на війні. Відповідь знайшлася негайно: вона стане сестрою милосердя. Її господар, відомий хірург, зумів умовити керівництво одного приватного військового шпиталю, розташованого в Москві, узяти на роботу Флоренс і двох своїх дочок як волонтерів. «Ми були такі схвильовані, що й словом не сказати. Тепер і ми теж зможемо внести свою децицю в спільну справу».

Це були чудові дні. Через деякий час почали надходити поранені, по двоє-трое чоловік. Спершу багато що викликало огиду. Вона відсахувалася, коли бачила відкриті рани. Але поступово звикла й до

цього. Крім того, настрої був піднесений. Панувало нове почуття — причетності та єдності, поміж солдатів зокрема:

Примітна атмосфера братерства, що панує між ними: білоруси найбільш доброзичливі до українців, кавказці — до народів Уралу, татари — до козаків. Переважно це витривалі вольові люди, вдячні за догляд і увагу; рідко або майже ніколи не почувеш від них скарги.

Чимало поранених виявляли і нетерплячість, бажаючи швидше повернутися на фронт. Оптимізм панував і серед солдатів, і серед медперсоналу. Незабаром загояться рани, солдати повернуться на фронт — ми виграємо війну. У госпіталь, зазвичай, потрапляли з легкими пораненнями, ось чому вона лише за три тижні побачила першого померлого.

Того ранку, прийшовши до шпиталю, вона проходила повз нічну чергову. Флоренс запитала, чому та має «втомлений і напружений» вигляд, і жінка мимохідь відповіла: «Рано-вранці помер Василь». Він був одним із тих, за ким доглядала Флоренс. Будучи військовим, він служив усього лиш коноводом при офіцері, і його рана, за іронією долі, не була «справжнім» бойовим пораненням. Василя брикнув у голову неспокійний кінь, а коли його оперували, виявилася ще одна непередбачена обставина. У нього знайшли невиліковну пухлину мозку. Три тижні цей світловолосий, тендітний, маленький чоловік тихо лежав у своєму ліжку, стаючи дедалі тоншим; йому було важко їсти, але весь час хотілося пити. І тепер він помер, без усякої театральності, так само тихо, на самоті, як жив.

Флоренс вирішила, що має побачити тіло. Вона прослизнула в приміщення, що правило за морг, обережно причинивши за собою двері. Там на ношах лежав Василь, або те, що було Василем. Він був

такий крихкий, змарнілий, зіщулений, що був схожий радше на дитину, ніж на дорослого чоловіка. Його застигле обличчя було блідо-сірим. Ніколи раніше я не бачила такого дивного кольору обличчя, а щоки провалилися, утворивши дві западини.

На повіках лежали шматочки цукру, прикриваючи очі. Їй стало моторошно, її налякало не стільки мертве тіло, скільки тиша, мовчання. І вона подумала: «Смерть — це щось жахливо нерухоме, мовчазне, віддалене». Промовивши коротку молитву над покійним, вона швидко вийшла геть.

12

П'ятниця, вересня 1914 року

Лаура де Турчинович тікає з Сувалок

Світає. Вулички, що пролягають між низенькими, незграбними будинками Сувалок, порожні. Можливо, це помилкова тривога? Багато хто плекають божевільну надію, готові обманювати самі себе, повторюючи: «тільки не тут», «все мине» або «нас це не стосується». Можливо, чутки, що постійно поширюються, і є наслідком усіх цих ілюзій? В останні тижні люди теревенили про те, що Кенігсберг захоплено і що російська армія наближається до Берліна.

Як зазвичай, ніхто не знає, що насправді відбувається на фронті. Довгі колони кінних хур проходять містом. Маршує підкріплення. Часом над містом кружляє аероплан, скидаючи бомби або пропагандистські листівки. Іноді чвалають ланцюжки німецьких військовополонених, одягнених у сіре. За останні дні рух лише посилювався. А вчора з'явилися перші ознаки того, що справи недобрі. Спершу — натовпи селян з маленьких сілець на кордоні зі Східною Пруссією: «Чоловіки, жінки, діти, собаки, корови, свині, коні і вози — все змішалось в велетенському потоці». Потім — нові звуки, що разять слух: рушничний вогонь десь удалині. Хтось припустив, що це козаки ловлять офіцера-зрадника. Чому б і ні? Ніч минула спокійно. Біженці з прикордонних сіл потяглися далі. З вікон задньої сторони будинку можна було бачити прекрасний краєвид на рівну долину навколо міста і на велику дорогу, що вела в Східну Пруссію. Близько шостої години ранку Лаура побачила безліч возів з пораненими. Ці поранені розповіли, що ворог прорвав лінію фронту. Російська армія відступає. Що робити? Тікати з Сувалок чи залишатися?

Одинадцята година дня. Лаура розгублена і збентежена. Вона почувується кинутою і самотньою. Чоловік Станіслав перебуває зараз у Варшаві, у справах служби. Вона звертається за порадою до різних високопоставлених чинів. Намагається телеграфувати, але лінія не працює. Нарешті вона наважується: увечері потрібно залишити місто.

Час обідати. Вона сідає за стіл разом з дітьми.

Який чарівний вигляд: вишукана обстановка старовинної кімнати, великі вікна, м'які тони килимів, стіл, сервірований сріблом і склом.

Потім усе відбувається дуже швидко. Спершу чути постріли, дуже гучні, просто оглушливі. Потім лунає гуркіт артилерійських випалів. За мить лунає дзвін столового фарфору. Челядь, готуючись розливати суп, з переляку впускає піднос, і супова миска розбивається. На мить усі застигають. Потім дівчинка починає плакати.

Настає хаос. Лаура тільки встигає віддавати накази. За чверть години вони мають залишити будинок. Гувернантка пореється біля дітей. Сама Лаура упакує цінні речі: золоті монети, паперові банкноти в рублях, скриньку з коштовностями. Гуркіт битви наростає. Усі метушаться по дому, щось рвуть, зривають, кричать. Лаура раптом помічає, що сама бігає з шовковими панчохами в руці, розмахуючи ними, немов прапором.

Вони вантажать речі на два селянських вози. На вулицях міста також панує хаос. Лаура бачить військовий транспорт. Бачить російських солдатів зі зброєю наперевіс. Бачить, як люди кричать, штовхаються, сперечаються. Бачить стару, яка тягне на голові маленьке ліжечко, в той час як інша людина волочить за собою самовар, що підскакує на бруківці. «Усюди панує хаос: напевно, навіть первісні люди не тікали з такою швидкістю. Усі правила пристойності забуті, ніби їх і не було».

І ось вони вирушають у дорогу, «в людському вирі, навкруги біжать люди, навантажені добром, немов в'ючні тварини. Стомившись, вони залишають частину вантажу і рухаються далі». Лаура з дітьми та прислугою їдуть на одному возі, вантаж — в іншому. Вона дивиться на

свій будинок. Знайомий їй пастор закликає їх виїжджати й благословляє навздогін, осіняючи хресним знаменням.

Вони прямують до вокзалу. Дорогою Лаура зустрічає друга сім'ї. Він здирається на інший віз. Скидає з нього служника. А потім повертає віз і їде, прихопивши весь їхній багаж з собою. На валізах стоїть собачка дітей, білий шпіц Даш, і голосно гавкає. Віз із собакою зникає в потоці охоплених панікою людей.

Стоїть чудовий осінній день.

13

Неділя, 20 вересня 1914 року^[23]

Павел фон Геріх оглядає палац у Руднику

Коли вони прибули до палацового парку, уже стемніло. Але їхні очікування виправдалися, адже їм була обіцяна екскурсія надзвичайно красивим палацом. Парк теж виявився чудовим, старовинним, доглянутим. Фон Геріх побачив палацову капелу. Безліч оранжерей. Кілька великих ставків, водною гладдю яких ковзали лебеді, поблискували в променях заходу. Зубчасті вежі й балюстради. Офіцери поскакали просто до палацу, спішилися.

Настрій у всіх був щонайкращий.

Частково вони раділи з того, що опинилися за лінією фронту, в резерві, і могли перепочити. Уперше відтоді, як залишили Петербург, вони нарешті виспалися, впавши в похідні ліжка, що везли в обозі, але досі так і не розпаковували. Дні минали тепер за сном, їжею, грою в карти, навчаннями, музикою, іграми.

Але головне — вони відчували справжнє полегшення. На цій ділянці Східного фронту все було цілком сприятливим для них. Австро-угорська армія продовжувала відступати. Учора отримали новину про те, що ще 30 тисяч ворожих солдатів здалися в полон. Полк перебував в австрійській частині Галичини. До того ж фон Геріх мав особисті причини відчувати полегшення: три тижні тому він отримав бойове хрещення, в бою за село на південь від Любліна. Не можна сказати, щоб його роті сильно дісталось: ледь вони почали наступати — на чолі з фон Геріхом, який курил трубку, — як отримали наказ повернутися і

негайно ретирувалися. Але випробування він витримав — це головне. І навіть потім, коли на полі, зарослому люпином, його відкинуло вибухом важкого снаряда з мортири, він не злякався. Це переживання, як і подальша удача в боях, зміцнили в ньому почуття не те щоб невразливості, але певної обраності. Він більше не хвилювався: «Панове військові кореспонденти та інші оповідачі достатньо розписали всі жахи війни, але ж насправді ми пишалися тим, що ми справжні чоловіки і не боїмося поглянути смерті в обличчя».

Фон Геріх разом з іншими входить до порожнього палацу. Він належить польсько-австрійському графові зі старовинного роду Тарновських^[24]. Мешканці палацу втекли, залишивши своє житло. Фон Геріх і його товариші побачили всередині таку казкову розкіш, що в них просто подих перехопило. Вони блукали нескінченним лабіринтом кімнат з таким дзеркальним паркетом, що бачили в ньому свої відображення; під стелею, декорованою старовинними плафонними розписами, між стін, прикрашених важкою, дорогою обшивкою, картинами старих майстрів, «якими міг би пишатися будь-який музей». В одній кімнаті стояв чудовий рояль марки «Блютнер». На кришці лежали ноти, поміж них — Гріг. Один з офіцерів сів до рояля і почав грати.

Лункі зали сповнилися звуками музики, а фон Геріх пішов далі. Він побачив бібліотеку. Кімната була без вікон, уздовж стін — полиці з книгами, а стеля в ній була скляною, і крізь неї видніли перші зірки, що засвітилися в небі. Книжкові томи стояли в суворому порядку, і фон Геріх швидко зрозумів, що бачить перед собою унікальну колекцію: наука, філософія, теологія, поезія, історія. Так, історія. Як і багато інших, фон Геріх уважав себе часткою Чогось Великого, і вигляд пухких томів надихнув його:

Я мрію про те, щоб ця війна, яка закрутила мене у своєму вирі, ніби соломинку, швидко стала б лише спогадом, як і всі колишні війни. І від неї залишиться лише книга, на сторінках якої перлини страждань, співчуття і відданості обов'язку і почуттям засяють ще яскравіше, ніж на пожовклих сторінках старих фоліантів.

Він іде далі. (Музика Гріга лунає дедалі більш глухо в нього за спиною.)

Тепер він вступає в ту частину палацу, яку встигли розграбувати — військові або цивільні. Тут усе розідране, розбите, сплюндроване. Під ногами риплять скалки скла і кришталю. Зникло його відображення в дзеркальному паркеті, бо на підлозі валяється розірваний одяг, розкидані фотографії, книги, гравюри. Усе буде зруйноване. Пригнічений, він повертає назад.

Йому слід було б скористатися нагодою, узяти щось собі: усе, що він бачив навколо, незабаром зникне з лиця землі^[25]. Але він не міг зважитися. Утім, дві надібочки він усе ж прихопив з собою: це буде пікантним подарунком його коханій дружині Ользі Альквіст. Перше — халат власниці замку, у жовтих і синіх барвах. Друге — пара її шовкових панчіх^[26]. Зовсім стемніло, і Павел фон Геріх поскакав геть.

14

Субота, 26 вересня 1914 року

Ріхард Штумпф готує «Гельголанд» до бою

Цього осіннього ранку вже о четвертій годині просурмили підйом. Екіпаж корабля схопився і півдня гарячково працював. Головне завдання — якнайшвидше вивантажити 300 тонн вугілля. Офіцери зазвичай нічого не розповідають, але за чутками в морі англійський флот. Одні подекують, що він прямує до Балтійського моря. Інші стверджують, що він уже в протоці Великий Бельт.

Штумпф бачить, що перша і третя ескадри також зайшли в порт. «Щось-то буде».

Штумпф вважає, що вивантаження вугілля має позбавити судно від зайвої ваги, для того щоб вони змогли швидше пройти Кільським каналом^[27].

Він занотовує у своєму щоденнику:

Уся команда гарувала в поті чола першу половину дня. До обіду, коли ми вивантажили 120 тонн вугілля, флагманський корабель

ескадри просигналив: «Припинити підготовку». Ще одне жахливе розчарування. Кляті англійці! Схоже, ми чудово інформовані про пересування їх флоту.

Він додає: «Те, що відбувалося в наступні дні й тижні, не варто навіть згадувати».

15

Понеділок, 28 вересня 1914 року

Крестен Андресен навчається перев'язувати вогнепальні рани у Фленсбурзі

Тепер уже швидко. Ще один день, можливо, два або три. Залишилося недовго чекати, коли вони вирушать у дорогу. І справа тут не в звичному казармовому базіканні. Повітря сповнене чутками: натяки сприймають як факти, бажане видають за дійсне, страхи і побоювання збуваються. Невизначеність — така природа війни, і непоінформованість — її медіум.

Утім, все ж є неспростовні ознаки. Усі звільнення скасовані, казарми залишати заборонено. Цього дня було не так багато тренувань і навчання менш корисних речей. Замість цього вони вчилися життєво необхідного — як, наприклад, перев'язувати вогнепальні рани, дізнавалися, які правила діють для недоторканного запасу (так звана залізна порція), як поводитися на залізниці, що буде з дезертирами (смертна кара). Таке життя солдата, укладене в квадрат: битва, потреби, переміщення, примус.

Крестен Андресен стривожений, стурбований і переляканий. Думка про фронт не запалює в ньому жодної іскри радості. Він належить до тієї меншості народів, які раптово і незаслужено виявилися втягнутими у велику війну, що аж ніяк їх не цікавила. І ось вони мовчки запитують, чому вони опинилися віч-на-віч з чорною енергією війни, їм чужа націоналістична риторика, що провокує війну і вселяє невинуваті надії. У ці дні багато хто готові гинути і вбивати заради країни, з якою вони, в сутності, відчували лише умовний зв'язок: ельзасці й поляки, русини і кашуби, словенці й фіни, південні

тирольці й трансильванські сакси, прибалти й боснійці, чехи й ірландці^[28].

Андресен належить саме до такої меншості: данець за мовою, підданий німецького імператора, проживає на старовинних данських землях на півдні Ютландії, які ось уже понад півстоліття знаходяться в межах німецької держави^[29].

У всіх країнах, де проживали значні за чисельністю національні меншини, люди усвідомлювали, які проблеми у них можуть виникнути у воєнний час. Разом з тим ці проблеми вважалися компетенцією здебільшого поліції. Так уважали і в данськомовних областях Німеччини. Ледь на всіх стінах розвісили наказ про мобілізацію, як одразу ж були арештовані сотні данців, які потрапили під підозру. Одним з тих, кого схопили вночі й відвезли в закритому автомобілі, був батько Андресена^[30]. Такі настрої панували в перші тижні війни: радість на межі істерії, очікування навпіл зі страхом, переляк, що обернувся агресивністю. І звісно ж чутки, чутки, чутки.

Початок війни і для Андресена став сильним переживанням. Він щойно завершив свій рукопис «Книга про весну та юність». Це був розлогий прозаїчний опус про народне життя, природу і кохання (чи, радше, про юнацьке очікування кохання). І сам рукопис був оформлений у романтичному стилі — у блакитній обкладинці, прикрашений кольоровими віньєтками і рукописними заставками, — все виготовлено ним власноруч. Книга завершувалася словами: «Дзвін замовкає, за ним другий, третій; дзвони відлунали, їх голос дедалі слабкіший, і ось вони зовсім замовкли. Смерте, де твоя здобич? Пекло, де твоя перемога?» Тієї самої миті, коли він дописував останній рядок, до кімнати зайшов батько і повідомив йому про мобілізацію. Крестен поспіхом додав кілька слів у самому низу останньої білосніжної сторінки рукопису: «Господи, помилуй нас, хто знає, коли ми повернемося!»

Тепер Андресен уже сьомий тиждень ходить у німецькій формі. Коли його поселили в переповненій казармі Фленсбурга, він дізнався, що їх спершу навчатимуть, а за чотири тижні пошлють до Франції. Тієї ж ночі він почув, як марширує озброєний батальйон, співаючи «Варту на Рейні». Потім тривали дні нескінченних тренувань під палючими променями сонця; погода стояла сліпуча. Андресену все вдавалося кращим, ніж він міг припускати. Звісно, в його роті мало данців, але

все ж він не почувався вигнанцем. І, зрозуміло, в рядах молодшого командного складу існувала дідівщина, але офіцери суворо припиняли подібні явища. Найважче Андресену було звикнути до того, що навіть у вільний час всі тільки те й робили, що говорили «про війну та про війну», — і він уже почав звикати до думки про те, що попереду на них чекає тільки війна, хоча глибоко в душі йому все ж хотілося б її уникнути. Стріляє він влучно. З першої ж спроби вибив дві десятки і одну сімку.

Тим часом багато частин уже вирушали в похід, з піснями, назустріч невідомій долі. Те, що Андресен досі перебуває в казармі, пояснювалося таким банальним явищем, як брак солдатського спорядження, а також тим, що першими посиляли добровольців. Оскільки хотів ухилитися, він не належав до цієї категорії. Коли рота вишикувалася, завершивши навчання, солдатам було поставлено це питання безпосередньо. На фронт потрібно терміново послати новий контингент. Хто хоче бути добровольцем?

Усі підвели руки, крім трьох. Одним з цих трьох був Андресен. Потім його запитали, чому він ухиляється від відправлення на фронт, але незабаром залишили в спокої. Разом з іншим данцем він побував у гостях у друга, і вони «з великим благоговінням» з'їли курку, що прислала мати Андресена. Увечері він занотує в своєму щоденнику:

Люди такі засліплені, що спокійно дають утягнути себе у війну, не зронивши ані сльозинки, не відчуваючи страху, та все ж ми знаємо, що на нас чекає справжнісіньке пекло. Однак у військовій формі серце б'ється не так, як воно хоче. Людина не схожа на себе, вона навряд чи залишається людиною, вона тепер — добре налагоджений автомат, що діє, не розмірковуючи. О Боже, тільки б людина знову змогла стати людиною!

Погідне, тепле бабине літо, якому раділи на початку війни, змінилося осінніми вітрами. Різкий, холодний норд-вест дув над Фленсбургом. Шаруділо опале листя. Вітер і дощ зривали каштани з дерев.

Неділя, 4 жовтня 1914 року

*Андрій Лобанов-Ростовський бере участь у боях при
Опатові*

Ледь зазорів туманний світанок, артилерія знову відкрила вогонь. Андрій Лобанов-Ростовський негайно прокинувся від цього розкотистого гуркоту; його зморила втома, він спав усього зо дві години. Похитуючись, він підвівся. З висоти, на якій вони розбили вночі табір, він побачив, як удалині клубочиться біла хмара від розривів снарядів, як ці клуби заволокують низькі пагорби на півдні й заході. Бачив, як клуби диму спалахують і повзуть далі, немов потік лави. Як миготливий вогонь наближається до міста, як він дістається його. Цивільне населення в паніці рухається вулицями. Нарешті, весь Опатов поглинений димом від розривів снарядів і палаючих будинків. І тільки церковна дзвіниця ще видніє з клубів диму.

Артилерійський вогонь дедалі ближчий і щільніший. Гуркіт хвилями накочує з обох сторін: гримлять вибухи снарядів, лунають ляски від пострілів з гвинтівок, чутно тріск кулеметів. Вони не все бачать і не беруть участь у бою, але за звуками розрізняють, що він кипить «за півкола від нас». Рота як і раніше займає свою висоту, відповідно до наказу: «Залишатися на місці в очікуванні подальших інструкцій». Об 11:00 надійшли нові розпорядження. Слід готуватися до відступу.

За півгодини Лобанов-Ростовський обертається. У жовтневому небі він бачить велетенський димний плюмаж. Полум'я пожирає Опатов. І не тільки його: всі села по обидва боки від міста також охоплені вогнем. Військовим дедалі важче продиратися крізь натовп переляканих чоловіків, жінок і дітей, які в паніці кидаються в різні боки, коли до них наближаються звуки бою. Десь на півдорозі рота зупиняється.

Що, власне, відбувається? Російська армія, яка відтіснила австрійців на південь від Кракова, припинила переслідування супротивника. Причинами тому стали осіння сльота, труднощі з постачанням (звісно ж саме цими причинами завжди пояснювали, чому раптом блискавичний і ефектний наступ призупинявся), а також неочікувана поява німецьких військ^[31].

Близько дванадцятої рота Лобанова-Ростовського була оточена «кільцем вогню». Ніхто не знав, що відбувалося насправді. Судячи з чутних звуків, бій тривав ще й позаду них, на дорозі до Сандомира. Вони як і раніше не брали участь у бою, але розриви снарядів лунали дедалі ближче. Повз них проїхала якась військова частина, коні тягли за собою кулемети. Після короткої наради з незнайомим штабним офіцером Лобанов-Ростовський отримав наказ узяти 20 бідок своєї роти, навантажених вибухівкою та іншою зброєю, і прямувати за кулеметним відділенням, прориваючись з оточення. На підкріплення він отримав 20 солдатів. Сама рота поки залишалася на місці.

Так Лобанов-Ростовський і вирушив у дорогу: верхи на коні, його люди — по одному в двадцяти одноколках, а ще (оце вже дивина) корова, яка призначалася їм на обід, але отримала коротке відстрочення у зв'язку з непередбаченим розвитком подій. Лобанов-Ростовський був дуже стривожений, бо кулеметники спритно просувалися вперед, і він швидко відстав від них. Пізніше він розповідатиме: «Я не мав карти і не уявляв про те, де я знаходжуся». Біля мосту, де сходились три дороги, вони потрапили в страшний затор з біженців, свійської худоби, коней, санітарних возів з пораненими. Міст був блокований возом з біженцями, два колеса його повисли над водою. Доки солдати намагалися зрушити воза, над їхніми головами засвистіла картеч[32].

Переполюх поміж селян був невимовний. Жінки і діти кричали від жаху, чоловіки намагалися утримати коней, які билися в паніці, а одна жінка в істерії вчепилася в мого коня і кричала: «Пане офіцер, на якій дорозі безпечніше?» Зі зрозумілих причин я не міг відповісти і лише невизначено махнув рукою. Якийсь селянин штовхав поперед себе трьох корів, які впиралися; нарешті йому вдалося вивести їх на об'їзну дорогу, але й там розривалися картечні гранати. Він повернув назад, його знову наздогнав вогонь, і він, геть збожеволівши, помчав назад до палаючого села.

Перейшовши зрештою через міст, Лобанов-Ростовський побачив, що дорога заповнена селянами, які бігли, їхніми возами, і рушив разом зі своєю маленькою групою солдатів просто полями. Кулеметники вже

зникли вдалині. А Лобанов-Ростовський знову намагався зрозуміти, де саме він знаходиться. Він хотів зорієнтуватися за шумом бою. Раз у раз навколо них розривалися гранати, чулася кулеметна черга. Він навмання скакав уперед.

Коли вони дісталися ще одного моста, просто над ними розірвалися кілька картечних гранат. Солдат на чолі колони взявся хльоскати свого коня, і візок помчав униз із крутого пагорба, що вів до мосту. Щоб запобігти паніці, Лобанов-Ростовський нагнав солдата і зробив те, чого ніколи раніше не робив, навіть не думав робити: він ударив переляканого солдата батоном. Порядок був відновлений, їм удалося переправитися через міст, і вони продовжили свій шлях уздовж крутого обриву.

Під кручею панував хаос. Кілька артилеристів намагалися врятувати три застряглі гармати. Поранені потоком, що наростав, рухалися вниз з урвища, в пошуках безпечного укриття. Лобанов-Ростовський запитував, що сталося, з яких частин ці поранені. Люди, які спливали кров'ю, були надто розгублені й спантеличені, щоб дати йому зрозумілу відповідь. Повз них галопом промчав офіцер, рятуючи полковий прапор, — він лежав у нього в сідлі; атавізм 1914 року: не тільки битися з прапором у руках, але й виконати святий обов'язок — не дозволити ворогові захопити свій прапор. Офіцера зустрічали схвальними вигуками: «Побережися!» Обабіч обриву вибухали снаряди. У повітрі клубочився пил, пахло димом від пожеж і кордитом.

Проїхавши ще деяку відстань уздовж обриву, з компасом у руці, в супроводі не лише свого відділення, але ще й трьохсот-чотирьохсот поранених, Лобанов-Ростовський з подивом помітив, що вони опинилися в полоні. Безсумнівно, шлях уздовж урвища вів їх до великої дороги у напрямку до Сандомира. Біда полягала в тому, що артилерійська батарея німців перебувала зовсім поблизу. І тієї самої миті почала обстрілювати росіян, щойно вони видерлися нагору. Лобанов-Ростовський і решта відсахнулися назад. Удалині, праворуч від великої дороги, видніли інші німецькі батареї. Лобанов-Ростовський занепав духом, розгубився.

І тоді відбулося дещо примітне, хоча і не надзвичайне.

Німецькі гармати, найближчі до загону Лобанова-Ростовського, були обстріляні своїми ж, з іншого боку дороги, які вважали їх росіянами. Німецькі батареї вели одна з одною лютий артилерійський

двобій. За цей час росіянам удалося сховатися. Звісно, німці незабаром з'ясували свою помилку, але ворог був уже далеко, на великій дорозі до Сандомира, на безпечній відстані від німецької артилерії. З усіх навколишніх доріг і стежок до них стікалися частини, які відступали. Тепер вони були часткою «єдиної, довгої, чорної стрічки з возів, навантажених пораненими, розбитих артилерійських батарей, солдатів з інших військ».

А ось ще один атавізм: кавалерійський полк, готовий до бою, скаче по дорозі — мальовнича картина епохи Наполеонівських воєн. Німці? Ні, російські гусари! Їхні спокійні усмішки різоче контрастують із плутаниною і страхом, що панують серед тих, хто відступають. Здається, що кавалерія належить до зовсім іншого корпусу, вона не має уявлення, що сталося і що зараз відбувається.

Коли Лобанов-Ростовський зі своєю маленькою колоною в сутінках під'їжджав до Сандомира, здавалося, що найгірше вже позаду. Стрілецька дивізія, що тільки-но прибула й відпочила, обкопувалася обабіч дороги. Виявивши, що міські вулиці занадто вузькі й на них тісниться забагато люду, Лобанов-Ростовський залишив свої 20 одноколок на в'їзді в місто. Він помітив, що корова все ще перебуває з ними. Схоже, вона з честю витримала всі випробування. Небо було затягнуло хмарами.

У строкатому потоці військових частин він побачив знайомих. Той самий піхотний полк, з яким він зустрівся минулої ночі: солдати спали тоді просто неба на вулицях Опатова, — нерухоме спляче скопище голів, рук, ніг, тулубів біліло в місячному світлі. Ще вранці їх налічувалося чотири тисячі. Залишилися живими триста, і ще шестеро офіцерів. Полк майже знищений, але не переможений. Вони несуть прапори. І в їхніх лавах панує порядок.

До вечора почався дощ. І лишень тепер Лобанов-Ростовський згадав, що не їв увесь день. Голод притлумили тривога й неспокій. Близько одинадцятої з'явилися інші солдати роти, пошарпані, але вцілілі. А з ними, на щастя, — польова кухня. Тепер усіх погодують. Удалині вщухає гарматний гуркіт. Стає зовсім тихо. Те, що назвуть битвою при Опатово, завершилося.

Дощило. Настала північ.

Лобанов-Ростовський разом з іншими заліз під вози, щоб поспати. Спершу вдалося заснути, але потім струмені дощу просочилися і до

них. Залишок ночі він зі своїми солдатами провів, сидячи біля дороги, мовчки, без сну, у якомусь тваринно-терплячому очікуванні, коли нарешті настане світанок.

17

Субота, 10 жовтня 1914 року^[33]

Ельфріда Кур слухає історії про війну за чашкою кави в Шнайдемюлі

Осінні барви. Жовтневе небо. Холодне повітря. Учитель приніс з собою на урок зведення з фронту і зачитує їх: два дні тому захоплено Антверпен, а тепер капітулював останній форт, отже, тривала облога знята і німецький наступ по всьому узбережжю, на Фландрію, може тривати. Останні слова повідомлення Ельфріда вже не розчула, їх заглушили радісні крики дітей.

Це стало ритуалом в її школі — захоплені вигуки, коли надходили повідомлення про перемоги Німеччини. Ельфріда вважала, що багато хто кричав від захоплення, сподіваючись отримати вихідний день на честь перемоги. Або сподіваючись, що директор школи, суворий, високий пан в пенсне, з сивою, гострою борідкою, буде такий захоплений їхнім юнацьким патріотизмом, що відпустить їх хоча б з останніх уроків. (Коли в школі було оголошено про початок війни, директор так розхвилювався, що заплакав, йому було важко говорити. Саме він заборонив вживати в школі іноземні слова. Порушники сплачували штраф в п'ять пфенігів. Потрібно говорити «Mutter», а не «Мама», «Auf Wiedersehen», а не «Adieu», «Kladde», а не «Diarium», «fesselnd», а не «interessant» і так далі.) Сама Ельфріда також закричала від радості, почувши новину про захоплення форту Брендонк, але не тому, що сподівалася вихідного, а просто від усієї душі: «Я думаю, що це так чудесно — кричати на честь інших там, де завжди слід дотримувати тиші». У класі в них висіла карта, і всі перемоги німецької армії ретельно відзначали маленькими чорно-біло-червоними прапорцями на голках. Атмосфера в школі та в Німеччині в цілому агресивна. Модними були шовіністичні гасла, всі — від дітей до дорослих — налаштовані на перемогу.

Після школи дівчинка сидить за чашкою кави. Батьки Ельфріди розлучені. Вона не спілкується зі своїм батьком, її мати працює, у неї — невелика музична школа в Берліні. Тому Ельфріда з братом живуть у бабусі в Шнайдемюлі.

Усі розмови, як і зазвичай, про війну. Хтось бачив на вокзалі ще один потяг з російськими військовополоненими. Раніше вони викликали інтерес «своїми довгими рудими шинелями й драними штанами», але тепер на них ніхто й уваги не звертає. У міру того як німці продовжують наступати, газети наводять нові цифри захоплених у полон, — це нагадує біржовий курс війни, де сьогоднішня позначка — 27 тисяч полонених під Сувалками і 5800 — на захід від Івангорода. (Не кажучи вже про інші, більш практичні ознаки перемоги: газети писали того місяця, що було потрібно 1630 залізничних вагонів для транспортування полонених, захоплених після великої перемоги біля Танненберга.) Що з ними робитимуть? Фройляйн Елла Гумпрехт, незаміжня вчителька середніх років, з твердими переконаннями, круглими щічками і ретельно звитими кучерями, знала відповідь: «Розстріляти їх усіх, та й по всьому». Інші вважали цю ідею жахливою^[34].

Дорослі розповідають одне одному історії про війну. Фройляйн Гумпрехт говорить про одного чоловіка, якого козаки замкнули в палаючому будинку, але йому вдалося втекти в жіночій сукні на велосипеді. Діти згадують історію, що їм прислала їхня мама з Берліна.

Один німецький єфрейтор-резервіст, що був у мирний час професором романських мов у Геттінгені, супроводжував групу французьких військовополонених з Мобежа до Німеччини. Удалині гуркотіли гармати. Раптом лейтенант, який був при виконанні обов'язків, помітив, що його підлеглий свариться з французом. Полонений обурено розмахував руками, а молодший капрал сердито виблискував очима з-за окулярів. Лейтенант поскакав у їхній бік, побоюючись, що почнеться бійка. Його втручання зупинило сперечальників. Тоді розлючений єфрейтор пояснив, що полонений француз, у драних черевиках, перев'язаних мотузкою, був професором Сорбонни. І обидва пани засперечалися через свою незгоду щодо кон'юнктива в ранній провансальській поезії.

Усі розсміялися, фройляйн Гумпрехт реготала так, що навіть вдавилася шматочком шоколаду з горіхами. А бабуся запитала у Ельфріди та її брата: «Діти, хіба не сором і сором, що двоє професорів змушені стріляти один в одного? Солдатам потрібно залишити свої гвинтівки і заявити, що вони не хочуть більше воювати. І повертатися додому». Фройляйн Гумпрехт обурено вигукнула: «А що ж наш кайзер? А честь Німеччини? А слава німецьких солдатів?» Але бабуся відповіла: «Усім матерям слід було б піти до кайзера і сказати: „Хай буде мир!“»

Ельфріда була спантеличена. Вона знала, що бабуся з жалем відреагувала на звістку про мобілізацію. Це була третя війна в її житті: спершу з данцями 1864 року, потім — з французами 1870-го. І навіть якщо бабуся, як і решта, і цього разу не мала сумнівів у швидкій перемозі Німеччини, вона все ж не могла схвалювати військові дії. І все ж говорити про це ось так? Нічого подібного Ельфріда раніше не чула.

18

Вівторок, 13 жовтня 1914 року

Пал Келемен проводить ніч в ущелині біля Лужни

Уперед, назад і знову вперед. Спочатку, першого місяця війни, стрімкий прорив до Галичини, назустріч наступу росіян, криваві битви, що точилися там («битва за Лемберг» чи, можливо, «битва під Лембергом»), потім — відступ, безладна втеча від річки до річки, поки вони раптово не опинилися близ Карпат і угорського кордону — нечувано! Потім — пауза, тиша, нічого. А потім — наказ про новий наступ, про вихід з карпатських ущелин та спуск у долини на північному сході, до обложеного Перемишля. Втрати були небаченими^[35].

Зима настала незвично рано. Вона почалася з рясних снігопадів, усі дороги разом стали непроїжджими. Австро-угорські війська не могли рушити ані вперед, ані назад. Дивізія Пала Келемена застрягла в одній із замерзлих ущелин. Навколо коней намело замети. Змерзлі

солдати сиділи навпочіпки, біля багать, що ледь розгоралися, або просто топталися, розмахуючи руками, щоб зігрітися. Усі мовчали.

Пал Келемен занотовує в щоденнику:

В ущелині вціліло тільки одне — маленький шинок на кордоні ^[36]. В одній кімнаті обладнали військово-польовий телеграф, в іншій — були розквартировані штабні офіцери кавалерійського корпусу. Я прибув туди об одинадцятій годині вечора і відправив у штаб-квартиру повідомлення про те, що зараз виступ неможливий. Після цього я ліг у кутку, на матраці, і вкрився ковдрою.

Вітер з виттям стрясав старий дах, під його поривами деренчали шибки. Зовні — непроглядна темрява. У всьому будинку світло лише від тріпотливого язичка полум'я однієї-єдиної стеаринової свічки. Телеграф працює без зупинки, передаючи накази перед завтрашнім наступом. У передпокої та на горющі покотом лежать люди, не в змозі рухатися далі, — знесилені, хворі, легко поранені; завтра їм доведеться повернутися назад.

Я лежу в напівдрімоті, виснажений; кілька офіцерів навколо мене сплять на копицях соломи. Люди, які тремтять від холоду зовні, розпалили багаття, віддерши дошки від стін стайні, і полум'я, що горить у ночі, привертає до себе інших солдатів.

Входить унтер-офіцер, просить дозволу привести погрітися свого товариша; той майже непритомний і, без сумніву, помре на морозі. Його кладуть на оберемок соломи біля дверей. Він зіщулюється, видно білки його очей, потилиця ледь стирчить з плечей. Плащ у декількох місцях продірявлений кулями, а край обгорів під час якоїсь ночівлі біля багаття. Руки залякли від морозу, виснажене, страдницьке обличчя вкриває розпатлана, неохайна борода.

Сон долає мене, сигнали телеграфу — «тіті-тата» — здаються віддаленим шумом.

Удосвіта мене будять: усі готуються до наступу. Сонний, розправляючи затерпі кінцівки, я оглядаю це вбоге житло. Крізь низькі віконця, укриті крижаними візерунками, просочується сіре ріденьке світло, і в цьому тьмяному освітленні став помітний кожен куточок. У кімнаті лежав тільки солдат, якого привели напередодні; він сховав обличчя, повернувшись спиною. Двері до

внутрішньої кімнати розчинилися, і з'явився один з ад'ютантів, князь Шенау-Грацфельд, чисто поголений, в піжамі: затхле повітря відразу сповнилося димом від його вузького, довгого турецького чубука.

Помітивши нерухомого солдата в кутку, князь ступив був до нього, але з жахом відсахнувся. Обурено він наказав прибрати подалі тіло цієї людини, яка, швидше за все, померла від холери. Потім з ображеною пикою князь пішов до своєї кімнати. Двоє рядових втягли до нього похідну гумову ванну, прикрашену дворянським гербом і наповнену гарячою водою.

Субота, 24 жовтня 1914 року

Лаура де Турчинович повертається до Сувалок

Тривала подорож стомила її. Останній відрізок шляху з Оліти Лаура примудрилася проїхати не в телячому вагоні, зате потяг виявився неопалюваним. За останню добу вони раз у раз зупинялися, незрозуміло з якої причини. Частину залізничного полотна ремонтували, і на цих ділянках вагони погойдувалися, «немов корабель у морі».

О шостій годині ранку вони нарешті прибули на вокзал у Сувалках.

Разом з однією знайомою, дружиною лікаря, вона пішки вирушила до будинку, у вогкій осінній темряві. Вони насилу продиралися зруйнованою дорогою. Поступово світало. Вона побачила російських солдатів, деякі були п'яними. Побачила розгромлені будинки. Повалені паркани.

Діти й челядь залишалися у Вітебську, де вони знайшли тимчасовий притулок. Чоловік Станіслав був призваний до російської армії та очолював тепер санітарну службу у щойно захопленому Лемберзі. Але перш ніж туди вирушити, він устиг навідатися у звільнені Сувалки, повернувся звідти з двома валізами одягу і звісткою про те, що їхній будинок уцілів. Однак він не хотів удаватися до подробиць і лише додав, що хай краще вона побачить усе на власні очі.

Що вона і хотіла тепер зробити. Звісно їй хотілося повернутися додому разом з дітьми, адже німців витіснили назад у Східну Пруссію.

Діставшись будинку лікаря, Лаура погодилася зайти і трохи відпочити. Вона боялася того, що їй належало побачити: проживши частину життя в Нью-Йорку, вона звісно ж не була готовою до подібних ситуацій. Випивши чашечку кави, вона о пів на восьму знову вирушила в дорогу.

Нарешті вона дісталася свого будинку.

Увійшовши всередину, Лаура ледь повірила своїм очам.

Усе навколо було зруйноване, розгромлене, розірване, розбите, розкидане, перевернуте, забруднене. Ящики висунуті, шафи

спустошені. Перед нею постала безладна купа речей, що колись називалися її будинком. У кімнатах стояв огидний запах. Лаура кинулася до вікон, відчинила їх, одне за іншим, глибоко вдихаючи свіже повітря. Бібліотека була остаточно розграбована. Полиці спорожніли. Підлогу встеляли купи розірваних книг і паперу, всюди було розкидано документи й гравюри.

У їдальні досі валялися скалки супової миски, а ще товстий шар битого скла, брудного посуду, скатертин. Усе це було затоптане грубими солдатськими черевиками. Німецькі солдати й офіцери жили тут кілька тижнів тому, і таке враження, що вони, поївши, кидали тарілки і склянки просто на підлогу, а потім брали нові і, використавши, знову кидали.

Лаура увійшла в одну з комор. Там стояли раніше акуратні ряди скляних банок, у яких зберігалися варення, джем, мед, консервовані овочі. Тепер же вміст зник, і банки були наповнені лайном.

Вона звеліла ключникові Якобу з його дружиною і дочкою почати прибирати у будинку. А сама вирішила скласти перелік зниклих речей і піти з ним до поліції.

20

Неділя, 25 жовтня 1914 року^[37]

Мішель Корде повертається потягом до Бордо

Часом він рухався серед людей, ніби ступав іншою планетою, і його оточували абсурдні, незбагненні явища. Чи справді це його світ? У сутності, ні. Мішелю Корде виповнилося 45 років. Він давно працює чиновником у міністерстві торгівлі та пошти, він також соціаліст, пацифіст і літератор. Пише літературно-критичні та політичні статті в газетах і журналах, видав багато романів — деякі з них стали вельми популярними. (Колись він був військовим, тому в більшості своїх творів змалював своє минуле: «Intérieurs d'officiers», 1894, або «Cœurs de soldats», 1897, — тим часом як в інших йшлося про біди суспільства або серцеві страждання.)

Цей потайливий і стриманий чоловік з вусами був певною мірою типовим інтелектуалом межі століть, що вів подвійне життя: не в змозі

прогодуватися пером, заробляв на життя службою в міністерстві. «Мішель Корде» попервах був його літературним псевдонімом^[38], хоча дистанція між двома способами життя була не настільки величезною: він змінив прізвище, але його «чиновницьке я» також звалося Корде. Усі знали, що він пише романи. І він — друг Анатолія Франса.

У перші дні вересня, коли здавалося, що німців не зупинити, уряд залишив Париж, а з ним поїхали і чиновники міністерств. Автомобілями вони виїжджали з міста, охопленого панікою: «Біженці штовхалися на вокзалі, немов залишали охоплений пожежею театр», — чиновники їхали в Бордо.

Міністерство, де служив Корде, знайшло притулок в установі для глухонімих, на вулиці Сен-Сернен. І тепер, через місяць після того, як німців зупинили біля Марни, усі почали говорити, що час уряду й міністерствам повертатися. Родину Корде евакуювали в Сент-Аман. І сьогодні ввечері він, відвідавши близьких, повертається в Бордо.

Війну Корде вважав ганьбою і смертю. Він досі не примирився з її початком. Він захворів і поїхав на морський курорт. Усі новини доходили до нього через газети або телефонні розмови. Так поступово формувалася картина того, що відбувається. Він намагався розрадитися читанням книг, але марно. «Кожна думка, кожен учинок, пов'язані з початком війни, перетворювалися на жорстокий, смертельний удар по моєму превеликому переконанню, що я беріг в глибині душі: я свято вірив у ідею стійкого прогресу, успішного руху вперед. Я навіть не думав, що подібне може трапитися. Тепер моя віра зруйнована. Початок війни став для мене пробудженням від сну, у якому я перебував з тих самих пір, як почав міркувати». Діти на березі гралися у війну: дівчатка удавали медсестер, хлопчики — поранених. Зі свого вікна Корде бачив артилеристів: вони співали, вирушаючи в дорогу, — і він розридався.

З тріумфу і сум'яття спекотних серпневих днів воістину народжувався інший, чужий світ.

Зовнішні зміни: жінки припинили користуватися косметикою з «патріотичних міркувань»; всі переодяглися в уніформу — військова форма увійшла в моду; люди шикувалися в черги до церкви на месу і на сповідь; потоки біженців, навантажених вузлами з пожитками; міські вулиці без освітлення, що лежать у п'їтми; всі ці шлагбауми,

фанатичні, войовничі ополченці; всі ці потяги з військами, що везуть цілих і неушкоджених на фронт і поранених калік — назад з фронту.

Внутрішні зміни: постійне вживання патріотичних формулювань, пишномовних і обов'язкових; нова безкомпромісність — «дружелюбність, гуманність — усе це зайве»; істеричні інтонації — як у пропаганді, так і в приватних розмовах (одна жінка сказала йому, що не можна оплакувати тих, хто їде на фронт, що жалість викликають саме чоловіки, нездатні битися); химерна суміш шляхетності та егоїзму; раптова втрата здатності сприймати нюанси: «Ніхто не наважується засуджувати війну. Війна стала божеством». Корде виконував свій обов'язок чиновника.

Його потяг облягали жінки, які пропонували всім, одягненим у військову форму, фрукти, молоко, каву, бутерброди, шоколад, цигарки. У місті Корде бачив хлопчиків у поліцейських касках, які несли ноші. На вокзалі ніде курці клюнути — всі зали очікування перетворені на тимчасові госпіталі для поранених або склади військового спорядження. Дорогою назад, десь між Сен-П'єром і Туром, він підслухав розмову двох родин: «Вони говорили про своїх загиблих родичів з жахливою покірністю, немов ті стали жертвами стихійного лиха».

В Ангулемі на потяг завантажили чоловіка на ношах, і він опинився в сусідньому з Корде купе. Його поранило в спину осколком гранати. Тепер він лежав паралізований. Його супроводжувала сестра милосердя, і ще білява дама, яку Корде вважав за його дружину або коханку. Він чув, як та говорила медсестрі: «Він відмовляється вірити, що я як і раніше його кохаю». Коли сестра, обробивши його рану, вийшла помити руки, блондинка і паралізований почали пристрасно цілуватися. Повернувшись, медсестра удала, що нічого не помічає, і вдивлялася в темряву за вікном.

Разом з Корде в купе сидить миршавий унтер-офіцер, який щойно повернувся з фронту. Вони мирно розмовляють одне з одним. О четвертій годині ранку потяг зупиняється на станції, і унтер-офіцер виходить. На пероні до нього на шию кидається дівчина. Корде міркує: «Лишень уявити, що таке кохання, любов усіх цих матерів, сестер, дружин і наречених виявилася безсилою перед усією цією ненавистю».

На станціях, що пролітали повз, можна було помітити кіоски з різнокольоровими картинками в газетах, проте всі ці видання

датовалися першими числами серпня. З того часу вони більше не виходили. Немовби почалося інше літочислення.

Того самого дня, 25 жовтня, Лаура де Турчинович разом зі своїм знайомим шукає покинутих або осиротілих дітей в Августовському лісі. (Багатьох вони вже знайшли, поміж яких чотирирічна дитина, яка несла шестимісячне немовля: бідолахи, вкрай голодні, почали їсти землю.) Вона зустріла людину, яка розповіла їй, що її літня вілла розграбована німцями, і яка знайшла Даша, білого песика її дітей. Вона пише:

Усі будинки згоріли вщент: жахливий злочин. Ми постійно бачили мерців. Я дивувалася, як ми врятувалися, коли загинуло стільки люду. У сутінках у лісі ми чули дитячий плач, але не могли зрозуміти, звідки він долинає. Доки ми шукали, просто на нас через підлісок помчав поранений кінь. Він підбіг так близько, що я могла торкнутися його. З переляку я вчепилася за дерево.

У цей же час, наприкінці жовтня, Володимир Літтауер чує розмови про обмін телеграмами між своїм керівництвом і командувачем армії. Усі доценту виснажені після всіх цих маршів, контрмаршів, наступів і відступів. Коні зовсім знесилили. Командир дивізії поставив командувачеві коротке запитання: «Коли ми зможемо перепочити?» Відповідь командувача була також короткою: «Коли завершиться війна».

21

Середа, 4 листопада 1914 року

Пала Келемена поранено на північ від Турки

Чудова ніч, місячна, холодна, зорі сяють на небі. Його кінь знехотя залишає теплу стайню й опиняється на крижаному вітрі. Армія знову відступає: уперед, назад, вперед і знову назад. Вони отримали наказ стежити за тим, щоб з'єднання, що відступають, не відставали. Створюється нова лінія оборони. До другої години ночі вона повинна

бути готова. Свіжа піхота поспішає до ущелини як підкріплення. Наказ, отриманий Келеменом і його гусарами, практично нездійснений, бо в темряві важко орієнтуватися. На дорозі вже коїться щось неймовірне. І вони повільно їдуть верхи, пробиваючись крізь зустрічній потік виснажених людей, коней, возів, гармат, возів із боєприпасами, в'ючних ослів.

У місячному світлі він розрізняє щось чорне на білому снігу, схоже на довгі смуги, — це щойно вириті окопи. Потім до нього долинають звуки пострілів спереду — росіяни починають тіснити їх. Він відзначає подумки, що потік тих, хто відступають, починає рідшати, хоча як і раніше зустрічаються окремі купки втікачів. Келемен і його люди вказують їм дорогу. Вона вкрита льодом, слизька мов скло. Їм доводиться спішитися і вести коней за собою. Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Тим часом російська артилерія відкрила вогонь по всій лінії фронту. Я скочив у сідло і поскакав назустріч гуркоту гармат. Місяць був на збитку, стояла крижана холоднеча, небо затягло хмарами. А під хмарами плив важкий дим від розривів гранат і картечі.

Кілька кинутих возів стояли на дорозі: ані людей, ані коней. Ми вже було минули їх, але тут я відчув сильний удар у ліве коліно і побачив, що кінь злякався. Я подумав, що вдарився об щось у темряві. Торкнувшись коліна, я інстинктивно підніс руку до обличчя. Вона була гарячою і вологою, і я відчув різкий, пульсуючий біль.

Поруч зі мною скакав Могор. Я сказав йому, що, здається, поранений. Під'їхавши ближче, він з'ясував, що мого коня також поранило. Але обидва ми продовжували свій шлях. Усе одно тут ніде було зупинитися. Поблизу не було видно жодного перев'язувального пункту. А дістатися санчастини піхоти на самій лінії фронту, під ураганим вогнем, було значно небезпечніше, ніж скакати назад.

В усілякі простенькі й добродушні способи Могор мужньо намагався відвернути мою увагу від рани. Він утішав мене, запевняючи, що ми обов'язково зустрінемо когось із наступаючих і поміж них виявиться лікар.

Світало. Яскраве сонячне світло лилося зі сходу. Небо сяяло, засніжені гори чітко виступали на тлі темного хвойного лісу. Мені

здавалося, що моя нога росте, стає дедалі довшою. Обличчя палало, рука, що тримає поводи, затерпла. Кінь — це граційне і розумне створіння — усе ще впевнено скакав уперед, поміж заметів.

Нарешті ми дісталися південного схилу ущелини. Тут, з підвітряного боку, дорога була не такою слизькою, і коли сонце у всій своїй красі затопило світлом долину, ми помітили на віддалі село.

На базарній площі ми зустріли Васа. Він почав занепокоєно цікавитися, чому ми так затрималися, і не на жарт злякався, коли Могор розповів про події. Уночі місцева школа була спішно переобладнана під перев'язувальний пункт, куди я і попрямував, у супроводі Васа і Могора.

Перед очима все пливло. Я навіть не зміг спішитися: ліва нога занімала. Двоє санітарів допомогли мені зійти, а Могор повів коня. Вони обережно спустили мене на землю. Ледве її торкнулася моя ліва нога, як почулося хлюпання крові в чоботі. Стояти я не міг. З легковажністю юності Вас дістав кишенькове люстерко, і в ньому відбилосся моє різко постаріле, пожовкле обличчя, незнайоме мені самому.

22

П'ятниця, 13 листопада 1914 року

Вільям Генрі Докінз, який перебував на борту австралійського транспортного судна «Орвіето», пише листа матері

Дме теплий морський вітер. Життя на борту транспортного судна чудове. Напевно, Вільям Генрі Докінз ніколи не жив з такими зручностями, як зараз. Нехай він звичайний новоспечений лейтенант, але все одно — офіцер, і йому належить власна каюта першого класу на цьому найкращому і найсучаснішому кораблі східних ліній (таким корабель вважається вже близько місяця). Тут є душ, гаряча ванна, а поруч — чудова їдальня, де тричі на день подають вишукані страви: «Їжа тут смачніша, ніж у кращих готелях Мельбурна». Для пасажирів у військовій формі на борту корабля грає оркестр.

Єдине, що порушує ідилію, — це запах від коней, що піднімається з трюму. І ще спека: вона все посилювалася в міру того, як НМАТ^[39] «Орвіето» та інші судна великого конвою під палючим сонцем ішли курсом на північ через Індійський океан.

Багато солдатів спали на палубі, сподіваючись знайти там нічну прохолоду. Тим часом Докінзу виповнилося 22 роки. На фотографії перед посадкою на судно в Австралії відображений юнак з м'якою усмішкою, довгастим обличчям, вузьким носом і відкритим, допитливим поглядом. Він щойно почав відрощувати вуса, краватка з'їхала набакир.

Хоча він та інші офіцери жили за класом «люкс», вони не байдикували. Прокидалися вони зазвичай за чверть шоста ранку, і їхні дні минали у фізичних тренуваннях, навчанні солдатів, спортивних змаганнях. Вони опановували основи боксу і французької мови. (Його і ще 20 тисяч австралійців і 8000 новозеландців, які перебували на кораблях цього конвою, передбачалося відправити на Західний фронт.)
Le prochain train pour Paris part a quelle heure?^[40]

Спершу війна була десь далеко^[41]. Кораблі спочатку йшли з повним освітленням, як у мирний час, і красень «Орвіето» ночами виблискував тисячами різнокольорових вогнів. Але тепер потрібне світломаскування. Забороняли навіть курити на палубі після заходу сонця. Боялися німецьких рейдерів — знали, що вони є в Індійському океані, що можуть раптово напасти і що вже близько двадцяти торгових суден союзників потоплено. Відправлення морського конвою з Австралії до того ж затрималося, оскільки стало відомо, що поблизу перебуває німецька ескадра^[42].

Вони тримали курс на північний захід, оточені ескортом союзних кораблів. По правому борту Докінз бачив японський крейсер «Ібукі». З його широких труб валив чомусь більш густий дим, ніж із труб британських і австралійських кораблів. Це видовище вражало — 38 кораблів на варті! Сьогодні Докінз сидить у своїй каюті та пише листа до матері:

Приємно усвідомлювати міць Британії на морі. Велетенський конвой іде без зупинок, своїм курсом і в своєму темні. Іноді нам зустрічаються окремі судна, на кшталт «Остерлі», що перевозять

пошту до Австралії та назад. Або крейсери з нашим прапором на щоглі. Усе це підтверджує наше панування на морі. Сьогодні ми дізналися про захоплення Циндао, і почався обмін привітаннями між нами та японським кораблем.

Узагалі-то Вільям Генрі Докінз хотів стати вчителем. У його батьків бракувало грошей. Не існувало і родинної традиції навчатися (мати кравчиня, батько робітник), але вони бачили, що хлопчик розумний. Завдяки отриманій стипендії він зміг продовжити навчання в пансіоні в Мельбурні. У шістнадцятирічному віці Докінз уже хотів обійняти посаду помічника вчителя^[43] у школі, що розташовувалася всього за сорок кілометрів від його будинку. Можливо, він досяг би успіху на цьому терені (і відчував до цього покликання), якби одного разу не прочитав у газеті, що в Дантруні відкривається військовий коледж. Він подав туди заяву, склав іспити і, на свій подив, був зарахований.

Військовий коледж був ще не добудований, коли там навчався перший випуск майбутніх офіцерів. Зовнішній вигляд закладу також викликав розчарування: місце було нудне, холодне, пустельне, а курсанти мешкали в спартанських одноповерхових казармах з легкого бетону. Але навчали там добре, а честолюбний Докінз отримав високі оцінки як з теоретичних, так і з практичних дисциплін. Молодий чоловік був невисокого зросту, близько 167 см, тендітної статури, тому зрозуміло, що саме ця обставина, а також його розумові здібності спонукали його до заняття тією справою, де потрібні мізки, а не груба сила. Більшість випускників 1914 року — 37 осіб — пішли на службу в піхоту або кавалерію, а він разом з іншим відмінником навчання потрапив до інженерних військ. Саме цей рід військ найкраще відповідав його характеру. Звісно Докінз був радий опинитися в Австралійському експедиційному корпусі та з рештою радів з приводу британських перемог, але все-таки він не був п'яний війною. І в його листах лунає голос честолюбного, спокійного, акуратного молодого чоловіка, учителя народної школи, який вдягнув форму. Він відвідує церкву. У сім'ї він найстарший з-поміж шістьох дітей: двох молодших, дев'ятирічних близнючок Зельму і Віду, він дуже любить і приділяє їм багато уваги.

Чутки про війну поширювалися давно, і для Докінза початок військових дій не став несподіванкою. Мало хто сприймав чутки

всерйоз: якщо щось і трапиться, то це буде в буквальному значенні на іншому кінці земної кулі, в далеких країнах, про які ми ледь знаємо, навіть назви їхні в нас майже ніхто вимовити не може. Але було отримано звістку про початок війни. Стало зрозуміло, що Австралія незбагненним чином долучається до цієї війни. Докінз та інші курсанти були вкрай спантеличені. Що з ними буде? Їм залишалося чотири місяці до кінця навчання. Потім їм повідомили, що вони складуть іспити достроково і в складі експедиційного корпусу вирушать на війну. Курсанти радісно укладали свої речі, роздаровуючи або продаючи зайве. На їхню честь був влаштований святковий випускний обід. І тепер вони прямують на війну.

Європа ще дуже далеко, але Докінз уже помітив ознаки війни. У будь-якому разі деякі з них. Чотири дні тому вони пливли повз Кокосові острови, і конвой обрав східний маршрут замість звичайного західного. Причиною тому став страх перед найвідомішим і найпідступнішим рейдерським німецьким судном, легким крейсером «Емден»^[44]. Запобіжні заходи виявилися досить своєчасними, адже німці дійсно чатували на них. Конвой отримав телеграму. Найбільший корабель ескорту був висланий назустріч німцям. О 10:25 на корабель Докінза надійшло повідомлення: «Атакуємо ворога!» Хтось на борту «Орвієто» навіть чув далеку канонаду. «Емден», що поступався супротивникові в силі, був підірваний і сів на мілину.

Поширилася чутка, що поранених і полонених після цього 25-хвилинного морського бою візьмуть на борт корабля Докінза. Він з цікавістю чекає на цю подію. Конвой наближається до Цейлону. Звідти Докінз збирається відіслати листа матері. І він пише заключні рядки:

Сподіваюся, що ти добре почувася. У мене все чудово, здоров'я відмінне. Дуже сподіваюся, що тітка Мері незабаром видужає. Перекажуй від мене вітання всім, хто запитує про мене. На цьому я завершую листа, сподіваюся отримати від тебе відповідь, коли ми будемо в Коломбо. Цілую й обіймаю всіх вас, починаючи з Віллі... і закінчуючи дівчатками.

Середа, 19 листопада 1914 року

*Крестен Андресен перевіряє спорядження перед
відправленням на Французький фронт*

Один за одним друзі Андресена вирушали на фронт. Сам же він не виявляв бажання йти добровольцем, а тому ще деякий час залишався в казармах, очікуючи на неминуче. Але він не міг не згадувати про своїх друзів: ось і останній з них також поїхав, — його тетка Тьогє Андресен. На відміну від Крестена, Тьогє подався добровольцем. Причина? Він хотів «отримати бойове хрещення і стати справжнім чоловіком». Крестен Андресен, загалом, розумів хід думок Тьогє і йому подібних. Він зазначав у своєму щоденнику:

Вирушити на війну — не заради наживи або золота, не заради порятунку батьківщини і честі, навіть не для того, щоб перемогти ворога, а щоб проявити себе, свою силу і волю, набути досвіду і навчитися відповідати за свої вчинки. Ось чому я хочу вирушити на війну.

Андресен знав, що більше зволікати не можна. Але він був усе ж радий тому, що виграв трішки часу і дав собі відстрочку.

Учора їм зробили щеплення проти тифу і холери. Сьогодні — укол проти дифтериту. Він перевіряє своє спорядження.

Сіра форма з червоною облямівкою і бронзовими гудзиками.

Темна армійська шинель.

Пікельхаубе з зеленим чохлам, R 86.

Сірий формений кашкет.

Власні чоботи, куплені у Вейлі.

Жовті високі черевики із шнурівкою армійського зразка.

Опойковий наплічник.

Жовтий бельгійський шкіряний пояс.

Такий само патронташ.

Такі само шкіряні ремені.

Намет і кілочки^[45].

Алюмінієвий солдатський казанок.
Така само кружка.
Така само похідна фляга.
Лопатка.
Сірі рукавички.
Сухарна сумка.
Дві банки кави.
Одна банка з рушничним мастилом.
Недоторканний запас, зокрема дві упаковки галет і банка м'ясних консервів, а також мішечок з горохом.
Два пакети першої допомоги.
Гвинтівка зразка 97.
Інструмент для протирання зброї.
Дві вовняні фуфайки.
Дві сорочки.
Дві пари кальсонів, одні — блакитного кольору.
Товстий синьо-чорний светр.
Сіре кашне.
Муфта.
Два шкіряних пояси.
Пара теплих наколінників.
Пара рукавиць.
Особистий розпізнавальний знак. ANDRESEN, KRESTEN. K. E. R.
R.86.
Чотири пари шкарпеток, одна з них — тонкі, ажурні (подарунок коханої).
Балаклава.
Біла нарукавна пов'язка для нічного бою.
Мішечок солі з шовковою стрічкою.
Півкіло шинки.
Півкіло масла.
Банка фруктового масла ^[46] .
Євангеліє.
«Втеча оленя» ^[47] .
Поштові картки для польової пошти, 30 штук.
Газетний папір.
«Was für die Feldgrauen, Annisolie» ^[48] .

Пластир.
Швацьке приладдя.
Карта.
Три блокноти.
Данський прапор (наразі відсутній) ^[49].
Багнет.
150 бойових патронів.
Півкіло копченої свинячої грудинки.
Один батон копченої ковбаси.
Буханець солдатського хліба.

Усе спорядження важило близько тридцяти кілограмів, і цього (як зазначає Андресен у щоденнику) «було достатньо». Газети повідомляли про частини, що склалися з молодих студентів, які йшли у наступ під Лангемарком, зі співом «Deutschland, Deutschland üБег alles». Незабаром настане зима.

24

Субота, 28 листопада 1914 року

Мішель Корде обідає разом з двома міністрами в Бордо

За столом сиділи шестеро, базикаючи про те про се. І все ж постійно поверталися до теми війни — таку силу тяжіння мала ця подія. Подейкували, що для жінки, яка втратила чоловіка, є визначення — «вдова», але немає назви для жінки, яка втратила дитину. Або погоджувалися, що німецькі цепеліни цілком можуть долетіти до Парижа і розбомбити його. Або розповідали, що в Лондоні почали надягати на вуличні ліхтарі спеціальні абажури, винайдені знаменитою танцівницею Лої Фуллер. Або обговорювали: листи щастя з молитвами. Такі листи розсилалися різним людям з проханням переписати молитви і послати їх потім ще дев'ятьом адресатам, інакше «тебе і твоїх близьких спіткає нещастя».

«Ні, війни було не уникнути!» — стверджували двоє, які сиділи за столом. Вони були членами кабінету міністрів.

Один з них — Арістід Бріан, міністр юстиції, досвідчений політик, прагматик (дехто сказав би — опортуніст) лівацького штибу, налаштований антиклерикально. Красномовний Бріан ставав дедалі важливішою політичною фігурою, і багато інших міністрів заздрили йому, оскільки він побував на фронті. У цьому місяці він почав обстоювати нову ідею: якщо війна на заході загрузла, чому б не послати франко-британську армію в яке-небудь інше місце, припустімо, на Балкани? Інший — Марсель Семба, міністр громадських робіт, адвокат, журналіст, один з лідерів французької соціалістичної партії. Обидва міністри належали до коаліційного уряду, сформованого після початку війни. Мало хто здивувався, що Бріан став членом уряду: він відомий кар'єрист, звиклий до влади, її умов і можливостей. І навпаки, кандидатура Семба здивувала багатьох, особливо радикалів. У їхньому стані на роботу в уряді дивилися як на зраду, так само як і засуджували німецьких соціал-демократів, які схвалили військові кредити^[50].

За розмовою стало зрозуміло, що навіть міністри не знають, скільки ж солдатів у них в армії. Частково тому, що військові чини, які досить часто висловлювали своє презирство до цивільної влади, відомої своєю скритливістю, а почасти через те, що після літньої мобілізації та осінніх катастрофічних втрат, особливо в битві біля Марни, списки особового складу не були виправлені. (Кількість убитих була засекреченою і не розголошувалася навіть після завершення війни.) Жоден цивільний міністр не посмів би вимагати відповіді у генералів — усі вони все ще мали статус непогрішних божків, причому у всіх країнах, що воювали. Проте вдалося грубо обчислити на основі загальної кількості пайків, що видавали солдатам щодня. Відомо також, скільки пляшок шампанського уряд передасть у війська різдвяного святвечора.

Обід засмутив Корде — як же вжився його давній кумир Семба в нову роль міністра, як же він любить свою посаду! Корде занотовує у щоденнику:

Завдяки винятковим обставинам він отримав можливість насолоджуватися владою, яку перш відкидав, але сумно дивитися тепер на цих людей, на те, як вони роз'їжджають у своїх

автомобілях, розсідаються в свої спецпотяги, як вони відверто, із задоволенням насолоджуються своєю владою.

25

П'ятниця, 11 грудня 1914 року

Крестен Андресен стає свідком пограбування Кюї

Коли вони залишали Фленсбург, пішов мокрий сніг, укривши місто щільною ковдрою. Відбувся звичний ритуал. Жінки з Червоного Хреста обсипали його та інших солдатів шоколадом, печивом, горіхами, сигарами, а в гвинтівки встромляли квіти. Він узяв подарунки, але рішуче відмовився від квітів: «Рано мене ховати». Потягом їхали 96 годин. Він мало спав у дорозі. Частково через хвилювання, частково з цікавості. Здебільшого сидів у купе біля вікна (на щастя, їм не довелося їхати в товарняку, як багатьом іншим) і жадібно дивився на все, що пропливало повз: поля битв навколо Льежа, де всі до єдиного будинки або почорніли від кіптяви, або стояли зруйновані після важких серпневих боїв (це були перші бої на заході); суворий ландшафт долини Маасу; тунелі; зимові, але зелені рівнини північно-західної Бельгії; горизонт, зубчастий від гарматного вогню і спалахів вибухів; міста і села, не зворушені війною, занурені в глибокий спокій; і міста і села, відмічені битвами, населені привидами війни. Нарешті вони висадилися в Нуайоні, у північно-західній Франції, і при світлі місяця рушили на південь. Повз них дорогою гуркотіли гармати, вози, автомобілі. Гул від далеких вибухів дедалі посилювався.

Полк тепер зайняв позицію вздовж залізничного насипу, поблизу маленького містечка Лассіньї в Пікардії. З полегшенням Андресен побачив, що тут досить спокійно, незважаючи на прикрий, але взагалі-то безрезультатний артобстріл^[51]. Служба здалася йому не надто обтяжливою: чотири дні — в глинистих окопах, чотири дні — відпочинок. Вартували, вичікували, іноді траплялася безсонна ніч у секреті. Французи залягли приблизно за триста метрів від них. Сторони, які воювали, розділяли звичайна дротова огорожа^[52] та поле. Урожай 1914 року — пониклі снопи жита — догниває на цьому полі.

Більше нічого. Натомість значно більше можна було почути: посвист куль (чи-чу), кулеметний тріск (дадера-дадера), розриви гранат (пум-цу-у-і-у-у-пум)^[53]. Їжа була чудовою. Їх годували гарячими стравами двічі на день.

Дещо виявилось не таким поганим, як він побоювався. Інше — навіть гірше, ніж очікувалося. Наближалось Різдво, і Андресен затужив за домом. Йому бракувало листів від близьких. Містечко, де вони були розквартировані, знаходилося на лінії фронту, його постійно обстрілювали, і тому воно зовсім знелюдніло. Сьогодні вони отримали звістку, що останні французи залишили свої будинки. Щойно містечко спорожніло, як німці його розграбували.

У порожніх, залишених будівлях можна брати все, що хочеш. Тому і у військових частинах за лінією фронту, і в окопних прихистках було повнісінько здобичі з будинків французів, починаючи від дров'яних печей і м'яких ліжок до хатнього начиння і розкішних гарнітурів м'яких меблів^[54]. (Стіни бліндажів були частенько обвішані іронічними девізами. Ось один, популярний: «Ми, німці, не боїмося нічого, крім Бога та нашої артилерії».) І коли стало зрозуміло, що будинки остаточно спорожніли, був виданий звичний наказ: спершу офіцери беруть, що забажають, а потім — рядові.

Андресен попрямував у містечко з десятком інших, на чолі з фельдфебелем. Лассіньї справив на нього гнітюче враження. Там, де раніше розташовувалися високі білі будинки з жалюзі на вікнах, залишилися тепер лише потворні, почорнілі від дощу руїни, купи каміння та дерев'яних уламків. Вулиці були засипані картечцю й осколками снарядів. Містечко практично зрівняли із землею. Від церкви залишився порожній каркас. Усередині на похилених балках ще тримався старий дзвін, але незабаром і він упаде, ударившись об землю з останнім, надтріснутим дзвоном. На церковному фасаді висіло велике розп'яття, його пошкодило розривом гранати. Андресен приголомшений:

Як жорстока і безцеремонна війна! Знехтувані найбільші цінності: християнство, мораль, домашнє вогнище. У наш час так багато говорять про Культуру. Боїшся зневіритися в цій самій

культури та інших цінностях, коли до них ставляться настільки нешанобливо.

Вони наближаються до будинків, нещодавно залишених мешканцями. Фельдфебель, раніше — вчитель, входить першим. Він жадібно нишпорить у шафах, по всіх кутках. Але ж узяти нічого. Усе вже розграбували. Хаос панує невимовний. Андресен тримається трохи віддалік, засунувши руки в кишені, на душі в нього тяжко. Він мовчить.

У дверях залишеної крамнички вони стикаються з добре одягненою жінкою, щоправда, вона без капелюха, але в жакеті з хутряним коміром. Вона запитує солдатів, де їй знайти свого чоловіка. Андресен відповідає, що не знає. Він зустрічається з нею поглядом, і йому важко вгадати, що переважає в її потемнілих очах — відчай чи презирство. Від сорому він не знає, куди подітися, і більш за все жадає «втєкти далеко-далеко», сховатися десь від цього погляду.

26

Вівторок, 15 грудня 1914 року

*Ельфріда Кур допомагає нагодувати солдатів на вокзалі
Шнайдемюля*

Морозяне небо, білий сніг, крижаний холод. Молодші діти так мерзнуть, що вже не хочуть гратися в солдатів. Ельфріда як старша вмовляє їх продовжити гру. Потрібно загартовуватися: «Солдати на фронті мерзнуть більше за нас». Але маленький Фріц Вегнер справді застуджений. Вона раз по раз витирає йому носа, і ця обставина, на її думку, суперечить його статусу офіцера в грі.

Потім вона прямує на вокзал. Її бабуся працює там добровольцем Червоного Хреста. Ельфріда зазвичай допомагає годувати солдатів. Потяги все йдуть і йдуть, вдень і вночі: здорові солдати, співаючи пісні, їдуть на Східний фронт, назустріч боям, а назад повертаються притихлими, зраненими. Цього дня має прийти багато санітарних потягів, тому буде багато клопоту.

Ельфріда, незважаючи на заборону, допомагає нагодувати і триста цивільних осіб, робітників, які приїхали зі Східної Пруссії, де рили окопи і будували укріплення. Вона дивиться, як їдять ці голодні люди, мовчки, побоюючись, що їх схоплять: перед ними — суп, хліб, кава. Вони миттєво проковтують 700 бутербродів і поспішають до потяга, що очікує на них. Вона похапцем допомагає приготувати нову порцію бутербродів. Ковбаса закінчилася, вони ріжуть сало, у гороховий суп додають води, але коли прибуває потяг з пораненими, вони не чують жодної скарги.

Надвечір Ельфріду послали купити ще ковбаси. Їй довелося обійти двох м'ясників, перш ніж вона отримала те, що потрібно. На зворотному шляху вона зустріла свою подругу, Гретель:

Вона була так закутана від морозу, що виднілися лише ніс і блакитні очі. Я повісила в'язку часникових ковбасок їй на шию і сказала: «Допоможи мені нести, тоді до тебе не пристане лід».

Обидві дівчинки допомагали дорослим на вокзалі, тягаючи важкі кавники. Ближче до десятої вечора вони отримали винагороду за свою працю: бутерброд з ковбасою і миску горохового супу. А потім повернулися додому, втомлені, але задоволені. Засніжило. «Красиво, коли сніжинки кружляють у світлі газових ліхтарів».

27

Вівторок, 22 грудня 1914 року

Мішель Корде стає свідком відкриття сесії палати депутатів у Парижі

Уряд і міністерства повернулися до Парижа, і палата депутатів відновила роботу. Як високопоставлений чиновник міністерства, Корде міг бути присутнім на сесії, зайнявши місце на балконі. Нелегко було організувати всю цю церемонію. Наприклад, жваві дискусії, навіть на урядовому рівні, точилися навколо одягу: чи можна дозволити депутатам виступати у військовій формі — всі хотіли нею

похизуватися, — або ж вони повинні одягти цивільний костюм? Зрештою вирішили зобов'язати всіх прийти в сурдутах^[55].

Корде жахався промов і реакцій на них слухачів: «Як зачаровані ці люди словами!» Що більш рішуче такий оратор закликає стояти «до самого кінця», то більш він бундючний у своїх жестах і тоні.

У коридорі Корде зустрів людину, яку знав з минулого цивільного життя як директора «Опера Комік». Тепер він служив денщиком в одного генерала. Цей чоловік розповів йому, що публіка просто ломиться в театр і щовечора на спектакль не може потрапити до півтори тисячі глядачів. У ложах сидять здебільшого жінки в жалобі: «Вони приходять поплакати. Тільки музика здатна пом'якшити їхні страждання».

Він розповів також Корде історію, що почув того місяця, коли був штабним офіцером. Одна жінка ніяк не могла залишити свого чоловіка, капітана, і пішла за ним на фронт. У Комп'єні вони повинні були розлучитися, адже він вирушав на передову. Але дружина вперто наполягала на своєму. Цивільним особам заборонялося відвідувати місця бойових дій, тим паче жінкам, у яких воювали чоловіки. Уважалося, що присутність дружин заважає. (Виняток становили повії, їх забезпечували спеціальними перепустками, щоб вони могли займатися своїм ремеслом; вочевидь, цим користувалися і деякі відчайдушні жінки, щоб бачитися з чоловіками.) Командування вирішило, що в цьому випадку немає іншого виходу, крім як перервати перебування капітана на фронті і відіслати його назад. Що вчинив чоловік, дізнавшись, що йому загрожує? Убив свою дружину.

28

Субота, 26 грудня 1914 року

*Вільям Генрі Докінз сидить біля пірамід і пише листа
матері*

Від очікування до відрази, розчарування і знову до очікування. Такі почуття охоплювали австралійські війська великого конвою на шляху до Європи. Або, принаймні, на шляху до того, що вони вважали Європою. П'ятого тижня, проведеного на морі, їхній первісний

ентузіазм зменшився, а туга за домом, навпаки, нагадувала про себе, особливо у багатьох молодих солдатів, які раніше не залишали свої родини на такий довгий термін (пошта, зі зрозумілих причин, була нерегулярною і ненадійною). Людей на борту дедалі більша охоплювала зневіра, спека посилювалася, а запаси води зменшувалися. Коли команді оголосили, що в Адені не можна буде зійти на берег, невдоволення стало загальним. За кілька днів розчарування посилювалося ще більше через звістку про те, що похід до Європи скасовується і війська в повному складі перекидають в Єгипет. Багато хто, зокрема Докінз, розраховували на те, що Різдво вони святкуватимуть в Англії.

Плани змінилися переважно тому, що до війни приєдналася Османська імперія. Союзники побоювалися, що цей новий ворог нападе на стратегічно важливий Суецький канал, а висадка в Єгипті австралійських і новозеландських військ створювала додатковий резерв, який можна буде задіяти, якщо станеться найгірше. Крім того, можновладці в Лондоні планували використати війну як привід для перетворення номінально османського Єгипту^[56] на британський протекторат; добре мати в запасі ці 28 тисяч солдатів, якщо єгиптяни зчинять галас і почнуть протестувати^[57].

Звістка про висадку в Єгипті дещо засмутила Вільяма Генрі Докінза, як і решту. Але незабаром він підбадьорився, коли з'ясував, що і з цієї ситуації можна отримати свої зиски. Їхній великий наметовий табір розташувався буквально біля підніжжя пірамід, — він був чудово організований, там було вдосталь їжі, власні водопровід, крамниці, кінотеатр і театр. Клімат для цієї пори року надзвичайно сприятливий. Докінз уважав, що погода в Єгипті нагадує весну в південній Австралії, тільки дощів та вітру менше. До того ж місцевий потяг довозив просто до Каїра — місто розташоване всього кілометрів за п'ять від табору. Потяг бував зазвичай сповнений солдатів, які шукали розваг, і пасажирам подеколи доводилося сидіти навіть на дахах вагонів. Вечорами вулиці великого міста заповнювали австралійські, новозеландські, британські та індійські солдати.

Докінз ділив місткий намет з чотирма іншими офіцерами, нижчими за рангом. Просто на піску лежали квітчасті килими, обстановку становили ліжка, стільці, стіл, укритий скатертиною. У кожного з офіцерів був свій гардероб і своя книжкова полиця. Зовні біля входу

стояла ванна. Теплими вечорами намет освітлювали стеаринові свічки і шипляча ацетиленова лампа. Цього дня Докінз сидить в наметі і знову пише листа матері:

Учора святкували Різдво, і всі наші думки були про Австралію. Частина моєї групи приготувала фантастичний обід — близько шести страв. Усі говорили, що варто лише заплющити очі, і здається, що ти вдома. У нас тут багато оркестрів, і вчора вдосвіта вони виконували різдвяні поспіви. Мамо, чи міг я мріяти зустріти Різдво біля пірамід? Насправді, дуже незвично, якщо ретельно подумати.

Ніхто не знав, що на них чекає попереду. Час минав у тренуванні та навчанні, навчанні та тренуванні. Докінз зі своїми солдатами нині навчається рити окопи та мінні галереї, що зовсім не так просто в пісках пустелі. Він часто прогулюється верхи. Кінь його, звісно, дещо обліз за час тривалої морської подорожі, але в цілому залишається жвавим. Докінз завершує листа словами:

Так, мамо, я повинен завершувати, сподіваюся, що ви добре відсвяткували Різдво й отримали мою телеграму. Твій любий син Віллі. Привіт сестричкам.

1915

Особистий досвід переживання того, що називають війною, в кращому випадку може полягати у пробудженні спогадів про загадкове і плутане сновидіння. Деякі індивідуальні події висвічуються яскравіше ніж інші, з ясністю через напруження особистої небезпеки. Потім буденними стають навіть найнебезпечніші ситуації, поки дні минають у відчутті постійної близькості смерті. Але і це відчуття, цю думку, якою б важливою вона спочатку не здавалася, людина витісняє з пам'яті, — адже вона стала постійною, і тому її значенням починають нехтувати.

Хронологія

1/1 Початок третьої битви за Варшаву. Битва завершилася проміжною перемогою росіян.

Січень Затяжні бої між росіянами та австро-угорцями в Галичині та Карпатах, аж до квітня.

4/1 Османський наступ на Кавказі перерваний у зв'язку з катастрофою поблизу Сарикамиша.

14/1 Британські війська вторгаються в німецьку Південно-Західну Африку.

3/2 Османські війська ведуть наступ на Суецький канал, атака відбита.

8/3 Британський наступ біля Нью-Шапеля. Тривав тиждень, що приніс незначні успіхи.

22/3 Фортеця Перемишль у Галичині, обложена росіянами, капітулює.

25/4 Британські війська висаджуються на півострові Галліполі, з метою відкрити шлях на Босфор.

Квітень В Османській імперії починається масова різанина вірменів.

28/4 На сході починається масштабний і успішний наступ німців та австро-угорців.

7/5 Американський пасажирський лайнер «Лузітанія» торпедований німецьким підводним човном.

23/5 Італія оголошує Австро-Угорщині війну і вторгається в Тіроль і Далмацію.

23/6 Початок першого італійського наступу біля річки Ізонцо. Незначні успіхи.

9/7 Німецька Південно-Західна Африка капітулює.

15/7 Початок масштабного відступу росіян на сході.

18/7 Початок другого італійського наступу в Ізонцо. Незначні успіхи.

5/8 Російські війська займають Варшаву.

19/9 Початок вторгнення німців та австро-угорців до Сербії.

25/9 Початок масштабного англо-французького наступу на заході. Незначні успіхи.

26/9 Британський корпус починає просуватися вгору по Тигру.

3/10 Англо-французька армія висаджується в Салоніках, щоб надати допомогу сербам.

9/10 Падіння Белграда. Початок розгрому сербів.

11/10 Болгарія оголошує Сербії війну та негайно нападає на неї.

18/10 Третій італійський наступ в Ізонцо. Жодних успіхів.

11/10 Початок четвертого італійського наступу в Ізонцо. Незначні успіхи.

22/11 Битва під Ктесифоном. Британське просування до Багдада зупинено.

5/12 Британський корпус на шляху до Багдада оточений в Ель-Куті.

10/12 Початок евакуації союзників з півострова Галліполі.

29

Початок січня 1915 року

Володимир Літтауер веде балачки на нічийній землі під Пількаленом

Зимова холоднеча, зимова тиша. Німецький улан обережно просувається морозним полем. Його піка прикрашена білим прапором. Ніхто не стріляє. Улан наближається ближче. Що це? Дивізія

Літтауера, як і раніше, знаходиться в східній частині Східної Пруссії. На фронті затишшя, принаймні тепер. Неподалік від них — Шталлупьонен, поле серпневих боїв, але зараз цей місяць трагізму, надій і літнього тепла далеко позаду.

Як і на інших фронтах, тимчасовий перепочинок змусив тут солдатів заспокоїтися. Немовби ожив мирний образ думок, почуттів і реакцій, чи, можливо, солдати ніби прокинулися від чаду, згадали про стару цивілізовану Європу, ту Європу, від якої їх відділяло менш ніж півроку, але яка, як і серпнєве тепло, здавалася тепер такою далекою^[58].

І точнісінько як на інших фронтах, усе почалося з практичних речей. Лінія оборони складалася тут не стільки з окопів, скільки з дозорів, розташованих де-небудь у численних селянських будинках^[59]. На відкритій східнопруській рівнині досить важко забезпечувати ці опорні пункти, не привертаючи до себе уваги ворога. Польові кухні їздять довгим, обхідним маршрутом, щоб привезти солдатам гарячу їжу. Однак між німцями і росіянами з плином часу виникло щось на зразок негласної угоди, за якою вони не стріляли в польові кухні одне одного. І ті могли абсолютно відкрито переїжджати від поста до поста, посеред дня, не викликаючи на себе ворожого вогню.

Літтауер щойно отримав нове призначення: командир чоти зв'язку полку. Гіркий досвід перших місяців війни, коли постійно переривався зв'язок, що викликало хаос, змусив відповідальних за цю справу нарешті зрозуміти, що нехтувати комунікаціями неприпустимо. Кількість солдатів було збільшено з двадцятьох до шістдесятьох, і в той час як геліографи не використовували і лежали в обозі марно, замість цього багаторазово зросла кількість польових телефонів з відповідним обладнанням. Незважаючи на це, потреби у зв'язку були ще не задоволені. Літтауер придбав на свої особисті гроші додаткові телефони, шведського виробництва, і подарував їх полку^[60]. Солдати його були недисциплінованими і злодійкуватими, враження вони не справляли: «худі коні, поганенькі сідла, узда пов'язана мотузкою». Натомість вони вміли читати і писати.

Німецький улан з білим прапором дістається російського дозору. Він передає лист, адресований офіцерам полку. З собою має посилку. У листі містяться чемні вітання, в посилці — коньяк і сигари. Літтауер разом з іншими відразу пишуть у відповідь листа, настільки ж

чемного, у якому запрошують німецьких офіцерів зустрітися на нічийній землі. Потім гусар з білим прапором скаче до німців, везучи їм цей лист, а також дарунок у відповідь — горілку і сигарети.

Пізніше, увечері, троє російських і троє німецьких офіцерів-кавалеристів зустрічаються на промерзлій нічийній землі. Один з них — Літтауер. Росіяни і німці ввічливо розмовляють. Про війну не згадують, говорять загально про спорт, особливо про кінні змагання, що відбудуться цього літа. У когось з собою фотоапарат. Вони фотографуються. Перш ніж розійтись, домовляються про зустріч на завтра. Росіяни принесуть закуски, німці — коньяк.

Увечері новий командир дивізії Літтауера дізнався про те, що сталося. І заборонив офіцерам подальше братання.

Наступного дня, коли з'явилися німці, з боку росіян пролунали попереджувальні постріли. Зустрічей більше не відбулося. Літтауер почувався огидно:

Обстріл німців (хай і по верх голів) змусив нас почуватися людьми, які поводяться нешляхетно. Ми були засмученими і хотіли б принагідно пояснити їм усе.

30

Неділя, 17 січня 1915 року

Ріхард Штумпф драїть палубу на «Гельголанді» біля берегів Гельгоlanda

Холодне, свинцеве море. Напружене очікування змінюється позіханням. Вони жодного разу не брали участь у бою, жодного разу не бачили ворога. Щоправда, під час битви біля острова Гельголанд наприкінці серпня вони чули віддалену канонаду, і тільки. Штумпф описує це як «чорний день» у своєму житті та житті всього екіпажу. Вони майже наблизилися до бою, коли на Різдво знову ж таки чули звуки британських дирижаблів. Але «Гельголанд» огорнуло фіранкою туману, і його не можна було атакувати, і все ж один з дирижаблів скинув бомби на віддалений крейсер і на вантажне судно, так що десь

на борту виникла пожежа. З корабля Штумпфа теж вчинили стрілянину в бік звуків, звісно наосліп, але тим рішучіше.

Справа не в тому, що «Гельголанд» та інші німецькі кораблі намагалися триматися подалі від ворога. Німецькі стратеги прагнули ретельно обирати, з ким із британського флоту, що переважав за чисельністю, можна вступити в бій. Повсякденну грубу роботу покладали на підводні човни, які повинні були перешкодити постачанню Британських островів і, крок за кроком, послабити супротивника^[61]. Значні морські битви не планувалися. Адміралаи з обох сторін чудово розуміли, що можуть програти війну за півдня. Відсутність перемог на морі Німеччина компенсувала по-своєму. На початку війни подекуди в світовому океані почали з'являтися легкі німецькі ескадри, іноді вони належали німецьким колоніям. І незабаром почалася примітна гра в kota та мишку між цими невловимими корсарами і незграбним британським флотом^[62]. У той час як основний німецький флот до цієї пори задовольнявся патрулюванням власних територіальних вод, щоб захищати свою країну від ворожого десанту і здійснювати поодинокі вилазки, подібні до шпилькових уколів, біля британського узбережжя в Північному морі^[63].

Після Різдва «Гельголанд» патрулював через день. Заняття виснажливе, часто воно означало безсонні ночі. Крім того, воно було неймовірно одноманітним. Штумпф занотовує у своєму щоденнику: «Не відбувається нічого, гідного згадки. Якби я занотовував свої справи щодня, то довелось б писати одне й те саме».

Цей день також був схожим на інші.

Спершу Штумпф разом з іншими матросами драїв палубу. Потім вони начищали до блиску всі латунні деталі. Наприкінці відбувся педантичний огляд форми. Останнє розлютило Штумпфа. Він занотовує в щоденнику:

Незважаючи на те що ми через загальний брак вовни тривалий час не мали можливості замінити зношені речі, командир дивізіону^[64] розглядає кожну зморшку і кожну плямку на нашій формі. Він відкидає будь-яку спробу пояснення, незмінно відповідаючи: «Погане

виправдання!» Божже, як я стомився від такої поведінки на флоті! Більшість це вже не хвилює. Ми раді, що не всі офіцери такі.

Штумпф зціплює зуби під час «гідотного огляду» і бажає подумки, щоб ворожий літак «скинув бомбу на голову командира». Він утішається тим, що після обіду буде вільний.

І тут надходить наказ: «Гельголанд» повинен повернутися до Вільгельмсгафена для постановки в сухий док. «Чорт забирай, — пише він, — ще одна зіпсована неділя». Війна триває всупереч очікуванням Штумпфа. Вечір був витрачений на копірвання в шлюзах. У синіх сутінках спроби рушити далі були марними, і вони підійшли до берега на ніч.

31

П'ятниця, 22 січня 1915 року

Учень пекаря відвідує Ельфріду Кур у Шнайдемюлі

Уже пізно. У двері дзвонять. Ельфріда відчиняє. На морозі, у темряві стоїть учень пекаря, у білому робочому одязі і дерев'яних черевиках, укритий борошняним пилом. Він простягає дівчинці закритий кошик. У ньому лежать свіжоспечені хлібці, ще гарячі, щойно з печі. Зазвичай вони отримують свіжий хліб уранці, а зараз наче б то вечір? Хлопчик сміється: «Тепер усе інакше, фройляйн». І розповідає, що ввели нові державні обмеження на використання борошна і що тепер не можна пекти вночі. Але засмучуватися тут не варто. Він нарешті зможе спати, як усі нормальні люди. І побіг далі, крикнувши їй: «Це через війну!»

Бабуся схвалила нововведення. Німці їдять надто вже багато хліба. У газетах з'явилися суворі попередження про заборону використовувати зерно на корм худобі: «Кожен, хто згодує зерно худобі, чинить злочин проти Батьківщини і зазнає карі». У господарському житті Німеччини виникла необхідність серйозних змін: тепер калорії слід отримувати не з м'яса, а зі споконвічної вегетаріанської їжі. (У зерні, наприклад, його міститься в чотири рази більше, ніж при перерахунку на м'ясо). Ні, не м'ясо, а овочі повинні

відтепер панувати на обідньому столі німців. У цих краях дві третини населення працюють на землі. Але це не означає, що всі живуть у рівних умовах. Дрібні селяни та сільськогосподарські робітники вже відчули на собі, що часи змінюються на гірше, тоді як заможні селяни чудово давали раду. Ельфріда чула розмови про те, що багаті селяни, незважаючи на всі заборони, продовжують годувати своїх корів і коней зерном; це було помітно з угодованості худоби та її лискучої вовни.

Ні, багаті селяни і поміщики ще не відчули на собі тягара війни:

Щоранку вони їдять на сніданок чудовий пшеничний хліб, іноді з родзинками і мигдалем, а ще — яйця, ковбасу, сир, копчену шинку, копченого гусака, варення різних сортів і ще багато всього іншого. Кожен, хто хоче, може випити свіжого молока, кави або чаю. А в чай вони кладуть фруктове желе ложками.

До обурення і заздрості Ельфріди від думки про те, як поведуться багатії, приєдналися того дня докори сумління. Адже і вона деякою мірою завинила перед Вітчизною. Дівчинка дуже любила коней, тому іноді крадькома пригощала їх хлібцем або яблуком. Але тепер коней було не так багато, як бувало перед війною. Усіх їх забрали в армію, крім тих, без яких було не впоратися в сільському господарстві.

32

Середа, 3 лютого 1915 року

Мішель Корде зустрічає в Парижі героя

Ще один обід. Найбільш іменитий гість за столом — без сумніву відомий письменник, шукач пригод, мандрівник і академік П'єр Лоті^[65], найбільш дивний — лейтенант Симон, у цивільному житті — учитель французької мови в Англії та перекладач. Так, перекладач: Симон переклав одну книгу з англійської французькою мовою, але популярною вона не стала, бо в ній ішлося про німця (Гете). Незважаючи на свої мізерні заслуги в літературі, лейтенант наполегливо хотів бути героєм вечора. Він — ветеран битви біля

Марни, де втратив око і був поранений у руку. За вікнами — прохолодний Париж.

Битва близ Марни вже оточена особливим ореолом. Причина очевидна: саме там були зупинені німецькі армії, що здавалися непереможними, там був врятований Париж і зникла загроза поразки у війні. (Крім того, перемога біля Марни стала розрадою після величезного розчарування через провал дорогого наступу французів у німецькій Лотарингії на самому початку війни.) Але була й ще одна причина. Поле бою було доступним. Зона бойових дій зазвичай була строго закритою для цивільних осіб, потрібен був спеціальний дозвіл, щоб просто зателефонувати туди. (Іноді навіть у високопоставлених політиків виникали труднощі, коли вони мали намір виїхати на фронт, а вони охоче просилися туди, бо це виглядало гідним вчинком, і до того ж вони могли вбратися в костюми власного винаходу, що нагадували військову форму. Одного разу, коли Бріан приїхав на фронт, його вважали за шофера.) Проте місця близ Марни, де точилися бої, були відкритими для всіх охочих і розташовувалися близько від Парижа. Тому вони незабаром стали місцем паломництва. Люди приїжджали туди, збирали осколки, що вкривали поле після боїв, везли додому як сувеніри різні предмети, зокрема: каски, кашкети, гудзики, гільзи від патронів, осколки гранат, картеч. Ті, хто були не в змозі поїхати на поле, могли замість цього купити щось на пам'ять на деяких ринках, де щойно зібрані сувеніри продавали просто в кошиках.

Лейтенант Симон почав описувати свої враження і те, як він був поранений у битві. Тут Корде побачив, що гості за столом поводяться неухважно і майже не слухають оповідача. Історії про героїв і драматичні військові події також схильні до інфляції. І тоді він згадав про офіцера, якому ампутували обидві ноги і який сказав потім: «Тепер я герой. А за рік стану просто калікою».

Усе ще немислимо сказати: швидше уклали б уже мир. Почувши таке, усі хором кричать: «Обурливо!» Люди знову почали заповнювати ресторани^[66].

Вільям Генрі Докінз сидить біля пірамід і пише листа матері

«Люба мамо, — пише він, — на жаль, цього тижня пошти не було, оскільки бракує поштових кораблів». Поштовий зв'язок з австралійськими військами в Єгипті вкрай ненадійний. Три тижні тому вони одержали листи, яких чекали з листопада: прибуло одразу 176 мішків із поштою. Спершу — нічого, потім — забагато, важко на все відповісти. Тепер — знову нічого.

Але Докінз отримав листа з домашніми новинами. Він знає, що всі живі-здорові, що мама водила близнючок до дантиста, що квіти, які він відправив знайомій дівчині, не надійшли, що ціни в Австралії зростають. Настрій у нього гарний. Хоча він, як і раніше, з неприязню ставиться і до самої ситуації, і до Єгипту. Тривають нескінченні навчання, і ще їх застала перша цього року піщана буря. Вони, як і раніше, не знають, що ж буде далі, — чи відправлять їх до Європи чи залишать у Єгипті.

Війна поволі наближається, але поки її ще не видно й не чути. Приблизно тиждень тому британські літаки-розвідники виявили османські військові з'єднання, що рухалися через Синайську пустелю до Суецького каналу. Три дні тому відбувся довгоочікуваний бій. Два батальйони австралійської піхоти були послані як підкріплення в саме пекло — Ісмаїлю, — і незабаром атаку було відбито^[67]. Багато хто, поміж них — Докінз, трохи заздрив тим, хто вирушив до Суецького каналу, і в листі до матері простежується філософія байки про лисицю і виноград:

Біля каналу сталася сутичка, але вдома ти, звісно ж, сама прочитаєш повідомлення про це. Четвер став для нас пам'ятним днем, коли на захист каналу вирушили перші з'єднання. Це були 7-й і 8-й батальйони. Вільям Гамільтон^[68] служить у 7-му батальйоні, і ще мій старий командир, майор МакНіколл. Усі їм заздрив, але я особисто сумніваюся, що операція принесе їм задоволення, — адже так стомлює чекати цих турок, з яких і солдати зовсім нікудишні.

Сам він проводить час, займаючись будівництвом, розбиранням і транспортуванням понтонних мостів^[69]. Цього дня вони, до речі,

вільні. Разом з іншим товаришем по службі, офіцером, він їде в Мемфіс — поглянути на стародавні руїни. Найбільше враження справили на нього дві гігантські статуї Рамзеса II. Він пише в листі: «Це приголомшливі скульптури. Напевно, потрібні десятиліття для їх зведення». Тепер вечір, і він сидить у своєму наметі:

Коли ти отримаєш цього листа, літня спека у вас уже зменшиться. Сподіваюся, що після збору врожаю можна буде купити борошно й пшеницю дешевше. Почуваюся виснаженим, тому завершую свого листа гарячим вітанням усім — від Віллі й до дівчаток.

34

П'ятниця, 12 лютого 1915 року

Флоренс Фармборо перевіряє в Москві свій дорожній гардероб

Тепер усе позаду: шість місяців роботи в приватному військовому госпіталі у Москві; старанне навчання на курсах медсестер (практичні основи вона опанувала добре, але проблеми виникали з теорією, що викладали важкою російською мовою); іспит; урочиста церемонія в православному храмі (священик неправильно вимовляв її ім'я — «Флоренц»); спроби влаштуватися на службу в новий пересувний польовий госпіталь № 10 (ці спроби були успішними після чергового втручання її колишнього роботодавця, відомого кардіолога).

Фармборо занотовує у своєму щоденнику:

Приготування до відїзду у розпалі. Мені кортить виїхати, але потрібно ще багато зробити, та й сам госпіталь ще не до кінця укомплектований. Мені вже пошили сестринську форму, фартухи, капюшони, я придбала чорну шкіряну куртку на фланелевій підкладці. Під куртку вдягають товстий жилет з овчини, його носять узимку, і називається він російською «душегрейка». Я чула, що наш госпіталь деякий час розміщуватиметься на російсько-

австро-угорському фронті в Карпатах, доведеться скакати верхи, тож мій гардероб поповнився високими чобітьми і чорними шкіряними короткими штанами.

Того самого дня, 12 лютого, польські Сувалки знову були зайняті німецькими військами. Цього разу Лаура де Турчинович та її родина не змогли втекти, бо один із близнят захворів на тиф. Йй, як ніколи, зараз бракувало її чоловіка Станіслава. Було холодно й випало багато снігу. Вона пише:

Раптом я почула галас і побачила міську голоту, мародерів: вони шукали собі їжу, билися, кричали один на одного — огидне видовище! Євреї були завжди такими тихими, а тепер зашишалися, розпрямилися, щоб здаватися вищими. Мені було важко стриматися від того, щоб не залишитися на балконі. Не в змозі зважитися на щось певне, я метушилася між балконом і дітьми.

Об одинадцятій годині на вулицях знову запанувала тиша, і я побачила першу гостроверху каску, що з'явилася з-за рогу: німець ішов з піднятою гвинтівкою в руках, видивляючись снайперів! За першим невдовзі пішли й інші. А потім з'явився офіцер: обігнувши ріг, він зупинився просто під нашими вікнами.

35

Субота, 13 лютого 1915 року

Софія Бочарська знову бачить кладовище в Герардово

Морозило, зимове небо затягло хмарами. Вони зрозуміли, що битва вщухла, бо не чути більше гуркоту вибухів і вичерпався потік поранених. Завершився тиждень безперервної роботи. Бочарська та інші сестри милосердя абсолютно виснажені. Їхній керівник добре розуміє це і відсилає кількох сестер, зокрема, з імпровізованого госпіталю. Їм доручено поїхати в сусідню 4-ту дивізію і роздати солдатам подарунки, що надійшли поштою з Росії, від приватних осіб, але під час боїв їх просто складали на купу.

Автомобіль чекає на них. Вони вирушають у дорогу. Заледеніла зимова дорога виводить їх із маленького містечка. Вони проїздять повз військове кладовище, яке Софія вже бачила, коли вперше приїхала в Герардово. Вона зазначає, що розміри кладовища збільшилися втричі, воно перетворилося на «ліс із дерев'яних хрестів». Її це не дивує.

Минув тиждень, а немов ціле життя прожите, як для цих загиблих, так, деякою мірою, і для самої Софії. Раніше вона була незрілою ідеалісткою, трохи зарозумілою панянкою, однією з багатьох, хто з почуття патріотизму, у військовій гарячці, записався добровольцем на медичну службу. Навіть попри те, що в неї вдома війну не зустріли з радістю. Софія пам'ятає, як до них у маєток примчав вістовий з папером. Пам'ятає, як наступного ранку відвели коней в село, щоб обрати з-поміж них найпридатніших для відправлення на фронт. Пам'ятає, як юнаки в недільних костюмах з піснями залишали садибу, як їх проводжали матері і дружини, як жінки на знак жалоби накривали фартухом голову, як їхнє сумне голосіння дзвеніло в осінньому повітрі. Вона пам'ятає, як глянула вниз, у долину, на річку і далекий ліс, і те, як кожною дорогою рухалися юрби людей, з кіньми, возами, — рухалися в одному напрямку: «Куди не глянь, усюди безліч людей, і здається, ніби сама земля ожила і почала рухатися».

Бочарська вступила в одне з відділень Червоного Хреста. Форма сестри милосердя здавалася їй розкішною. Але вона майже нічого не вміла. Одного разу їй доручили помити підлогу в операційній. Вона зовсім розгубилася, адже ніколи в житті не мила підлоги. Здебільшого вона та інші медсестри перебували час, байдикуючи, — стан тривалого очікування посилював апатію. Поки, чотирнадцять днів тому, не почався німецький наступ.

Тоді вперше в житті вона чула ураганний вогонь, правда, здалеку: вибухи зливалися, безперервно гуркотіло, здригалася підлога, дзвеніли шибки, і нічне небо розтинали спалахи трасуючих снарядів. Настав іще один тиждень очікування біля цієї глухої акустичної куліси. У холодний полудень її та ще кількох інших сестер відправили в Герардово. Назустріч їм дорогою тяглися нескінченні колони саней із пораненими. Хтось лежав на соломі, хтось — на строкатих подушках — трофеях війни. Погоничі човгали поруч із саньми. Вони підстрибували і тупцювали, щоб хоч якось зігрітися в січневу холоднечу. Нарешті медсестри дісталися будівлі великої фабрики. Двір

був переповнений саньми і возами. Санітарна машина, у якій вони їхали, змушена була зупинитися біля воріт.

Здобувши перемогу над російськими арміями, які вторглись у Східну Пруссію, німецьке командування робило спроби потрапити на південь, до Варшави та в долини Вісли. Ці спроби не завжди були успішними, незважаючи на те, що вперше у світовій історії вже були застосовані отруйні гази^[70]. Останній наступ німців було швидко зупинено, але російська сторона, не задовольнившись досягнутим, провела серію провальних контрнаступів.

Втрати росіян були настільки колосальними, що їхня медслужба просто захлинулася. Біля будівлі фабрики лежали ноші з пораненими, для яких не знайшлося місця всередині, які вмирали вночі від переохолодження. У самій будівлі поранені лежали всюди, навіть на сходових майданчиках і між верстатами, або на ношах, або на розідраних тюках з бавовною. Нечисленний медперсонал просто не встигав виносити померлих від поранень. Легкий запах гниття долинув до Бочарської, коли вона ввійшла всередину. Дівчина ледь не знепритомніла. Навколо було темно. Підлогою текла кров. Зусібіч чулися благальні голоси. Чийсь руки хапали її за спідницю. Більшість поранених були молоді, налякані, приголомшені; вони плакали, їм було холодно, вони звали її «матінкою», хоча вона була одного з ними віку. Деякі з них марили. У великих залах спалахувало світло від кишенькових ліхтарів, схожих на блукаючий погляд.

Так тривало щодня.

З уривчастих розповідей поранених їй удалося відновити сувору картину того, що сталося. Один казав: «Сестро, у мене досі перед очима поле бою. Жодного захисту, жодного деревця. Ми змушені були перетнути це відкрите, рівне місце, і там було казна скільки німецьких кулеметів». Другий: «Моїх солдатів послали просто на це відкрите місце, без багнетів — про що вони міркували?» Третій: «Щодня окопи поповнювалися новими солдатами, і щодня, до вечора, від них залишалася жменька». Четвертий: «Ми не вміємо застосовувати гранати, як роблять німці. Ми вміємо тільки нівечити людей». Найтяжчі бої точилися навколо великого винно-горілчаного заводу, і його внутрішній двір був забитий трупами коней, які потрапили під вогонь.

Автомобіль повертає вбік. Вона бачить зрізані верхівки дерев. Бачить, як праворуч відкривається вид на рівнину. Перед нею — засніжене поле, зрите снарядами, під суцільним покровом коричневих вирв. Офіцер, який їх супроводжує, показує вдаль. Там розташовується горезвісний винно-горілчаний завод. Вона дивиться в бінокль. І чує свист, за яким відразу лунає гуркіт. Праворуч від автомобіля злітає фонтан землі. Знову гуркіт. Цього разу ліворуч. Вони швидко їдуть уперед, уздовж алеї, до невеликої садиби. Входять до будинку, минаючи хол з телефоністами, заходять до просторої, порожньої зали, де над масивним столом схилилися двоє офіцерів.

Приносять чай. Софія сидить поруч із тим, хто виявився командиром дивізії, — люб'язним, охайно вдягненим генералом Мілеантом. Він цілком бадьорий на вигляд і оголошує бій «великою перемогою російської армії». Він додає: «Лише моя дивізія втратила шість тисяч багнетів». Софія здригається, вона «й уявити не могла рахунок втрат у багнетах, а не в поранених і вбитих». Настрій дещо поліпшується, коли приходить майор артилерії, з дружиною якого Софія була знайома, — «вона найелегантніша дама в усьому Петрограді». Чаювання завершується в приємній атмосфері. Відчувається загальне полегшення. Кожен із них причетний до того, що можна назвати успіхом. Софія Бочарська відчуває, що впоралася зі своєю роллю. За чаєм вони багато сміялися.

36

Вівторок, 23 лютого 1915 року

Павел фон Геріх поранений і залишає фронт під Карово

Ще одна безсонна ніч. Опівночі фон Геріха та інших у цьому неглибокому сирому окопі збудили віддалені вибухи снарядів і постріли з рушниць. Нова спроба німецького наступу. Цього разу вони атакують 9-ту Сибірську стрілецьку дивізію, яка утримує позиції ліворуч від полку фон Геріха. Тому не довелося тривалий час чекати. Ось вони, світлові сигнали його форпостів: червоне — біле, червоне — біле.

Отже, тут також планується напад. Вони готові до цього.

Полк фон Геріха стоїть тут уже п'ять днів. Незрозуміло, що відбувається насправді. Їх спішно переправили на цю ділянку фронту, під Карово, за сто п'ятдесят кілометрів на північний схід від Варшави, просто на кордоні зі Східною Пруссією. Німці перейшли тут у контрнаступ і здобували перемогу. Поширювалися чутки, що багато російських частин потрапили в оточення в густих лісах під Августовом, — на північ від них.

Погода не радувала. Сильні морози поступилися місцем відлизі. Почалися дощі, і сніг зовсім розтанув: їх нашвидкуруч виритий окоп на дециметр був заповнений водою. Вони постійно страждали від сирості, дуже мерзли холодними ночами. Харчувалися лише чаєм і вареною картоплею. Раз у раз наступала німецька піхота, а обстріл артилерії був таким потужним, що фон Геріх не бачив раніше нічого подібного. Його солдати — на межі паніки. Одного разу йому вже довелося погрожувати їм револьвером, щоб відвернути втечу з передової.

До того ж фон Геріха кілька разів поранило. Вибухом снаряда його підкинуло в повітря, осколок влучив йому в ліву частину шиї: пізніше він виколупав гострий шматочок металу за допомогою олівця. Іншим разом, коли він стояв навколішках край окопу, коригуючи вогонь своєї артилерії, його поранило осколком снаряда в лоб, але цієї миті фон Геріх повернув голову, тому осколок не потрапив усередину, а лише дуже вдарив його, залишивши велику криваву рану: форма була вся в крові. Відтоді йому дошкуляв головний біль.

У проміжках між боями вони ховали своїх загиблих товаришів за селом, розташованим просто біля лінії фронту. Настрій у нього ставав дедалі похмурішим, песимістичним. Він занотовує у своєму щоденнику: «Хто з нас зможе повернутися додому, коли все це завершиться?»

У пільмі він відчував якийсь рух. Темна лінія рухалася в їхньому напрямку. Фон Геріх схопив трубку польового телефону і наказав артилерії негайно відкрити загороджувальний вогонь. Темна лінія наближалася. Ще ближче. Жодного пострілу або вигуку. Ось над окопом засвистіли картечні гранати. Вони влучали в ціль, вибухаючи просто поверх темної лінії («трах-трах-трах»). Ланцюг червоних вогнів осяяв нічне небо. Фон Геріх наказує своїм солдатам відкрити

вогонь. Темна лінія перед ними сповільнила крок, повернула, зникла вдалині.

Решта ночі минула спокійно.

Уранці фон Геріх спробував підвестися, але одразу ж упав. Виявилось, що він не відчуває свою ліву ногу. А потім і ліва рука дивним чином оніміла. Можливо, це психічна реакція, адже кінцівки не ушкоджені. Командир батальйону хоче, щоб фон Геріх залишився на своєму посту. Але той непохитний. Він підозрює, що його паралізувало через ту саму контузію^[71] в лоб, яку він дістав кілька днів тому. Він зворушливо попросився зі своєю ротою. Багато хто, і він сам, розплакалися, і благословив солдатів. Потім його перенесли в штаб частини, де його оглянув лікар, який підтвердив, що він потребує лікування. Фон Геріх з полегшенням зітхнув: «Я вирушаю додому зі спокійною совістю».

Цього похмурого лютого дня фон Геріха відвезли на хиткому селянському возі у військово-польовий госпіталь у Ломжі. Там на нього чекали неприємності, хоча і меншого масштабу.

Він, звісно ж, розраховував відпочити, але це виявилось неможливим. Після недавніх боїв госпіталь переповнений пораненими. Ліжок на всіх бракує. Чимало люду змушені лежати на соломі. Поміж поранених багато тяжких, вони стогнуть, плачуть, голосять — і помирають. Хоч як парадоксально, але це видовище було для нього новим. Зрозуміло, він бачив тих, хто помирили на полі бою, бачив страшні рани, але в нього бракувало сил або часу тривалий час затримувати на цьому свою увагу^[72]. Поранених якнайшвидше несли з поля бою. Отже, він не помічав їхніх страждань. А його лякали не рани. Його лякало страждання.

Сутеніє. На соломі неподалік від фон Геріха лежить чоловік, перевернувшись на живіт. Йому відстрелило частину черепної коробки. У зяючій рані видно мозок. Зіщулившись від болю, він рве руками соломі і слабким, жалібним голосом повторює одну й ту саму фразу: «Мамо, дай води! Мамо, дай води!». Фон Геріх приголомшений:

Я завжди був прихильником війни, війни нещадної, війни, що породжує справжніх чоловіків, коли від кожного окремо і від усього народу в цілому потрібно найкраще, найблагородніше, на що тільки

вони здатні. Але тепер, коли я бачу цього нещасного поруч зі мною, я проклинаю війну за всі ті страждання, що вона з собою несе. Чи, можливо, це моя контузія зробила мене таким чутливим?

Усю ніч безперервно цей чоловік просив маму принести води.

37

Неділя, 28 лютого 1915 року

Рене Арно на Соммі опановує логіку написання історії

Прохолодний весняний ранок. Сонце ще не зійшло, але прапорщик Рене Арно вже на ногах. У напівтемряві він обходить окопи, від поста до поста, перевіряє часових, які змінюються кожні дві години, а разом стежить за ворогом: раптом щось готується. Усім відомо, що зараз найкращий час доби для раптового нападу. Хоча на берегах Сомми таке трапляється не часто.

Це спокійний район. Загроза нападу невелика. Трапляється, що поряд просвистить німецький снаряд, і той не з найважчих, лише якийсь 77-й, зі своїм характерним «шуууууууу... бум». Зрозуміло, тут є снайпери, які видивляються роззяв; є й перевірки ходу сполучення, що пролягає через пагорб і відкрите для кулеметного вогню з боку німців. Саме там і загинув його попередник від кулеметної черги просто в голову. Тоді Арно вперше побачив убитого. Коли повз нього несли на ношах тіло — голова і плечі вкриті шматком брезенту, червоні штани закриті синьою шинеллю, — Арно, незважаючи на свою недосвідченість, не був дуже вражений. «Я був сповнений життя і навіть не міг уявити себе на його місці — немовби лежу на ношах з тією байдужістю, яку завжди поширюють навколо себе мерці».

Арно належить до тих людей, які раділи, дізнавшись про початок війни. Йому тоді минув 21 рік, але на вигляд він був не старший за шістнадцять. Він боявся лише одного: як би не завершилася війна, перш ніж він устигне потрапити на фронт: «Як принизливо не брати участі в головній пригоді мого покоління!»

Остання година темряви, що поволі розсіюється, може нервувати новачка.

Коли я зупинявся біля краю окопу і вдивлявся в нічийну землю, мені іноді здавалося, що опори в нашому хиткому загородженні з колючого дроту були силуетами німецького патруля, який пригнувся і готовий поспішати вперед. Я не відводив погляду від цих опор і бачив, як вони рухаються, чув, як шинелі волочаться по землі, як багнети побрязкують у піхвах... Тоді я повертався до вартового в окопах, і його присутність заспокоювала мене. Якщо він нічого не бачив, отже, нічого там і не було, — самі лише мої галюцинації.

Нарешті минула година, і обрій прояснився, заспівали перші птахи, контури ландшафту поступово окреслилися на тлі молочного світанку.

Тут він почув постріл. Потім ще один, два, багато... Менше ніж за хвилину рушничний вогонь уже палахкотів уздовж окопів. Арно почав будити сплячих. Біля входу до притулку він зіткнувся з солдатами, які вже вибігали з гвинтівками в руках, намагаючись надіти на себе наплічники. Він побачив, як червона сигнальна ракета злетіла в повітря з ворожого боку. Він розумів, що це сигнал для німецької артилерії^[73]. Одразу слідом за цим пронісся ураган снарядів. Вони розривалися навколо французьких окопів. Край окопу вимальовується на тлі вогненних вибухів. Повітря сповнюється «гуркотом, свистом і вибухами». Відчувається різкий запах газу.

Серце шалено калатало. Я, напевно, зблід, мене охопив страх. Я закури́в, інстинкт підказував мені, що сигарета допоможе мені заспокоїтися. Потім я звернув увагу на солдатів, які зіщулилися на дні вузького окопу, закривши голови рюкзаками, чекаючи, коли завершиться обстріл.

Раптом Арно усвідомлює, що німці вже наближаються, що вони на нічийній землі. Він перестрибує через спину солдатів, поспішаючи до того місця, де з окопів добре видно ворожу лінію. Навколо гуркіт, завивання і шипіння. Там, попереду, він зможе спостерігати за німцями: «Думка про те, що мені потрібно зробити, позбавила мене страху». Він вдивляється в пагорб, що розділяє німецькі та французькі позиції. Нічого.

Обстріл поступово стихає. І нарешті зовсім припиняється. Розвіюється дим. Знову стає тихо. Починають надходити повідомлення. Двоє убитих у сусідній частині, п'ятеро — з роти праворуч.

Поступово Арно відтворює картину події. Двоє засмучених вартових надумали поцілити в перелітних птахів. Напевне, це були кроншнепи, які летіли до місць своїх гніздувань у Скандинавії. Постріли ввели в оману інших вартових, і ті, побоюючись нападу, також почали стріляти. За мить уздовж окопів спалахнула перестрілка. Раптовий вогонь налякав німців, і вони, чекаючи атаки, віддали наказ своїй артилерії.

Наступного дня був дописаний офіційний епілог. У повідомленні французької армії можна було прочитати таке: «Німецький наступ біля Бекура, поблизу Альбера, було повністю придушено нашим вогнем». Коментар Арно був такий: «Отак пишеться історія».

Того самого дня, 28 лютого, Вільям Генрі Докінз пише своїй матері:

Цього тижня я отримав твого листа від 26 січня, і, можливо, він виявиться останнім тут, у Єгипті, оскільки ми незабаром вирушаємо в дорогу. Ніхто не знає куди. Вдень до Олександрії вже вирушили 3rd Bde, 3rd Fd Amb, 1st Fd Coy, 4th ASC, і протягом двох тижнів ми повинні піти за ними. Уважаю, пунктом призначення будуть Дарданелли, та, можливо, нас відправлять кудись до Франції, Туреччини, Сирії або Чорногорії. Хоч як там є, ми нарешті рухаємося.

38

Вівторок, 2 березня 1915 року

*Володимир Літтауер оглядає поле бою в лісі під
Августовом*

З темного неба падає сніг. Вони прямують дорогою, але не впізнають цих місць. Їм трохи не по собі, тим паче, що вони готуються до наступу. Десь там, у сніговій круговерті, знаходяться німці.

По обіді снігопад поступово рідшає і припиняється. Горизонт розчистився. І тоді вони побачили, що відбувається навколо. Майже за два кілометри від них рухаються ворожі кавалеристи. Схоже, вони весь час ганялися одне за одним. Але бій так і не почався. Німцям дозволено відступити.

Смеркає. Деревина обступають їх дедалі щільніше. Вони в серпневому лісі. Тут дев'ять днів тому тривали тяжкі бої, коли німці оточили і знищили вщент XX корпус Булгакова^[74]. А тепер переможці ретирувалися, залишивши за собою тихе, безлюдне поле бою. Утім, не таке вже й безлюдне.

Колона вершників рухається вперед, і Літтауер бачить якісь дивні стоси, немов уздовж лісової дороги нагромаджені дрова. І все ж щось не сходиться. Це вочевидь не дрова, зважаючи на їх розміри, і взагалі не схоже на деревину. Один корнет прямує до них і відразу ж повертає назад: ні, це не дрова, це штабелі людських тіл.

Місцеві жителі мали поховати загиблих. Але їм поки не вдалося завершити цього ритуалу. Ліс став місцем жорстокого кровопролиття. Військові з'єднання зненацька зітнулися у страшній метушні. Раз у раз спалахували ближні бої, цілком хаотичні. У той час як оточені російські частини тіснилися на маленькому п'ятачку, відчайдушно намагаючись прорватися. Літтауер був приголомшений. Він ніколи не бачив нічого подібного.

Деякі острівці полів і лісів були буквально встелені трупами — і німців, і росіян. Під нас минулої битви в цих місцях німецькі та російські солдати вочевидь переслідували одне одного по п'ятах і полягли, ніби шари пирога. Неможливо було з'ясувати, де свої, а де ворог. Невеликі групи обстрілювалися з найнесподіваніших напрямів і з близької відстані.

Літтауер прямує далі, з жахом вдивляючись в моторошні застигли картини. Ось він бачить батарею: люди й коні застигли в своїх звичайних позах, усі вони мертві. Він бачить піхотну роту, яка полягла зразковим строем: усю її скосив кулеметний вогонь, усі мертві. Бачить півдесятка санітарів, які лежать у ряд із навантаженими ношами, і всі вони також мертві. Бачить одягнутих у сіре німців, які лежать купою:

вони марно намагалися сховатися під кам'яним містком, але всі вони тепер мертві. Бачить обоз російського полку.

Усі коні та всі люди були вбиті під час переправи через міст. Останнім у цьому ряду виявився візок священика. Він також загинув, сидячи у своєму візку.

Вони зупинилися на постій у селі. Будинки були переповнені тяжко пораненими росіянами, яких німці не чіпали відступаючи. У деяких у ранах ворушилися хробаки. Сморід стояв нестерпний. Літгауер не зміг ночувати в будинку. Він ліг спати у дворі, просто в снігу.

39

Середа, 3 березня 1915 року

Андрій Лобанов-Ростовський і заметіль під Ломжею

Зима незабаром завершується. А разом з нею — і лютневий наступ німців. В обох випадках йдеться про феномени, абсолютно непередбачувані, незважаючи на закони метеорології та плани стратегів. І коли полк Лобанова-Ростовського готується до бою — останнього або передостаннього, невідомо, — щоб зайняти малесенький горбок на лінії фронту або знищити ворожу позицію, або здійснити інший задум, що можна роздивитись у всій повноті лише на штабних картах масштабу 1:84 000, — починається сильна хуртовина.

Цю зиму в північно-західній Польщі можна назвати жахливою. Остання атака Гінденбурга не мала особливого ефекту. Лінія фронту росіян у північно-західній Польщі пересувалася зовсім трохи то туди, то сюди, але в цілому залишалася незмінною.

Андрій Лобанов-Ростовський служив у гвардійської дивізії — тому типі надійних елітних з'єднань, що використовували в ролі «пожежних» і яких посилали на найнебезпечніші ділянки. Але він знову уник тяжких боїв. Спочатку захворів у Варшаві, потім пересідав з потяга на потяг і їхав то в одному, то в іншому напрямку, поки генерали вирішували, де ж його дивізія найпотрібніша: «Те, що

військове керівництво в паніці не могло ухвалити певного рішення, свідчило про те, що ситуація змінювалася щохвилини». Зрештою вони зупинилися в Ломжі. Дивізія вирушила на лінію фронту, на північний захід від міста, позначеного на карті. «І коли наблизився ворог, ця лінія дійсно стала фронтом».

Завершувалася зима, а з нею — і зимові бої. Тепер уже йшлося про битву «місцевого значення». Заметіль не повинна була перешкодити наступу росіян згідно з планом. І знову Лобанов-Ростовський є лише глядачем. У цій ситуації він як сапер не затребуваний. Він уважав жахливим, що війна або, швидше, генерали не бажають скоритися перед силами природи: «Звуки артпідготовки і гарматного вогню змішувались із завиванням вітру і заметіллю». Втрати були надзвичайно великими, навіть за мірками цієї війни, бо багато поранених просто загинули від переохолодження. А ті з них, хто вижив у сніговій бурі та при низьких мінусових температурах, дістали обмороження. Госпіталі були переповненими солдатами з ампутованими кінцівками.

Андрій Лобанов-Ростовський почувався кепсько. Його гнітили бездіяльність і постійне очікування. Він вважає, що пасивність і відсутність дій «надзвичайно пригнічують». Монотонність життя порушувалася тільки тоді, коли німецькі аероплани пролітали над ними, зазвичай удосвіта або пізно ввечері, і скидали на них бомби.

Неділя, 7 березня 1915 року

Крестен Андресен малює в Кюї віслюка

Полковий священник привітав їх у своїй проповіді з тим, що всі вони живуть у цей доленосний час. Потім вони проспівали «Твердиня наша — вічний Бог», пропустивши другий вірш, бо він міг бути розтлумачений як сумнів у силі зброї^[75]. Минуло кілька дивних місяців. Бої гриміли десь удалині, і то рідко. За весь час перебування на фронті Андресен зробив лише три постріли, причому він був певен, що кулі полетіли в нікуди, застрягши в загородженні перед їх позиціями. Коли панувало затишшя, у нього іноді виникало відчуття нереальності того, що відбувається, що рано чи пізно заволодіє всіма учасниками подій, яке заважало усвідомити, що дійсно триває війна.

Напевно, саме тиша і спокій змусять його відчутти — йдеться саме про почуття, — що все в цьому світі незбагненним чином наближається до свого кінця. У будь-якому разі він мріяв про мир. Андресену вночі снилися дивні сни. Як учора: йому наснилося, що він гуляє вулицями Лондона, одягнений у свій кращий костюм, пошитий до конфірмації; потім раптово переноситься у дім свого дитинства і накриває там на стіл, готуючись обідати.

Спів птахів, спекотне синє небо розкинулося над землею, де з сухого жовто-коричневого починає проростати соковите яскраво-зелене. Весна настала в Пікардії. Зацвіли крокуси, у лісі розпустилися фіалка та білокрильники, а просто посеред недавніх руїн Андресен побачив чемерники і проліски. Зазвичай весна була часом сівби, але не тут і не зараз. Зрозуміло, Андресен міг почути звуки парової молотарки, що лунали з села. Але зерно, що там перемелювалося, не знадобиться французькому селянинові, — адже йому навіть заборонили зорати власну землю; причому заборона ця була ще суворішою з урахуванням того, що вона була запроваджена тоді, коли селяни вже встигли зорати більшу частину, — виявилось, зовсім марно.

Андресен жалів тих французів, які все ще залишались у селах просто за лінією фронту.

Їх раціон вирізнявся жахливою одноманітністю. Мер роздавав мешканцям по кілька короваїв, розміром з колесо тачки, спечених із пшениці навпіл із житом. Зазвичай вони харчувалися всухом'ятку, іноді з'їдали по маленькому шматочку м'яса або по кілька печених картоплин. Переважно харчувалися молоком та бобами із буряком.

Андресен, який сам виріс у селі, добре розумів страждання французьких селян, яким тяжко було змиритися з бездумним марнотратством на війні. На початку свого перебування в цих краях солдати щоночі застеляли спальні місця новою, необмолоченою пшеницею з полів. У розбомбленому Лассіньї деякі вулиці були вистелені товстим шаром необмолоченого вівса для того, щоб приглушити шум від возів.

Можливо, та сама сільська натура заговорила в Андресені, коли йому полюбився маленький віслючок на кличку Паптіст, який стояв на одному з обійсть в Кюї. Любов виявилася нерозділеною: віслючок сердито кричав, коли до нього наближались, і готовий був брикнути непроханого гостя. Андресенові віслючок здавався надзвичайно комічним у своїй дурості та вроджених лінощах. Цієї неділі він вирішив написати його портрет: віслючок стоїть на галявині та насолоджується весняним теплом. Коли малюнок буде готовий, він пошле його своїм, додому.

Віслючок був не єдиним його знайомим. У Кюї він також потоваришував із двома французженками, блондинкою і брюнеткою. Вони були біженками з довколишнього села, що опинилося на нічийній землі. Швидше за все, це знайомство відбулося тому, що він данець, а не німець. Брюнетка мала одинадцятирічну доньку, Сюзанн, — звали її Су. Вона називала Андресена «Крестен-датчанин». Брюнетка не бачила свого чоловіка з кінця серпня. «Вона дуже засмучена».

Днями вони запитали мене, коли знову запанує мир. Але я, як і вони, мало що знав. Я втішав їх як міг. Вони плакали над своїм

нещасним життям. А взагалі їх рідко можна було побачити в сльозах, хоча вони мали на це повне право.

Андресен допоміг брюнетці написати до відділення Червоного Хреста в Женеві, щоб отримати відомості про її зниклого чоловіка. Ще він подарував Су лялечку на ім'я Лотта. Дівчинка радісно возила її, посадивши в порожню коробку з-під сигар. Андресен вирішив змайструвати для ляльки іграшкову карету.

41

П'ятниця, 12 березня 1915 року

Рафаель де Ногалес прибуває до гарнізону Ерзурума

Під час тривалого та виснажливого походу через засніжені гори найбільше враження на нього справило те, що ніде не було видно дерев. І немає жодних птахів. А він думав, що зустріне хоча б воронів або грифів, а можливо, інших якихось птахів, що харчуються падлом, бо в кінці шляху він міг бачити наслідки великої катастрофи біля Сарикомиша, — тисячі задубілих трупів коней і верблюдів. «Воістину це нещасна країна, якщо навіть хижі птахи залишили її».

Однак у ньому не було помітно жодної тіні каяття. Він дістав те, що хотів.

Коли в серпні почалася війна, багато хто виявив бажання взяти в ній участь, довгими і важкими шляхами дістаючись до Європи. Мабуть, шлях Рафаеля де Ногалеса виявився одним із найдовших. І вже напевне найтяжчим. Якщо хтось і заслужив титул «міжнародного авантюриста», то це він. Народився Рафаель у Венесуелі, у старовинній родині конкістадорів та корсарів (його дід воював за незалежність країни), виріс і здобув освіту в Німеччині. Його завжди вабили пригоди.

Рафаель Інчоспе де Ногалес Мендес не був захоплений ідеями нестримного націоналізму або утопічними енергіями, що рухали мільйонами людей. Не мав наміру він на той час і доводити щось собі або іншим. Безстрашний, нетерплячий, безтурботний, він давно був готовий до життя в невпинному русі. Так, він воював в іспано-

американській війні 1898 року, брав участь (не на тому боці) у перевороті 1902 року у Венесуелі, за що був змушений емігрувати з країни; бився добровольцем в російсько-японській війні 1904 року (де був поранений); промивав золото на Алясці (уважається одним із засновників міста Фербенкса), був ковбоєм в Аризоні. Нині Рафаелю де Ногалесу 36 років. Він енергійний, привабливий, гордий, загартований, освічений, темноволосий і невисокий на зріст, капловухий, з овальним обличчям і глибоко посадженими очима. Своїм зовнішнім виглядом де Ногалес дуже нагадує Еркюля Пуаро: прекрасно одягнений і має невеликі, гарно підстрижені вуса.

Ледь почувши про початок війни, він сів на поштовий пароплав, що йшов до Європи, твердо вирішивши брати участь у битвах. Судно називалося «Кайенна». Коли ж він звивистими шляхами дістався нарешті Кале, перед ним постала трагічна картина. Вулиці міста були заповнені біженцями, здебільшого жінками і дітьми. Вони несли «жалюгідні залишки» свого майна, що вдалося врятувати. Час від часу вулицями марширували солдати або гуркотіла артилерійська батарея, і перехожі тулилися до стін будинків. Назустріч їхали машини, заповнені пораненими в найрізноманітнішій військовій формі: «Схоже, десь точилися бої, але бозна-де». Особливо він запам'ятав два звуки. По-перше, загрозливе гуркотіння аеропланів, що кружляли у них над головами. Вони «вилискували сталлю і були схожі на орлів». По-друге, безперервне тупотіння тисяч людей у дерев'яних черевиках по бруківці. Усі готелі були переповнені. Уперше де Ногалесу довелося ночувати в кріслі.

Через своє виховання він був схильний завжди приставати на бік великих держав, однак новина про те, що німецькі війська розтоптали одну зі своїх маленьких країн — сусідів, змусила його «пожертвувати особистими симпатіями і запропонувати свої послуги маленькій, але героїчній Бельгії». Виявилось, що це легше сказати, ніж зробити. Тому що маленька, але героїчна Бельгія ввічливо відмовилася від пропозиції. Тоді він звернувся до французької влади, але й тут відмовилися прийняти його на службу до армії. Після чого він, розсерджений і ображений, дістав пораду спробувати звернутися... до Чорногорії. Завершилося тим, що його заарештували в горах як шпигуна. Сербська і російська влада також відхилила його пропозицію, звісно, у найввічливішій формі. Російський дипломат,

якого він зустрів у Болгарії, натякнув, що, можливо, йому варто спробувати в Японії, «можливо, вони...». Обурення і відчай де Ногалеса були такими великими, що він мало не знепритомнів просто в розкішно обставлений залі російського посольства в Софії.

Рафаель де Ногалес не знав, куди йому податися. Повертатися додому він не хотів. Але не міг він «і нічого не робити, адже це означало б загибель якщо не від голоду, то вже напевне від туги». Випадкова зустріч із турецьким послом у Софії вирішила справу: де Ногалес завербувався в армію супротивника. На початку січня він записався на службу до турецької армії, а за три тижні залишив Константинополь^[76] і вирушив на фронт на Кавказ.

Залишивши позаду білі гори, вони скачуть повз маленькі форти, що є зовнішньою частиною фортеці. Над ними сіре небо. Воно накрило «цю Богом забуту землю немов свинцевою кришкою». То там, то тут вони бачать щойно вириті окопи, — а можливо, це братські могили? Йому трапляються задубілі трупи. Він бачить, як їх гризуть собаки. (Пізніше вони дізнаються про епідемію тифу.) Нарешті вони вступають до Ерзурума. Місто має невибагливий вигляд: вузькі вулички, завалені снігом. Але, незважаючи на мороз, в Ерзурумі вирує життя: на базарі рядами сидять купці в шубах, схрестивши ноги, і курять «свій вічний кальян». У гарнізоні — безперервний рух: військові частини, посильні, каравани з вантажем зброї. Тут розташована штаб-квартира Третьої армії або того, що від неї залишилося.

Після обіду де Ногалес прибуває до коменданта фортеці, полковника.

Воєнні дії припинені через мороз і глибокий сніг. Ніхто не наважиться почати ще одну зимову кампанію після катастрофи початку року, коли 150 тисяч солдатів вирушили в похід і лише 18 тисяч повернулися назад. Навіть росіяни, які пишалися такою великою, несподіваною перемогою, вичікували в неприступних горах просто навпроти міста Кеprüкей.

Час від часу чутно далекий гуркіт російської артилерії. Він луною віддається між гір, і зверху, з Арарату, іноді сходять лавини: «Велетенські білі крижані маси повзуть униз і падають з гребеня на гребінь, зі скелі на скелю, поки з неймовірним гуркотом не обрушуються на тихі береги Араксу».

Четвер, 18 березня 1915 року

*Пал Келемен озирається в порожньому шкільному класі в
Карпатах*

Рана, яку він отримав тієї ночі в ущелині, виявилася незначною. І тепер він знову на фронті, після того як підлікувався в госпіталі в Будапешті та пройшов реабілітацію, займаючись закупівлею коней для армії^[77] в угорському прикордонному місті Маргіта. Там, до речі, встиг закрутити роман із дівчиною з буржуазної сім'ї, суворих правил, приголомшливо стрункою і високою, — утім, роман так нічим і не увінчався.

Блукання карпатськими ущелинами і перевалами стомлювали монотонністю та відсутністю конкретних результатів. За останні місяці обидві сторони відвоювали собі якісь шматочки територій, втративши значну кількість людей, насамперед через морози, хвороби і брак їжі^[78]. Келемен і сам відчував запах, що ширився навкруги: старі трупи відтавали на весняному сонечку, а до них додавалися нові. Мало хто говорив тепер про швидке завершення війни.

Військова частина Келемена знаходиться зараз за лінією фронту і виконує здебільшого поліцейські функції, охороняючи довгі, звивисті колони обозів з їжею, що постійно повзуть цими сльотавими дорогами. Це було легким заняттям. І безпечним. Він зовсім не поспішав на передову. Зі своїми гусарами він часто зупинявся на постій у порожніх школах угорських сіл. Так було і сьогодні. Пал Келемен занотовує у своєму щоденнику:

У зруйнованих шкільних класах, завалених соломною і перетворених на брудні стійла, парти стоять як перелякане стадо тварин, розгублених, загнаних, що розбрелися хто куди, а чорнильниці нагадують відірвані від одягу гудзики і лежать ніби сміття по кутках і віконних нішах.

На стіні висять текст національного гімну з музикою, карта Європи. Чорна дошка перекинута на вчительську кафедру. На книжковій полиці зібрано зошити, хрестоматії, олівці й крейду. Усе

це дрібниці, але вельми красномовні, принаймні для мене, адже я годинами вдихав саму лише гидь. Коли в цих шкільних книжках я прочитав прості слова — земля, вода, повітря, Угорщина, прикметник, іменник, Бог, — я знайшов подобу душевної рівноваги, без якої так довго метався хвилями, наче піратський корабель, без керма і вітрил.

43

Субота, 3 квітня 1915 року

*Харві Кушинг складає перелік цікавих випадків у
паризькому військовому госпіталі*

Сіре, чорне, червоне. Ці три кольори весь час впадали йому в око, коли він разом з іншими два дні тому їхав в автобусі від Орлеанського вокзалу, через річку, повз площу Згоди, і далі просто до госпіталю в Нейї. З жадібною цікавістю дивився він на вулиці міста. Весь військовий транспорт був сірого кольору: штабні автомобілі, санітарні машини, броньовики. У чорне вдягалися всі, хто носив траур: «Схоже, кожен, хто не у військовій формі, одягнений у чорне». Червоного кольору були брюки військових, хрести санітарних машин і госпіталів. Його звуть Харві Кушинг. Він американець, лікар із Бостона, приїхав до Франції вивчати воєнно-польову хірургію. За кілька днів йому виповниться 46 років.

Цього дня Кушинг перебуває в Ліцеї Пастера у Парижі, або, як це тепер називалось, — Американський госпіталь (Ambulance Américaine) [79]. Це приватний військовий госпіталь, відкритий на початку війни заповзятливими американцями, які живуть у Парижі, і фінансований з різних джерел. Працювали тут переважно американці з медичних факультетів різних університетів, добровольці, які проходили тримісячну службу. Деякі приїжджали з цікавості, інші, як Кушинг, вбачали професійну мету. Адже тут можна побачити поранення, яких ніколи не зустрінеш у нейтральних і далеких від світової політики США. Оскільки Харві Кушинг був нейрохірургом, і до того ж дуже майстерним [80], він, звісно ж, сподівався багато чого навчитися у Франції, що воювала. Власне кажучи, він ще не визначив свого

ставлення до війни. Як розумна і освічена людина, він іронічно сприймав численні яскраві, багаті на деталі, страшні історії про те, що німці зробили і продовжують робити. Він уважав, що бачить наскрізь увесь цей брехливий пафос. Харві Кушинг світловолосий, худорлявий, невисокий. Погляд пильний, очі примружені, губи стиснуті. Він справляв враження людини, яка звикла досягати свого.

Учора, у Страсну п'ятницю, минув його перший робочий день у госпіталі. Кушинг уже почав уявляти, у чому полягатиме його робота. Він бачив поранених. Це були найчастіше терплячі, мовчазні люди із рваним, покрученим тілом, з інфікованими ранами, які потрібно було тривалий час лікувати. З їхніх ран витягали не тільки кулі та осколки гранат, а ще й те, що професійною мовою називали побічними снарядами: шматки одягу, камені, деревинки, гільзи, залишки спорядження, фрагменти тіл інших людей. Він уже зрозумів, у чому полягають найсерйозніші проблеми. По-перше, багато солдатів із хворими, синіми, відмороженими і майже не діючими ногами внаслідок того, що вони день і ніч стояли у крижаній сльотавій воді (терміну «окопні ноги» ще не існувало). По-друге, багато симулянтів і тих, хто з сорому чи марнославства перебільшує свої проблеми. Нарешті, є «сувенірна хірургія», коли проводять досить ризиковану операцію, хоча насправді снаряд міг би і залишитись у тілі пораненого. Після такої операції пацієнт гордо показує всім витягнуту з нього кулю або осколок гранати, немов бойовий трофей. Кушинг хитає головою.

Сьогодні переддень Великодня. Холодна, але ясна весняна погода змінилася дощем.

Зранку Кушинг обходить напівпорожні палати та укладає перелік найцікавіших з точки зору неврології випадків. Поранених із тяжкими черепно-мозковими травмами зовсім не багато, тому він фіксує різні типи уражень нервової системи. Поранені надходять майже винятково з південно-східних частин фронту. Більшість із них французи, є також чорні солдати з колоній^[81] і кілька англійців. (Останніх, зазвичай, спрямовували в лікарні ближче до Ла-Манша або додому.) Поступово перелік був складений. У ньому було зазначено таке:

Одинадцять випадків ураження нервів верхніх кінцівок, починаючи від ран брахіального плексусу до дрібних ушкоджень

руки; п'ять із них — параліч спинних м'язів зі складними переломами.

Два випадки болючих уражень нервів стегна; Тауер прооперував зі спайкою.

Три випадки лицьового паралічу. В одного пацієнта у щоці застряг *un torseau d'obus* ^[82] розміром з долоню, який він із гордістю всім показував, — усе-таки осколок гранати!

У пацієнта, простреленого у відкритий рот, — цервікальний параліч симпатичної нервової системи.

Двоє пацієнтів з переломом хребта — один помирає, другий — відновлюється.

Балка, що підпирала сховище, впала на нього, коли снаряд, що приземлився поруч, вибухнув в окопі, де саме перебував цей солдат.

Одна справді серйозна черепно-мозкова травма: якийсь чоловік на ім'я Жан Понісін, поранений п'ять днів тому у Вогезах і навіщось привезений на санітарній машині саме до нас.

За обідом один санітар розповів Кушингу, як він днями бачив безногого ветерана війни 1870–1871 років і як той, похитуючись, витягнувся на своїх милицях, віддаючи честь солдатів років на 45 молодшому за нього, жертві нинішньої війни, що також залишився без ніг. Після обіду Кушинг відвідав відділення щелепно-лицьової хірургії. Його дуже зацікавили нові ефективні методи лікування. «Унікальна робота — вміння вправляти зуби і щелепу бідоласі, у якого відстрелена більша частина обличчя».

44

П'ятниця, 9 квітня 1915 року

Ангус Б'юкенен чекає потяг на вокзалі Ватерлоо

Ще один дощовий день. У сутінках Лондон здається надзвичайно сірим і вогким. Він чекає на пероні номер сім із шостої години вечора. Їх потяга немає. Навколо повно люду. Увесь перон заповнений людьми — тут не лише чоловіки у формі кольору хакі, а й багато цивільних: родичі, друзі приїхали на вокзал Ватерлоо проводити солдатів на

фронт. І хоча погода похмура, настрій у тих, хто чекають, піднесений. Вони юрмляться, розмовляють одне з одним. Якщо хтось і невдоволений запізненням потяга, він цього не виказує.

Присутні на пероні служитимуть у добровільному батальйоні — 25-му Королівському фузілерному, який вирушає в тривалу подорож до Східної Африки. Відомо, що європейським військовим нелегко доводиться в цій частині Африки, але більшість людей у формі вже побували в жаркому кліматі або встигли побачити дику природу. Цей «Прикордонний легіон» набирали з жителів Гонконгу, Китаю, Цейлону, Малакки, Індії, Нової Зеландії, Австралії, Південної Африки та Єгипту; тут були і колишні полярники, і ковбої. Сам Б'юкенен на початку війни перебував далеко на півночі, в канадській глушині, колекціонував арктичну флору і фауну, а тому дізнався про те, що сталося, лише наприкінці жовтня. І не гаючи часу, вирушив на південь. До першого великого поселення він устиг дістатися до Різдва, а потім продовжив свій шлях, маючи намір завербуватися в армію.

Ротою Б'юкенена керував досвідчений мисливець на велику дичину, Фредерік Кортні Селус, автор двох популярних книг про Африку^[83]. Він утілював типового вікторіанського мандрівника-першовідкривача: безстрашний, оптимістично налаштований, безсоромний, безневинний, загартований і допитливий. Цей 64-річний чоловік з короткою сивою борідкою рухався з легкістю тридцятирічного. (Вікова межа в батальйоні становила 48 років, але багато з новобранців були значно старшими і відверто неправдиво повідомляли про свій вік — настільки велике було прагнення потрапити на війну^[84].)

Батальйон від самого початку набув слави елітного з'єднання, де зібралися обрані сміливці. Але поміж тих, хто чекали на пероні, були й такі, хто фактично дезертирував з інших військових частин, щоб потрапити в цей батальйон. Він був єдиним з'єднанням у всьому Британському експедиційному корпусі, що не пройшло хоч якогось військового навчання. Уважалося, що ці люди великодосвідчені та всіляке навчання зайве, навіть образливе для таких *gentlemen adventurers*. Нічого дивного в тому, що цього вечора в повітрі линує «*a spirit of romance*»^[85].

Більшість з них не знали одне одного. Для цих закоренілих індивідуалістів було незвичним раптово побачити себе у військовій

формі — адже вона приховувала їхню неповторну своєрідність! Потрібно було ще познайомитися. 28-річний Ангус Б'юкенен — натураліст, ботанік і зоолог. Особливо його цікавлять птахи. Якщо має вільний час, намірений зібрати екземпляри східноафриканської флори і фауни.

Час спливає. Гамір голосів наростає, в гуртках присутніх лунає сміх. До одинадцятої вечора друзі та родичі починають відчувати втому від довгого очікування і поступово залишають перон, по двоє-троє осіб. До першої години ночі тут залишаються лише люди в формі. Наближається потяг, вони сідають у нього. Перед самим відправленням з'являються поліцейські. Вони перевіряють вагони в пошуках дезертирів. Але ті вже попереджені й швидко ховаються, перечікуючи, поки не піде поліція.

О другій годині ночі потяг відходить від вокзалу Ватерлоо. Він прямує до Плімута. Там на них чекає пароплав НМТS «Нойралія». На ньому вони і попливуть до Східної Африки.

45

Середина квітня 1915 року

Лаура де Турчинович бачить, як солдат їсть апельсин в Сувалках

Епізод з апельсином вразив її. Можливо, її реакція викликає подив, адже Лаура встигла побачити так багато страшного. Але швидше за все справа саме в тому, що за останні місяці вона пережила забагато: кожна людина має свій ліміт сил. Вона невтомно працювала то над одним, то над іншим — не лише зі щирого бажання допомогти. Ні, вона усвідомлено так спиняла демонів у власній душі: «Я була зайнята щохвилини, інакше я збожеволіла б!»

Минуло майже два місяці відтоді, як німці вдруге вступили в Сувалки. Лаура де Турчинович та її діти опинилися не по той бік фронту без можливості виїхати.

Найжахливішим був, звісно, тиф. Через хворобу одного з п'ятирічних близнюків вони змушені були залишитися на місці, замість

того щоб утікати від ворога, який наступав. А потім і другий хлопчик захворів на тиф. Вона мало не втратила їх.

Я перетворилася на машину: всі ночі безперервно чергувала біля ліжка хворих: як шкода було на них дивитися! Крихітні сірі тіні моїх дорогих хлопчиків! Вони безупинно марили, тільки голоси їх лунали дедалі слабше. Кожна ніч означала битву зі смертю.

В один з таких довгих днів неспання і тривоги Лаура помітила «дикувату, бліду, дивну жінку» і лише згодом зрозуміла, що бачить власне відображення в дзеркалі. А коли хлопчики нарешті, усупереч всім очікуванням, почали одужувати, після тритижневої боротьби за життя, захворіла шестирічна донька. І тривога, виснажливий біль — усе почалося знову. Тим часом зійшов сніг. Настала весна.

Нестача їжі стала вічним прокляттям. Запаси, зроблені на початку війни, були з'їдені. Багато чого було вкрадено німецькими солдатами чи конфісковано їх керівництвом. Залишалися ще борошно, варення, макарони, великі й жорсткі, і чай, а також прихована картопля, якої було небагато. (Німцям не вдалося знайти одну з її схованок: усередині дивана). На щастя, у неї ще були гроші, але і вона, і її слуги не завжди могли щось на них придбати. Іноді їй удавалося прикупити чорного хліба, іноді — ні. (Іноді купували дрова: адже будинок стояв увесь вимерзлий). Картоплю та яйця продавали за нечуваними цінами.

Як радісно було, коли вона купила п'ять живих курей! їх замкнули в колишній бібліотеці, і вони сиділи на засмічених книжкових полицях, рилися на підлозі в пошуках їжі, гидили на книги, але все це їй не турбувало: книжкові томи втратили для неї будь-яке значення. Вони немов належали іншому світу, що поринув у минуле в серпні минулого року.

Усі ці страждання були пов'язані для Лаури з двома іншими злочасними подіями: війною в цілому й окупацією зокрема. Вони жили в умовах постійного надзвичайного стану, коли була обмежена не тільки їх свобода пересування, але й приватне життя взагалі. Будь-якої миті до них могли ввірватися німецькі солдати, вимагаючи чогось, поводячись загрозливо, або владно, або і те, й інше водночас. Будинок у них великий, імпозантний. Він мов магніт притягував німецьких

офіцерів, які охоче спинялися тут або ж влаштовували тут свої гулянки. В одному з флігелів розташувалася імпровізована лікарня для тифозних, але іншу частину будівлі використовували насамперед вищими чинами німецької армії^[86]. Лаура з дітьми і прислуга тулилися в кількох кімнатках. Їм суворо забороняли заходити в ті частини будинку, де німці організували телефонний зв'язок і телеграф: з будівлі тяглися сплутані телефонні дроти, а з даху звисала висока антена.

Усе місто змінилося. Воно втратило свій чистий, охайний вигляд. Усюди валялися купи сміття і бруд. На вулицях стояли залишені господарями меблі та інші речі. Фронт був так близько, що до них долинав гуркіт канонади. Містом безупинно снували німецькі вагони з припасами, автомобілі, іноді крокувала німецька піхота. Солдати майже завжди співали. Вона просто ненавиділа ці звуки.

Лаура не могла не ненавидіти німців. Вони були її ворогами. Вони окупували її рідне місто, перетворили її життя на суцільну муку. Але не всі німці однакові. Деякі з них ставилися з розумінням і співчуттям, але багато інших трималися гордовито, зверхньо, іноді грубо. Вона часто бачила, як вони б'ють російських військовополонених. Німецька пропаганда, що волала про позбавлення від російського ярма, не мала великого успіху: її слухали, можливо, місцеві євреї, які вбачали в окупації можливість звільнитися від свавілля колишньої влади і від застарілого антисемітизму^[87]. Дика суміш послужливості та брутальності з боку німецьких окупантів була своєрідним віддзеркаленням офіційної політики. У тому хаосі, що породила війна і який більшість німців уважали вродженою рисою Східної Європи, з її пістрявою сумішшю народів і мов, німецьке командування на Східному фронті почало здійснювати амбітну й широку програму, маючи намір повністю контролювати захоплені території та їхні ресурси, а також урятувати окуповане населення від нього самого, насадивши тут німецьку дисципліну, німецький порядок, німецьку культуру.

Удалині гуркочуть гармати, і Лаура разом з усіма як і раніше сподівається на те, що російська армія зробить прорив і звільнить їх. (Для них стало звичним прислухатися, чи не російська артилерія там стріляє — російські батареї давали залпи в особливому ритмі: раз — два — три — чотири, пауза, раз — два — три — чотири, пауза.) Вона часто мріяла про те, що її чоловік Станіслав знаходиться десь у росіян,

зовсім поруч, можливо, в десятих кілометрах звідси, і щойно німецьку лінію фронту буде прорвано, вони побачаться. Але найчастіше її охоплювало почуття повної ізольованості, ув'язнення разом зі своїми дітьми в абсурдному і безнадійному існуванні. Нью-Йорк був дуже далеко. І діти гралися лише з білою собачкою Дашем.

Мабуть, абсурдність самої обстановки змусила її так зреагувати на апельсин. На вулиці вона побачила простого солдата, який тримав у руках апельсин: він підніс золотавий плід до рота і надкусив його. Вона з обуренням дивилася на нього. Вона віддала б усе на світі за один цей апельсин, за те, щоб принести його додому дітям. Але вона знала, що цього не буде. Її надзвичайно обурило те, як поведився цей солдат, як він недбало поїдав апельсин. Він відкушував від цього красивого, круглого, екзотичного, сяючого плода, «немов цими фруктами в Сувалках харчувалися щодня».

Коли із заходу дув вітер, Лаура відчувала нудотний запах. Це смерділи трупи загиблих узимку. Їх закопували абияк. Подейкували, що там їх лежать десятки тисяч^[88].

46

П'ятниця, 16 квітня 1915 року

Вільям Генрі Докінз пише листа матері в порту Лемноса

Нарешті в дорогу. І остаточно відомий пункт призначення — Дарданелли. Чутки про операцію поширювалися з лютого. Тоді вони дізналися, що кораблі союзників без особливого успіху атакували османські артилерійські батареї, які блокували протоку, і що атака повторилася минулого місяця, але була так само безуспішною^[89]. Уже наприкінці березня більшість бригади Докінза вирушила через Середземне море до острова Лемнос, у північній частині Егейського моря. Сам же він залишався у великому таборі під Каїром. Тим часом він чудово розумів, що починається щось серйозне. У минулому листі додому він писав: «Кажуть, ми станемо частиною гігантської армії — французької, російської, балканської (!) і британської — і спершу підкоримо Туреччину, а потім рушимо до Австрії»^[90].

Зміни були дуже доречними. Місяці бездіяльності — не зважаючи на навчання — отруювали бойовий дух і послаблювали дисципліну. Австралійці виявляли дедалі більше неповаги до британських офіцерів, а солдати різних національностей дедалі більше ганебно поводитися в Каїрі. Кульмінацією стали події двотижневої давності, що припали на Страсну п'ятницю, коли в кварталі розважальних закладів спалахнули заворушення. Каїр вважається одним з найбільш гріховних міст світу, у ньому є безліч борделів, гральних будинків, де охочі до розваг можуть спробувати все — від наркотиків до стриптизу. За непорушним законом «попит народжує пропозицію». Усе це розквітло пишним цвітом, коли сюди приплинули десятки тисяч молодих солдат з грошима в кишенях. Дисципліна похитнулася, невдоволення місцевого населення військовими посилювалося^[91].

Отже, у Страсну п'ятницю сотні солдатів, здебільшого австралійців і новозеландців, почали бешкетувати в одному з розважальних кварталів Каїра. Вони, лютуючи, громили бари та борделі, викидали меблі на вулицю і підпалювали їх. Буяючи, натовп прибував, оскільки до місця поспішали інші солдати. Втрутитися спробувала військова поліція; у відповідь в неї полетіли пляшки, четверо солдатів були поранені. Викликані на підмогу британські військові з багнетами були одразу ж роззброєні, їхні гвинтівки кинули у вогонь. Невдачею завершилися і спроби втихомирити натовп за допомогою кавалерії. Поступово все заспокоїлося само собою. Докінз також був там і охороняв шлагбаум на одній з вулиць. У наступні дні озлоблені солдати спалили в таборі буфет і кінотеатр.

Близько тижня тому військова частина Докінза з полегшенням залишила Єгипет. Тоді в порту Олександрії стояло багато військових кораблів. За два дні вони підійшли до берега Лемноса. Острів був крихітний, усі вміститися на ньому не змогли, тому багато солдатів просто залишилися на кораблях. Зараз Вільям Генрі Докінз сидить на борту корабля «Машобара» в порту Лемноса і пише листа матері.

Тут є кумедні старовинні вітряні млини, на яких мелють зерно. Це великі кам'яні споруди з величезними крилами з парусини. Острів дуже чистий, і люди тут охайні, — слава богу, який контраст з Єгиптом! Усюди росте зелена трава, поля дуже красиві, укриті квітучими червоними маками і ромашками. Учора ми зійшли на

берег, щоб рота трохи розім'ятися й оглянула пам'ятки острова. Місцеве населення тут, як і скрізь, прагне побільше заробити на солдатах. Великих крамниць тут немає, тому ми просто прогулялися островом і подивилися на людей. В одного — круглий сир під пахвою, в другого — зв'язка інжиру, у третього повна кишеня горіхів, у четвертого — мішечок сухарів... усі навколо намагаються щось продати. Ми приємно провели час.

Докінз знає: вони незабаром попрямують далі. Він знає, яке завдання йому і його роті належить виконувати у майбутньому: вони мають відповідати за забезпечення бригади водою. На борту «Машобари» безліч насосів, труб, бурові установки і, крім того, землерийне обладнання та інструменти. Та й сам корабель уже перетворюється на судно спеціального призначення: на носі відкрили величезні двостулкові «двері» для висаджування. Вони отримали карти місця, де повинні будуть висадитися. Воно називається Галліполі. Це вузький, довгий півострів, що замикає вхід у Мармурове море. Але про це в листі він нічого не пише. Він завершує такими рядками:

Більше розповідати нема чого, отже, я завершую. Передавай усім вітання від мене з великою любов'ю. Твій люблячий син Віллі. Вітання дівчаткам.

Неділя, 25 квітня 1915 року

*Рафаель де Ногалес став свідком знищення двох
найбільших святинь Вана*

Світає. Він прокидається на пуховій перині, на зелених шовках. Обстановка кімнати пасує до його розкішного ложа: на стелі висить арабська бронзова люстра з різнокольоровими кришталевими вставками, на підлозі лежать килими ручної роботи і стоїть підставка з декоративною зброєю з дамаської сталі. На ній є коштовні статуєтки із севрської порцеляни. Раніше ця кімната належала жінці. Він здогадався про це за олівцями для фарбування очей і помадою малинового кольору, що лежали на маленькому столику.

Удалині пробуджується турецька артилерія. Батареї, одна за одною, відкривають вогонь. Вони додають свій різкий тріск до наростаючого гуркоту, доки все не зазвучить як завжди: гуркіт, тріск, шум падіння, ляскання, гомін, постріли, зойки.

Незабаром він вирушає в дорогу верхи. Сьогодні вранці він має проінспектувати східний сектор.

Рафаель де Ногалес перебуває на околиці старовинного вірменського міста Вана, в північно-східній провінції Османської імперії, поблизу від Персії та Росії — до кордону всього лиш 150 кілометрів просто на північ. У місті заколот. Ногалес служить в одному з підрозділів, які прибули для придушення заколоту.

Ситуація складна. Вірменські заколотники засіли в старій частині міста, за фортечною стіною, і в кварталі Айгестан. Війська турецького губернатора контролюють фортецю на горі, над містом, та інші квартали. А десь на півночі розташований російський армійський корпус: він поки ще не подолав важкодоступний гірський перевал Котур-Тепе, але теоретично можливо дістатися сюди за один день. Обабіч фронту настрої у учасників війни змінюється від надії до розпачу, від страху — до впевненості. У вірмен-християн немає іншого вибору. Вони знають, що мають протриматися до прибуття російського корпусу. Їхні вороги-мусульмани розуміють, що повинні перемогти,

перше ніж росіяни з'являться на горизонті. Тоді учасники й заручники облоги поміняються ролями.

Це пояснює надзвичайну жорстокість боїв. Жодна сторона не бере полонених. За весь час свого перебування у Вані де Ногалес побачить лише трьох живих вірмен: офіціанта, перекладача і чоловіка, знайденого в колодязі, де він просидів дев'ять днів, утікши з якихось причин від своїх, — останнього допитали і погодували, щоб він отямився, після чого розстріляли «без усяких церемоній». Жорстокі розправи відбувалися ще й тому, що більшість тут були партизани, ентузіасти, добровольці — цивільні особи, які раптово отримали зброю і безмежну можливість помститися за минулі образи — справжні чи уявні, або припинити майбутні несправедливості — також справжні чи уявні. Під керівництвом у де Ногалеса є войовничі курди, місцеві жандарми, турецькі офіцери-резервісти, черкеські аширети і цілі банди^[92].

Війна виправдовує очікування, поширює чутки, заперечує новини, спрощує мислення, узаконює насильство. На боці росіян б'ються п'ять дружин вірменських добровольців; агітують з метою підняти повстання проти османського правління. Дрібні озброєні групи вірменських активістів здійснюють вилазки і організують саботаж. І вже з кінця 1914 постійно вбивають беззбройних вірмен: це були масові репресії, різанина у відповідь на дії активістів як попередження іншим вірменам або як помста за поразки на фронті^[93]. Або ж просто тому, що можна було переслідувати вірменів. У відповідь на останні, грубі й цинічні, репресії місцевий турецький воєначальник отримав масовий заколот, що тепер і планували погасити черговою різаниною.

Рафаель де Ногалес чув всі ці чутки, знав про побоювання, бачив сліди скоєного (біженців, спалені церкви, навалені одне на одного трупи вірмен біля узбіччя дороги). Так, у маленькому містечку на шляху у Ван він особисто бачив, як юрба за півтори години забила насмерть місцевих вірменів — усіх, окрім сімох, яких він зумів урятувати, витягнувши пістолета^[94]. Цей випадок справив на нього тяжке враження. У Вані ситуація інша, простіша. Він офіцер османської армії, має придушити збройний заколот. Причому швидко, перш ніж прорве греблю близ Котур-Тепе. Крім того, де Ногалес не любив вірмен. Звісно, він захоплювався їхньою прихильністю своїй християнській вірі, але в цілому вважав їх за хитрих, жадібних і

невдячних. (Утім, він так само прохолодно ставився до євреїв і арабів. І навпаки, любив турків: «Джентльмени Сходу!»). Курдів він поважав, хоча і вважав їх людьми ненадійними. Він називав їх «молодою і енергійною нацією».)

Завдання підкорення Вана була не з простих. Вірмени оборонялися з несамовитою, запеклою мужністю людей, які знають, що поразка для них дорівнює смерті. Багато добровольців де Ногалеса були недисциплінованими, недосвідченими, примхливими і почасти непридатними до справжніх боїв. До всього старий Ван був справжнісіньким лабіринтом з базарів, вузьких провулків і глинобитних будинків, — у ньому важко було орієнтуватися. Тому взяття міста було довірене переважно османській артилерії. Правда, більшість гармат були музейними експонатами^[95], але де Ногалес виявив, що гарматні ядра значно більше руйнують будинки, ніж гранати, які просто пробивають одну глиняну стіну і вилітають кризь іншу.

Таким чином і пробивалися через плетиво вуличок і провулків Вана, квартал за кварталом, будинок за будинком, — «обливаючись потом, з чорними від пороху обличчями, оглухнувши від кулеметного тріскоту і близьких пострілів з гвинтівок». Коли будинок перетворювався на руїни, а його захисники — на трупи, усе це спалювали, щоб не дати вірменам повернутися сюди під покровом ночі. Удень і вночі над містом висів густий дим від пожеж.

Під час своєї інспекції верхи східним сектором де Ногалес помітив польову гармату, поховану під руїнами будинку. Він зіскочив з коня. Зі зброєю в руках, наражаючись на смертельну небезпеку, він зумів надійно сховати гармату. Його капрал, який перебував поруч, був убитий пострілом в обличчя.

За годину де Ногалес знаходився нагорі, на бруствері фортеці. Звідти він спостерігав у бінокль за штурмом укріпленого вірменського села, поблизу міста. Поруч з ним стояв губернатор провінції, Джевдед-бей, років сорока, який охоче розмірковував про літературу, вдягався за останньою паризькою модою, вечорами вбирався в костюм, з білосніжною краваткою і свіжою бутоньєркою в петлиці, насолоджувався вечерею. Можемо зробити висновок, що витончений пан.

Разом з тим він, з усіма своїми зв'язками в Константинополі та своєю безцеремонністю, став головним архітектором трагедії, що розігрувалася. Насправді він був новим типом у бестіарії нового століття: красномовний і переконаний у своїй ідеології масовий вбивця у відпрасованому одязі, який керував різаниною з-за письмового столу.

Де Ногалес стоїть поруч з губернатором і стежить за штурмом села. Він бачить, як три сотні кінних курдів перебивають вірменам шлях до втечі. Бачить, як курди ножами добивають тих, хто залишилися живими. Раптово повз де Ногалеса і губернатора просвистіли кулі. Стріляють вірмени, здершись на високий собор Святого Павла у старій частині Вана. До цих пір обидві ворогуючі сторони ставилися з повагою до прадавньої святині, але тепер губернатор віддав наказ зруйнувати собор. Наказ приймають до виконання. Після двогодинного обстрілу з гармат високий старовинний собор руйнується, здіймаючи куряву пилу. Тоді вірменські снайпери перелазять на мінарет високої мечеті. Цього разу губернатор вагається, чи віддавати наказ про обстріл. Але де Ногалес твердо каже йому: «На війні як на війні».

«Таким чином, — розповідає де Ногалес, — за один день були зруйновані два головних храми Вана, що протягом дев'яти століть були найвідомішими історичними пам'ятками міста».

Того самого дня Вільям Генрі Докінз сходить на берег біля Галліполі.

Він прокинувся о пів на четверту ранку і прийняв гарячу ванну. Корабель із погашеними вогнями тримав курс на північний схід. Коли над горизонтом зійшло сонце, вони кинули якор: навколо — тіні інших кораблів, попереду — Галліполійський півострів, витягнутий, легкий силует, ніби на акварелі. Потім були сніданок і підготовка до висадження на берег. А тим часом загуркотіли корабельні гармати. Докінз і його люди спершу пересіли на ескадрений міноносець, що доставив їх ближче до берега. З міноносця вони пересіли на великі дерев'яні шлюпки, їх узяли на буксир катери.

Хвилі. Світанкове небо. Гучні розриви снарядів. Він уперше бачить пораненого. Бачить, як картеч від гранати свердлить поверхню води, піднімаючи безліч фонтанчиків. Бачить, що берег дедалі ближче. Вистрибує зі шлюпки. Вода доходить йому до стегон. Він чує постріли з гвинтівок з крутого обриву на березі. Берег кам'янистий.

О восьмій годині його люди вишикувалися біля води. З багнетами напереваги. Докінз занотовує у щоденнику:

Ми чекали близько години, стоячи на березі. Генерал ^[96] і його штаб проїхали повз нас. Схоже, сам генерал перебував у чудовому настрої, а це гарний знак. Ніхто напевне не знає, що відбувається. Решта солдатів нашої роти висаджуються на берег. Потім ми разом з дозором пробиваємося вздовж берега на південь, у пошуках води. Знаходимо водойму поряд з турецькою хатиною: усюди розкидано речі її мешканців. Ми піднімаємося на гребінь і спускаємося у глибоку ущелину. Позаду нас кричать солдати з піхоти, тому ми змушені повернути. Надсилаємо групу для риття колодязя біля хатини, другу — щоб пробурити свердловину в ущелині, і третю — щоб зміцнити невелике джерело на березі. В ущелині, неподалік від хатини, летить цілий рій куль, але вони випущені занадто високо і не влучають у ціль. Піхотні на пагорбі кричать нам, що ми під обстрілом. Так і є.

Обстріл триває. Докінз і його солдати також продовжують, ухиляючись від картечі, рити і свердлити, вони тягнуть водопровід. Двоє поранені: один в лікоть, інший в плече. Підривник від картечної гранати влучив Докінзу в черевик, але не поранив його. Близько десятої години вечора він чує звуки перестрілки, «звуки, що зачаровують», з пагорбів одразу за берегом. Це турецький контрнаступ ^[97]. З крутого схилу постійно тече маленький, але невичерпний потік поранених. Він бачить розгубленого полковника, — його, вочевидь, оглушило снарядом, і він віддає наказ про обстріл пагорбів, утримуваних своїми військами. Докінз допомагає розвантажувати баржу з боєприпасами.

Близько дев'ятої години вчора він іде спати, «смертельно втомлений». Години за півтори його будить майор і повідомляє йому, що ситуація критична. Решту ночі Докінз допомагає підвозити боєприпаси на лінію вогню для розбитої піхоти, яку відтісняють. Усю ніч триває перестрілка. Докінз лягає спати близько четвертої ранку.

Субота, 1 травня 1915 року

Флоренс Фармборо чує прорив фронту у Горлице

Як і для мільйонів інших людей, прощання на вокзалі стало для них піднесеною миттю. Для більшості воно стало єдиною піднесеною миттю в їхньому житті. На Олександрівському вокзалі в Москві жахлива тиснява. Співали національний гімн, благословляли одне одного, обіймалися й бажали одне одному успіхів, дарували шоколад і квіти. І ось потяг вирушив у дорогу, повз людей, які кричали «ура» та махали навздогін. Їхні обличчя виражали надію і невпевненість. Її саму переповнювало «дикє збудження»: «Ми їдемо! Ми їдемо на фронт! Я така рада, що не знаходжу слів».

Її частину розмістили в Горлице, злиденному провінційному містечку в галицькій частині Австро-Угорщини, понад півроку окупованому російськими військами. Горлице знаходився просто поблизу лінії фронту. Австрійська артилерія щодня обстрілювала місто, але дещо хаотично, немов швидше з принципу, ніж за планом. Австрійців не хвилювало, що жертви їхнього обстрілу є такими ж, як і вони самі, підданими кайзера. Вежа великої церкви розколота навпіл. Від багатьох будинків залишилися лише руїни. До війни в місті налічувалося 12 тисяч жителів, тепер же тут всього тисяча-дві тих, хто не встигли втекти і зі страху ховаються у підвалах. Дотепер Фармборо та інші сестри польового шпиталю займалися здебільшого потребами цивільного населення, і насамперед роздавали людям їжу. Гостро відчувався брак продовольства. Природа тішила око весняною зеленню.

Пересувний польовий шпиталь номер десять містив три відділення, зокрема два санітарних, що легко переміщувалися туди, де вони були перш за все необхідні. У кожному з цих відділень були офіцер, унтер-офіцер, двоє лікарів, асистент лікаря, четверо медбратів і чотири сестри милосердя, тридцятьоро санітарів, два десятки двоколісних санітарних візків, запряжених кіньми (з червоним хрестом на брезенті), і стільки ж кучерів і конюхів. Третє відділення було стаціонарним, у ньому більше ліжок і більше місць для зберігання запасів. Тут знаходиться транспорт госпіталю, поміж якого два автомобілі. Флоренс працювала в одному з санітарних відділень. Вони

упорядковували який-небудь залишений будинок, чистили його, фарбували і розгортали в ньому імпровізований лазарет — і операційну, й аптеку.

Горлице, як уже було зазначено, знаходився поблизу фронту, біля підніжжя Карпат. Серед будинків щодня розривалися снаряди. Незважаючи на це, тут було відносно спокійно, так що навіть деяка байдужість охопила російських військових. Це було помітно кожному, хто сюди потрапляв. Були відсутні надійні укріплення, обов'язкові на притихлому Західному фронті^[98]. Окопи були мілкими, халтурними і більше нагадували канави, захищені ріденькими рядками колючого дроту. Звісно, взимку було важко закопуватися в землю, але солдати не намагалися це зробити, і тепер, коли ґрунт відтанув, їм було ліньки, та й лопат бракувало.

Російська артилерія рідко відповідала на хаотичну стрілянину австрійців. Подейкували, що це від браку боєприпасів, але насправді в обозі снарядів було більш ніж достатньо. Однак бюрократи у військовій формі, яким було доручено цю справу, притримували боєприпаси в очікуванні чогось більш значного. Російська армія планувала новий наступ на півдні, через карпатські перевали (ворота до Угорщини!), завалені смердючими трупами, що розкладалися, залишеними тут після тяжких і безрезультатних зимових боїв. Тоді тут потрібно буде концентрувати ресурси, питання тільки, чи правда це. Давно вже поміж росіян у Горлице панує тривога і поширюються чутки про те, що австрійці отримали підкріплення у вигляді німецької піхоти і важкої артилерії.

Цієї суботи Флоренс, як і решта в шпиталі, прокинулася завидна від артобстрілу.

Вона схопилася з ліжка. На щастя, вона спала одягненою. Усі, крім, мабуть, Радко Дмитрієва, командувача російської 3-ї армії, вирішили, що щось трапилося. Гуркіт посилювався, вибухи почастишали, поблизу почала відповідати російська артилерія. Кулі від картечних гранат падали на вулиці та дахи будинків.

У деренчливих вікнах Флоренс помічає спалахи на тлі ще темного неба. Вона бачить, як з гарматних жерл згустками виривається полум'я, як воно перемежовується з блискавками вибухів. Вона бачить світло прожекторів, різнокольорові вогні сигнальних ракет, раптові язики

полум'я. Люди в будинку кидаються на підлогу. Стіни трясуться від артобстрілу. Починають надходити поранені.

Спершу ми встигали допомогти всім. Потім нас просто приголомшила їхня кількість. Поранені надходили сотнями, з усіх боків: хтось міг пересуватися сам, інші повзли по землі.

Клопотом лікарів у такій безвиході став жорсткий відбір. Тим, хто стояв на ногах, допомоги не надавали; їх відсиляли в базове відділення госпіталю. Тих, хто не міг стояти, було страшенно багато, їх клали рядами просто неба, давали їм болезаспокійливе, а потім оглядали їхні рани. «Як тяжко було чути стогони і крики поранених». Флоренс разом з іншими робила все можливе, навіть якщо допомога здавалася марною, а потік розірваних і знівечених тіл не вичерпувався.

Година за годиною все залишалось незмінним. Іноді панувала тиша.

День добігав кінця, згустилися сутінки.

Навколо блукали люди-примари. Вони стогнали, кричали, їх висвітлювало різке, далеке світло.

Наступного ранку, близько шостої години, Флоренс разом з іншими почула новий страхітливий звук: це був раптовий, вібруючий гул, схожий на шум водоспаду, він долинав від дев'ятисот артилерійських знарядь різноманітних калібрів, що відкрили вогонь одночасно кожним п'ятдесятиметровим відрізком фронту. За кілька секунд долинула протяжна луна від удару. Шум від металевих звуків розривів наростав. Ось це вже стіна гуркоту, а звуки все вихряться, ширяться, немов сили природи.

Простежувалася нова і вкрай неприємна логіка в цьому артобстрілі та в тому, як гуркотіли розриви снарядів на російській лінії фронту. Технічний термін тут — Glocke, дзвін. Вогневий вальс крутиться то туди, то сюди, убік, углибину, уздовж російських укріплень і окопів. Це зовсім не те, що довільні обстріли австрійської артилерії, і навіть відрізняється від суботнього вогневого шторму. Тут артилерія виявляє себе як наука, обстріл обчислений за секунди і до останнього кілограма, щоб завдати максимальної шкоди. Це щось нове.

Спершу вони з недовірою почули слово «відступ».

Потім побачили його в дії: довгі нерівні шеренги змучених, замурзаних глиною солдатів потягнулися повз них. Зрештою надійшов наказ: «Негайно відходити, кинути спорядження і поранених!» Як кинути поранених? «Так, кинути поранених! Швидше! Швидше! Німці ось-ось увійдуть у місто!»

Флоренс хапає свій плащ і речовий мішок і біжить з будівлі госпіталю. Поранені кричать, благають, просять, лаються. «Заради бога, не залишайте нас!» Хтось хапає Флоренс за край одягу. Вона відчіплює його руку. І відступає разом з іншими вибоїстою дорогою. Стоїть теплий, сонячний весняний день, але світло дивним чином приглушене. Цистерни з нафтою за містом починають горіти, і в повітрі клубочиться густий чорний дим^[99].

У цей час Володимир Літтауер перебував у таборі, в десяти кілометрах на північний захід від Петрограда^[100], куди його полк було відправлено на відпочинок. Після боїв середини квітня на передовій від полку залишилася лише одна третина, і багато коней стали непридатними для фронтової служби. Зустріч з великим містом, де панував мир, схвилювала його. Він пише:

Було досить дивно бачити самого себе серед людей, які не звикли стріляти або перебувати під обстрілом. Багато хто з них дивилися на війну, як на серію героїських вчинків і насправді навіть не могли уявити собі, що вона здебільшого означала бути втомленим, невиспаним, брудним і досить часто голодним. Армійська приказка «На війні кожен либонь нудьгує, либонь боїться» ще не досягла Санкт-Петербурга^[101]. Мої невігадливі розповіді залишали людей байдужими.

49

Другий тиждень травня 1915 року
Лаура де Турчинович бачить в Сувалках
військовополоненого зі шматком хліба

Лаура чує, як медсестра-німкеня кричить комусь, щоб той негайно припинив. Крики не змовкають, і Лаура йде поглянути, що там сталося. Виявляється, російський військовополонений копирсається в купі смердючого лікарняного сміття. Його не зупиняють протести медсестри. Він нишпорить далі.

Частина великого будинку Лаури де Турчинович пристосована під імпровізовану лікарню для жителів міста, хворих на тиф. Вона й сама часто там працює. Будівлю захищають оголошення, що попереджають про тиф. Вона сама захищена російською формою сестри Червоного Хреста, яку носить. (Самотній жінці не завжди приємно пересуватися вулицями, заповненими людьми у формі, особливо коли пияцтво стало звичайним явищем.) Прикриваючись Червоним Хрестом, вона почала давати деякі доручення голодним російським військовополоненим, які перебувають у місті як робоча сила. Зокрема, вони перепоховали чотирнадцять трупів солдатів, закопаних у неї в саду під час осінніх боїв.

Особливо погано на неї вплинуло видовище російських військовополонених і те, як з ними поводитися. Це були виснажені, голодні, брудні, обірвані, сповнені паразитами, часто хворі люди. Вони мешкали в жахливих умовах, і з ними нелюдяно поводитися. Але найгірше бруду, ран і лахміття був той факт, що вони були майже без винятку відпрацьованим людським матеріалом, зламаними людьми, які втратили будь-яку надію, які у своєму мовчазному, покірному стражданні позбулися частини своєї людської сутності та перетворювалися на тварин, на речі^[102]. Це вражало Лауру до глибини душі. Вона допомагала їм як тільки могла.

Медсестра-німкеня продовжує кричати, а російський військовополонений копирсається в купі. Нарешті він щось знаходить. Лаура бачить, що це заляпаний краєць хліба. Росіянин переможно показує його своїм товаришам. Потім починає їсти. Медсестра-німкеня обурюється. Як можна їсти таке? Хіба він не розуміє, що цей шматок хліба може зробити його хворим, навіть смертельно хворим? Полонений продовжує їсти.

Лаура обурена. Вона звертається до медсестри. Хіба вона не може дати йому щось більш придатне для їжі? Німкеня вагається, не знає, що робити. Один з німецьких асистентів у формі втручається у суперечку. Він зникає, а потім повертається з великою тарілкою супу,

жирного, гарячого, чудесного супу, у якому плавають шматочки справжнього м'яса. Російський військовополонений пожадливо їсть.

За три години він помер.

Його організм не витримав цього раптового насичення.

50

Середа, 12 травня 1915 року

Вільям Генрі Докінз убитий на півострові Галліполі

Можна поставити запитання: «Що дошкуляло йому більше: важка робота на березі чи зубний біль?». Швидше за все, перше. Докінз був дійсно відповідальним і відданим своїй справі офіцером. Але візити до лікаря свідчать про те, що зубний біль дошкуляв йому. Він супроводжував його життя як постійний фон, деяка розвага, фільтр^[103]. Його відчуття цих днів — дивна суміш епічної величі й окремих дрібниць, — як завжди, між ними була якась порожнеча. Іноді він забував такі прості речі, як, наприклад, який сьогодні день тижня.

З того часу, як вони два тижні тому висадилися на берег, стояла чудова погода, хоча ночами було холодно. Але позавчора почав накрапати дощик. Він тривав. Між берегом і окопами на пагорбах увесь час пересувалися маси людей і коней. Утоптані дороги розвезло від дощу. Цією сльотою, в слизькій, вузькій глині було важко ходити. Вільям Генрі Докінз і його капрал спали в печері на схилі пагорба. Єдиним предметом обстановки в ній було напіврозвалене крісло, що кілька днів тому прибило до берега і в якому Докінз тепер іноді сидів, віддаючи накази. Цього ранку, прокинувшись, він побачив, що знову дощить.

Усі розуміли, що велика операція опинилася на межі провалу.

Лише в двох місцях союзникам удалося створити справжні плацдарми. У самому низу, на південному краю півострова, і тут, у західній частині Галліполі, поблизу Габа-Тепе^[104]. Проте Докінз разом з іншими висадилися не там, де потрібно, майже в кілометрі на північ від місця призначення. Їм пощастило, адже османська оборона тут була надзвичайно слабкою. Пояснювалося це тим, що місцевість була дуже кам'янистою і туркам здалося неймовірним, щоб союзники

висадилися саме тут^[105]. Як наслідок, нападники зуміли пристати до берега без особливих втрат, але з неймовірними зусиллями просувалися через хитромудрий лабіринт ущелин, порослих чагарником, і крутих скелястих обривів, що спускалися до берега. Коли турецька піхота, спішно послана сюди, прибула на місце і зробила перший — у довгій низці інших — лютий контрнаступ, то австралійські й новозеландські роти відступили на два кілометри вглиб півострова. Десь там все і завмерло, немов глузливе відображення нерухомого Західного фронту. І як у Франції та Бельгії, наступи і контрнаступи почали чергуватися, доки обидві сторони, виснажені, запеклі, не усвідомили, що противник непохитний, після чого занурилися в рутину окопної війни.

До цієї повсякденної рутини належала турбота про прожиток, забезпечення їжею і водою. За це дійсно потрібно відповідати. Звісно, усі розуміли, що доступ до води може виявитися проблемою, особливо коли настає спекотна пора року. Тому союзники, які висадилися на берег, мали баржі із запасом води з Лемноса. Цих запасів вистачило б до того часу, поки інженерні війська не вириють колодязі. Докінз і його люди працювали без втоми. Вони викопали багато колодязів і облаштували «оази», де і люди, і тварини могли б знайти живлющу вологу.

Однак про достаток не йшлося. Наприклад, прісної води бракувало, щоб у ній можна було помитися. Тому особисту гігієну забезпечували, купаючись у морі. Але всі втримувалися від того, щоб чистити зуби морською водою: у морі плавали трупи тварин і нечистоти з кораблів, що стояли на якорі біля берега. Проблема полягала і в тому, що багато прісної води втрачалося через пошкодження водопроводу, прокладеного від колодязних насосів. Винуватцем виявлялася або ворожа артилерія, або свої ж неухважливі солдати, які везли вози або гармати просто по тонких і ламких трубах. Тож Докінзу і його людям доводилося тепер закопувати труби в землю.

Настає звичайний ранок. Дощить. Докінз шикує своїх солдатів і визначає завдання для окремих груп на сьогодні. Одне з таких завдань — продовжити закопувати водопровід у землю. Малопочесне заняття — таке вже точно не потрапить на сторінки ілюстрованого журналу, — але воно життєво необхідне. Як навмисне, у його хоті виявилися найвідчайдушніші задираки всієї роти. Але серйозність становища

вкупі з командирським талантом Докінза, з його щирою турботою про своїх солдатів пом'якшує навіть найнепокірніших, і почуття солідарності об'єднує цих, здавалося б, невинуватих гордіїв, які бігають у самохід, і молодого добросердного капітана.

Ранок. Вони беруться до роботи.

Мрячить дощ.

Одній з груп належить виконати вельми небезпечне завдання. На відрізку шляху приблизно в сто метрів валяються три десятки мулів, убитих турецькими снарядами. Тим часом рівчак уже прорили. Це було зроблено вночі. Тепер залишається тільки прокласти і змонтувати там водопровід. Усе тихо і спокійно. Турецька артилерія мовчить. Прикра перешкода — мертві тварини, зі своїми розпухлими черевами і заляклими, розкинутими в різні боки ногами. Рівчак пролягає біля трупів, під ними, навіть через них. Семеро солдатів забруднені кров'ю. Докінз теж. За чверть десята.

І тут чути свист снаряда.

Перший за весь ранок. Свист переростає у виття. Виття завершується різким гуркотом. Снаряд вибухає просто над головами солдатів, які присіли навпочіпки: це картеч, і вона для них не є небезпечною. Круглі кулі сиплються на землю за п'ятнадцять метрів звідси^[106]. Один солдат, на ім'я Морей, обертається і встигає помітити, як Вільям Генрі Докінз падає навznak, саме так, як зазвичай падають важкопоранені, коли падіння залежить не від механіки самого тіла, а від примітивних законів гравітації.

Усі кидаються до нього. Докінз поранений у голову, шию і груди. Солдати піднімають його із сирі землі, несуть в укриття. Позаду них з гучним гуркотом розривається ще одна картечна граната. Його укладають. Кров змішується з дощовою водою. Він мовчить. Помирає у них на очах.

51

П'ятниця, 14 травня 1915 року

Олива Кінг мис підлогу в Труа

День холодний і вітряний. Але задля справедливості варто сказати, що весь останній час стояла чудова тепла погода. Вони навіть могли спати просто неба в найближчому сосновому бору, лежачи на новеньких ношах. Утім, їх приваблювало не тепле лісове повітря. Річ у тому, що замок Шантлу, реквізований для них, давно розграбований, навіть меблів немає. Крім того, зникло їхнє майно. Без наметів або похідної кухні вони просто не могли приймати поранених. Замок знаходився в мальовничому місці, нехай біля самої дороги: тут були прекрасний сад і город, просторі луки і чарівний гайок.

Олива Кінг, за своїм звичаєм, прокинулася рано. Уже о чверть на дев'яту вона сиділа за кермом санітарної машини. Мета поїздки: знайти і привезти до замку лавки і столи. Разом з нею їхала її керівник, місіс Харлі, відповідальна за транспорт. Олива Мей Кінг — австралійка, 29 років, народилася в Сіднеї, в сім'ї успішного підприємця. (Вона була справжньою татової донькою, тим паче що її мати померла, коли Оливі виповнилося п'ятнадцять.)

Вона отримала традиційне виховання й освіту в Дрездені (уроки розпису по фарфору і музики), однак її подальше життя не можна назвати звичайним. Щире, наївне бажання вийти заміж і народити дітей боролось з енергійністю та неспокоєм її натури. До війни вона багато подорожувала Азією, Америкою та Європою, — звісно, у супроводі компаньйонки. Вона стала третьою жінкою в світі, яка піднялася на вулкан Попокатепетль, на південному сході від міста Мехіко, заввишки 5452 метри, — і першою, хто наважився спуститися в його паруючий кратер. Але чогось їй все ж бракувало. У вірші 1913 року вона звертається до Бога: «Пошли мені печаль... щоб душа збудилася від сплячки». Вона була однією з тих, для кого доброю звісткою війни стали зміни.

Тому не дивно, що з початком війни Кінг швидко знайшла спосіб перетворитися з глядача на учасника. Вона була схильна до авантюризму і була патріоткою. Вона обрала шлях, єдино можливий для жінки 1914 року, — медицину. Разом з тим показово, що Кінг не стала сестрою милосердя, а обрала собі роль шофера: вона мала намір сидіти за кермом великої санітарної машини марки «Альда», яку сама ж і придбала на батьківські гроші. Уміння водити транспортний засіб — ще одне рідкісне вміння взагалі, а для жінки особливо. І тепер Кінг працювала в організації «Госпіталь шотландських жінок». Це один з

багатьох приватних госпіталів, які виникли на хвилі ентузіазму восени 1914 року. Його особливістю було те, що його створили радикальні суфражистки і працювали в ньому лише жінки^[107].

Цього ранку Кінг сидить за кермом власної санітарної машини за номером 9862, що ласкаво іменує Еллою. Машина дійсно величезна, майже як автобус. Вона вміщує не менше ніж шістнадцятеро пасажирів. Спеціальне багажне відділення ззаду дуже важке, і Кінг рідко розганяє Еллу більше ніж на 40–45 кілометрів на годину.

Близько пів на одинадцятую вони повертаються. За допомогою іншого шофера, місіс Вілкінсон, Кінг вивантажує лави і столи, а потім розставляє їх у саду. Після цього Кінг і місіс Вілкінсон переодягаються і починають мити добудову, де розміщуються шофери. У них є жорстка щітка і губка. Вони часто міняють воду і миють підлогу до тих пір, поки вона не засяє чистотою. Вони мали намір ще переклеїти шпалери в одній з кімнат, але це згодом.

На обід подають спаржу — сезонну страву, до того ж смачну й дешеvu. Поки вони їдять, збираються глядачі. Вікно ідальнею виходить на дорогу. У нього заглядають цікаві, бажаючи побачити цих дивних жінок, які добровільно приїхали на війну і до того ж обходяться без чоловіків. Після обіду шофери розходяться по своїх кімнатах писати листи — завтра рано-вранці пошта. Кінг пише сестрі:

Не думаю, що мине ще багато місяців, перш ніж завершиться війна. Великим ударом для Німеччини виявиться те, що застосування цього клятого отруйного газу, слава Богу, завершилося провалом. Хіба не чудово, що ці нові респіратори так добре захищають солдатів? Слава Богу за це. Господь міг би влаштувати так, щоб усі ці жахливі газові балони вибухнули б самі по собі й повбивали б 500 тисяч німців. Яка була б прекрасна помста за всіх наших нещасних загиблих солдатів! Я пристрасно бажаю, щоб Господь наслав вогонь або потоп і зруйнував би всі німецькі військові заводи.

Кінг пише ці рядки у відмитій до блиску кімнаті, напівлежачи на драних ношах, що правлять їй за ліжко. У порожній кімнаті стоїть лише один стілець і грамофон з ручкою. Є ще камін, викладений

мармуром: у нього вони кидають недопалки, сірники та інше сміття. Стіни обклеєні шпалерами, які їй дуже подобаються: коричневі папужки сидять на трояндових кущах і лузають горішки. Їй холодно. Хочеться спати. Коли ж для неї почнеться справжня війна?

52

Середа, 26 травня 1915 року.

Пал Келемен купує в Глібівці чотири батони білого хліба

Росіяни справді відступають. Він зрозумів це за останні дні, переїжджаючи верхи з одного місця в інше і бачачи все, що залишив після себе ворог, починаючи від сміття на дорогах і мотлоху, наваленого просто на мертвих або вмираючих солдатів, до дорожніх вказівників з незрозумілими назвами кирилицею. (Рік тому дорога вела до Лемберга, тепер — до Львова; незабаром вона знову вестиме до Лемберга^[108].)

Келемен не заперечує проти того, що вони знову на марші, що російські війська відступають. Однак новина про прорив під Горлице була сприйнята у військах з меншим ентузіазмом, ніж очікувалося. «Усі стали такими байдужими, — занотовує він у своєму щоденнику, — усі змучені постійними напруженнями».

Від учора вони перебувають у маленькому містечку Глібівці. Коли він зі своїми гусарами в'їхав у місто, його приголомшили дві речі. По-перше: будинок з нерозбитими вікнами, у яких видніли білі мереживні фіранки; по-друге: юна полька — він постійно видивлявся молодих жінок, — яка продиралася в білих рукавичках крізь натовп солдатів і російських військовополонених. Він тривалий час не міг забути ці рукавички і ці мереживні фіранки, сліпуче-біле посеред бруду і сльоти.

Сьогодні він дізнався, що можна купити білого хліба. Звісно, він попрямував по нього, стомившись від солдатського чорного хліба, який щоразу був то глевким, то сухим. Келемен купує чотири великих батони білого хліба, занотовує в щоденнику:

Я ріжу один батон. Він ще теплий. Густий аромат лоскоче ніздрі. Повільно, з якимось благоговінням я відкушую шматок,

намагаючись якнайкраще розкуштувати його. Гадаю, це той самий білий хліб, що я зазвичай їв до війни.

Жую хліб і намагаюся зосередитися. Але моє піднебіння відмовляється впізнавати знайомий смак. Тоді я просто їм цей хліб, наче це якась нова для мене їжа і смак її раніше був мені невідомий.

Потім я все ж розумію, що хліб насправді той самий, що я їв удома. Просто я сам змінився; старому доброму білому хлібу, обов'язковій частині колишнього життя, війна надала незнайомого присмаку.

53

Понеділок, 31 травня 1915 року

Софія Бочарська бачить, як під Волею-Шидловською застосовують фосген

Їх збудили не постріли з гвинтівок. До цього звуку вони вже давно звикли. Ні, то був «низький, тривалий грім» ураганного вогню^[109]. Підвівшись із ліжка, вони стривожено і запитально переглядалися. Подібні звуки завжди викликали тривогу, віщували біду. Вони означали наступ, поранених, смерть. Одягнувшись, вони зібралися у великій кімнаті разом із заспаними студентами-медиками. Настрій у всіх пригнічений. Хтось намагається жартувати, але марно. Вони мовчки спостерігають, як «сірий ріденький світанок проникає в кімнату».

Входить їх командир і повідомляє, що німці продовжують обстріл містечка Воля-Шидловська, де в лютому тривали запеклі бої: «Чекаємо на початок наступу». І тут відбувається дещо несподіване. Софія знає, як звучить ураганний вогонь, знає його наслідки і що триває він іноді годинами, а то й цілими днями. А тут раптом запанувала тиша. Замовкло навіть відлуння вибухів. Що це? Софія разом з іншими виходить з будинку, вдивляється в дорогу, що веде до лінії фронту. Раптова тиша лякає майже так само, як і гуркіт обстрілу.

Он там! Дорогою біжать кілька солдатів. З найближчого лісу вибігають нові. Солдати в паніці рятуються втечею. Софія вважає, що вони прямують до їхнього польового госпіталю, але солдати мчать

повз, навіть не поглянувши в їхній бік. Вона зауважує, що вони мчать, не розбираючи дороги. Бачить, що обличчя солдатів синюватого відтінку, у деяких — майже жовті. Бачить, як у когось на губах виступає піна. Хтось блює. Санітарний віз, запряжений кіньми, прогуркотів дорогою, похитуючись з боку в бік. На козлах сидять двоє санітарів «без шапок, роззявивши роти від жаху». Віз теж мчить повз. Один з їздців кричить, проїжджаючи, ніби «всі мертві». І вони зникають з поля зору. Один з солдатів, які біжать, все ж призупиняється, видихнувши у відповідь: «Нас трують мов щурів, німці випустили туман, що переслідує нас».

Персонал госпіталю також охоплений панікою. Софія разом з усіма біжить до лісу, де один за одним зникають солдати. У госпіталі залишається лише одна жива душа — хлопчак, він відмовляється бігти і має намір битися з гвинтівкою в руках. Обернувшись назад, вони бачать, як він стоїть у дверях. Діставши з кишені куртки баночку з варенням, хлопчик їсть з неї руками.

Після тривалого очікування в лісі, поміж наляканих солдатів, які невпинно блюють, Софія та інші отримують наказ прямувати до окопів. Навколо, як і раніше, тихо. Вони їдуть своїми санітарними машинами через Волю-Шидловську, «де з куп каміння стирчать лише труби», проїжджають повз поля, пориті снарядами, повз «випалену і потворну» нічийну землю. Не видно жодної душі. Навколо — ані звуку. Панує тиша. Чується тільки гуркіт моторів санітарних машин. Вони їдуть до земляних арабесок окопів: божевільний задум, але ж і у німців по той бік фронту незвично і напрочуд тихо.

У повітрі відчутно незнайомий запах.

Софія сповзає в окоп. І бачить там тіла, купи тіл; деякі в коричневій формі російської армії, інші — в німецькій сірій. Звісно, вона і раніше бачила вбитих, але тут щось нове. Тіла лежать у таких «викривлених, болісних, неприродних положеннях, що ми ледве могли відрізнити одне від одного». Отруйний газ, що забрав життя російських солдатів, спричинив загибелі німців, які наступали. Софія та інші починають шукати і справді знаходять ще загиблих у прихистках, у траншеях, куди солдати тікали в паніці, але все одно були вражені газовою атакою. За кулеметом, укритим червоним пилом, скоцюрбився санітар. Хтось торкається до його, і він, мертвий, падає на землю.

Тих, хто виявляв хоч якісь ознаки життя, відвозять на поле. Софія та інші знімають з них пропахлі газом шинелі, але більше нічого не можуть зробити. У попередній газовій атаці на Східному фронті^[110] німці використовували так званий «T-Stoff», бромід ксиліл, щось на кшталт сльозогінного газу, сильнодіючого, але не смертельного. Але тепер усе інакше: тепер це хлор^[111]. Бочарська та інші в паніці. Що робити? Вони абсолютно розгублені. Хтось пропонує спробувати ввести постраждалим соляний розчин. Але люди відразу ж помирають від такої ін'єкції. Бочарській та іншим не залишається нічого іншого, окрім як безпорадно спостерігати, як солдати з посинілими обличчями вмирають «цією жахливою смертю», до останньої хвилини зберігаючи ясну свідомість, марно намагаючись дихати, напружено, зі свистом. На почорнілих обличчях особливо яскраво вимальовуються білки очей.

До них підходить жінка. Вона каже, що шукає свого сина. Вони дозволяють їй шукати. Бочарська бачить, як жінка ходить полем, де лежать солдати, від одного до іншого. Вона шукає серед живих і мертвих. Безрезультатно. Жінка просить відвезти її до окопів. Її відвозять туди, усупереч усім правилам. Таке відчуття хаосу і відчаю охопило всіх! Так чому б не дозволити жінці пошукати свого сина? Вона зникає вдалині, сидячи в машині разом з санітаром. Потім машина повертається. Поруч з жінкою лежить тіло її хлопчика.

«Усю ніч, — розповідає Софія Бочарська, — ходили ми від одного до іншого з ліхтарями в руках, не в змозі що-небудь вдіяти, дивлячись на потерпілих і на тих, хто задихався і вмирав». На світанку надійшов наказ вколоти солдатам камфорну олію, що зазвичай використовували при отруєннях і колапсі. Тим, хто вижив на полі, вкололи кожному по десять грамів. Здавалося, це полегшило їхні страждання.

54

Неділя, 6 червня 1915 року

Крестен Андресен евакуйований з госпіталю в Нуайоні

Можливо, цей випадок, примхливий випадок урятує його? Темної ночі на початку травня Андресен упав у вузькій траншеї та зламав ногу. Після цього він більшість часу проводив у госпіталі, лежачи у

великій залі, яка колись була театром. За ним доглядали привітні французькі черниці, а він нудьгував без книг. Йому докучала погана їжа, — хворих, як уважалося, не потрібно було годувати так само, як і солдат на фронті^[112], — але в цілому він був дуже задоволений. «Як мінімум шість тижнів», — сказав йому лікар. Якщо пощастить, він, можливо, залишиться в госпіталі й до липня. Можливо, війна на той час уже завершиться?

Лежачи в ліжку, Андресен, за своїм звичаєм, багато розмірковував про війну, про те, що буде, про мир і про те, як усе влаштується. У травні Італія оголосила про свій вступ у війну, англійці наступали у Фландрії, а французи наполегливо атакували Аррас. Запеклі бої тривали на горі Лоретто. Поширилися чутки про те, що США і багато балканських країн незабаром приєднаються до супротивників Німеччини. Андресен не припиняв дивуватися тій самовпевненості, з якою багато німців реагували на загрозу: вони повторювали, що війна, можливо, і триватиме, але перемогу все одно здобуде Німеччина. Сам же він сподівався, що політичні ускладнення, дійсні або уявні, сприятимуть настанню миру. І він знав, що робитиме в цьому випадку. До серпня 1914 року він десь із півроку працював учителем у Фіндінгу. Після війни він хотів би повернутися до роботи з молоддю. Ще він мріяв спорудити собі невеликий будиночок, не більший, ніж «курник тітки Доротеї, але дуже романтичний і зовні, і всередині».

Тим часом за останні дні загострилося становище близ Руа, усього за десять кілометрів від тієї ділянки фронту, де стояв його полк. Удень і вночі вони чули звуки артобстрілу. Подейкували, що французька піхота прорвала лінію фронту. Слава богу, він уникнув цього кошмару. Незабаром знадобляться вільні лікарняні ліжка для нових поранених, і кажуть, що всіх, хто видужує, евакуюють до Німеччини.

Він поки що нічого не знав про це. Більшість тижня він пролежав на зеленій травичці під грушевим деревом, і в теплому повітрі чувся м'який рокіт далеких гармат. Увечері він пішов на концерт послухати церковну музику. Коли накульгуючи повернувся в госпіталь, то дізнався про те, що на них чекає. Андресен тут-таки зібрав свої речі. До Німеччини! Зброя та інше військове спорядження складені в одну купу, особисті речі — в іншу. Вигукнули їх імена, і вони отримали проїзні документи і по маленькій паперовій бирці, яку слід було

приколоти на груди, з іменем, військовою частиною, діагнозом та іншим. Об одинадцятій годині був відданий наказ про відбуття.

Їх посадили в автомобілі, по п'ятеро чоловік у кожний. Цієї літньої ночі вони вирушили в дорогу. Вони зустріли кілька офіцерів. Вони стояли біля узбіччя і вдивлялися в горизонт, осяяний артилерійським вогнем і спалахами вибухів, світлом прожекторів і повільно згасаючими сигнальними ракетами. Але все це його вже не обходило.

Ми ідемо до Німеччини, і навіть не знаю, як мені висловити свою радість! Тільки б подалі від боїв і снарядів! Незабаром ми вже не почуємо гармат; шлях наш пролягає через родючі ріллі та милі села. Я просто сяю від радості, я щасливий — недільний спокій і дзвін дзвонів. Додому! Додому!

У Шоні вони мали пересісти на інший транспорт. Шлях, що залишився, потрібно долати звичайно ж залізницею. Їх зібрали у великому парку, а потім лікар оглянув їх. Коли дійшла черга Андресена, лікар вивчив його документи і різко зірвав з його грудей паперову бирку. Далі він не поїде. Андресен повністю здоровий і може за кілька днів повертатися на фронт.

Андресена спіткало неймовірне розчарування. Усе раптом стало «чорне-чорне».

Повернувшись потім до парку, він побачив, що всі вишикувалися і кличуть його. Знову вигукують його ім'я. Звісно ж він їде в Німеччину! Але щойно він став у стрій, як помітили, що у нього немає паперової бирки на грудях. І йому наказано вийти зі строю. «Прощавай, свобода! Прощавай, дім! Я знову повертаюся на війну!»

55

П'ятниця, червень 1915 року

Флоренс Фармборо чує розмови про прорив близ Сана

Уже третій тиждень у Молодіче. Майже забутий перший панічний відступ у Горлице. Після тих днів на початку травня третя армія зазнала

значних втрат — 200 тисяч чоловік, з них 140 тисяч потрапили в полон. Сьогодні зайняті міцні позиції на березі широкої річки Сан [вочевидь, мається на увазі річка, що зветься російською і польською «Сан», українською ж — «Сян». — *Прим. верстальника*]. Нарешті прибуло підкріплення. Зі Ставки отримано наказ: саме тут повинні бути остаточно зупинені німці та австрійці. Більше жодних відступів! ^[113] Уздовж річки йдуть бої, кожна зі сторін десь локально переходить у наступ^[114]. Пізно ввечері Флоренс вперше побачила безліч полонених німців, одягнених у сіре. Вони плентали дорогою, освітлювані місячним світлом, у своїх гострих касках, їх супроводжували верхові козаки. Подейкували про значні втрати ворога. Це обнадіювало.

Там, де знаходилася Флоренс, бої практично не точилися. Це лише підтверджувало те, що криза подолана. Тепер залишався час і для інших занять — попраати в річці, відсвяткувати вступ Італії у війну або власні іменини. Дівчина багато гуляла тихим, зеленим лісом, збирала весняні квіти. За винятком випадків тифу і холери, в госпіталі стало так спокійно, що деякі медсестри нетерпляче почали говорити про перехід в інше місце, де можна бути корисною. Їх керівник намагався заспокоїти їх, натякнувши на те, що госпіталь незабаром переведуть, можливо, у 8-у армію під Лемберг, а можливо, — й на Кавказ. (З кавказького фронту надходили обнадійливі новини, на які так довго чекали: російські з'єднання почали просуватися на південь, через османський кордон, їх підганяли звістки про повстання і заворушення на турецькій стороні.)

Зараз третя година дня. Флоренс Фармборо сидить біля входу в свій намет, відпочиваючи після робочого дня. Навколо все спокійно. Вона дивиться, як четверо несуть на ношах мерців, щоб поховати їх на імпровізованому цвинтарі, на найближчому полі. Вона чує клацання пари лелек, які мостять собі гніздо на солом'яному даху селянської хати. Людина з другої пересувної санчастини підходить до неї і вручає лист, адресований їхньому лікареві. Вона мимохідь запитує, як у них справи. Людина, «стримуючи емоції», розповідає, що вранці на них знову сипалася гранатна картеч і що вони готують наступ. Німці прорвалися через Сан!

Новина приголомшує її, вона сумнівається в тому, що це правда. Звісно ж можна розчутити гуркіт важкої артилерії вдалині, але коли вона

ближче до вечері недовірливо почала розпитувати інших, виявилось, вони також нічого не знали. Повечерявши, вона повернулася до свого пахучого квітами намету і зустріла там Анну, іншу сестру милосердя. Та стомлено підтвердила жахливу новину. Так, це правда, німці прорвалися через Сан.

Подейкують, що вони перепливають річку, їх цілі натовпи, і ніхто не може зупинити їх. У нас є люди, але немає забезпечення. У всьому полку немає боєприпасів, і тільки окремі артилерійські батареї ще в змозі стріляти.

Анна додає: «Наші армії будуть перебиті. Ми знаходимося всього за один день дороги від російського кордону». Вона уявляє окуповану, спустошену Росію, і цей образ нищить її. Анна падає на постіль, затуляє обличчя руками і ридає ридма. Флоренс намагається заспокоїти її: «Аннушко, не плач. Це негідно твоєї натури». Анна прибирає руки від обличчя і похмуро дивиться на Флоренс: «Натури! При чому тут натура?» Слова полилися нестримним потоком: «А хіба в природі Божій допустити це знищення? Ми втрачаємо в цій кривавій бійні не тільки свою натуру, наша душа гине!» Вона продовжує плакати. Флоренс замовкає: «Я не намагалася більше її втішити. Мені нічого було їй сказати».

Отримано остаточне підтвердження у вигляді наказу, що слід готуватися до маршу. Вони почали збиратися, але раптово прибула велика група поранених.

Побачивши їх, ми зрозуміли, що виправдалися наші найгірші побоювання. Поранені були абсолютно розгублені, на їхніх обличчях застиг страх, що заглушав навіть сильний біль, а очі мали такий вираз, що питання були зайвими.

Стемніло. Далекий гарматний гуркіт стих, відгримів, замовк. Артилерійська батарея розташувалася на найближчому полі. Флоренс разом з іншими складає намети в нічному тумані. З дороги долинає шум. Наблизившись, Флоренс бачить, що на дорозі повнісінько вершників, козаків. Бачить, як повз пробігає селянський хлопчик і

зникає в лісі. Вона чує крики і лайку. Козаки їдуть від двору до двору і забирають із собою всіх тварин: поросят, корів, курей. Вони забирають і всіх чоловіків, зв'язують їх^[115]. Флоренс бачить, як козаки збивають з ніг молодого хлопця, а жінка пронизливо кричить над ним.

Потім козаки зникають удалині зі своєю здобиччю — і тваринами, і людьми. Жіночий плач не замовкає. І коли Флоренс і решта із санчастини вирушають у темряву, видершись на навантажені вози, жалібні крики тривалий час ще супроводжують їх у дорозі. Чудова зоряна ніч.

56

П'ятниця, 18 червня 1915 року

Рафаель де Ногалес стає свідком масової різанини в Саїрті

Вони дещо затрималися, і він був радий цьому. Вони побачили пасторальну ідилію. На зелених луках мирно пасуться стада корів і буйволів, а близ джерела, під бірюзовим небом, відпочивають кілька одnogорбих верблюдів-дромадерів. Місто Саїрт справляє мирне враження: лабіринт довгих білих будинків, з якого здіймалися шість вузьких мінаретів, «немов алебастрові голки».

Вони наближаються.

Рафаель де Ногалес бачить пагорб.

Зранку кілька турецьких офіцерів, з дуже задоволеним виглядом, відверто розповіли йому про те, що приготування в Бітлісі завершилися і всі чекають тільки на наказ про початок різанини в Саїрті. Слід поквапитися, якщо він хоче побачити все на власні очі.

Але вони не встигли.

Пагорб височів просто біля дороги. Він весь був укритий... чимось. Незабаром він зрозумів чим.

Схили пагорба були вкриті тисячами напівроздягнених людських тіл, що ще стікали кров'ю. Вони лежали купами, сплітаючись одне з одним в останніх обіймах смерті. Батьки, брати, сини, внуки встеляли землю, убиті кулями або ятаганами своїх катів. З перерізаних горлянок разом з гарячою кров'ю витекло життя цих

людей. Цілі зграї грифів сиділи на купах трупів, викльовувати очі померлим і вмираючим, — очі, у яких ще стояв вираз страху і невимовного болю, — а тим часом гієни встромляли гострі ікла у нутрощі, що ще пульсували життям.

Поле трупів тяглося до самої дороги, і, їдучи вперед на своїх конях, вони змушені були перескакувати через «гори тіл». Приголомшений, вражений, де Ногалес в'їжджає в Саїрт. Поліція і мусульманська частина населення міста пожадливо грабують будинки християн. Він зустрічає деяких представників місцевої влади, поміж них і керівника міської жандармерії, який особисто керував різаниною. І знову де Ногалес переконався в тому, що масове вбивство всіх християн старше дванадцяти років зовсім не було спонтанним погромом, — навпаки, це була ретельно спланована, керована центральною владою операція.

Він попрямував на нічліг в один з розграбованих будинків. Тепер він розумів, що вирізали не лише вірменів, але і християн інших національностей, бо цей дім належав раніше сирійській сім'ї. Він був розорений, у ньому валялися лише кілька зламаних стільців. Від колишніх власників не залишилося й сліду, крім англійського словника і крихітного образу Пресвятої Діви Марії в кутку. На підлозі й стінах виднілися плями крові.

Пізніше, коли де Ногалес сидів в офіцерській їдальні разом з іншими офіцерами, такими ввічливими, такими люб'язними, кошмар тривав. Він був нажаханий, але нічого не міг вдіяти. Натягнуто посміхаючись, він удавав згоду. Натовп тягнув повз нього тіла кількох дітей і старих. Голови убитих стукатися об камені бруківки. Люди, які стоять довкола, плюють на тіла або проклинають їх. Де Ногалес бачить також групу жандармів, які ведуть благовидного старого чоловіка.

Його чорна рясa і пурпурного кольору шапочка свідчили про те, що це несторіанський єпископ ^[116]. Краплі крові просочилися на його чолі, кров струменіла по щоках, немов криваві сльози мученика. Проходячи повз, він зупинив на мені свій погляд, ніби розумів, що я також християнин, а потім потягся далі, геть від жахливого пагорба.

На заході Рафаель де Ногалес залишив Саїрт у супроводі свого албанського денщика, високого і міцного Тасіма, і ще сімох кінних жандармів. Де Ногалес боявся за своє життя. Подейкували, що керівництво має намір його ліквідувати, бо сумнівається в його лояльності. Вони йшли бездоріжжям, на південь. Він прямував в Алеппо. Там він мав намір звільнитися з лав османської армії.

57

Вівторок, 22 червня 1915 року

*Лаура де Турчинович чує, як святкують у Сувалках
захоплення Лемберга*

Літній вечір. Лаура купас дітей. Дзвонить церковний дзвін. Потім до нього долучається другий, потім ще третій, багато дзвонів. Здається, ніби дзвонять у всіх храмах Сувалок. Тепле повітря наповнене їхнім мелодійним дзвоном. Що це?

Зазвичай, вони майже нічого не знають про те, що відбувається на полях битв. Війна для них не стільки подія, за якою потрібно стежити, скільки стан, що доводиться терпіти. Але це не означає, що бої не мають для них значення. Навпаки, Лаура де Турчинович і все її оточення давно вже таємно сподівалися на російський прорив, на повернення російської армії, на звільнення. Але останнім часом вони чули, як грім битв посилювався вдалині, а потім ставав дедалі слабшим і врешті-решт зовсім затих. Поширилися чутки про перемогу німців. Що саме відбувається?

Вона продовжувала сподіватися. Коли почувся дзвін, у Лаури одразу ж майнула шалена думка про те, що росіяни нарешті прорвали лінію фронту, а німці вдарили в усі дзвони, щоб показати, що вони оточені, щоб попередити своїх солдатів у Сувалках і навколо міста. До її будинку забігає подруга, ледве переводячи дух, збуджена, в її очах жевріє надія. Що трапилось?

Уклавши дітей у ліжку, вони з подругою вирішують з'ясувати, у чому справа. Вони виходять на балкон, визирають на вулицю. У променях сонця, що сідає, вони бачать німецьких солдатів: ті співають і кричать «ура». Вони відверто розчаровані: «Ми настільки

зневірилися, що нам було зовсім нецікаво, що сталося». Але що ж там усе-таки відбувається?

Один німець — асистент лікарні бачить її на балконі, радісно кричить: «Лемберг захоплено!»

Це австро-угорське місто, що знаходилося в руках росіян з вересня минулого року, тепер знову відвойоване. Значна перемога для Центральних держав, що майже затьмарила торішню поразку Австро-Угорщини в Галичині. Але також і особиста катастрофа для Лаури де Турчинович. У Лембергу служить її чоловік Станіслав^[117]. Від нього давно немає жодних звісток. Чи не сталося чого?

Її крають невідомість і страх. Чи живий Станіслав? Можливо, його захопили в полон? Або він утік? «А дзвони все дзвонили і дзвонили, і здавалося, що вони вбивають людину в землю».

Середа, 14 липня 1915 року

Мішель Корде святкує в Парижі День взяття Бастилії

Літній похмурий день, часом сонце проглядає в розриви хмар. Мішель Корде занотовує у своєму щоденнику:

Притихлі натовпи людей. Поранені чоловіки, у деяких ампутовані кінцівки, солдати в звільненні, вигорілі на сонці шинелі. Скільки глядачів, стільки й тих, хто збирають пожертви з різною благородною метою. Повз марширують полки зі своїми духовими оркестрами. Усі ці люди прямують просто на бійню.

На площі Зірки він помічає міністра закордонних справ Делькассе, який прибув у відкритому автомобілі. Делькассе доклав неймовірних зусиль, щоб переконати Італію вступити у війну, отже, тепер він розраховував на крики «ура!» на свою адресу^[118]. Але люди як і раніше мовчать. Корде тлумачить це мовчання як неусвідомлений протест проти війни і підозрює, що люди тішилися б отримавши звістку про перемоги (один офіціант у міністерстві розповів йому, що прапорці, якими відзначали лінію фронту на мапі військових дій, вкрилися павутинням). Лунають звуки «Марсельєзи», і лихо тому, хто не оголив свою голову. Високо в небі гудуть літаки.

Президент Пуанкаре виголошує промову. Він знову агресивно, емоційно і бундючно говорить про війну «до самого кінця». (Усім відома пихата риторика Пуанкаре. У травні було опубліковано його статтю, і дехто подумав, що це найбанальніша пародія, але виявилось, стаття була справжньою.) Президент сформулював і вищу мету війни, зокрема саме «запобігання кошмару німецького шовінізму». Корде: «Пролунало попередження про зловісні результати, до яких може призвести односторонній мир. У такому випадку він прирікає нашу країну на настільки затяжну боротьбу, що вона може виявитися смертельною».

Як виняток війну можна відчутти і в Парижі. Майже відчутти.

59

Субота, 24 липня 1915 року

Павел фон Геріх отримує контрнаказ під Островом

Прохолодна літня ніч. У темряві миготять чийсь фігури. Гуркотіння, металевий скрегіт, перешіптування. Час вже за північ. Зо дві години тому вони отримали наказ про форсування ріки, а тому всю роботу зі зведення укріплень було перервано, і замість цього в колючому дроті просто утворили дірку для того, щоб через неї йти на штурм ворога. Тут задзвонив польовий телефон. Контрнаказ: «Наступ скасовується!» Усі навколо зітхають із полегшенням, і фон Геріх також, адже він дуже скептично ставився до ідеї штурму: «Що ми виграємо від того, що залишимо наші чудові позиції та займемо нові на протилежному березі річки?» Однак стратегія — не його справа. «Відповідають інші, а я лише підкоряюся наказу». І тепер вони зайняті тим, що знову лагодять свої огорожі.

Дзвонить польовий телефон. Контрнаказ: «Почати наступ о другій годині!»

Вони знову починають проробляти проходи у власній дротовій огорожі. Саме до призначеного часу роботу завершено. Солдати шикуються, готуючись до бою. Знову дзвонить телефон. Контрнаказ: «Скасувати наступ!» Фон Геріх радий, що він знову скасовується, але водночас і роздратований: «Стара пісенька. Ми не встигли укріпитися, зруйнували колишні загородження і дарма хвилюємо солдатів».

Після чотиримісячного лікування в Петрограді, Гельсінгфорсі та Фрідрихсгаме Павел фон Геріх повернувся на фронт. Його полк стояв тепер під Островом, у Центральній Польщі, і намагався стримати стрімке просування німців. Можливо, стрімким варто було назвати відступ росіян? Фон Геріх був відтепер командиром другого батальйону лейб-гвардії Єгерського полку. Він уже знову поранений: кілька днів тому йому в голову знову влучив осколок снаряда або картеч. Знову були кривава рана, блювота і нестерпний головний біль. Надзвичайно бракувало боєприпасів, особливо в артилерії. Солдати

харчуються капустаком та чаєм. Останнім часом дуже дощить. Погода була незвично холодною для липня. У лісі багато тіл загиблих.

Зійшло сонце. Жодних нових контрнаказів. Фон Геріх полегшено зітхає.

Пізніше німецька артилерія починає стріляти по з'єднанню, сусідньому з батальйоном фон Геріха. Зазвичай, російська артилерія мовчить. Але чи так це? Вони чують гарматний гуркіт у себе за спиною. Російські картечні гранати зі свистом пролітають повз, вибухають поруч з окопом фон Геріха. Одна куля вдаряється об праве коліно фон Геріха. У нього сильно забиття, коліно розпухає. Йому накладають компрес і пов'язку, і він кульгає далі. Багато російських знарядь вельми зношені, тому, стріляючи з них, можна не влучити.

Наступного дня знову задощило. Крім цього все було тихо. Прибув командир полку. Він довірливо повідомив фон Геріху, що наступ останніх днів коштував їхній армії життів тисяч солдатів і 150 офіцерів, причому вони не відвоювали ані клаптика землі. І ще додав, що командир корпусу відсторонений за те, що протестував проти безглузвих боїв.

60

Четвер, 29 липня 1915 року

Ельфріда Кур слухає нічну пісню в Шнайдемюлі

Спекотно. Темно. Літня ніч. Вона не знає, чому їй не спиться. Можливо, через яскраве світло місяця? Через спеку вона лягла спати в шезлонгу на веранді. Навколо панує тиша, зовсім тихо. Чутно лише цокання підлогового годинника у вітальні. Раптово вона почула спів, слабкий, але милозвучний, — він долинав з вокзалу. Вона напружила слух, але мелодія була їй невідомою. Вона дослухалася до слів. До співу приєднуються дедалі більше голосів. Пісня лунає голосніше: «Es ist bestimmt in Gottes Rat, Dass man vom Liebsten, das man hat, muss scheiden»^[119].

Спів дедалі голосніший. Звуки підносяться до зоряного нічного неба, а Ельфріда зіщулюється. Ми завжди неохоче розлучаємося з

дитинством, розлучаємося з ним поступово. Ельфріда цієї ночі зрозуміла раптом таке, що незбагненно для дитини і що засмутило б дорослого. Вона зіщулилася на своєму шезлонгу і заплакала.

Чому солдати співають посеред ночі? І чому саме так? Адже це не солдатська пісня. І чи солдати це? Можливо, цієї ночі до нашого міста привезли солдатські труни? А потягом їхали матері та батьки, вдови, сироти, наречені? І вони плачуть, як я?

З бабусиної спальні почулися звуки, немов хтось сякався. Ельфріда підвелася, обережно ввійшла до бабусі та звернулася до неї благаючи: «Можна я залізу до тебе в ліжко ненадовго?» Бабуся, повагавшись, відкинула ковдру: «Так!». Дівчинка притискається до бабусиних грудей і схлипує. Та притуляється лобом до її волосся, і Ельфріда відчуває, що бабуся також плаче.

Жодна з них не пояснює, чому плаче, жодна не перепрошує і не ставить жодних запитань.

61

Субота, 7 серпня 1915 року

Софія Бочарська залишає оточену Варшаву

Їй не спиться, і вона йде на пізню прогулянку з подругою та офіцером польового госпіталю. На вулицях Варшави тихо й безлюдно. Це гарний знак. Але в неї перед очима все ще сцени, побачені кілька годин тому.

Як і раніше, складно зрозуміти, що відбувається. Німці наступали — це всім відомо. Але наскільки кепські справи насправді? Її подруга отримала від свого нареченого листівку і телеграму, де він прощався з нею і бажав їй щастя. Подруга нічого не зрозуміла. Що він мав на увазі?

Вони повечеряли в розкішному готелі. За столиками можна було побачити закохані пари. Потім вони, жваво розмовляючи, піднялися ліфтом на вежу готелю, щоб помилуватися красивим видом.

Опинившись нагорі, вони замовкли. Подруга схлипнула. Її схлип «заметушився навколо, немов у пастці», а потім вигукнула: «Ходімо звідси, я не хочу цього бачити, ходіте швидше!» Вони поглянули на місто, і побачили страхітливе видовище.

Варшава опинилася в кільці вогню і диму. Наша армія, відступаючи, запалила багаття, і широка, нерівна лінія спустошення оточила все місто. Ми побачили місце, що ми проходили, запах палаючих дерев лоскотав нам ніздрі. Було дуже тихо, тільки димні хмари від розірваних картечних гранат витали в повітрі.

І все-таки вони вичікували.

Компанія спустилася до річки, подивилася, як на березі риють окопи. Здивований їхньою появою офіцер підійшов до них цієї літньої ночі та сказав, що німці наближаються. Незабаром будуть підірвані мости через Віслу.

Вони поспішно кинулися назад. Їм знадобилося десять хвилин, щоб підняти інших. Ті трималися удавано спокійно, лежачи одягненими в ліжку. Вони ще не встигають залишити місце розташування частини, як з'являються двоє офіцерів, а з ними — дружина нібито високопоставленого чиновника. Вони просять вивезти її з міста. Бочарська неприємно відзначає подумки, що жінка нафарбована.

І тут почалося! Вибухом на залізничному вокзалі вибило шибки. Скалки з дзенькотом посипалися по всій кімнаті. Знову пролунав гуркіт, — можливо, це бомби з повітря? Бочарська бачить, як водонапірна башта вибухає, злітає у повітря і за секунду з тріском падає на землю. Відблиск пожежі забарвлює кімнату в червоний колір. У кутку стоїть дружина чиновника і припудрюється.

На вулицях, перш зовсім пустельних, тепер повно народу. Усі біжать в одному напрямку — на північний схід. На машинах Бочарська разом з іншими змогли швидко подолати на перший погляд нескінченну низку возів і візків, запряжених кіньми. Але коли вони під'їхали до великої виїзної дороги, стало тісніше, і швидкість зменшилася.

Близько п'ятої ранку вони виїхали з Варшави. Їм зустрічалися селяни, які прямували до міста, торгувати на ринку: вели корів, телят, поросят, жінки тримали на руках гусей, головки сиру. Тут у повітрі пролунав оглушливий вибух. Усі поглянули на оповите димом місто. Там підірвали мости. Селяни неохоче повертають свої візки і вливаються в тісний потік біженців.

Чудовий теплий серпневий день.

О третій годині дня вони дісталися Новомінська, де Бочарська та інші сплять дві години. Потім їх будять. Новий наказ: частина повинна попрямувати назад, на захід, щоб на півдорозі до Варшави розбити польовий шпиталь. Вони повертаються. У будинку поблизу залізниці встановлюють обладнання, розкладають свої інструменти. Найбільшу кімнату в будинку відведено під операційну.

Сонце хилиться до заходу. У ясному небі загоряються зірки. Поранені ще не надходили, тож вони стоять біля будинку і спостерігають у сутінках за потоком відступаючих. Проїжджає артилерія, її мимохідь висвітлюють фари автомобілів, що поспішають повз. «Гармати, із запряженими в них шістьма кіньми, із солдатами, які сидять на возах з боєприпасами, створювали химерні силуети». У нічному небі на заході виникає витягнутий, схожий на сигару, літальний апарат. Він повільно-повільно наближається до них. Це цепелін. Який він завдовжки? Напевно, понад сто п'ятдесят метрів, можливо, двісті. Звичайні літаки багато хто сприймали як курйоз, — надто тендітні, щоб використовувати для чогось іншого, крім стеження, і надто маленькі, технічно ненадійні, щоб становити серйозну загрозу. Інша справа — цепеліни. Вони лякали своєю вантажопідйомністю, дальністю польоту і своїми розмірами^[120]. Вони могли плисти в повітрі абсолютно безшумно, а потім зупинитися, зависнути в повітрі та скинути бомби. Їх називали іноді «нічними чудовиськами».

Дирижабль знаходиться так близько, що Бочарська може роздивитися гондолу, що висить під величезною витягнутою кулею. Падає перша бомба. Вона відчуває ударну хвилю від вибуху, поштовх раптово згуслого повітря. Страх і паніка охопили всіх навколо. Уздовж колони прокотилися крики із закликком згасити фари. Дехто почав стріляти з гвинтівок, але був зупинений офіцером. Постріли марні.

Цепелін зникає в нічній темряві, залишивши за собою хаос.

Цієї ночі Бочарська спить на порожньому операційному столі. Засинаючи, вона чує тупіт кроків, стукіт копит, гуркіт моторів, скрегіт возів і гармат. Думки в її голові плутаються, змішуються в благання і відчайдушні надії: «Можливо, відступ припиниться. І надійде наказ про взяття Варшави. Війна тоді завершиться».

Того самого дня Андрій Лобанов-Ростовський знаходиться неподалік від Варшави, на північному сході. (Його рота залишила місто ще вчора, майже без утрат, хоча їм і довелося проїжджати вулицями поблизу до ріки, під прицільним кулеметним вогнем німців. Вони помітили, що німці уникають стріляти по цивільних особах, а тому Лобанов-Ростовський розжився цивільними дровами.)

День був спокійний і використовувався для відпочинку і для ревізії наших позицій та нашої техніки. У штабі повідомили, що ворог переправився через Віслу в декількох місцях, але поки ще не обстрілював наші війська. Неподалік з'явилися лише нечисленні кінні патрулі. Тим часом два корпуси обабіч нас ретирувалися швидше, ніж ми, тому в стратегічному відношенні ми опинилися на дні мішка.

62

Неділя, 12 серпня 1915 року

Андрій Лобанов-Ростовський заснав під Чаплі

Власне кажучи, ефрейтор мав збудити їх усіх о першій годині. Коли вони із залишками роти вкладалися спати на селянському дворі, передбачалося, що вони відпочинуть годинку-дві в темряві, а потім відразу ж відновлять свій марш. Вони добре знали, що ар'єргард продовжить відступ близько другої години, а потім між ними і німцями, які переслідували їх, уже нікого не залишиться.

Усього зо дві години на сон.

Вони стомилися. Якщо раніше Лобанов-Ростовський нарікав на неробство, то тепер усе було навпаки. Саперна рота постійно працювала під час масштабного відступу. Вони то підривали за собою

мости, підпалювали будинки або руйнували залізничні лінії, то допомагали іншим частинам зміцнювати окопи — не лише рити землю, а й корчувати поле і ставити загородження. Навіть якщо закінчувався колючий дріт, дошки і цвяхи, навіть боєприпаси, — у такому випадку просто вкопували в землю стовпи, щоб хоч на відстані обдурити німців і продемонструвати укріплення міцнішими, ніж вони є насправді. Останні 48 годин вони копали і зміцнювали окопи для піхотного полку, працюючи під дощем, і страшенно втомилися. Укріплення були готові вчасно, і тут надійшов наказ залишити їх.

Вони відступають далі.

Чутливий Лобанов-Ростовський не лише втомився, він пригнічений. Учора він просто зізнався в цьому своєму командирові, Габріаловічу: «Мої нерви не витримують». Але Габріаловіч поставився до його слів байдуже, уважаючи, що лейтенант просто перевтомився, і почав говорити на іншу тему. Лобанов-Ростовський турбувався за свої книги, упаковані, за звичаєм, у спальний мішок. Це були французькі романи і товсті історичні праці. Антон, відданий денщик Лобанова-Ростовського, не вбачав сенсу в тому, щоб тягати за собою цю поклажу, тим паче що саме він найбільше її і тягав. Тож Лобанову-Ростовському доводилося наглядати за Антоном, щоб той де-небудь не залишив дорогоцінні книги. Денщик особливо незлюбив тритомник творів французького історика Альбера Вандаля про Наполеона і царя Олександра, намагався упакувати ці книги таким чином, щоб вони випали дорогою.

Усього зо дві години сну. А потім вони продовжать відступати. Лобанов-Ростовський прокинувся першим. І одразу ж зрозумів: щось не так. Навколо зовсім розвиднілося. Він поглянув на годинник. Він показував шість. Отже, проспали. Аж на п'ять годин.

Він насилу розбудив Габріаловіча. Той віддав наказ розбудити людей, які спали біля возів на дворі, і якнайтихіше відвести їх у сарай. А потім потрібно буде обережно розвідати, чи не ввійшли в село німці.

Німців там не було.

Вони негайно вирушають.

Отже, їм загрожує німецька кавалерія, яка знаходиться десь за спиною. Ще їх можуть обстріляти російські з'єднання, які відступають попереду них. Вони на нічийній землі. Крім того, з досвіду відомо, що

всі мости підірвано або спалено. Яким чином їм переправитися через річку?

Щоб трохи пом'якшити першу загрозу, вони повернулися до заведеного порядку і пустили вперед вози з вибухівкою та озброєнням — і з книгами, — а за ними солдатів. Можливо, це правильно, тому що вони дістануться річки, уникнувши зіткнення зі своїми. Німців не видно. А попереду, де побликували зеленкуваті води річки, вони побачили міст і зраділи: «Солдати з невідомого нам полку готувалися підірвати його і дивилися на нас із величезним здивуванням».

Близько одинадцятої години вони дісталися залізничної лінії, що веде до Білостоку. Її також захотіли підірвати. Великий бронепотяг поетапно давав задній хід, і солдати руйнували за ним колію. Підрозділ Лобанова-Ростовського попрямував за потягом. Спершу вони підірвали міст, потім знайшли залізничний вокзал. Як завжди, вони підпалили його.

Дерев'яні стіни будівлі було охоплено полум'ям, як раптом Лобанов-Ростовський виявив кішку. Тварина в страху бігала по даху, жалібно нявчала. Він знайшов драбинку і поліз на дах за кішкою.

Тварина нажахано дряпалася, її небезпечно було взяти до рук, тому я скинув кішку з висоти другого поверху. Вона двічі перекинулася в повітрі, приземлилася на всі чотири лапи і, задерши хвоста, зникла в кущах.

63

Понеділок, 23 серпня 1915 року

Ангус Б'юкенен сторожує залізницю у Мактау

Ранній ранок. З південного заходу дме сильний мусон. Холодно вартувати. Близько пів на шосту починає розвиднятися. Вогкий туман покриває зарості буша внизу від них. Ландшафт стає розмитим, втрачає свої обриси, зникає. Видимість дорівнює практично нулю. Навколо панує тиша, чути тільки крики цесарок та інших свійських птахів, які вітають схід сонця.

Б'юкенен разом з іншими вартує, охороняючи залізницю Уганди, — саме в цьому місці, де вона простягається з Момбаси, на узбережжі, до Кисуму, вгору, до озера Вікторія. Ніч минула спокійно цього разу. За останній тиждень майже щодня відбувалися сутички з німецьким патрулем по той бік кордону, який усіляко намагався перешкодити руху залізницею. Учора німцям удалося-таки підірвати ділянку шляху, так що один потяг зійшов з рейок.

Так виглядала війна у Східній Африці, принаймні зараз: жодних великих баталій, тільки патрулювання, сутички, обережні вилазки, більш-менш удалі засідки, шпилькові уколи. Відстані тут значні^[121]. Близько десяти тисяч озброєних людей шукають одне одного на території, що дорівнює Західній Європі, але за відсутності комунікацій. Найважче — не перемогти ворога, а дістатися його. Для будь-якого переміщення потрібно безліч носильників. І клімат, і природа тут відрізняються запаморочливим, неперевершеним різноманіттям. Тут є все — від вологих тропічних джунглів і засніжених гірських масивів до посушливої савани і того, що зазвичай називають «буш», тобто відкриті, подібні до парків рівнини і густі непрохідні ліси. Сторони, які воюють, переміщуються через абстрактні кордони, прокреслені гордовитими панамі під лінійку, чорнильним олівцем, десь за далеким столом переговорів у Європі, усупереч народам, мовам, культурам Африки, навіть просто власним кордонам природи.

Місцеві бої, якими б другорядними вони не були, означали, що колоніальна логіка, що колись визначала ці дивні кордони, була переможена логікою самої війни. Закінчилися ті осінні дні 1914 року, коли місцеві губернатори намагалися запобігти військовим діям. Не допомогли їм ані посилення на старі домовленості, ані той аргумент, що війна між білими неминує порушить їх панування над Чорним континентом^[122]. Бельгійці та французи вже вторглися в Камерун і Того. Через швидкі успіхи вони вирішили завоювати німецьку частину Східної Африки. Британський флот від самого початку ігнорував указ місцевих колоніальних чиновників про мир. Так само тепер німецькі військові — легендарний Пауль фон Леттов-Форбек — переступили через упертий пацифізм власної цивільної влади, спорядили пароплав і послали його на війну на озеро Танганьїка, а також здійснили набіги на Родезію і британську Східну Африку.

Ось чому Ангус Б'юкенен з іншими солдатами проводять холодну безсонну ніч на пагорбі біля Мактау. Німецький патруль десь там, у туманному буші, але сьогодні вночі все спокійно. До речі, є німці та німці. Командири невеликих груп — німці з усіма звичними атрибутами колонізаторів: одягнені у світлу військову форму, тропічний корковий шолом і з керівним виглядом, у той час як їхні солдати — з місцевого населення, аскарі: у них та сама освіта і зброя, і довіряють їм так само, як білим солдатам, — до речі, саме це британська влада вважала чистим божевіллям. Англійці не хотіли давати африканцям до рук зброю і розраховували воювати за допомогою військових з'єднань з Південної Африки та Індії — білих добровольців, — а також частин з Європи.

Дотепер Б'юкенену не доводилося побачити справжню битву, крім того ефектного рейду, у якому він сам брав участь разом з іншими у червні. Вони тоді напали на маленький німецький порт Букоба на березі озера Вікторія. Їм вистачило півтори доби, щоб перетнути озеро на човні, двох днів, під зливою, щоб вигнати німців, і ще кількох годин, щоб розграбувати місто. З військової точки зору, операція була абсолютно марною. Однак вона підняла бойовий дух і потрапила на шпальти газет. Як і чимало інших подій цієї війни, ця історія стала текстом.

О дев'ятій годині ранку Б'юкенен з іншими змінився на посту. Вони взяли свою зброю і вирушили назад до табору, під покровом листя.

Життя в таборі було одноманітним. Щодня підйом о 5:30, шиккування і повідомлення про хвороби о 6:30, потім робота зі зміцнення табору до сніданку о 8:00. На сніданок завжди давали чай, хліб і сир. Потім знову шиккування о 9:00 і знову робота з будівництва укріплень. Б'юкенен розповідає:

Вони працювали на спеці, з лайками і жартами (гадаю, солдат завжди жартує, навіть якщо перебуває в пеклі), з них градом котився піт, обличчя та одяг були покриті дрібним червоним лавовим піском, який або сипався під помахами мотик і лопат, або розносився навколо вітром, здіймаючись на відкритих місцях.

Вони копали до обіду, а потім споживали ту саму їжу, що й на сніданок, хіба що сир змінювався на варення. Сонце стояло в zenіті на розжареному африканському небі, за такої спеки неможливо було працювати, тому все завмирало. Одні намагалися поспати «під задушливо жарким брезентовим навісом», інші прали, купалися голяка або грали в карти, улаштувавшись в затінку. Усюди літали зграї мух. О 16:30 знову шикування, після нього — ще півтори години копання.

Після 18:00 на вечерю подавали одну й ту саму тушковану страву, до того ж погано приготовану, жахливо одноманітну. Багато хто був не в змозі їсти її, їх просто нудило від одного виду цієї мішанини.

Бідне харчування іноді компенсувалося посилками з дому або м'ясом якої-небудь тварини, яку вдавалося вполювати. А іноді в таборі з'являлися торговці з Гоа, але їхні товари коштували надто дорого порівняно зі звичайними британськими цінами: півкіло чаю, що в Англії коштував 1 шилінг 10 пенсів, тут продавали за 2 шилінги 6 пенсів; пляшка вустерського соусу, що вдома коштував 9 пенсів, тут коштувала 2 шилінги. За останні місяці надзвичайно зросла кількість хворих. Б'юкенен уважав, що більшість захворювань пов'язана з браком харчування.

Після вечері знову копали. Робота завершувалася з настанням сутінків, коли зникле денне світло згашало всі фарби навколо. На цій широті захід сонця був миттєвим. День, що минав, залишав за собою місячне світло, комариний писк, запах гару від спаленого сміття і червоний лавовий пісок.

64

Кінець серпня 1915 року

Лаура де Турчинович впадає у відчай у Сувалках

Літо наближається до завершення. Лемберг, Замостя, Прасниш, Віндау, Пултуськ, Івангород, Варшаву, Ковно, Новогеоргієвськ, Брест-

Литовськ захоплено. Ці, на перший погляд, нескінченні німецькі перемоги на Східному фронті — зовсім не далекі абстракції на карті для Лаури та інших жителів Сувалок. Вони мають певні наслідки. Армії рухаються на північний схід. Місто позбавили жодного військового значення. Рідшають колони підвод, запряжених кіньми, і піхотинців, які співають. Військові з'єднання, розквартировані в місті, вирушають з місць. Стало тихіше. Тижнями ніхто не чує гуркоту канонади.

Діти знову захворіли. Тепер на дизентерію: кривавий пронос. І знову вона занурена в кошмарний хаос неспанья і нескінченної тривоги. Німецький військовий лікар, який допомагав їй і раніше, знову надає підтримку. Він дає дітям сироватку від холери. Що буде, невідомо. Гостро відчувається брак їжі.

Незрозуміло, чи витримає сама Лаура. (Таке коїться не лише з нею. У місті зростає кількість самогубств, люди в розпачі накладають на себе руки, через відсутність їжі і такий само гострий брак надії. Один її знайомий повісився в гардеробі.) Кілька разів вона подавала німецькій владі прохання про від'їзд з Польщі: адже вона американка. І щоразу отримувала відмову. Вона пише:

Щось надломалося в мені за ці дні. Я знала: якщо нас не випустять, доведеться відмовитися від дітей. Тепер я хотіла залишити їх, тільки б не бачити їхніх страждань. Я відчайдушно чіплялася за них, благаючи не залишати мене. І зараз я готова була довіритися Вищим силам, не намагаючись вчинити по-своєму. Коли дивишся Смерті в очі, припиняєш боятися її.

Одному з близнюків зовсім погано. Вона крапає йому в ложечку червоного вина.

65

Середа, 1 вересня 1915 року

Павел фон Геріх веде контрнаступ під Кобіліські

Через жахливий головний біль він не може виспатися. І хоча сьогодні він ліг раніше, знову на нього чекає безсонна ніч. Його розбудили близько першої години ночі. Батальйон повинен негайно вирушати, щоб за потреби брати участь у наступі та штурмувати важливу висоту на німецьких позиціях.

За годину вони вже на місці. Солдати лягають на сиру траву перепочити в очікуванні штурму. Фон Геріх скаче далі, на пошуки командира полку, якому вони повинні надати підтримку. Він проїжджає спаленим селом. Бачить світло в одному будинку. Скаче туди. Там він знаходить командира полку, товстого, самовдоволеного генерала. Фон Геріх скептично оцінює задуману операцію. «Це надзвичайна легковажність — змушувати генерала йти на погано підготований штурм, не надаючи йому вогневої підтримки». Але вголос він нічого не висловлює.

Відступ тривав. Полк фон Геріха постійно перекидали назад. Іноді вони брали участь у марних спробах зупинити німців. Але все дарма. Тепер вони розташувалися в північній частині фронту, на захід від великого міста Вільно^[123]. Саме цей пункт вони зобов'язані утримати за будь-яку ціну. Рання осінь. Позавчора вони розбили табір у фруктовому саду. Наїлися досхочу слив, яблук і груш. Відслужили панахиду за загиблими.

О четвертій годині ранку розпочався наступ. Було ще темно.

Фон Геріх із солдатами свого батальйону нічого не бачили, бо ж стояли в резерві. Штурм відбувався майже в двох кілометрах від них, у лісі. Але вони все чули. Спершу пролунали крики «ура», потім застукали німецькі кулемети, загуркотів ворожий загороджувальний вогонь. Какофонія не змовкала, ніхто не знав, що там відбувається. Отримано рапорт. (Або всього лише чутки?) Німецькі позиції атаковані. Дев'ятнадцять кулеметів захоплені нашими. Солдати фон Геріха захоплено кричать «ура».

Сходить сонце.

І тут трапляється несподіване.

Артилерійський вогонь німців змінює напрямок, переміщується з нічийної землі в тил до росіян. До польової артилерії додалися важкі гармати. «Висота перед будинком, де мешкав генерал, була оточена димлячими воронками від снарядів, з яких просто на нас, в долину, котилися камені». Фон Геріх з досвіду відразу зрозумів, що

відбувається. Німці мали намір перейти в контрнаступ і хотіли перекрити шлях підкріпленням для росіян.

Незабаром до них прибув захеканий ад'ютант генерала і підтвердив найгірші побоювання фон Геріха. Їх власна атака зазнала невдачі, німці тіснять їх. Фон Геріх має щось зарадити, щоб виправити становище.

Він вишикував чотири роти по двоє на кожній лінії оборони. І почалося. Час був 05:45. Він бачив, як товстий генерал стоїть на своєму посту. Йому прокричали «ура!». Приблизно за два кілометри від них темнів ліс. Його оточувала щільна завіса диму, вогню та снарядів, що вибухали. Необхідно було пройти крізь ліс, щоб дістатися передової. Фон Геріх бачить, які пригнічені солдати. Вони наближаються до лісу, але рота, яка йде попереду, лякається. Солдати, ховаючись, лягають на землю. Усе завмирає, ще не почавшись.

Фон Геріх театральним жестом дістає шаблю^[124] і вигукує: «Відпочиньмо в могилі, хлопці! Але перш підтримаймо наших братів!» Солдати піднімаються із землі, з криками, з ревом. Нерівними ланцюжками біжать до пофарбованого осінніми барвами лісу, просто на ворожий загороджувальний вогонь. За кілька хвилин — або всього лише секунд? — все зникає в гromі, в реві, диму та хаосі. Усе перетворюється на миттєві враження, на різке світло, що змінюється темрявою, на різкі звуки, що переходять у тишу. Він бачить, як вибухами з коренем вириває дерева в лісі, вони безпорадно валяться на землю. Бачить, як угору, до ранкового неба, злітають фонтани вогню. Бачить чорні силуети, що падають.

Ось воно — знову.

Назустріч фон Геріху і його ротам біжать солдати з передових частин. Він повертає їх назад. «Фьюю-ю-ю-ю — чак-чак». З флангів, між листя дерев, засвистіли кулі. Німецька піхота прорвала російську лінію оборони ліворуч від лісу. Вона загрожує перерізати шлях батальйону. Фон Геріх бере з собою три кулеметні обслуги. Вони щосили біжать до пагорка. Там облаштовують кулемети і починають поливати вогнем далекі лінії одягнених у сіре німців. Ворожий наступ завмирає, зупиняється. Але снаряди продовжують рватися навколо фон Геріха і трьох груп його людей. Світло. Питьма. Сліпучі спалахи. Спершу розлітається на шматки один кулемет. За ним — другий. У пилу та їдкому диму лежать убиті та скалічені солдати. Фон Геріх і

один уцілілий унтер-офіцер продовжують стріляти з єдиного кулемета. Німецький наступ захлинувся.

Павел фон Геріх підводиться. Замурзаний, увесь забруднений кров'ю і кіптявою. Він поспішає назад у ліс. Він у нестямі. У голові стукає. Ноги підкошуються. Він повсякчас блює. У лісі все гуде німецький вогненний вихор, викидаючи клуби диму, грудки землі й уламки дерев. Дерев розлітаються на шматки, вибухають, падають. Один снаряд вибухає зовсім близько. Вибуховою хвилею фон Геріха відкидає мало не на метр. Коли він піднімається, то бачить, що навколо нього восьмеро вбитих. Одного розірвало на шматки, і єдине, що від нього залишилося, крім кривавого лахміття, — це його гвинтівка, скручена вибухом у штопор.

Бій поступово затихає. Наступ, початий фон Геріхом і його батальйоном, несподівано став успішним. Діра в обороні була залатана. За два дні фон Геріх занотує у своєму щоденнику:

Як я й припускав, мій наступ виявився непотрібним. Резерви не були підтягнуті, і о другій годині ночі на 3 вересня вся дивізія відійшла на кілька кілометрів назад. Я мешкаю в хатині, неподалік від Сичек, разом з 6-ю ротою, а решта окопалися в кілометрі від мене.

66

Четвер, 9 вересня 1915 року

Мішель Корде прямує потягом до Парижа

Осінній ранок. Осіннє повітря. Мішель Корде їде потягом до Парижа. Як завжди, він підслуховує розмови інших пасажирів. Дехто гортає щойно куплені ранкові газети. Одна людина запитує: «Що нового?» Інша коротко відповідає: «Перемога росіян». Корде вражений. Невже вони не знають, що росіяни тільки й роблять, що відступають після німецько-австрійського прориву під Горлице і Тарновом у середині травня? Ця лаконічна відповідь — усе, що було сказано про війну за час поїздки з Фонтенбло до Парижа.

Згадав іншу поїздку потягом, коли він побачив на вокзалі, як жінка, проглянувши свіжу газету з офіційними повідомленнями, захоплено вигукнула: «Ми просунулися вперед на чотириста метрів!» І відразу ж після цього змінила тему. Корде коментує: «Їм цього достатньо. Їх це повністю задовольняє».

Діставшись свого службового кабінету, він зателефонував Трістану Бернару, старовинному другові й відомому авторові водевілів. Бернар поділяв скепсис Корде з приводу війни і завжди різко висловлювався про те, що відбувалося. Про події на Східному фронті він висловився на кшталт того, що росіяни «завжди відступають рівними рядами, тоді як німці наступають успішно, але нерівно». (Він також стверджував, що наступ, розпочатий у двох зовсім різних місцях — Тут-Вен і Мулен-су-Тувенен, — результат банальної помилки, хтось у штаб-квартирі переплутав назви. Переемогою він завершився якраз у тому місці, де насправді й не планувався зовсім.)

Обидва вони, як і багато інших, знали, що в Артуа і Шампані готуються до великого наступу союзників. Багато хто покладав на це значні надії. І оскільки обидва вони знали, що їх можуть прослуховувати, вони використовували свій особливий код для обговорення майбутньої операції. Вони вдавали, що пишуть разом п'єсу, і запитання про терміни маскувалися запитаннями про кількість сторінок. Коли Бернар хотів дізнатися, довшою чи коротшою стала п'єса, це означало, що він запитував про дату наступу (одного разу поширилася чутка, що операція скасовується. Тоді він запитав: «Чи правда це, що рукопис згорів у вогні?»). Зараз Бернар запитав, скільки сторінок п'єси вже написано. І Корде відповів йому: «П'ятнадцять».

Потім він прочитав циркуляр міністра освіти, розісланий в усі школи напередодні осіннього півріччя. Учителям наполегливо пропонували провести з учнями бесіди про війну, причому найпильнішу увагу слід було приділити різним «прикладам героїзму і тим шляхетним урокам, які можна з них витягти».

Того самого дня зовсім виснажена Флоренс Фармборо занотовує у своєму щоденнику:

О сьомій годині ранку я схопилася з ліжка. Моє чергування починалося о пів на восьму, і я спустилася сходами з важкою

головою. З кожним кроком мені здавалося, що ноги в мене ось-ось підкосяться. Катерина, яку я мала змінити, сиділа бліда, втомлена від безсонної ночі. Вона чекала на мене біля кімнати для перев'язки пацієнтів, пихкаючи сигаретою. «Слава богу, — гірко промовила вона, — тепер я можу піти спати». І викинула недопалок. Поранених не було, зайнятися їй було нічим, і я розуміла, як довго вона очікувала.

Того самого дня Лаура де Турчинович їде дροжками туди, де у сім'ї раніше розташовувалася літня вілла. Вона відчуває полегшення. Німецька влада нарешті задовольнила її прохання про від'їзд з Польщі та про повернення до США. Вона пише:

Ми їхали невеликою стежкою з Сувалок. Мене дивувало, чому ми не вирушили через Августовський ліс, але потім я зрозуміла, в чому річ. У лісі було жахливо: скрізь могили, суцільні могили. Я попросила чоловіка об'їхати ліс. Розорене місто виглядало не значно краще: будинки стояли без дахів, без вікон, навіть без дверей; ані дорослих, ані дітей, ані тварин! Усі зникли! І ось я поїхала до старого будинку, нашого палацу, щоб попрощатися з ним! Я не була тут кілька місяців і тепер шкодувала про те, що побачила його запустіння.

67

П'ятниця, 10 вересня 1915 року

Ельфріда Кур відвідує військове кладовище під Шнайдемюлем

Одразу за містом розташований військовий цвинтар. Він значно розширився за останні півроку. Шлях до нього пролягає крізь темний сосновий ліс, крізь гарно оздоблені ворота. Сьогодні Ельфріда зі своїм шкільним товаришем вирішили відвідати кладовище. У руці дівчинка тримає букет троянд.

Вони бачать порожню свіжовикопану могилу. Поруч лежать шість лопат. Ельфріда опускає туди букет і говорить своєму товаришеві: «Коли тут поховують солдата, він спочиватиме на моїх трояндах». Цієї миті у воротах кладовища з'являється нечисленна похоронна процесія: попереду йдуть солдати з гвинтівками, за ними — полковий священник, слідом їде катафалк з простим чорним гробом. Ходу замикає маленька група людей, які несуть великий похоронний вінок. Усі зупиняються біля порожньої могили. Солдати шикуються.

Труну переносять з катафалка до краю могили. Лунає команда: «Увага! Струнко!» Солдати завмирають на місці. Труну повільно опускають у могилу. Священник читає молитву, солдати оголюють голови. Нова команда: «Заряджай! Готуйся! Вогонь!» Солдати тричі стріляють над труною. Потім до могили підходять шестеро, беруть до рук лопати і кидають землю на кришку труни. Чутно глухий, порожнистий звук.

Ельфріда намагається уявити, як людина у труні повільно зникає під шарами землі: «От і обличчя зникло... і груди, і живіт».

А потім вони запитують цвинтарного сторожа, кого це ховали сьогодні. «Льотчика в чині унтер-офіцера, — відповів той. — Напевно, нещасний випадок. Не можна сказати напевне. Іноді вони забагато п'ють».

68

Неділя, 12 вересня 1915 року.

Лаура де Турчинович їде з Сувалок до Берліна

Ранок видався холодним, похмурым і туманним. Коли візок з Лаурою і дітьми рушає, жінка обертається і востаннє дивиться назад. Але погляд її прикутий не до будинку, а до того піаніно, що німецькі солдати винесли якось під час чергової гулянки, на початку літа, на двір, та так і залишили там. Колись розкішний інструмент тепер

відсирів від дощу, вицвів під палючими променями сонця і покосився, ледь тримаючись на зламаній ніжці.

Лаура навдивовижу спокійно залишає свій великий будинок. Будинок спустошений. Так само всі почуття зникли з її душі. Те, що раніше правило їй за будинок, тепер стало лише місцем страждань.

До останньої хвилини вона боялася, що щось трапиться, що хтось прийде і зашкодить їм виїхати. Вокзал заповнений німецькими солдатами. Вони поїдуть тим самим потягом, що й вона. Лаура з дітьми вже на пероні. Білий собачка Даш також із ними. Лаура де Турчинович відрекомендовується капітанові, який супроводжуватиме їх у дорозі. Вона стомилася, за спиною — безсонна ніч. Але капітан і його люди виглядають ще більш стомленими. Останні шість тижнів їх невпинно перекидають з місця на місце. Німецький офіцер дуже стомився і ледь розуміє, що відбувається.

Лаура стереже свої речі. Стежить, щоб на потяг завантажили всі три баули. Потім швидко прощається з кухаркою. Лаура дає їй грошей і розповідає, де прихована пляшка з ефірною олією, вона знадобиться для Даша, якщо бракуватиме їжі: маленького собачку не можна взяти з собою, і він, немов розуміючи це, неспокійно метушиться.

Потяг рушає.

Лаура бачить, як кухарка зникає з очей. Бачить, як друг сім'ї на прощання махає їм капелюхом. Бачить, як стелиться перед нею плоска, пустельна осіння рівнина. Бачить руїни. Бачить військовополонених за роботою. Вона відчуває полегшення і водночас занепокоєння. Вони залишають місце, що стало для них в'язницею, проте їдуть до ворога. До Східної Пруссії. До Німеччини.

Маргграбова. Вони пересідають на інший потяг і проходять паспортний контроль. На вокзалі повно люду. Багато добре одягнених дам і молодих жінок, які чекають на транспорт з пораненими солдатами. Лаура не знаходить місця для себе і своїх дітей, тому вони сідають просто на підлогу в куточку і чекають. Час спливає. Діти втомилися і вередують. Люди навкруги з цікавістю дивляться на них. Діти скиглять, скаржаться. Забувши про все, Лаура шикає на них англійською.

Реакція з боку оточення не забарилася. «Англійка!» — кричать жінки. Лаура намагається пояснити: «Ні, американка!» Але ніхто її не слухає. Її оточує ворожа юрба, більшість у ній — жінки, її лають,

кидають у неї різні речі. Лаура забивається в куток, ховаючи трьох переляканих дітей під своїми спідницями. Але ось крізь натовп до них пробився офіцер, що супроводжував їх, і допоміг. Вони сідають на свій потяг. Лаура стирає плямки зі свого одягу.

Інстербург. Стало зовсім холодно, вони знову пересідають на інший потяг. Діти «виснажені, хочуть пити й їсти». Незважаючи на те що у них був квиток першого класу, їм незабаром довелося залишити своє купе. Усю ніч вони їхали темною, чужою територією.

Берлін. Шоста година ранку.

Через три дні Лаура де Турчинович разом з трьома дітьми перетнула кордон Голландії. Біля Бентхайма їх самих і те, що залишилося від їхнього багажу, ретельно оглянули. Чинівниця-німкеня змусила їх роздягнутися догола і досліджувала їх одяг і взуття, а Лаурі довго розчісували волосся (з метою знайти якесь таємне послання, написане на її голові). Крім одягу і взуття, що було на них, їй дозволили залишити свідоцтва про народження дітей, три фотографії та молитовник. Ось і все. Їм дозволено їхати далі. Коли потяг опиняється в Голландії, вона надзвичайно схвильована.

69

Середа, 15 вересня 1915 року.

Володимир Літтауер затримує ворога в бою поблизу Двіни

Це найбільш вбивчий вислів на війні: «За будь-яку ціну!» Його жертви обчислюються сотнями тисяч. Щось потрібно завоювати «за будь-яку ціну», або захистити «за будь-яку ціну», або просто здійснити «за будь-яку ціну». Ці слова легко вимовляти над картою в штаб-квартирі, за багато кілометрів від фронту, або за столиком у ресторані. Вони енергійно і заклично лунають у наказі генерала, у промові політика, у газетному заголовку, демонструючи, що коливання першого року війни і розчарування жодним чином не зігнуть нашу волю, — навпаки!

Але потім слова повинні втілитися в дії.

Зворотний рух російської армії, з початку травня, після ворожого прориву на південному сході, тепер нарешті розповзся, подібно до

глетчера, і на іншу, більш стабільну ділянку фронту — на північному заході, куди і був посланий у липні полк Літтауера, після невеликого перепочинку під Петроградом. Тут почався загальний російський відступ, у напрямку річки Двіни. Коли війна була ще сповнена надій на швидкі перемоги, кавалерійські полки, подібно до полку Літтауера, ішли попереду, розвідували і захищали. Але тепер, коли армія відступає, ці самі кавалерійські полки виявилися далеко позаду, прикривали своїх, затримуючи ворога.

Останнє було їхнім завданням на цього дня. У той час як піхота позад них намагається сховатися за річку, вони повинні намагатися утримати німців, що переслідують їх, «за будь-яку ціну».

Увесь день їх тіснить ворожа піхота.

Частина Літтауера вперто обороняє свої позиції, але німці наближаються крок за кроком. До вечора ворог виявляється зовсім поруч з ними, так що вони чують, як той, хто керує вогнем, командує своїй батареї: «Feuer, feuer!»^[125] Німці так близько, що російським кавалеристам, які спішилися, вже не загрожує їхній артилерійський вогонь: коли відстань між лініями оборони така коротка, при обстрілі можна не поцілити^[126].

Німецькі стрілецькі ланцюги лежать тепер на землі, їх утримує вогонь росіян. Він стає прицільнішим, що ближче вони підходять.

Сонце повільно сідає.

З німецького боку теж, вочевидь, пролунав наказ з фатальним закликком. І він поширився найзвичайнішим чином: бабця за дідку, дідка за ріпку, і так аж до виконавців цього наказу. Літтауер бачить, як німецький лейтенант піднімається під зливою куль, як він спокійно, наче він надзвичайно хоробрий, або шалено стомився, або просто бракує сил, важко сказати, — дуже спокійно переходить від солдата до солдата, які лежать на землі, побоюючись російських снарядів. Кожного з цих солдатів він ударяє своєю офіцерською тростиною^[127], повторюючи при цьому один і той самий короткий наказ: «Уперед!» Солдати один за одним піднімаються, кидаються вперед, просуваючись на якийсь метр, потім знову падають на землю. І все знову зупиняється.

Вид цього безстрашного ворожого офіцера так вразив російських гусарів, що вони навіть мимоволі припинили вогонь і замість цього прокричали йому «ура».

Потім підвівся російський сержант і виконав той самий маневр. Тепер йому кричать «ура» німецькі солдати.

Уже сутеніло, коли Літтауер та інші нарешті отримують наказ про відступ. Перестрілка завмирає. Вони швидко скачуть до річки. Ситуація ускладнюється. Вони втратили зв'язок з піхотною дивізією, яку повинні прикривати.

Досягнувши річки, вони бачать вогняні спалахи від невеликого дерев'яного моста, яким повинні переправитися на протилежний берег. Язики полум'я піднімаються від каністр з гасом. Міст уже горить під копитами коней, коли Літтауер і решта гусарів скачуть по ньому.

Ледве вони встигають переправитися через річку, як міст, охоплений вогнем, руйнується.

Субота, 25 вересня 1915 року.

Рене Арно бачить початок великого наступу в Шампані

Південно-західний вітер. Низькі, сірі хмари. Дощить. Звичайний осінній день, але водночас незвичайний. Це день з великої літери, le jour J, тут, у південно-східній Шампані, і далі на півночі, в Артуа. У Шампані дві французькі армії — Друга Петена і Четверта Лангля де Карі — мають ось-ось перейти в наступ на ділянці фронту завдовжки 15 кілометрів, переслідувати німців уздовж річки Маас і витіснити їх до Бельгії. Таким є один напрямок наступу. Водночас із цим в Артуа англійці та французи мають атакувати німців у районі Лооса і хребта Вімі — це другий напрямок.

Звісно, наступ уже здійснювали минулої весни, причому в цих же самих місцях. І звісно ж успіхи тоді були незначними, а втрати — великими^[128], але тепер усе інакше, тепер приготування більш ґрунтовні, а кількість солдатів і гармат значно зросла: у Шампані є 2500 артилерійських знарядь. Ніхто не вважає, що причина не в нестачі озброєння, а в тому, чи раціонально ним користувалися. Єдина мета, якої хочуть досягти, — це застосувати ще більше зброї, ще більше гармат, ще більше снарядів. Ставку зроблено на зброю, «більшу і потужнішу»^[129]. Мета подвійного наступу дуже амбіційна. Ішлося зовсім не про те, щоб відвоювати трохи землі. Метою було «прогнати німців з Франції», — якщо процитувати наказ за номером 8565, виданий головнокомандувачем французької армії Жоффром, для тих військ, які готувалися до наступу. Було вирішено, що наказ зачитують перед солдатами. І майбутня операція стане тільки початком. Після того як німців виженуть із Шампані й Артуа, відбудеться загальний наступ на всіх фронтах.

Воскресли ілюзії 1914 року — мрії про швидку перемогу^[130]. Очікування повністю відповідали приготуванням і поставленій меті. Очікування ці теж були непомірними. Якщо Жоффр дотримає обіцянку, то війна можливо завершиться до Різдва!

Одним з тих, хто нетерпляче чекав на початок наступу, був Рене Арно. Його вражали приготування, їх масштаб і ґрунтовність, міць та кількість озброєння: пересування військ, побудовані укріплення і ходи, колосальні склади снарядів, скупчення легкої та важкої артилерії, численна кавалерія і звісно ж «нескінченний гул коричневих і жовтих літаків над нашими головами, — ці літаки не збити ворожими снарядами, чії білі хмарки диму раптово розцвітали в небі, подібно до японських паперових квітів, кинутих у воду, і відразу ж супроводжувалися звуками приглушеного вибуху». Арно був переконаний у тому, що настав переломний момент. Він довіряє тому, що бачить на власні очі, довіряє обіцянкам Жоффра. У листі додому він пише:

Наші командири так переконливо обіцяють нам перемогу; що ми віримо: вони самі впевнені в своїй правоті. Адже якщо ми зазнаємо поразки, яке розчарування чекає всіх нас! Який удар буде завдано по бойовому духу всіх, хто борються!

До приготування належав також і розподіл нового типу захисту. Сталеві каски. Вони легкі, блакитного кольору (пасують до нової, блакитно-сірої форми), прикрашені нагорі невисоким гребенем, а спереду — чеканною металевою емблемою у вигляді палаючої гранати. Це нововведення було спершу у французькій армії. Як і багато іншого «нового» спорядження (сталеві щити в окопах, кийки з цвяхами в ударних підрозділах, заточені саперні лопатки, різноманітні типи ручних гранат), що нагадувало про минулі століття і підтверджувало істину: все надсучасне парадоксальним чином нагадує давно забуте старе. Каски були необхідні в окопах. Було відмічено, що саме поранення голови були більшістю всіх бойових поранень, що вони найчастіше призводили до смертельних наслідків^[131]. І навіть якщо каски не захищали від збройового залпу, вони, принаймні, були надійним заслоном проти картечі. Арно зі своїми солдатами насилу сприймав ці нововведення серйозно, адже вони були такими... невійськовими. «Ми реготали, приміряючи їх, наче це карнавальний костюм».

Полк Арно знаходився в очікуванні на правому фланзі. Вони залягли в лісі. Попереду протікала мілка річечка. За нею тягнувся ще

один ліс, Буа-де-Віль. Його утримували німці, але їх не було ані видно, ані чути (зазвичай, поле бою пустує. На ньому немає жодної душі). І все ж саме ліс буде їхньою першочерговою метою, коли головний наступ виб'є німців з їхніх передових позицій. Тоді німецьку оборону на обох флангах буде прорвано, ворожі лінії «впадуть», а французи будуть «переслідувати ворога, що втікає, з підтримкою кавалерії» і так далі. Маса і тяжкість.

Вони спостерігали ураганний вогонь протягом чотирьох днів. Це було справді вражаюче видовище:

Наші 155-ки зі страшним гуркотом безперервно падали на околиці Буа-де-Віля. Сховавшись за пагорбом позаду нас, батарея вела обстріл своїми 75-ми з чотирьох гармат, так що повітря тремтіло, немов від ударів чотирьох дзвонів. Снаряди свистіли, пролітаючи над нашими головами, а потім, після короткої паузи, чулися різкі звуки, коли влучали в ціль. Ми вважали, що після такої зливи вогню ворожі позиції перетворяться просто на порох.

Цокає годинник. Наступ заплановано на 9:15. Арно вдивляється в пелену дощу, намагаючись розглянути те місце, де, як він знав, почнеться перша атака.

І ось почалося. Арно мало що бачить. Тільки «чорні плями, що повільно йдуть вперед ламаними лініями». Вони рухаються просто на німецькі окопи, укриті димом. Потім хмара диму поглинає атакуючих, і більше нічого не видно.

Незабаром поширюється чутка про значну перемогу, про прорив кавалерії. Усіх охоплює хвилювання. Але чому саме полк Арно не отримує наказу про напад? Він так і вичікує у своєму лісі. Що трапилося?

Через три дні, у вівторок 28 вересня, наступ захлинувся. Він обірвався на другій лінії ворожих позицій — стали в пригоді німецькі резерви. (Ще один доказ того, що солдати потягом пересуваються швидше, ніж солдати на марші.) Французи відвоювали близько трьох кілометрів землі ціною понад 145 тисяч убитих, поранених, зниклих безвісти і полонених. Полку Арно так і не довелося атакувати Буа-де-Віль.

Середа, 6 жовтня 1915 року

Флоренс Фармборо залишає Мінськ, їй дошкуляє зубний біль

Знову неспокійно. Ночі дедалі довші, холодніші. Корінний зуб давно вже не давав спокою Флоренс Фармборо, але сьогодні пульсуючий біль дуже дошкуляв їй. Вона сидить у своєму возі, мовчки, зіщулившись, сховавши обличчя під вуаллю, що зазвичай захищає її від сонця і пилу.

Три дні тому вони залишили Мінськ: вулиці міста сповнені військовими у формі, а у вітринах магазинів — дорогі товари. Місто стало для неї справжнім одкровенням. Воно сяяло білим і рожевим — кольорами, що вони встигли забути, місяцями споглядаючи навколо самі лише відтінки коричневого: земля під ногами, дорога, військова форма. Соромлячись і пишаючись водночас, медсестри могли порівняти себе — в мішкуватих, потворною забарвлених сукнях, із загрубілими, почервонілими руками, стомленими обвітреними обличчями — з добре одягненими і нафарбованими світськими дамами Мінська. І тепер вони поїхали звідти, повернулися до знайомих залпів артилерійських знарядь, до гулу літаків у небі, залишивши позаду ще зелені поля, ліси, забарвлені в золото, багрянець і всі відтінки іржі.

Великий відступ росіян справді завершився. Воюючі сторони в очікуванні зими почали обкопуватися. І тепер військова частина Флоренс марширувала значно повільніше. За день довга колона возів, запряжених кіньми, додала кілометрів тридцять. Вони раділи, що більше не рятувалися втечею; вони знову сподівалися на краще.

На полях навколо них, у траншеях були помітні сліди відступу. Усюди валялися трупи свійської худоби: тварин узяли з собою, щоб вони не дісталися ворогові, але не всі витримали тривалого переходу. Вона бачила дохлих корів, поросят, овець.

Я згадала, як одного разу в перші місяці відступу побачила, як упав кінь. Гадаю, що, це сталося на жахливих піщаних дорогах у Молодіче. Чоловіки швидко звільнили тварину, яка тягла гармату, і

залишили її лежати на узбіччі, не сказавши нічого з приводу того, що сталося. Проходячи повз, я бачила, як важко роздувалися боки коня, як він дивився на нас, як у його очах застиг той самий вираз, що і в людської істоти, залишеної страждати і вмирати на самоті.

І ось зупинка. Довга колона зупиняється. Вони наблизилися до місця, де дорога впиралася в поросле ялинками торфовище. Кілька возів з другої частини застрягли. Їх повільно витягли назад. На дорогу накидали ялинового гілля, щоб зробити її надійнішою.

Рух відновився, і Флоренс знову поринула у свою самотність, переймаючись лише через одне — пульсуючий зубний біль. Лише один раз вона підняла вуаль. Це сталося, коли вони в'їхали в зону страшного смороду. Навколо почулися обурені голоси. Виявилося, вони проїжджали повз купу з двох десятків трупів, більшість з них — коні, що лежали там кілька тижнів і труїли повітря.

Ніхто не знав, що буде. Згідно з останнім наказом, їм слід було приєднатися до 62-ї дивізії, яка знаходилася десь поблизу.

У цей самий час Лаура де Турчинович з трьома дітьми перебували на борту трансатлантичного лайнера, що прямував з Роттердама в Нью-Йорк. Спокій і надійність, що забезпечила їм Голландія, змінилися плескотом хвиль і тим почуттям ізольованості, що породжує тільки море. Разом з ними пливли американські медсестри Червоного Хреста, але Лаура виявила, що всі вони були пронімецько налаштовані, і намагалася уникати їх. На борту був також лікар. Він оглянув її дітей. Вони почуваються «напрочуд добре», і їм потрібні тільки «спокій для нервів і правильне харчування для тіла». Незважаючи на те що вони залишили позаду Європу, а разом з нею і війну, Лауру не полишало занепокоєння: немовби страх перетворився на погану звичку. З Голландії їй удалося надіслати до Петрограда телеграму чоловікові Станіславу. Вона повідомляла йому, що всі вони живі-здорові та прямують у США. Але чи живий сам Станіслав? (Тривалий час вона не отримувала від нього жодних звісток.) І чи знає хтось, куди прямує Лаура? Що знають вони самі про це? «Що ближче ми підпливали до Америки, то самотнішою я почувалася».

Неділя, 31 жовтня 1915 року

Пал Келемен бачить, як вішають сербського партизана

Вторгаючись до Сербії, Центральні держави діяли згідно з чітко наміченим планом, що сприймала зі схваленням, принаймні, місцева громадська думка. Торік австро-угорська армія тричі вторгалася в сусідню країну і тричі отримувала відсіч. Але тепер усе було інакше. 6 жовтня об'єднані армії Німеччини та Австро-Угорщини перейшли в наступ. 8 жовтня був узятий Белград (до речі, утретє з серпня минулого року). 11 жовтня в країну вторглася ще й болгарська армія. І зараз розбите сербське військо було змушене відступати, а крім того, опинилося під загрозою оточення. Відступали не тільки військові: величезні маси цивільного населення тікали слідом за ними на південь ^[132].

Поміж їхніх переслідувачів були Пал Келемен і його гусари. У сиру жовтневу погоду вони стрімко просувалися вперед. Часом не полишали сідла по кілька діб. Вони скакали верхи повз палаючі, розорені будинки, дорогами, забитими біженцями — найбільше жінками різного віку та дітьми. Вони прямували до гарматних залпів, що гриміли вдалині.

Цієї неділі ескадрон зупинився поблизу руїн сербської корчми. Навколо сотні поранених лежали на глинистій землі. Точилися бої з ворожим ар'єргардом, що відступав, але не тут, а за гірськими хребтами. Тому здалося дивним, що по обіді сюди з'явився солдат, поранений у ногу: його обстріляли з хатини. За півтори години завітав ще один поранений, цього разу в живіт: він був обстріляний з тієї самої хатини.

Послали патруль. За деякий час патрульні привели з собою якогось чоловіка, середнього зросту, погано одягненого. Руки його були зв'язані. За ним простували, вочевидь, його близькі та сусіди: жінки, діти, кілька людей похилого віку. Пал Келемен занотував у своєму щоденнику:

Через перекладача цього чоловіка допитали, вислухали також свідків. Виявилося, що він, незважаючи на численні попередження односельців, без сорому гатив по наших солдатах. Коли він оглядав людей, які зібралися навколо нього, здавалося, що він якийсь дикун, що потрапив в село з іншого світу. Йому винесли вирок: страта через повішення ^[133].

Один різник, який різав свиней у Відні, а тепер служив кухарем, з радістю зголосився виконати роль ката. Він узяв довгу мотузку, знайшов порожній ящик, що правив за узвишся. Сербському партизанові дозволили прочитати останню молитву, але він відповів, що не потребує цього. Жінки заголосили, діти зарюмсали, завмерши на місці від жаху, а солдати оточили дерево, начебто насторожено, але очі у них загорілися.

Двоє солдатів поставили серба на ящик. Він тримався стійко, але погляд його був лютий, як у божевільного. Йому на шию накиннули петлю, вибили ящика з-під ніг. Мотузка виявилася задовгою, і м'ясник виправив становище додатковим різким ривком. Обличчя партизана спотворилося. Тілом пробігли судоми. Ось він помирає. Язик вивалюється з рота, кінцівки клякнуть, і він повільно погойдується на мотузці.

У сутінках глядачі розходяться: спершу зникають солдати, слідом за ними — цивільні особи. Пізніше Келемен бачить двох солдатів, які йдуть дорогою. Вони помічають тіло, що розгойдується на осінньому вітрі, наближаються до нього і починають зубоскалити. Один вдаряє небіжчика прикладом гвинтівки, після чого вони віддають йому честь і віддаляються.

73

Неділя, 7 листопада 1915 року

Ріхард Штумпф слухає в Кіле два акти з «Лоенгріна»

Чудовий сонячний листопадовий день. «Гельголанд» заходить до Кільського каналу, і відразу ж поміж членів екіпажу починають поширюватися чутки. Важкі бої точаться навколо Риги. Можливо, їх

пошлють у Балтійське море, щоб надати підтримку? А можливо, англійці вже на шляху сюди, у протоці Великий Бельт? Або ж нейтральна Данія буде залучена до війни? Можливо, ідеться про... ще одні торпедні навчання? Штумпф сподівається на останнє. «Тоді я не буду знову розчарований».

Настрій на борту пригнічений. Штумпф разом з іншими стомилися від неробства, від поганої їжі, від суворої дисципліни, від офіцерської дідівщини. На кораблі є особливий штрафний загін, і щодня можна спостерігати, як два-три десятки матросів бігають колами по кораблю з гвинтівками і в повній викладці. Найменша помилка призводить до покарання: брудний тазок, забута шкарпетка, відвідування туалету в недозволений час, недоречний коментар. Штумпф занотовує у щоденнику:

Бойовий дух команди настільки занепав, що ми були б щасливі отримати в черево торпеду. Чого ми і бажали нашим ненависним офіцерам! Якби хтось дозволив собі висловити подібні речі півтора роки тому, його б побили. Але джин випущений із пляшки, і тільки наше гарне виховання не дає змоги виробляти нам те, що відбувається на російському Балтійському флоті ^[134]. Адже ми розуміємо, що нам є що втратити, окрім своїх ланцюгів.

Коли вони проходять крізь канал, Штумпф проводить поглядом ліси і пагорби, прикрашені всіма барвами жовтого, червоного, коричневого. Незабаром випаде сніг.

До вечора вони прибувають у Кіль. Він відзначає подумки, що зі світломаскуванням справи йдуть вже не так суворо, як раніше. Що б це означало? Чи це ще одна ознака того, що спостерігаються деякі послаблення — порівняно з першим роком війни, відзначеним серйозністю і рішучістю? Екіпаж відпущений на берег. (Дійсно, на них чекають не битви, а кілька днів торпедних навчань.) Ріхард Штумпф поспішає до міського театру і встигає послухати два останніх акти вагнерівського «Лоенгріна». Потім він занотує у щоденнику:

Як шкода, що я не можу сходити куди-небудь ще. Подібні театральні постановки дають змогу почуватися людською

істотою, а не мерзенною робочою худобою.

74

П'ятниця, 12 листопада 1915 року

Олива Кінг і світло в Гевгелії

Їй дуже не хочеться залишати Францію. У листі до мачухи від середини жовтня відчуються нотки зневіри:

Іноді я сумніваюся, що зможу коли-небудь повернутися додому, боюся, що ця клята війна ніколи не завершиться. Вона ніяк не припиниться, навпаки, шириться і шириться, у неї втягується дедалі більше країн, справи йдуть дедалі гірше. Що ж до нас, то ми гадки не маємо, куди нас відправлять.

Жінки зі Шпиталю шотландських жінок почули, що їх посилають на кораблі на Балкани, де в нейтральній Греції, у Салоніках, висадився на початку жовтня англо-французький корпус під командуванням Моріса Сарреля, і прибув він туди досить спішно, але майже без зброї, хоча і мав намір надати допомогу сербам, відкривши новий фронт^[135]. Кінг спершу не хотіла їхати. Її громіздка санітарна машина занадто важка і неповоротка для поганих місцевих доріг.

Три тижні пливли Кінг та інші жінки шпиталю на кораблі до Греції. Одне санітарне судно, що прямувало до того самого пункту призначення, було потоплене німецьким підводним човном. У Салоніках панував повнісінький хаос — військовий, політичний, практичний. Один наказ відміняв попередній у цьому «морі чорного бруду» — міських вулицях. У листопаді жінок відправили потягом до Гевгелії, на кордоні між Грецією і Сербією, щоб вони облаштували там польовий шпиталь. Цього разу вони взяли з собою намети, правда без кілочків; і коли намети в поспіху поставили на кам'янистий ґрунт, вони трималися дуже погано. Удень і вночі робився обхід, заново вбивали кілочки, натягали ослаблі мотузки. Загалом вона займалася тільки цим.

Іншою справою була прання та дезінфекція одягу пацієнтів. Вона вже не боялася вошей. І їй вже було не так холодно митися в річці.

У їдальні у них є електрика. Її подачу забезпечує той самий агрегат, що використовували і для рентгена, але світло вимикали о пів на восьму вечора. Через загрозу пожежі забороняли розпалювати відкритий вогонь у наметах, тому не залишалося нічого іншого, як лягати спати. Темніло рано. Уже до п'ятої години наставала непроглядна темрява. Світало задовго до шостої ранку. Щодня вона насолоджувалася сходом сонця. Гори, що оточували їх, нагадували оксамит винного кольору, а вершини спалахували на світанку рожевим вогнем.

Олива Кінг відчула себе щасливою. Цього дня вона написала батькові: «Місце дуже приємне, гори сяють світлом, а повітря свіже і цілюще. Щодня ми працюємо як воли і, зголоднілі, їмо як вовки».

75

Неділя, 14 листопада 1915 року

Пал Келемен відвідує офіцерський бордель в Ужице

Похід увінчався перемогою. Сербія окупована. За Сараєво помстилися. І тепер переможці мають намір отримати належні їм лаври. Цього вечора Келемен разом з кількома своїми товаришами за службою відвідують бордель для офіцерів. Він знаходиться в Ужице, невеликому містечку біля річки Джетиня. Келемен занотовує у щоденнику:

Темна маленька зала, килими, картини на стінах. Сутулий цивільний бряжчить на піаніно. Чотири столики в чотирьох кутах. Чотири дівчинки. Дві залицяються до лейтенанта-артилериста.

За іншим столом сидять кілька армійських офіцерів і п'ють чорну каву. Під лампою, поруч з гусарами-ополченцями, сидить прапориць і читає стару газету.

Така картина постає перед нами, коли ми входимо до борделю. Ми сідаємо за вільний столик і замовляємо червоного вина. Але скуштувавши його, вирішуємо замовити каву. Мій кадет, Могай,

безуспішно намагається завести в кутку патефон. Мабуть, зламалася пружина.

Одна з дівчаток залишає кімнату, потім повертається знову. Перестрибнувши через стілець, вона падає на коліна до корнета. Інша, брюнетка в червоній сукні, лежить, простягнувшись на лаві, і дивиться на мене.

Час іде. Піаніст з сороміцьким обличчям продовжує грати. Я впізнаю мелодію: колись я вже чув її, удома, у дівчини, коли я зайшов попрощатися. З того часу минула ціла вічність.

Я підводжуся і йду. Якщо вони вважають, що мені запоганіло від вина, то вони помиляються.

76

Субота, 27 листопада 1915 року

Крестен Андресен іде на день народження в Ленсі

Холодний вітер, дощить. Голі гілки дерев. Усе навколо сіре, невимовно сіре: погода, їхня власна військова форма, розбавлена кава. Зате у них вільний день. Вони можуть повернутися зі звільнення тільки ввечері, тому Андресен вирішив відвідати своїх друзів-земляків з 2-ї роти. Давно вже він не говорив данською. Він почувався самотньо.

Настає день, за ним — ніч, — так, життя в окопах має свою різноманітність. Він і сам устиг це помітити. А він копає і копає, загалом ночами, і все близ підніжжя горезвісної гори Лоретто, яку нарешті здолали французи під час травневого наступу. На фронті настало затишшя. Удень і німці, і французи пересуваються абсолютно відкрито, у межах видимості одне одного. І ніхто одне в одного не стріляє. (Кажуть, що найвідважніші навіть відвідують ворожі окопи.)

Це приклад негласної угоди, що місцями побутувала на війні: живи і дай жити іншим; ви нам не заважаєте, і ми вам не заважаємо^[136]. Але таке траплялося тільки вдень. Ночі завжди були більш тривожними, небезпечнішими, непередбачуванішими. Темрява породжує невизначеність, а невизначеність породжує страх. Це, як зазначає Андресен у своєму щоденнику, усе одно що розповідь про «людину,

яка змінювала обличчя: вдень — людина, вночі — дикий звір». Убивають, зазвичай, вночі.

Вони стоять у Ленсі, невеликому шахтарському містечку. Йому тут подобається, адже в місті завжди знайдеться, на що поглянути і чим зайнятися, не те що в селі. Андресен іде по Рю-де-ла-Батай, і ось що трапляється.

Снаряди.

Снаряди зі свистом проносяться навкруг. Один з них влучає в будинок, просто перед Андресеном, і той бачить, як більшість даху злітає у повітря метрів на десять. Він бачить, як із сусіднього будинку вибігають люди. Бачить, як великий осколок снаряда падає у водостічну канаву, як бризкає навсбіч вода. Спершу його немов паралізувало, потім він сказав собі: «Ти маєш бігти». І він побіг, крізь гаряче від ударної хвилі повітря, крізь гуркіт нових вибухів, що лунав з усіх боків. Він урятувався.

Андресен наважився визирнути зі свого укриття, коли вже почало сутеніти. Навколо тиша. Вулицями йдуть перехожі. Люди прибирають осколки розбитих шибок. В одному місці він бачить солдата, який вартує біля купи соломи. Там прямим влучанням снаряда вбило двох солдат і коня, розірвало їх буквально на шматки. Щоб приховати страхітливе видовище, на останки накидали соломи. Андресен помічає, що найближча стіна будинку залита кров'ю. Він здригається, поспішає далі та натикається на щось подібне до маски, що валяється на тротуарі.

Зрештою Андресен дістається 2-ї роти. Один данець, Ленгер, святкує свій день народження і пригощає всіх кавою та домашніми пиріжками. Нарешті Андресену вдається поговорити данською. На жаль, йому час іти.

О дев'ятій годині вечора вони знову заступили на роботу — копати всю ніч окопи. Спершу він подумав, що вони йдуть маршем в Ангр, сільце, де вони працювали всі минулі ночі, але він помилився. Ніч холодна, ясна. У небі світив місяць. Вони зупинилися в іншому місці, неподалік хребта Вімі. Узялися рити там геть новий окоп. Ліворуч від них раз у раз злітали в небо сигнальні ракети. У їхньому сріблястому світлі гора здавалася вкритою снігом.

Неділя, 28 листопада 1915 року

Едуард Мослі зустрічає в Азізіє британський корпус, який відступає

Місце нічим не примітне: всього лише закрут річки та жменька глинобитних хатин: це Азізіє. Він плыв на плоскодонці з оточеної пальмами Басри річкою Тигр. Бачив Курну, Кала-Саліх, Амару і Ель-Кут. Багато разів чув про Азізіє. Дехто говорив, що саме там стоїть британський корпус у Месопотамії, або Сили D, як його називали офіційно. А на думку інших, корпус перебував під Багдадом і ризикована операція з захоплення великого міста має ось-ось відбутися.

Едуарду Мослі виповнилося 29 років. Він лейтенант британський польової артилерії. Народився в Новій Зеландії, вивчав юриспруденцію в Кембриджі та нещодавно служив у частині, дислокованій в Індії. Оскільки за військові операції в Месопотамії відповідав у першу чергу індійський колоніальний уряд, то цілком природно, що і підкріплення надсилали з Індії. (Більшість солдатів британського корпусу становили місцеві індуси.) Мослі та інші, які плывуть зараз річкою, є саме підкріпленням, заміною тим, хто загинув, поранений, зник безвісти або захворів. З фотографії на нас дивиться впевнена людина, з близько посадженими очима, акуратними вусиками, напруженим поглядом; на пальці у нього — перстень з печаткою. У його зовнішності відчутна іронічна недбалість. Він ніколи раніше не проходив військової служби, ніколи не потрапляв під обстріл.

Мослі був не з тих, хто всіма силами прагнув за першого ж зручного випадку потрапити на поле бою. Його викликали телеграмою, у розпал військових навчань. Він відразу почав збиратися, щоб «змінити навчання на реальність». Його полковник дав йому слушні поради, а інші забезпечили міцними напоями. Здоров'ям він не вирізнявся, страждав від наслідків перенесеної малярії, але не дозволяв слабкому здоров'ю диктувати свої умови. Зайві речі, на кшталт мотоцикла, він залишив в очікуванні миру і повернення додому, але головний скарб узяв із собою — це був кінь, красень Дон

Жуан. Він разом з іншими людьми у формі сів на невелике поштове судно, що перевезло їх через море.

Марш-кидок Сил D на північ не був ані поміркований, ані особливо потрібний. Частково він пояснювався магією назв (як же, «Багдад захоплено!» — ефектний газетний заголовок, що викличе фурор у Лондоні, стане більмом на оці в Константинополі, Берліні та Відні), частково — звичайним марнославним молодецтвом. Військові операції англійців у Перській затоці почали проводити відразу ж після початку війни, ще до того, як до війни долучилася Османська імперія, і спершу мали дуже обмежену мету — зберегти нафтові родовища на узбережжі^[137]. Але як часто трапляється, апетит приходить під час їжі. Перший легкий успіх на узбережжі підштовхнув до нового наступу. Коли ж і він увінчався перемогою, а крім того, османська армія довела, що в разі серйозної небезпеки може накивати п'ятами, були зроблені ще кілька ривків уперед, уздовж річки Тигр, поки генерал Ніксон, місцевий головнокомандувач, який залишався в Басрі, схилившись над картою, окрилений, не пробурмотів: «Чому б не спробувати захопити Багдад? — Адже місто всього лише за чотириста кілометрів звідси, right?»

Wrong. Ці чотириста кілометрів тільки на карті здавалися дріб'язковою відстанню. Але в реальності похід тривав довго, принаймні для корпусу, що просувався вперед, крізь дзижчання мух, у розпеченій спеці, затопленими водними шляхами. На практиці лінія постачання розтяглася до Басри.

Мослі вже помітив ознаки того, що завоювання Багдада відбувалося вочевидь не за планом. Два дні тому вони пропустили важкий шлюп зі штабною частиною, укритий якимись тюками на випадок обстрілу. Отже, плавання річкою було зовсім не безпечним. Пароплав, на якому їхав Мослі, повернув тепер до берега, і він відразу зрозумів: сталося щось серйозне. Люди рухалися якимось зацьковано. Коні стояли нечищені та втомлені. Вози та упряж укрилися пилом. Він побачив, що просто на голій землі сплять цілі батальйони: на головах у солдатів — коркові шоломи, а ті, хто сплять, лежать «нерівними рядами».

Він обійшов цих змучених людей і коней, побачив маленький прапорець, що майорів над глиняною хатиною: тут розміщувався командир артилерії корпусу. Офіцер розповів Мослі, що саме сталося.

Шість днів тому відбулася велика битва близ Ктесифона, за двадцять п'ять кілометрів на південь від Багдада. Там обкопалася османська армія. Британському корпусу вдалося атакувати першу лінію загороджень, але потім наступ загруз. Обидві сторони зазнали важких втрат, і обабіч фронту поширювалися чутки про те, що противник очікує серйозного підкріплення, унаслідок чого — до речі, цілком типовий результат — обидві сторони в замішанні почали відступати, залишивши спекотне, запорошене, укрите трупами поле бою.

Хай там як, британські війська були не в змозі далі наступати на Багдад: забагато поранених. Корпус мав чотири польові госпіталі, що могли прийняти 400 пацієнтів, але після битви довелося піклуватися про 3500 поранених. У 76-й батареї, де тепер служив Мослі, були поранені всі офіцери, крім одного. На відміну від британського корпусу, османська армія дійсно отримала підкріплення, тому турки повернули назад і почали переслідувати англійців, які відступали.

Увечері Мослі бере участь у будівництві укріплень: вони утворюють півмісяць навколо Азізіє. Лейтенант вважає, що робота просувається напрочуд легко і швидко. Як і багато інших, він спочатку не може позбутися відчуття, що просто бере участь у маневрах. Але варто було йому лише поглянути на жахливий стан возів, на непарну кількість коней, запряжених у вози і знаряддя, на переляканих солдатів, як він розумів, що це не так.

Якомога більше поранених намагалися завантажити на баржі та плоскодонки; відвозили і все непотрібне спорядження. Мослі, як і інші, також полегшив свій вантаж, позбавляючись від додаткового верхового та похідного спорядження і військової форми^[138]. Коня Дон Жуана він, звісно, залишив при собі.

З настанням темряви Мослі ліг спати просто біля своєї батареї, готової до вогню. Десь там, у темряві, стоїть османська армія. Час від часу лунають постріли. Він чує гавкіт шакалів, які переслідують британський корпус від самого Ктесифона, в очікуванні трупів — хоч людських, хоч тварин. Але втома бере гору, і «примарна пісня» шакалів слабшає, віддаляється. Він засинає.

Олива Кінг сідає на останній потяг з Гевгелії

Наказ, який вони отримали, свідчив про повний розгром сербів. Для Оливи Кінг це стало кінцем важкого, але напрочуд щасливого часу.

Робота в Гевгелії виявилася важкою. У польовому госпіталі містилося 300 ліжок, а пацієнтів було 700. Настала справжня зима. За останній місяць вони пережили чимало снігових буревіїв, намети просто здувало з місця. Уночі було неможливо заснути від холоду. Кінг уважала, що найкращий спосіб зігрітися — це копати землю. Робочий день тривав від 16 до 20 години. Її головним обов'язком було стежити за гасовими лампами, що освітлювали намети: їх потрібно запалювати, чистити, підкручувати гноти, заливати пальне, — одним словом, усе це вона вбачала страхітливо нудним. Вона почала вивчати сербську мову. Навколо роїлися воші. Вона радісно повідомляє своїй сестрі:

Ми не отримуємо газет, не знаємо новин. Це велична країна, і життя тут теж величне. Я ще не почувалася так чудово з того часу, як залишила Аризону.

Але тепер надійшов цілком очікуваний наказ про згортання польового шпиталю. Сербії більш немає, надавати підтримку нікому, і немає жодного сенсу пробиватися до Белграда. Східна армія, як тепер називався корпус Сарреля, відступає до нейтральної Греції, переслідувана по п'ятах болгарськими військами. Таким чином, ще один грандіозний план союзників, з метою переломити ситуацію у війні, обернувся розчаруванням^[139]. У Кінг та інших 29 жінок з польового шпиталю залишалось менше доби для евакуації пацієнтів і згортання обладнання.

З Гевгелії можна було виїхати тільки потягом. Дороги країни перебували в жалюгідному стані або їх контролювали болгари. (Тринадцять французьких санітарних машин намагалися прорватися, але зникли безслідно. Подейкували, що вони потрапили в засідку.) Вони опинилися в котлі.

Північ. Олива Кінг бачить, як на потяг сідають штабні польового шпиталю, що залишилися. На маленькому вокзалі стоять тільки вона

та двоє інших шоферів, а також три санітарні машини шпиталю, яким забракло місця. Залишити Еллу вона вважала неможливим.

Потяги на південь прямують один за іншим, вони заповнені людьми та військовою технікою. Для трьох жінок місця знайдуться, але не для трьох санітарних машин, одна з яких просто велетенська за розміром. Вони очікують, сподіваються. Уже світає. Чується відлуння пострілів, що гуркотять у білих, засніжених горах. Олива Кінг: «Дивно, але ми жодного разу не подбали про особисту безпеку. Ми турбувалися тільки про наші машини».

І ось останній потяг.

Болгарські війська стоять за кілометр звідси.

Нарешті! Вони бачать три порожні платформи і, не чекаючи дозволу, зачочують на них свої машини. Потяг рушає. Гевгелія у вогні. І коли місто зникає з поля зору, Кінг бачить, що вокзал вибухає від снаряда, що влучив у нього.

79

Понеділок, 13 грудня 1915 року

Едуард Мослі керує вогнем в Ель-Куті

Такої ранньої пори він уже на ногах, адже відсьогодні має нове доручення: керувати вогнем. Це важко і небезпечно, бо означає, що він має постійно пробиратися піщаними окопами, такими само примітивними, як і раніше: у деяких місцях він зі своїм сигнальником змушений повзти, адже мілкі окопи нагадують радше рівчак. Він більше не вдягав свій занадто помітний тропічний шолом; у нього на голові вовняна шапочка — не найкраще в таку спеку.

Британський корпус перервав відступ на південь і зупинився в містечку Ель-Куті, щоб зачекати на підкріплення або, точніше, допомогу, адже ось уже два тижні корпус перебував у кільці чотирьох османських дивізій. Командувач корпусу Таунсхенд дав змогу своїм частинам потрапити в оточення. Частково вони були занадто виснаженими, щоб продовжити відступ, а частково через те, що таким чином сили ворога були відвернені від нафтових родовищ. Настрій у солдатів було загалом гарний. Усі вірили, що це тільки питання часу, і

вони обов'язково отримають допомогу. І навіть Мослі був спокійний, хоча він, як і багато інших, різко критикував авантюрну спробу захопити Багдад занадто малими силами і нездарну підготовку до операції. Усе влаштується.

Упродовж дня йому доводилося проповзати рачки по кілька кілометрів. Іноді він повз у хмарі смороду. На окраїну окопів було перекинуто тіла вбитих, і тепер вони, чорні, розпухлі, розкладалися під палючими променями сонця. А в деяких місцях ворожі окопи знаходилися на відстані всього 30 метрів. Він майстерно і з великим задоволенням диригував усіма цими снарядами, що пролітали над його головою всього за 4–5 метрів і іноді падали за 20 метрів від нього. Він уважав це great fun, класною розвагою.

Османські снайпери були наготові та стріляли дуже влучно. Іноді телефонної лінії бракувало, і Мослі подавав сигнали своїй батареї за допомогою прапорців: супротивник відразу ж відкривав вогонь. Увесь день він перебував під обстрілом.

Пізніше він занотує у своєму щоденнику:

Особистий досвід на війні є в кращому випадку пробудженням спогадів про незбагнений і заплутаний сон. Деякі індивідуальні події пригадуються виразніше інших, і то яскравіше, що вище загострення небезпеки. А потім до небезпеки звикаєш, і дні проводиш, уже не розмірковуючи про постійну близькість смерті. Навіть думку про смерть, якою б важливою вона не здавалася спочатку, людина витісняє зі свідомості, — адже смерть завжди поруч, і від цього її велич меркне. Я переконаний, що можна стомитися від почуттів. Людина не в змозі весь час боятися смерті, здригатися від думки про її присутність. Психіка стомлюється і відсуває подібні думки осторонь. Я бачив, як поряд зі мною поранило чоловіка, але він продовжував як і раніше подавати сигнали артилерії. Можливо, це я такий бездушний? Ні, просто мене стало важче здивувати.

Володимир Літтауер бере участь у музичному ревію в Арглані

За задумом він повинен мати вигляд власниці борделя, так, огрядної власниці борделя. Літтауер вбирається в жіночу сукню, підкладає в потрібні місця вату, щоб домогтися округлостей. Куровський, його денщик-поляк, допомагає йому в цьому перевтіленні. Літтауер вважає, що все це страшенно весело, але денщик обурюється: «Посоромилися б виступати в такому вигляді! Ви ж незабаром станете капітаном». Перевдягання завершується макіяжем. На щоки Літтауера щедро накладено рум'яна.

За вікном мороз і холод. На фронті біля Двіни затишшя. Полк окопався у великому болотистому лісі, на захід від річки. Німці стоять за кілька кілометрів звідси. Регулярно посилають патруль, який блукає білим лабіринтом з лісових дерев, стежачи за обстановкою і намагаючись не нашттовхнутися на німців, які знаходяться в лісі з тим самим завданням. «Жодна зі сторін не досягла особливого успіху в цьому».

Більше нічого не відбувається.

Дні минають у монотонності та безпам'ятстві. Літтауер уважав, що затишшя в цій окопній війні нестерпно нудне. І він був не поодиноким у своїй думці. Вони багато пиячили. (Траплялося, що Літтауер напивався так, що його денщик віз його додому на візку.) Розквартирували його в маленькій будівлі школи разом з десятком інших офіцерів. Спали вони, як «оселедці в бочці».

Літтауер та інші намагаються тримати себе у формі. Особливо перед новачками, які вливаються в ряди їх полку. З початку війни семеро з його товаришів-офіцерів уже загинули і двадцять восьмеро були поранені. Багато хто з поранених не повернувся назад в полк і, можливо, вже ніколи не повернуться. Їх замінюють наспіх призвані й навчені, зовсім жовтороті пташенята. Ці курсанти недосвідчені, а крім того, їм невідомі дух полку, його традиції та етикет.

Що буде з усіма ними? І все ж спілкування в офіцерській їдальні дає змогу бувалим офіцерам повчати молодь. Адже воно так нагадує довоєнне безтурботне життя: грають у карти і наносять візити.

Знічев'я у них з'явилася ідея влаштувати музичну виставу. Просто так, з нудьги. Силами офіцерів, для офіцерів, про офіцерів. Вони

репетирували цілими тижнями. Головне — написати нові тексти на старі, популярні мелодії. Настав час прем'єри. У школі споруджено імпровізовану сцену, із завісою і рампою, позначеною колючим дротом. Музичний супровід забезпечує офіцер з гітарою.

Піднімається завіса. Публіка — це приблизно двадцять п'ятеро офіцерів полку. Сторонніх не пустили. Вистава починається з декламації.

Хоч наша справа — воювати,
А чи не концерти в полку давати,
Але вже сьогодні ми всіх вшануєм:
Втіху і радість вам подаруєм.

Кумедна вистава, цілком для внутрішнього вживання, сповнена зрозумілого лише їм гумору, почасти імпровізація. Найбільш убивчі сцени, просочені сарказмом, адресовані не присутнім, «а тим, хто змінив бойову службу на спокійне сидіння за письмовим столом». Але й тих, хто був вірним полку і фронтовій службі, «дружно осміяли». До того ж відомі героїські подвиги стали предметом для жартів. Такий був настрій. Ніхто не хотів проникатися трагічними почуттями^[140]. Найлегше було побачити трагікомізм повсякденності. Але це вже інша справа.

Усі від широкого серця реготали, адже і виконавці, і публіка вже добряче випили. Тож неважко уявити вибух веселоців, що заповнив собою маленьку залу, коли на сцені з'явився Літтауер у ролі жирної, розмальованої матусі борделю. Він заспівав пісеньку, відому з відвідувань борделів у Петрограді в літню відпустку: «Сумські гусари ніжно називають мене тітонькою...»

Вистава мала грандіозний успіх.

Пізніше, цього самого вечора, під час легкої вечері в імпровізованій офіцерській їдальні, усі попросили *da capo*. Літтауер зі своїми товаришами за ревію заново виконав багато з цих пісеньок. А за вікном лежали кучугури снігу.

Середа, 22 грудня 1915 року

Едуард Мослі та свист куль

Вечір. Він лежить без сну в сховищі, надійно закутаний у свій спальний мішок «барберрі». Єдине, що освітлює це темне приміщення без вікон, — стеаринова свічка; вона самотньо стоїть у маленькій земляній ніші, відкидаючи тінь, що розрізає підлогу і стелю. Едуард Мослі дивиться на двері, обкладені мішками з піском. Бачить запас боєприпасів. Бачить гвинтівки. Бачить бінокль. Бачить польовий телефон. Бачить стіну з мітками від осколків снарядів. Бачить пальмові гілки: вони зрізані та звисають униз. Повітря холодне. Безвітряно.

Саме цього вечора в Ель-Куті все приведено в бойову готовність. Побоюються нового нічного нападу турків, так що батарея Мослі з 18-фунтових польових гармат, що окопалася в гаю фінікових пальм, має відкрити загороджувальний вогонь. У темряві раз по раз тріщить кулемет, іноді лунає різкий звук, коли куля влучала в стіну за його головою. Він почав служити в корпусі в Месопотамії менше місяця тому, і азарт битви, як і раніше, розбурхує його. Як і свист куль. Він занотовує у своєму щоденнику:

Ти чуєш раптовий тріск, неначе ламається палиця, і якщо твоя ініціація війною почалася нещодавно, ти кинешися на землю. Я не стверджую, що всі роблять так, але ти помічаєш, коли припиняєш кланятися кулям. Спочатку всі пригинаються до землі. І немає сенсу говорити людині: якщо куля має прошити її, то тріск вона почує пізніше, ніж наздожене його... Є люди, які так і продовжують падати на землю, скільки б не служили.

Ніч минула спокійно. Якоїсь миті османський кулеметний вогонь посилювався. Мослі вібрався зі свого теплого спального мішка і пішов дізнатися, що там. Нічого особливого не сталося, вбило ще кількох коней, поранило конюха-індуса, а з пальмових гілок зрізало листя.

Того самого дня Флоренс Фармборо, повернувшись зі звільнення, занотовує у щоденнику:

Ми так поспішали відновити роботу, що навіть посварилися через те, хто з нас першим заступить на чергування. У Анни був день народження, тож чергувати довелося мені. За моєї відсутності розгорнули нову операційну. Чиста, білена, затишна кімнатка. Я з гордістю оглядала її. Настала ніч, і я все дивувалася, що не можу заснути. Я сиділа і читала у світлі свічки, прислухаючись до звуків, що долинали ззовні, хоча й розуміла, що навряд чи надійдуть поранені, оскільки на фронті затишшя.

*Різдво 1915 року**Паоло Монеллі отримує бойове хрещення на горі
Панаротта*

Ось тепер час. Бойове хрещення. Опівночі вони на марші. Снігом тягнеться довгий ланцюг солдатів і нав'ючених мулів. Під час маршу Паоло Монеллі розмірковує про дві речі. Перше — дім. Друге — як він радий, що в майбутньому зможе розповісти про те, що переживає зараз. Холодно, в небі ані хмаринки, видніються бліді зірки. Сніг іскриться в світлі місяця. Тільки чується скрип кованих черевиків на льоду, деренчання порожніх похідних казанків, рідкісні лайки та коротка приглушена розмова. За шість годин вони дістаються до безлюдного, розореного австрійського села. Удень вони відпочинуть, а з настанням темряви раптово атакують австрійський дозор на горі Панаротта.

Паоло Монеллі народився в Фьорано-Моденесе, на півночі Італії. Спершу було вирішено, що він стане військовим, але замість цього він почав вивчати юриспруденцію в університеті Болоньї. Там виникла його пристрасть до письменництва, а також виявився інтерес до скелелазіння і зимових видів спорту. Під час навчання в університеті він написав низку статей на ці теми, опублікованих у місцевій щоденній газеті «Il Resto del Carlino». Коли в травні цього року Італія оголосила війну Австро-Угорщині, він, як і інші студенти, не вагаючись записався в добровольці. Для Монеллі цей учинок був більше ніж просто жест: як єдиний син у сім'ї, він мав законне право відмовитися від військової служби. Але він ретельно приховував цей факт. І як досвідчений скелелаз, зміг вступити до лав Alpini, альпійських стрільців, еліти італійської піхоти. У червні його відправили в Беллуно.

Однак в останній момент Монеллі охопили сумніви. Того ранку, коли він повинен був вирушити в дорогу, прокинувся від стуку у вікно і раптом відчув страх. Він згадував потім, що його стан був схожим на похмілля, коли засинаєш у п'яній, безтурботній ейфорії, а прокидаєшся

з почуттям глухого, обтяженого думами каяття. (Дівчина, з якою він провів вечір, плакала, але він не сприйняв її сльози всерйоз.) У його голові промайнули похмурі картини страждань, що чекали на нього — великих і дрібніших. Тобто він анітрохи не сумнівався, що потрібно їхати, але не дуже розумів навіщо. «Хіба я відчуваю тягар свого дозвільного мирного життя і тому мене ваблять ризиковані пригоди в горах? Або просто не можу змиритися з думкою про те, що я не братиму участь у подіях, про які потім розкажуть інші? А можливо, це смиренна, щира любов до своєї країни змушує мене так охоче прийняти умови військового життя?» І він згадує, як холодно було, коли рано-вранці він усе-таки вирушив у дорогу.

Сумніви незабаром змінилися збудженням. Він сам же описував «солодке відчуття порожнечі — гордість здорової молоді — напруженість очікувань». Але досі він майже не бачив війни і вже зовсім не переживав її особисто. (Уперше почувши віддалені постріли з гвинтівок, він порівнював ці звуки зі стуком більярдних куль.) З фотографії на нас дивиться стрункий молодий чоловік з похилими плечима, темної густою чуприною, глибоко посадженими очима, що випромінюють цікавість, з чуттєвим ротом і ямкою на підборідді. Він виглядає молодше за свої двадцять чотири роки. У кишені він носить мініатюрне видання «Божественної комедії» Данте.

Монеллі проводить цей день у білому будиночку: тут є спальня в стилі рококо. Він приліг відпочити на низеньку кушетку. Але йому важко заснути. Можливо, заважає тупіт солдатів на дерев'яних сходах, а можливо, він надто перейнявся думками про майбутню операцію. Пізніше вони починають планувати вечірній наступ. Справа, прямо сказати, непроста. Ніхто не знає напевне, як дістатися цього самого дозору, і, схилившись над картою, вони навіть не можуть знайти свої власні позиції.

О дев'ятій годині вечора вони шикуються і вирушають у дорогу. Холодно, в небі видно зірки. Вони входять у густий ліс. Їх охоплює хвилювання. Скрип черевиків по насту ввижається їм гуркотом, що може їх видати. Монеллі відчуває, що зголоднів. І тут пролунав одиночний постріл «та-пум». Тривога.

Прилив холоду, серце здригнулося. Перший постріл на війні — це попередження: механізм запущений і невблаганно тягне тебе за

собою. Ти всередині механізму. І тобі з нього не вибратися. Напевно, раніше ти про це не розмірковував: аж до вчорашнього дня ти жив безтурботно, будучи впевненим у тому, що в будь-який момент можеш вийти з гри. Ти легковажно міркував про героїзм, про самопожертву, про які, по суті, нічого не знав. І ось тепер твоя черга.

Монеллі вивчально дивиться на свого товариша: його зазвичай стримане, незворушне обличчя тепер палає від збудження. Товариш побачив двох австрійців, які втікали від них між стовбурами дерев, і двічі стріляє в їхній бік. «І тоді, — розповідає Монеллі, — з мене ніби щось спало, від страху не залишилося й сліду, я знову опанував себе та ясно мислив, немов я опинився на навчальному плацу».

Далі — нічого.

Вислали патруль на розвідку.

Монеллі разом з іншими вичікують, борючись з дрімотою. Світає. Звідкись з'являється веселий лейтенант, обличчя його розчервонілося від хвилювання. Він віддає наказ і тікає праворуч. Лунають постріли з гвинтівок. Монеллі чує стогін пораненого.

Потім знову нічого.

Сходить сонце. Вони снідають.

Тут чується кулеметний тріск. Шум бою наростає, наближається. Повз ідуть легкопоранені. Десь попереду кипить бій.

Сніданок перерваний. Хтось лається. Взвод займає лінію оборони. І понеслося. Монеллі: «Це і є смерть — змішання криків і свисту, зрізаних гілок дерев, протяжного виття снарядів у повітрі?»

Знову нічого.

Тиша. Мовчання.

Назад поверталися в піднесеному настрої. Звісно, вони так і не знайшли дозору, який повинні були знищити, згідно з наказом, але солдати раділи тому, що вціліли, а Монеллі просто торжествував, отримавши бойове хрещення. Повернувшись на свої позиції, вони пролізли через діру в колючому дроті. Там на них чекав командир дивізії, суворий, холодний і похмурий. І коли майор, командир батальйону, у якому служив Монеллі, з'явився в строю солдатів, які марширували, командир дивізії зупинив його і висварив. Вони були зобов'язані знайти ворожий дозор. Повинні були захопити його. У них

підозріло незначні втрати. І так далі. Потім командир дивізії залишився стояти на дорозі, з незадоволеним виглядом дивився на солдатів, які крокували повз. Коли всі пройшли, генерал сів на задне сидіння автомобіля, що чекав його, і поїхав.

До вечора вони дісталися до свого спустошеного села. Монеллі зайшов у промерзлий білий дім, знову розстелив спальний мішок на низенькій кушетці в спальні стилю рококо. Крізь дірку в даху було видно мерехтіння зірок.

83

Неділя 26 грудня 1915 року

Ангус Б'юкенен іде в нічний дозор під Тістою в районі пагорбів Тайта

Їх оточує непроглядна темрява, у небі сяють зірки, але місяця не видно. Б'юкенен, як і решта, взув мокасини: неможливо без шуму ходити бушем, якщо на тобі грубі черевики. Завдання у них звичне: не дати німецькому патрулю влаштувати диверсію на залізниці Уганди. Зараз пів на десяту вечора. Незабаром маленький загін попрямує патрулювати дорогу, що приведе їх до того місця, за вісім кілометрів звідси, де вони сидітимуть у засідці. Вони йдуть, витягнувшись довгою вервечкою. Час від часу зупиняються, щоб прислухатися.

Ангус Б'юкенен щойно отримав звання лейтенанта. Його кар'єра в 25-му батальйоні королівських фузилерів виявилася стрімкою: ще в квітні він був усього лише рядовим. І він не без смутку залишив життя простого солдата, що вважав «веселим, безтурботним і безладним».

За деякий час вони раптом почули тріск і зупинилися.

Звук лунав ліворуч від дороги.

Вони чують хрускіт гілок, що ламаються, шелест листя. Ворожий патруль не пересувався б так необережно. Абсолютно правильно. Перед ними — носоріг. Вони завмирають на місці. У темряві не розгледіти, чи має намір це прекрасна тварина напасти на них. Вони обмінюються тривожними поглядами. Носороги часто зустрічаються в цих місцях, і вони дуже небезпечні, значно небезпечніші за левів. Б'юкенен уже засвоїв, що леви можуть напасти тільки тоді, коли

поранені. За останній рік 30 британських солдатів у Східній Африці були розірвані дикими звірами. Носоріг задріботів геть і зник у чагарниках. Небезпека минула.

Четверо обережно рушили далі.

Під розлогим манговим деревом вони знайшли ще палаючі вуглинки багаття. Десь у темряві причаївся ворог.

Зійшов місяць. Вони бачать свої тіні на курній дорозі — витягнуті, невагомі обриси. Неподалік блищить річка.

До півночі вони приходять на місце, звідки можна оглянути залізницю. Вони ховаються в буші й вичікують. Усі чекають і чекають.

Ніч минула тихо, переривалася лише звуками Африки. Кричали мавпи в високих деревах на річковому березі, позаду залізниці, розгойдуючись і ламаючи сухі гілки. Самотня сова ухала десь вдалечині... Іноді виявляв свою присутність який-небудь хижий звір. Тиша часто переривалася низьким виттям гієн, від якого холонуло серце, і дзвякотінням шакалів, схожим на собачий гавкіт, — але лише на коротку мить, щоб потім ці звуки, подібно до привидів, зникли в чорній, бездонній глибині ночі.

Зі сходом сонця можна було сказати, що ще одна ніч минула без пригод. Вони розвели багаття, заварили собі чай, а потім, у світлі сонця, рушили назад.

Навколо табору солдати готувалися розчищати велику територію, там штабелями лежали предмети першої необхідності. За чутками, чекали серйозних підкріплень. Б'юкенен: «Думка про те, що ми незабаром вступимо на землю ворога, надихала нас».

84

Понеділок, 27 грудня 1915 року

*Павел фон Геріх бере участь у параді перед царем під
Волочиськом*

Вітряно. Сніг упереміж з дощем. Температура трохи вище нуля. Ось уже кілька днів вони готуються до великого параду, начищають усе до блиску, лагодять і укомплектовують. Вони побачать царя, і цар побачить їх. Останнє досить сумнівно. Після півроку безперервних боїв, маршів і насамперед відступів солдати виглядають дуже пошарпанними. Багато хто взагалі нагадує озброєних волоцюг. Усього бракує: багнетів, патронних сумок, ременів для гвинтівок, кокард, чобіт, так, навіть чобіт. Те, що у багатьох немає взуття, просто жахливо, тим паче зараз, у зимовий час. Траплялося, що солдати через це стріляли самі в себе.

Так що демонструвати, як насправді виглядає полк, ніхто й не збирався. Що робити? Позичили чоботи і форму у новачків, чудово екіпірованих рекрутів, які щойно прибули після навчання і не встигли опинитися в строю. Цих напівроздягнених новачків тепер сховали куди подалі, а пару чобіт ділили на всю роту, узуваючи їх по черзі, якщо виникала така необхідність. Їх взуття та шинелі з радістю одягли на себе ветерани.

І ось полк вирушив у дорогу. Дорога була втоптана, глиниста. Прокрокувавши вісімнадцять кілометрів, вони прибули на місце параду. На годиннику вже дванадцята. Їх зустріли звісткою, що цар запізнюється. Тож фон Геріху і решті нічого не залишалось, як стояти і чекати, на вітрі, під дощем. Вони курять і сердяться, сердяться і курять.

Час спливає. Сонце зовсім зникло за хмарами.

Тут пролунали вигуки, що цар прибув. Цар! Час — п'ята година. Фон Геріх бачить, як Микола II галопом проскакав повз них у сіреньких сутінках. Людина із загостреною, доглянутою борідкою вітає своїх солдатів, і солдати вітають його. Він дякує їм за мужність. Деяких нагороджують медалями. Один з них — Павел фон Геріх. Він гордий і щасливий. За 45 хвилин усе закінчується, і цар зникає. Солдати і офіцери квапляться. Дорога додому, у частину, перетворюється на блукання по коліно у крижаній глині.

Подейкують, що їх перекинуть. Одні кажуть, що на фронт до Прибалтики. Інші — на кордон з Румунією.

1916

Це війна. Не близькість смерті, не багряний сліпучий феєрверк снарядів, що зі свистом падають на землю, але відчуття того, що ти маріонетка в руках невідомого лялькаря, — ось від чого іноді завмирає серце, ніби сама смерть стискає його своєю рукою.

Хронологія

10/1 Початок російського наступу у Вірменії. Деякі успіхи.

Січень Російські війська входять до Персії.

21/2 Початок німецького наступу під Верденом. Значні успіхи. Бої тривають до листопада.

4/3 Велика Британія і Франція ділять між собою німецьку колонію Камерун.

6/3 Верденський бій досягає розмаху й охоплює лівий берег ріки Маас.

9/3 Німеччина оголошує війну Португалії. (Країни раніше билися в Африці.)

17/3 Перервано п'ятий італійський наступ у Ізонцо. Незначні успіхи.

20/4 Початок так званого Пасхального повстання в Ірландії.

29/4 Капітуляція британського корпусу, обложеного в Ель-Куті.

14/5 Наступ Австро-Угорщини на плато Азіаго в Альпах. Деякі успіхи.

31/5 Великий морський бій у Скагерраку.

1/6 Османський наступ у Вірменії. Усе літо тривають важкі бої з російськими військами.

4/6 Початок Брусилівського прориву на Східному фронті. Значні успіхи.

1/7 Масштабний наступ англійців і французів на річці Соммі. Бої тривають до листопада.

6/8 Шостий італійський наступ на ріці Ізонцо. Деякі успіхи.

9/8 Італійські війська захоплюють Горицю на фронті на Ізонцо.

14/8 Мирні ініціативи Папи Римського. Жодної реакції.

28/8 Румунія оголошує Австро-Угорщині війну. Потім оголошують війну Німеччині.

29/8 Початок румунського наступу в Трансільванії. Деякі успіхи.

14/9 Сьомий італійський наступ на ріці Ізонцо. Жодних успіхів.

4/10 Початок німецького та австро-угорського контрнаступу в Трансільванії.

10/10 Восьмий італійський наступ на ріці Ізонцо. Жодних успіхів.

1/11 Дев'ятий італійський наступ на ріці Ізонцо. Незначні успіхи.

27/11 Значні успіхи росіян у Персії.

5/12 Столицю Румунії Бухарест захоплено німецькими і австро-угорськими військами.

12/12 Мирну ініціативу Німеччини відхилено державами-супротивниками.

85

Субота, 1 січня 1916 року

Едуард Мослі бачить схід сонця над Ель-Кутом

Це називається the stack, купа. Укладені штабелем мішки з борошном, заввишки чотири метри, на яких улаштовують спостережний пункт. Огляд звідси чудовий. Можна бачити все до горизонту, стежити за османськими військами, які облягають місто на півночі. Купу мішків складено посеред того, що називають Форт, — великий, обнесений стіною простір на північно-східному кінці британських укріплень навколо Ель-Кута.

Едуард Мослі знаходиться в Форті з учорашнього дня. Його прислали сюди керувати вогнем, на зміну пораненому. Дорога була довгою і небезпечною. Йому довелося пробиратися майже три кілометри окопами. Усюди чатують ворожі снайпери, які стріляють по всьому, що рухається. Оскільки Форт — місце ізольоване, їжа тут огидна навіть на думку Ель-Кута. Тут почали забивати тяглову силу (до улюбленого коня Мослі, Дон Жуана, ще не дісталися), тому солдати, які стояли ближче до міста, часто отримують на обід конину. Тут таке зустрічається рідше. Занадто довгий шлях.

Мослі прокинувся за півгодини до світанку. Він і другий керівник вогнем на купі по черзі поснідали. Зранку вони їдять звичну їжу: рис і

тушонку, потім п'ють чай. Олії та цукру більше не залишилося. Мослі любить спостерігати схід сонця, дивитися, як нічні тіні піднімаються над пустельною рівниною. Цього ранку перед його поглядом постало приголомшливо чудове небо, забарвлене відтінками смарагдового, лілового та фіолетового, — такими кольорами переливався архіпелаг хмар, що летіли, гнані південним вітром. У перший день нового року він хотів вірити, що споглядає якийсь знак, що їхня доля, подібно до швидких хмар, незабаром занесе їх просто до Багдаду. В Ель-Куті всі терпляче чекали на допомогу: оптимісти вважали, що вона надійде за кілька днів, а песимісти вимірювали час очікування тижнями. Укладали парі. Іноді грали у футбол. Спека стояла нестерпна.

Він любив світанок ще й з іншої причини: у цей час найлегше вести артобстріл, удень їм добряче заважає марево. І на світанку ворожий вогонь був не таким важким. Ворог дізнався, що керують вогнем британської артилерії з вершини гори, і це означало, що ледь власні гармати відкривали вогонь, ворожі снаряди негайно починали бомбардувати стіни. (Він так описує їх звук: «р-р-р-рип».) Через рівні проміжки часу вони були змушені заново зміцнювати подвійний шар мішків, після того як град куль проривав верхню частину і вони виявлялися беззахисними перед обстрілом.

Удень Мослі бачив у бінокль, як османські солдати почали працювати на артилерійських позиціях. Він негайно підняв батарею, повідомив координати, і трохи згодом пролунав гуркіт гармат. Однак ворожих солдатів це аніскільки не налякало. У бінокль він бачив, як під час звуку залпу вони поховалися до сховища. Щойно розсіялася димна хмара, вони знову швидко взялися за лопати і кирки. Хоробрі хлопці. Тоді Мослі змінив метод обстрілу. Батареї наказано стріляти по черзі, випускати снарядів менше, але частіше. Схоже, це справило ефект. Через деякий час на місце прибули санітари з ношами.

Форт — один з наріжних каменів в обороні Ель-Кута, тому він (а особливо купа) майже постійно перебуває під обстрілом. (Коли Мослі йде уздовж кріпосної стіни, кулі влітають у низенькі бійниці, тому доводиться пересуватися перебіжками.) Піхота, яка охороняла це місце, змушена майже весь час ховатися під землею. Тут справжні лабіринти траншей і притулків, а ще глибоких ям, у яких складено предмети першої необхідності та боєприпаси.

У другій половині дня Мослі відвідує одну із зовнішніх галерей Форту. У різдвяний святвечір османська піхота спробувала штурмувати і, прорвавшись через кулеметний вогонь британців, увірвалася до бастіону, де зав'язався кривавий рукопашний бій. Зрештою нападники кинулися навітки. А бастіон був завалений трупами. Солдати, які відбили ворожу атаку тиждень тому, усе ще перебували на місці, вельми задоволені своєю перемогою. Вони показали Мослі трупи ворогів, які так і валялися по всьому бастіону. Тіла давно вже розкладалися, і сморід стояв нестерпний. Але деякі солдати, незважаючи на запах і небезпечне сусідство османських снайперів, насмілювалися блукати по цьому килиму з тіл у пошуках сувенірів. Солдат-індус показав Мослі свої знахідки: три османських тропічних шоломи й офіцерську шаблю.

Обід був чудовий: картопля (маленька порція), філе з конини, фініки, хліб. А по обіді взагалі сталося диво. Офіцер запропонував йому бірманську cheroot^[141], і близько сьомої години вечора Мослі повернувся назад до свого сховища, щоб шанобливо викурити її.

Бліндаж він ділив з іншим офіцером-коригувальником вогню, капітаном, і місця їм обом вистачало: майже п'ятнадцять метрів. На жаль, бліндаж був дуже низенький, і доводилося завжди пригинатися. Мослі лежить на ліжку, курить і дивиться у стелю. Дивиться у стелю, що складається з ряду балок діаметром 15–20 см, укритих шаром піску у метр завтовшки. Він зазначає, що балки прогнулися під його вагою. Він дивиться на вигнуту стелю і силкується згадати цитату з Аристотеля, щось на кшталт: «Навіть якщо окремі дошки міцніші за інші, усі вони зламаються, коли тяжкість виявиться непомірною».

86

Понеділок, 10 січня 1916 року

Пал Келемен відвідує місце замаху в Сараєво

Останній місяць був зайнятий здебільшого патрульною службою та іншими турботами окупаційних сил. Гориста місцевість уся в снігу, але не надто холодно. Залишки розбитої сербської армії зникли в албанських горах на півдні й, за чутками, були вивезені кораблями союзників на Корфу. Бої регулярних армій у Сербії завершилися. Тепер

потрібно було тільки виграти партизанську війну. У деяких областях країни практично не залишилося чоловічого населення. Келемен раз у раз бачив колони чоловіків різного віку, що проходили повз: «Зморшкуваті люди похилого віку, понівечені важкою працею, ледь пересувалися, безпорадні, вони змирилися з долею, немов приречені на смерть тварини. А позад них ішли каліки, недоумкуваті й діти». Він добре знав сліди, що залишала по собі ця скорботна процесія: тіла виснажених людей у придорожніх рівчаках через кожен кілометр, важка, кисла, смердюча хмара від всіх цих немитих бідолах, що відчувалася у повітрі ще тривалий час, після того, як самі вони вже зникли за поворотом.

Ті, хто остаточно втратили совість, користувалися нагодою, щоб поживитися на чужій біді. У сербських містах багато жінок пропонували себе в обмін на їжу, — шоколад або хоча б сіль. Сам він навіть не міг уявити, що візьме участь у цій нищій, нестримній розпусті, що панувала в окупованих містах. Можливо, він занадто порядний? Або попросту надто пихатий? Чого відмовлятися, якщо дісталася така легка здобич?

З кінця грудня його частина дислокована в Боснії, а сьогодні сам Келемен знаходиться в Сараєво. Він занотовує у щоденнику:

Час наближається до півночі. Я попрощався з друзями і повернувся додому, уздовж берега ріки. Снігопад припинився, усе навколо одягнуте в біле. На протилежному березі, у турецькій частині Сараєво, товстий шар снігу вкриває куполи мечетей, і коли з гір налітає порив вітру, частина снігу сповзає вниз і з гучним гуркотом падає на землю, порушуючи тишу цієї сплячої країни.

Вулиці безлюдні. Нічний вартовий у тюрбані тупотить повз мене у своїх солом'яних туфлях. Я дістаюся до берега річки Міляцки і зупиняюся на розі, де прогрімлі фатальні постріли в кронпринца. На стіні будинку висить мармурова дошка: «28 червня 1914 року».

З центра міста лунає ніжний, мелодійний передзвін: це дзвіночки санок, що наближаються. А ось і самі сани, що мчать до берега річки, легкі, тонкі; їх везуть маленькі конячки, оповиті парю. У слабкому світлі вуличного ліхтаря я відгадую обриси витонченої жінки в хутрі, а поруч з нею — чоловічий силует. Видіння миттєво зникає, тільки чутно стукіт копит. Сани із

закоханими вже зникли за рогом вулиці. Приємний дзвін дзвіночків затих вдалині, і я залишаюся сам на березі, перед мармуровою дошкою, що позначає місце, де почалася світова трагедія.

87

Неділя, 16 січня 1916 року

*Флоренс Фармборо супроводжує рейд в околицях
Чертовичів*

Мороз і снігопади — їх головні союзники. І російська, і німецька армії зачаїлися у своїх поспіхом виритих окопах і переповнених притулках. Флоренс та іншим у польовому госпіталі нічого робити. Їхні пацієнти здебільшого страждають від обморожень або ж поранені снайперською кулею: снайпери, ці митці з полювання за людьми, особливо активізуються в ситуаціях, подібних до цієї^[142].

Флоренс задоволена життям. Вона мала десять днів відпустки і рада опинитися в Москві: «Там було все, за чим я так скучила: світло, барви, тепло». Вона послухала оперу, відвідала балет, навіть танцювала. Нечуваною насолодою стали для неї тихі домашні вечори в сім'ї господарів, м'які подушки, гра на роялі та спів. Але за якийсь час її охопило туманне занепокоєння. Чогось бракувало.

До мене поступово доходило, що важко бути щасливою, коли у світі стільки нещастя, важко сміятися, коли інші страждають. Насправді це неможливо. І я зрозуміла, що можу бути щасливою, тільки виконуючи свій обов'язок. Я, сестра милосердя Червоного Хреста, знала, де зобов'язана бути.

Потім вона вже просто лічила дні, що залишилися до кінця відпустки, очікуючи, коли ж знову одягне форму і повернеться на фронт.

Гарний настрій мала не лише Флоренс. Після довгих літніх і осінніх відступів бойовий дух армії почав відновлюватися. Затишшя останніх місяців дало змогу поповнити розбиті дивізії новими солдатами, обози — новим провіантом, а арсенали — новою технікою.

У царської Росії була тепер на фронті армія у кількості два мільйони осіб, і майже кожний солдат мав гвинтівку, що було надзвичайно позитивним фактом^[143]. Брак снарядів, про який постійно згадували весь минулий рік і який частково був вигадкою, тепер усунений. Для кожної артилерійської гармати тепер призначалося близько тисячі снарядів — і це було відмінним показником. Крім того, солдати отримали перепочинок.

У лавах російської армії знову запанував оптимізм. Раніш бойовий дух занепав, і не дивно, адже за півтора роки армія втратила близько чотирьох мільйонів чоловік^[144]. Але тепер багато хто сподівався і вірили, що у новому році настане довгоочікуваний корінний перелом у війні. Активно обговорювали майбутній російський наступ^[145].

Солдати знову почувалися вояками. Флоренс вже почула, що на їх ділянці фронту готується якась операція. Учора за обідом вона дізналася, про що йшлося: так звана розвідка боєм, за участю двох батальйонів, на найважливішій ділянці німецької лінії оборони. Метою було випробувати сили супротивника і захопити кілька полонених. Багато хто з тих, хто повинен був брати участь в операції, — зелені новобранці, гарячі молоді люди, які зголосилися йти добровільно. Вони потайки розріжуть колючий дріт німців — ризиковане завдання, у якому вони, за браком досвіду, вбачали лише веселу пригоду. (Їм видали спеціальне обмундирування у вигляді захисного костюма білого кольору.) Флоренс, разом з частиною медперсоналу, повинні перебувати в повній готовності поруч з лінією фронту, щоб за потреби надати допомогу пораненим.

Уранці вони вже були готові виступити, однак час ніби зупинився в напруженому очікуванні. Лише о пів на одинадцять вечора надійшов наказ. Вони хотіли розгорнути намети, але, до своєї радості, виявили в найближчому лісочку хатину, куди і занесли все обладнання. Вона перебувала за півтора кілометра від окопів. Погода була огидною: різкий, холодний вітер і сніг із дощем.

Лікарі нервували. Хто знає, яку відповідь дадуть німці на цей рейд? На фронті спокійно і тихо. Не чути жодного пострілу. Вони сидять і чекають. Усі чекають. Минула північ. Через деякий час з'являється командир дивізії, йому пропонують чаю. Як і раніше всі перебувають у стані очікування. О другій годині ночі командир дивізії доповідають

по телефону. Є погані і гарні новини. Перша спроба подолати дрогове загородження німців зазнала невдачі, але зараз почалася друга.

Знову чекають мовчки. Новий телефонний дзвінок. Все відбувається за планом. Розвідники долають перешкоди. У маленькій хатині люди переводять подих і полегшено всміхаються одне одному.

Знову чекають, знову мовчки. Третя година, четверта година ранку.

Почалося.

Тишу обриває гуркітливе ревище артилерійських знарядь, кулеметів, гвинтівок. Мабуть, наступ? Ревище не змовкає. Знову доповідь по телефону. Розвідники виявлені й знаходяться під обстрілом. Прорив не вдався.

Починають надходити поранені: одних несуть на ношах, іншим допомагають товариші, а хтось, накульгуючи, плентається сам. Переважають два кольори — білий і червоний. Кров чітко проступає на новеньких білих маскувальних халатах солдатів. Флоренс бачить, як один із солдатів стискає в руці гранату і від шоку не бажає її випускати. Інший поранений у живіт, кишки випали назовні, — він уже мертвий. У третього поранення легенів, він задихається. Вона бачить, як соборують четвертого, але він навіть не має сили проковтнути облатку. Біле і червоне.

Коли все завершилося, Флоренс виходить на свіже повітря. Із сусідньої ділянки фронту долинають звуки перестрілки, але тут усе знову тихо і спокійно. Розвідка боєм провалилася: 75 загиблих і близько 200 поранених. Командир полку зник, можливо, лежить важко поранений десь там, серед колючого дроту, в зимовій темряві.

88

Вівторок, 18 січня 1916 року

Мішель Корде їде на метро до Східного вокзалу

Морозяне повітря. Зимове небо. Цього ранку Мішель Корде проводить на вокзал свого давнього друга. Той військовий інженер і прямує до своєї частини. Вони разом їдуть на Східний вокзал. У метро Корде чує, як один піхотинець, який повертається на фронт після відпустки, розповідає своєму приятелю: «Я готовий дати ліву руку на відсіч, тільки б туди не повертатися». Це не просто мовний зворот.

Корде потім чує, як піхотинець каже, що дуже хотів би, щоб його поранило, аби тільки полишити передову, і висунув руку з окопу. Він тримав руку добру годину, але все марно.

Цього дня говорили і про те, що щодня війна забирає 3 тисячі людських життів і з'їдає в середньому 350 мільйонів франків. Говорили про те, щоб знизити витрати заради того, щоб битися довше. Хтось вжив вислів «війна в розстрочку». Обурюються з приводу вчорашньої капітуляції Чорногорії, союзника Сербії та Франції на Балканах. Але вибору не було. Крихітна гірська країна окупована тими самими німецько-австрійськими військами, які розгромили сербську армію. Хтось розповідає історію про німецького офіцера, якого важко поранили і полонили і який, умираючи, прошепотів: «Правда ж, що Гете... найвеличніший у світі поет?» Це вважалося типовим проявом німецького самовдоволення.

Коли Корде з другом дісталися нарешті Східного вокзалу, була десята година ранку. Довкола люди у військовій формі. Вони сотнями сидять на візках із вантажем або на кам'яних балюстрадах. Чекають на свої потяги, чекають, коли проб'є одинадцята. До цього часу суворо забороняли подавати військовим напої. Корде чув розповідь про одного міністра, який запропонував чаю двом дамам і нареченому однієї з них, але отримав ввічливу відмову, бо наречений носив військову форму і ще не було одинадцятої. Тоді міністр спробував замовити чай тільки для дам, але і тут отримав відмову, оскільки не виключалося, що військовий вип'є чай, призначений дамам. Метрдотель послужливо вказав вихід, підказуючи, як розв'язати цю дилему: офіцер з іншої компанії саме залишав чайний салон, щоб його друзі, які залишилися, мали змогу попиту чаю.

На пероні повнісінько солдатів, які повертаються з відпусток. Біля вагонів зворушливі сцени прощання. Жінки високо піднімають своїх малюків, щоб чоловіки, які виглядають у відчинені вікна, поцілували їх наостанок. Корде спостерігає за подіями, як завжди, очима глядача. Дивиться на солдата: у нього перекивлене обличчя, просто лик скорботи. Страждання солдата відверті, настільки очевидні, що Корде швидко відвертається. Не озираючись, він залишає перон.

Лютневий день 1916 року

Пал Келемен спостерігає за транспортом на гірській дорозі в Чорногорії

Чорногорія, ще один ворог Німеччини, хоча і не головний, переможена. Пал Келемен зі своїми гусарами брав участь у військових операціях, але знову так і не побачив справжніх боїв. Тепер вони заклопотані своїми звичними буденними справами: патрулюванням доріг і охороною. Він занотовує у щоденнику:

Штаб переїжджає. Залізничний міст ще не відновили, тому між двома станціями курсують вантажівки. І хоча транспорту для перевезення запасів продовольства на щодня бракує, машини реквізує Генштаб. Колони вантажівок зміяються гірськими дорогами, навантажені ящиками шампанського, ліжками з пружинними матрацами, підлоговими лампами, кухонним обладнанням, коробками з усякими делікатесами. І це в той час, коли війська отримують лише третину від свого звичайного раціону. Фронтowa піхота аж чотири дні харчувалася порожнім хлібом, а в офіцерській їдальні завжди подають обід з чотирьох страв.

90

Субота, 5 лютого 1916 року

Олива Кінг з нетерпінням чекає на вихідний у Салоніках

Вона ділить намет ще з трьома жінками. Зранку вони готують собі сніданок на маленькій переносній британській похідній плитці, досить малопотужній. Але цього вистачає, щоб зварити каву та розігріти банку з ковбасою. У Салоніках нічого особливого не відбувається. На фронті затишшя, причому так тихо, що солдати на передовій навіть почали саджати городи, маючи намір вирощувати горох. Про військові дії нагадують хіба що окремі німецькі цепеліни, які вчиняють нальоти. Перше серйозне бомбардування трапилось

наприкінці грудня, друге — чотири дні тому. Ефект вони справили досить слабкий.

Як і на інших фронтах, де панувало затишшя, повітряні бої привертають до себе увагу, що вочевидь не відповідає їх реальному значенню. Вони уособлюють усе, чого очікують від війни, але що важко знайти сьогодні: пістрявість, напруження, драматизм — дійство, у якому панують мужність і спритність окремої людини. Днями по всіх Салоніках возили збитий німецький аероплан. (Те, що його збили просто за французькими позиціями, чиста випадковість. У машині з'яв усього лиш один кульовий отвір, але куля пробила бензобак.) Кінг ходила поглянути на процесію. Попереду скакала союзницька кавалерія, слідом їхали автомобілі з гордими пілотами-союзниками, а за ними аероплан, завантажений на три вантажівки. Замикали процесію ще декілька автомобілів і кінна колона. Про цей день Кінг розповідає в листі, адресованому сестрі:

Це була офіційна процесія, що мала справити враження на тубільних жителів^[146], які витріщалися на аероплан, роззявивши роти, але найцікавішими для них стали безліч вантажівок, санітарних машин, автомобілів, трамваїв, візків, запряжених волами, в'ючних коней та іншого, що скупчилося позаду.

Уже стемніло, дощить. Кінг лежить у наметі та пише листа сестрі. Він є коротким, оскільки у неї залишається всього половина стеаринової свічки. Потім вона лаштується до сну, на це багато часу не потрібно. Їй слід тільки зняти черевики і спідницю, і вона, напівроздягнена, негайно забирається під ковдру, укрившись зверху ще й шинеллю. Завтра у неї і трьох її сусідок за наметом вільний день, і вона з нетерпінням чекає на нього. Їй хочеться виспатися. На сніданок матиме три яйця, що вона купила сьогодні ввечері.

91

Неділя, 13 лютого 1916 року

Рафаель де Ногалес і дикі гуси на ріці Тигр

Холоднішає. Близько одинадцятої години ранковий дощ поступається місцем рясному снігопаду. Плaska пустельна рівнина, що

оточувала їх, одяглася в екзотичний білий колір. Рафаель де Ногалес знаходиться на борту пароплава, що прямує мулистим Тигром на південь, на фронт. Він знову прагне бою, небезпеки. Учора він залишив штаб у Багдаді і попрямував служити в кавалерійську бригаду, яка бере участь у важких боях навколо Ель-Кута.

Якби не холод, то можна було б назвати цю подорож приємною, майже ідилічною.

Єдине, що порушує монотонність пейзажу, так це джирти і водяні колеса, що повільно крутилися по обидва боки річки. На берегах раз у раз виникали запліюжені пальмові гайки і жовтого кольору невеликі села. Зграї диких гусей, плескаючи крилами, пролітали над нами у свинцевому небі, — можливо, їх злякав трикутний парус, який підняла на дау команда, під акомпанемент протяжної, тужливої пісні, такої схожої на скаргу і настільки ж сумної, як і пустельний обрій.

Де Ногалес справді хотів звільнитися з лав османської армії, коли виснажений, хворий, він після свого тривалого й небезпечного кінного переходу з Саїрта нарешті досяг Алеппо. Ніщо не могло змусити його змінити своє рішення. Навпаки. Знову і знову він натикався на сліди різанини християн, бачив колони депортованих вірмен, у першу чергу жінок і дітей, «скелетів у брудному лахмітті», — під суворим наглядом османських солдатів вони плентали назустріч загибелі.

З військового міністерства в Константинополі йому повідомили телеграмою, що його прохання не задовільнили, запропонували лікуватися в штабному госпіталі. Де Ногалес не наважився пристати на пропозицію. Будучи свідком геноциду, він побоювався за своє життя. Контактуючи з німецькою військовою делегацією в Алеппо, він почувався в безпеці настільки, що через місяць реабілітації подав прохання про нове місце служби^[147].

Спершу він отримав місце в адміністрації маленького глухого містечка в провінції Адана. Там він вів нерівну, але небезуспішну боротьбу із заворушеннями, корупцією та сумною некомпетентністю османського транспортного апарату, поки несподівана телеграма в грудні не закликала його на нову службу, цього разу — в штаб

німецького генерал-фельдмаршала фон дер Гольца, який керував османською Шостою армією в Месопотамії.

Не без хвилювання, але сподіваючись на зміни і на завершення внутрішнього заслання в Адану з її караванами, де Ногалес вирушив на південь, на фронт, в Месопотамію. Відбиття британського наступу на Багдад розцінювали як значну перемогу, при цьому очікували ще більших успіхів, якщо вдасться змусити капітулювати оточений в Ель-Куті британський корпус. Зараз навколо маленького містечка тривали важкі бої, а крім того, вони велися і вниз за течією річки, де британські частини намагалися дістатися обложених.

Через кілька годин плавання річкою їх зустріли. Обидва судна зупинилися. Він бачить, як низенький чоловік у формі османського полковника, з гострою борідкою, тримаючись «гордо, але скромно», піднімається до них на борт. Це Нуреддин, той самий, який не тільки керував розгромом британців під Ктесифоном, але і безпосередньо відповідав за успішне оточення корпусу Таунсхенда. Нуреддин прямував тепер до Константинополя, «принижений і всього позбавлений», зміщений з поста губернатора Багдада. Новий його губернатор Халіль не міг похвалитися своїми військовими талантами^[148], але мав солідні політичні зв'язки^[149]. І тепер, коли в повітрі майорить тінь великої перемоги, він намагався узурпувати роль офіційного тріумфатора.

Війна прискореними темпами продукувала героїв. Газети рясніли повідомленнями про подвиги. Але імена цих героїв настільки ж швидко забували. Більшості з них уготована смерть або забуття. У перемоги під Ктесифоном був архітектор, німецький генерал-фельдмаршал фон дер Гольц. Незважаючи на своє високе становище, він знаходиться в ізоляції, до того ж хворий і живе на самоті в тісному і брудному похідному наметі. На той час 72-річному Кольмару фон дер Гольцу залишалося жити всього два місяці. Він помре від тифу^[150].

Ближче до вечора де Ногалес помітив дим, що спіралями «піднімався до свинцево-жовтого неба». Фронт зовсім близько. Вони дісталися місця, де потрібно пересісти з пароплава на сухопутний транспорт. Тут він зміг побачити гвинтики гігантського апарату, що рухає війну. У більшості армій було потрібно до п'ятнадцятьох осіб, які працювали за лінією фронту, забезпечуючи постачання одного солдата.

За останні п'ятдесят років зброя зазнала значних змін, стала більш смертоносною, але транспортні засоби залишилися колишніми. У цьому одна з найважливіших причин того, що війна часто застоплюється, зупиняється, тупцює на місці. Коли потяги прибувають до місця призначення, армії пересуваються далі точно так само, як за часів Цезаря або Наполеона, тобто за допомогою м'язової сили, що криється в ногах людини або спині коня. Але організація, що дедалі більше ускладнюється, вимагає більше спорядження, а точна зброя — більше боєприпасів^[151].

Результат більшості військових кампаній — особливо якщо вони розгортаються за межами Західної Європи, з її розгалуженою мережею залізниць, — залежить не стільки від тактики, скільки від логістики. Нехай навіть солдати відважні та зброя у них найсучасніша, вони програють, якщо транспортний апарат, що має їх забезпечувати, слабкий або нерозвинений. Військовий конфлікт дедалі більш вироджується в економічне змагання, у війну заводів і фабрик. Саме логістика була слабкою стороною османської армії.

За час служби де Ногалес зіткнувся з безліччю прикладів безсилля і корумпованості в османських військах, але на фронті в Месопотамії були мобілізовані всі наявні сили. І те, що побачив де Ногалес, коли його пароплав наблизився до берега, дійсно вражало. Не можна було засумніватися в серйозності й енергійності того, що відбувалося. Самій сцені властиве дещо позачасове.

Щомиті дедалі виразніше помітна лінія пароплавів, дау, нанкінів, террад, куф і плотів, пришвартованих біля лівого берега Тигра: на них вантажили і розвантажували боєприпаси та предмети першої необхідності, що пірамідально накопичилися вздовж крутих берегів річки. Тисячі волів, верблюдів та інших в'ючних тварин, під наглядом арабів-кочівників у мальовничих одягах, мирно паслися навколо великої території, де білили похідні намети, що губилися вдалині. Під звуки військового маршу скакали кавалерійські патрулі та крокували піхотні взводи, оточені ордами людей у формі. Над натовпом піднімався гомін голосів, схожий на віддалений рокіт моря, що повсякчас переривався ревом тварин, хрипким виттям сирен, молитовними вигуками імамів, вигуками

перських, арабських і єврейських купців, які щедро пропонували нашим солдатам тютюн, оливки і жирні страви.

Де Ногалес провів ніч на борту закопченої та пробитої кулями «Файрфлай», англійської канонерки, що потрапила до рук турків після боїв при Умме, близько двох місяців тому. Супротивники тримали на Тигрі невеликі флотилії з важкою зброєю, щоб забезпечити собі безпечно постачання. Адже для обох армій ріка, навігацію якою цього року істотно ускладнила посуха, була артерією життя.

Час від часу чувся слабкий рокіт далеких вибухів. Десь біля горизонту від пальмових гаїв піднімався густий дим. Там знаходився Ель-Кут і його обложені захисники.

Один із таких захисників в оточеному місті — Едуард Мослі. Зараз він хворий на дизентерію. Цього ранку пробудження стало просто жахливим. Крім неминучої діареї, у нього розболілися крижі й голова, підвищилася температура. Лікарі рекомендують лише одне — дієту. Коментар Мослі: «З таким же успіхом вони могли б порекомендувати морську подорож». В Ель-Куті поступово, але невблаганно скорочуються запаси продовольства. Ті, хто за будь-яку ціну хотів уникнути лікарняного ліжка, намагалися триматися на ногах за допомогою опіуму або інших ліків, наприклад, суміші касторової олії та chlorodyne, відомого безбездіяльного препарату зі смаком м'яти, що містив опіум, канабіс і хлороформ^[152].

Обстановка в Ель-Куті залишається незмінною. Усі чекають на підкріплення. Дехто охоплений нетерпінням, інші більш стримані, майже апатичні, зневірилися у швидкому порятунку. Називають їх жартома siegu або dugoutish^[153]. Кільце блокади стискається. Сьогодні їх бомбардував ворожий літак. Мослі: «Коло замкнулося. Нас обстрілюють з усіх боків, навіть з повітря». Сьогодні всіх вразила новина про те, що вдома, у Великій Британії, людям нічого не відомо про події у Месопотамії. Уважають, що корпус впав у якусь зимову сплячку».

Мослі занотовує у своєму щоденнику:

Дочитав сьогодні роман. Як би то не було, але добре, що я знову затужив за Англією. Ми всі сумуємо за чимось; і велике благословення цивілізації в тому, що вона дає нам можливість вгамувати тугу. Боже мій! Чого б я не віддав зараз за склянку молока і пудинг. Температура тримається на позначці 39,4 градуси, мене морозить. Спробую заснути. Кроки вартових стрясають дах над моєю головою. Триває сімдесятий день блокади.

92

Понеділок, 14 лютого 1916 року

Крестен Андресен сидить у Монтіньї та розмірковує про мир

Чи то зима, чи то весна? Укриті льодом калюжі. Світло-коричневі барви ландшафту. Уже кілька місяців триває затишшя, і він цьому радий. Андресен устиг побувати на передовій, але він там не воював, а копав. Удень вони ховалися в якомусь підвалі, прислухаючись до розривів снарядів; уночі вирушали на лінію фронту і рили. Позиції розширюються і поглиблюються, і вигляд цих багатокілометрових окопів з пухким дротяним загородженням не стільки вражав, скільки наводив тугу. Він запевняв інших і самого себе, що неможливо досягти якогось рішення силою зброї, — що більше минає часу, то надійніше зміцнюються оборонні рубежі. Він також чув, що німецькі та французькі солдати уклали щось подібне до мовчазної угоди: просто дати одне одному спокій, поки є така змога. Проте раз у раз точилися жорстокі бої, які, утім, так само швидко завершувалися, — логіка подій залишалася для нього незбагненою.

Якщо не враховувати риття окопів ночами, Крестен Андресен вів цілком стерпне життя. Він уникав неприємностей і небезпек. Як і раніше сумував за домом. Андресен намагався триматися подалі від своїх німецьких товаришів, уважаючи їх пияками, і насилу витримував монотонні, сірі будні. Іноді вони жартували одне з одним, підсипаючи перцю в чий-небудь «свинячі рила» — так на солдатському жаргоні називалися протигазу. Коли знаходився час, він відвідував інших данців, щоб поспілкуватися, поговорити. Він прочитав Мольєра і потоваришував з обозним конем. Після того, як надійшла новина про

капітуляцію Чорногорії перед Австро-Угорщиною, усі почали міркувати про те, що це перший крок, за яким будуть інші, що до Великодня повинні укласти мир, можливо, трохи пізніше. І так далі.

Андресен занотовує у щоденнику:

Недавній наступ повністю зупинено, запанувало затишшя. Давно вже я не чув гуркоту гармат. Гадаю, що до серпня війну буде завершено. Але відразу повернутися додому не вдасться. Напевно в старому світі виникне жахливий хаос. Мені здається, що життя тимчасово застигне, щоб потім зацвісти з новою силою.

93

Четвер, 2 березня 1916 року

Пал Келемен спостерігає за жінкою на вокзалі в Босанскі-Брод

Лихоманка і втома, що дошкуляли йому останнім часом, нарешті отримали пояснення: у нього малярія. Не в тяжкій формі, але все одно він потребував лікування. Зрозуміло, він дуже зрадив, дізнавшись, що буде поміщений в угорський госпіталь. Накрапав дрібний весняний дощик, коли Келемен попрощався зі своїми товаришами-офіцерами і солдатами, причому прощання було дуже зворушливим — його сержант навіть заплакав. А потім він залишив табір у цьому заболоченому місці під Каттаро і попрямував на військовому транспортному кораблі під Фьюме^[154].

Вони йшли вздовж узбережжя Далмації, загасивши вогні, під крижаним вітром, повз найнебезпечнішого місця в Адріатичному морі — там, де море перетворювалося на мішок, забитий гігантським італійським мінним загородженням біля Отранто. Сам він не розумів, чому екіпаж насилу приховував хвилювання. Він «не міг зрозуміти, що досі знаходяться люди, у яких від думки про небезпеку починають блищати очі. Усе ще б'є ключем така жива, уперта енергія». Поки інші тупцювали на промерзлій палубі, нервово шукаючи очима італійські міни, Келемен сидів на самоті в порожній офіцерській їдальні та пив червоне вино «Vöslauer Goldeck».

А сьогодні він сидить і чекає на потяг до Босанскі-Брод. Це залізничний вузол, і тут багато солдатів^[155]. Вулицями снують вантажівки, на вокзалі можна побачити паровози і вагони всіляких типів і моделей. Усюди укладено великі штабелі продуктових консервів і боєприпасів. Старі бородаті ополченці в забрудненій формі навантажують і розвантажують. У привокзальному ресторані тісняться військові та державні службовці. За одним із столиків сидить молода жінка. Уся його увага прикута саме до неї:

На ній проста поношена сукня, навколо шиї — щось на кшталт хутряного боа. Я не міг відірвати очей від цієї тендітної, стомленої жінки, від її дорожньої подушечки, шалі та сумочки, коробок, що стояли на стільцях, пальто, що висіло на гачку. На якусь мить вона повернула своє байдуже обличчя до мене, потім з тією самою байдужістю повернулася до свого заняття. Перед нею лежала листівка польової пошти^[156]. У руці вона тримала ручку, але так ані слова їй не написала. Можливо, це через те, що я дивлюся на неї, а можливо, їй заважає зосередитися галаслива метушня солдат: їхня рота вирушає на фронт. Нарешті вона зосереджується і рішуче надписує адресу. Потім опускає голову і сидить нерухомо.

Потяг з ротою солдатів відходить від перону. У ресторані луною віддаються вигуки, крики та співи. Вона припіднімає голову, але не визирає у вікно. Я сиджу, розгорнувши газету, крадькома поглядаючи на жінку: у неї по обличчю котяться сльози. Вона бариться, перш ніж дістати носовичок, потім усе-таки дістає його і обережно проводить по щоках. Знову бере ручку й пише ще кілька слів. У ресторан входить кондуктор, дзвонить у дзвіночок і гучно оголошує, що на перон прибуває північний потяг. Жінка розплачується, з похмурим і безнадійним виглядом, що видає в ній самотню мандрівницю, надягає пальто і збирає зі стільців свій багаж. Раптово вона згадує про недописану листівку на столі та рве її на дрібні частини. Руки в рукавичках тремтять, вона кидає клаптики на скатертину. Носильник проводить її на перон, несучи її валізу.

Субота, 4 березня 1916 року

*Ріхард Штумпф бачить тріумфальне повернення
допоміжного крейсера «Мьове» до Вільгельмсхафена*

Безхмарна весняна ніч. Весь німецький океанський флот погойдується на дзеркальній воді неподалік від гирла Ельби. Можливо, тепер почнеться? Усе готово до бою, навіть з шикарних офіцерських кают викинуто все зайве. Офіцери носять при собі пістолети, щоб «зуміти підкріпити наказ силою», — це щось нове, викликане невдоволенням особового складу, що зростає.

Уночі кораблі піднімають якорі. Ріхард Штумпф чує знайомі звуки, серед них і ті, що видають вібрації трьох парових двигунів. Вони поширюються по металевому корпусу судна подібно до биття пульсу. Але він не впізнає напрямку. Замість звичного північного курсу, до безлюдного Північного моря, уся ця маса сталевих кораблів, затемнених, нечутних, прямує на північний захід, повз Східно-Фризькі острови, вздовж узбережжя. Дивно.

Настав ранок, теплий, ясний і сонячний. Штумпф стоїть на вахті, на містку лінійного корабля. Він справді задоволений: погодою, своїм завданням, життям, — майже задоволений. Причина полягає не лише в погоді та в тому, що флот нарешті щось робитиме. Сьогодні вранці на дощі оголошень, поруч з радіорубкою, було вивішено копію телеграми від головнокомандувача флоту, адресовану допоміжному крейсеру «Мьове». Вона містила три слова: «Ласкаво просимо додому!»

Усім відомий допоміжний крейсер «Мьове». Він відзначився у «війні на морі», як її розуміли і Штумпф, і мільйони інших німців: сміливі маневри на просторах світового океану, протистояння стихіям, перемога над переважаючими силами противника.

«Мьове» починав своє життя як «Пунго» і був абсолютно пересічним невеликим транспортним судном, що перевозило банани з німецької колонії в Камеруні, поки не вибухнула війна. Не минуло й кількох днів, як французькі війська, а за ними і британські, вторглися в цю колонію^[157]. Загарбники й тут сподівалися на швидку перемогу. Під час незграбної й тривалої військової кампанії, що тривала весь 1915-й рік, німці залишили свої позиції, одну за одною^[158]. І щойно

стало зрозуміло, що настав кінець торгівлі бананами з Камеруном, принаймні на час війни, як восени 1915 року «Пунго» був переобладнаний у «Мьове» — рейдерський корабель для дій на комунікаціях противника. Німецький флот мав близько десятка подібних кораблів: зовні вони схожі на звичайні морські транспорти з нейтральних країн (здебільшого скандинавських), але мали на своєму борту важке озброєння — міни і замасковані гармати, їх головною мішенню стали торгові судна союзників. Страх і паніка, що вони наводили, ніяк не відповідали їх реальній кількості. Усі учасники воєнних дій відчували якусь незручність, бачачи, як ці непоказні суди топили більше кораблів, ніж увесь великий, дорогий і потужний флот, разом узятий.

Той факт, що великі лінійні кораблі в очікуванні нудилися в порту, нічого не роблячи, викликав чимало глузувань поміж цивільних осіб. Цей флот, значних розмірів, — до війни він поїдав третину всього військового бюджету, — абсолютно пасивний, навіть непридатний до використання, як уважав дехто. Колишній головнокомандувач флоту, знятий зі своєї посади за надмірну обережність, зазвичай отримував на свою адресу уїдливі зауваження від перехожих на вулиці, здебільшого жінок. Наступні рядки можна було побачити надряпаними на стінах або почути від вуличних хлопчаків на вулицях Вільгельмсхафена:

Lieb' Vaterland magts ruhig sein,
Die Flotte schuft im Hafen ein^[159].

У цій ситуації «Мьове» ніби заповнював очевидний брак подвигів на флоті. Він вийшов у море в грудні, під шведським прапором, і на його рахунок сьогодні як мінімум один ризикований похід. Він замінував фарватер поблизу найбільшої британської військово-морської бази, Скапа-Флоу, і цим відправив на дно старий лінійний корабель «Кінг Едуард VII». Потім він попрямував навколо Ірландії, до французьких берегів, обійшов Іспанію і Канарські острови, нарешті перетнув Атлантичний океан і наблизився до берегів Бразилії. І весь цей час на своєму шляху він скидав міни або зупиняв торгові судна союзників. За три місяці він захопив 15 кораблів: 13 з них були потоплені, а 2 взяті в полон і відведені до порту^[160].

Вони вже хотіли сісти обідати, коли з лівого борту пролунали радісні вигуки. Штумпф з іншими поспішили туди. У променях березневого сонця маленький «Мьове», гойдаючись, просувався вперед проміж рядів великих сірих лінійних кораблів. На його щоглі майоріли прапори всіх п'ятнадцяти кораблів, які він захопив або потопив. Старший офіцер виголошує тост, і всі підхоплюють його, «несамовито, з усіх сил». На низенькому «Мьове» вишикувався весь екіпаж. У відповідь летить радісне гучне «ура». Штумпф з подивом відзначає, що «на палубі стоять кілька негрів у синіх сорочках і червоних шапочках і — просто неймовірно! — Також кричать «ура».

А потім почалося приголомшливе дійство. Як привітання весь ескадрон здійснює дивовижний у своїй синхронності поворот:

Це було невимовне видовище. Трохи поодаль у золотих сонячних променях виблискував острів Гельголанд, море було смарагдового кольору, і враження було таке, ніби п'ятдесят прадавніх чудовиськ виконували свій тріумфальний танець навколо «Мьове», що повернувся. Я щиро жалкував про те, що у мене немає фотоапарата.

Тріумф як виняток. Пізніше весь перший ескадрон знову входить у порт Вільгельмсхафена. Там вони вантажать вугілля для бункерування до восьмої вечора. І відразу ж знову йдуть. Поширюються чутки, щось дійсно назріває.

За кілька днів Ріхард Штумпф занотує у своєму щоденнику:

І знову жодної битви! Я пишу ці рядки, в той час як ми повернулися до гирла Яде, цілі й неушкоджені, не зробивши жодного пострілу! Сподіватися більше нема на що! Наш бойовий дух занепав.

95

Середа, 8 березня 1916 року

Едуард Мослі чує звуки атаки під Ед-Дуджайлом

Нарешті наспіло підкріплення! Ще вночі, коли їх розбудив страхітливий вибух, вони зрозуміли: щось відбувається. Мослі повідомили, що це, напевно, плавуча міна, що призначалася для моста Шатт-аль-Хай, в тилу османської армії, яка натрапила на міліну і вибухнула. Знову стало тихо, і він ліг. За кілька годин його збудив вогонь, що вівся зовсім близько. Він визирнув. Уже розвиднілося.

Спершу Мослі подумав, що це їхня власна артилерія в Ель-Куті. Потім вирішив, що османська артилерія обстрілює британське підкріплення, яке, згідно з останніми повідомленнями, перебуває всього за тридцять кілометрів звідси, на північному березі Тигра. Він видерся на дах подивитися. Удалині спалахи вогню. Це гармати британців. Вони гатять по турецьких позиціях у Ед-Дуджайл, на південному березі річки. Звідси всього дванадцять — тринадцять кілометрів. Вочевидь, підкріплення таємно переправилося через річку, вчинило нічний марш-кидок і тепер пішло на прорив.

Усіх, хто опинився в оточенні, охопило неймовірне хвилювання. При світлі дня можна було вже розгледіти, як османські частини форсованим маршем рухаються туди, де для них виникла загроза. Мослі знав, що планувалося підтримати британців, які прийшли на допомогу, і зробити вилазку, або на півночі, або на півдні, залежно від того, на якій стороні річки точиться бій. Але він не чує наказу про заплановану операцію. Близько дев'ятої ранку він бачить довгі ряди голів, що піднімаються з османських окопів: вони рухаються на південний схід.

Тим часом грім битви наростає. Водночас османські з'єднання стягуються до Ед-Дуджайлу.

А потім стає тихо. На горизонті більше не спалахують вибухи.

Мослі вирішив, що тиша настала через те, що британська піхота досягла мети свого наступу і почала ближній бій, з використанням холодної зброї.

Усе ще тихо. Оточених охоплює тривога. Що там сталося? Чому зволікають з наказом про вилазку?

Спливають години. Нічого не відбувається. Гармати навколо Ед-Дуджайл мовчать.

Настає вечір.

Навколо тиша.

Четвер, 9 березня 1916 року

Батько Вільяма Генрі Докінза забирає речі загиблого сина

Цього дня Артур Докінз отримує посилку, що прийшла кораблем, через фірму «Томас Кук і сини», від австралійської військової влади в Єгипті. У посилці лежать особисті речі Вільяма Генрі Докінза. Ось вони:

1 кишеньковий ліхтарик з батареєю

1 Біблія

1 шкіряний гаманець

1 книжка кишенькового формату

1 щоденник

1 ножиці

1 ремінь

3 складаних ножі

Того самого дня, о третій годині, в Ель-Куті Едуард Мослі занотовує у своєму щоденнику:

До нас так і не змогло прорватися підкріплення. Маємо неофіційну інформацію. Усі ми знаємо, що це була «важлива спроба», а не якась другорядна операція. Ми відчуваємо розчарування, але це якось звично, адже у нас залишилося лише розчарування.

Субота, 11 березня 1916 року

Ангус Б'юкенен і туман на Кіліманджаро

Вони торують собі дорогу вперед. Не будують її, а прокладають усією своєю вагою. Колона складається з чотирьох-п'яти тисяч солдатів, кількох тисяч мулів і коней, безлічі гармат, возів з боєприпасами і ще з усілякими запасами, машинами, які ковзають у самому хвості. Колона рухається неспішно.

На початку маршу, коли вони ще крокували піщаною рівниною, Б'юкенен озирався назад і в клубах пилу бачив залишені ними сліди: вони нагадували «тонку витку лінію, прокреслену в пустелі, на ще не завершеній карті». Авангарду довелося вплутуватися в одиничні, короткочасні сутички з ворогом. Дорогою вони знайшли кинутий поспіхом німецький табір і спалили його.

Тепер потрібно завоювати німецьку Східну Африку.

На папері все виглядає як масштабна і вражаюча операція. Точнісінько як у Європі планується атакувати німців водночас з декількох сторін: британці мають завдати удару з Північної Родезії, бельгійці — окупувати район на північ від озера Танганьїка, португальці, як очікується, нападуть з півдня — уже два дні як Німеччина і Португалія перебувають у стані війни. Але головна операція розгорнеться на північному сході німецької Східної Африки, навколо Кіліманджаро. Мета: провести класичну операцію з оточення, а потім знищити ворога. Колона, у якій крокує Б'юкенен та інші королівські стрільці, повинна буде атакувати з півночі та виступити в ролі ковадла, утримуючи німецькі війська, які відступають, щоби молот — головна ударна сила^[161], що наблизиться із заходу, — зміг розбити їх уцент. Обидві колони просувалися в Моши. (Це невелике містечко було кінцевою станцією на довгій залізниці, побудованої німцями з Тангі.) Такою була логіка великої європейської війни, пристосована до африканської географії.

Зухвалі плани завдати блискавичного удару в спину ворога поки що обернулися обтяжливим нерівним просуванням незнайомою місцевістю. Коли ж колона вступила в буш, то швидкість її просування

зменшилося. До того ж вони опинилися в районі поширення мухи цеце, а спеціально завезені сюди мули і коні були особливо чутливими до хвороби. Тварин буквально косило — жертв було не злічити^[162]. (Кому спало на думку використовувати тут цих мулів і коней? У будь-якому разі, не знавцеві цієї частини Африки.) Весь день вони плентали повз дохлих тяглових та верхових тварин, що лежали біля краю протоптаної дороги. Після загибелі тварина буквально за 24 години перетворювалася «на масу личинок мух — видовище огидне». (Це, до речі, стосувалося і загиблих солдатів.) Запах і справді неймовірний.

Інша невтішна новина — наближається сезон дощів. Минулої ночі вже накрапало. У солдатів немає ані ковдр, ані наметів (все упаковано десь у далекому обозі), так що Б'юкенену й іншим довелося поспати всього три години, просто неба, на голій землі, замерзлими і промоклими. Витривалість дається значно важче, ніж хоробрість.

Увесь день вони рухалися на південь, ліворуч від них біліла вершина Кіліманджаро. З настанням сутінків вони нарешті вибралися з буша і вийшли на відкриту місцевість. Тоді колона повернула на схід, до великої гори. Десь удалині виднілася кінцева мета їх шляху, Моши. Назва містечка означала на суахілі «дим», натякаючи на хмарну завісу, що постійно оточує цю гору заввишки 5895 метрів. На заході почулися звуки пострілів. Колона зупинилася. Авангард наткнувся на ворожих розвідників. Але бій розпочати так і не довелося. Ті, як зазвичай, безслідно зникли. Після короткого очікування колона знову почала рухатися.

Близько дев'ятої вечора вони отаборилися на березі річки Санджа. Далеко в темряві, між їхнім бівуаком і Моши, видніються вогні. За сім днів вони прокрокували кілометрів сімдесят. Уночі чутно окремі постріли: це у вартових здають нерви. Решта — все спокійно.

Коваadlo більш-менш на місці. Але куди подівся молот?

Наступного дня зрозуміло, що німецькі з'єднання вислизнули з пастки і зникли десь на півдні, причому на диво оперативно, струнками рядами і без втрат. Моши взяли. Німецька частина населення втекла, у місті залишалися лише африканці, греки і купці з Гоа. Операція завершилася провалом.

У понеділок увесь день дощило, у вівторок також.

Субота, 18 березня 1916 року

Софія Бочарська чує канонаду Еверт біля озера Нароч

Усі вже наслухалися про російський наступ, що наближається — і саме в цьому полягає проблема. Адже якщо про плани відомо навіть кашоварам, то існує ймовірність того, що інформація досягла вух німців також. Проте наступ неминучий. На Західному фронті, як усім відомо, точилися бої під Верденом, і російське командування обіцяло надати французам допомогу.

Нема лиха без добра. У Софії та інших у польовому шпиталі є достатньо часу на підготовку. І коли ревище ураганного вогню пронеслося в повітрі, вони саме завершили працювати в новому, більшому приміщенні шпиталю, на 500 лікарняних ліжок. Якщо місць забракне, є де розташувати поранених на ношах. Якщо ж і ноші завершаться, то соломи вже напевне вистачить. Схоже, вони підготувалися серйозно. У маленькому засніженому містечку, де вони стояли, усюди можна побачити намети: сюди надходитимуть поранені, щойно почнеться наступ.

І вони вже надходять.

Спершу все добре. Софія була поміж тих, хто зустрічав санітарні машини біля порога і допомагав вивантажувати поранених. Незабаром утворилася черга з санітарних машин, справа застопорилася. Щоб упоратися, вони закликали на допомогу перехожих. Але потім і весь шпиталь виявився переповнений: поранені лежали на ліжках, на ношах, на соломі — скрізь.

І знову вони намагаються відтворити картину того, що відбувається, з уривків новин, почутих розмов, переповідок у лікарняних палатах. Складається картина фантастичного хаосу. Артилерія, маючи вдосталь боєприпасів, стріляє наосліп або по своїх. Нездарна розвідка: ніхто напевне не знає, де розташовані резервні частини німців. Відсутність координації: війська виступають у різний час. Метушня: більшість всіх наказів скасовують. Відсутність постачання: задні лінії забиті кавалерією, що марно чекала прориву. «Ми вважали, що снаряди проб'ють дотову огорожу, — розповідав

один поранений, — але почався наступ, і снаряди полетіли в нас»^[163].
Бочарська працювала весь день і всю ніч.

Звичний сценарій наступу і контрнаступу повторюється з дня на день. «Вони завдавали ударів і відбивали їх, били по людських нервах, надіях, по людських тілах, немов били в гонг». Бочарська отримала листа від свого кузена Володимира, лейтенанта. Але минуло ще кілька днів, перш ніж вона знайшла час і сили дістати його з кишені фартуха і прочитати. Вона розгорнула листа:

Люба Софіє!

Це не наступ, це бійня. Ти вже знаєш, що він провалився. Не можна звинувачувати в цьому солдатів. Вони трималися чудово. Не можна звинувачувати і фронтових офіцерів. Уся провина — на Ставці головнокомандувача. Правду кажучи, після цього наступу я втратив бажання рухатися далі. Я бачив осіб, які ризикують тисячами людських життів, сподіваючись отримати собі медалі. Сьогодні немає жодної змоги прорвати оборону німців. Можливо, це буде в майбутньому, коли в Ставці відбудуться зміни. Досить про це. Я зараз перебуваю в резерві, днями безперервно валяюся на траві, гріючись на сонечку і слухаючи спів жайворонків.

Того самого дня Паоло Монеллі занотовує у своєму щоденнику:

Раптово якась чортівня в повітрі, і ось дві бомби вибухають за п'ять метрів від тебе, і ти ще не зрозумів, поранений ти чи ні. (Після оглушеного стану, що триває вічність, раптом чуєш звідкись здалеку голос свого товариша, який притиснувся поруч до землі: «Монеллі, тебе не поранено?» — «Зараз погляну».) Але потім ти розумієш, що це оманливе відчуття, ніби все звучить здалеку. Військовий лікар люто жбурляє кухонні тарілки слідом за докучливим літаком.

99

Вівторок, 28 березня 1916 року

Крестен Андресен зустрічає в Монтіньї весну і

невдоволення

Начебто настала весна. Зазеленіли бук і чагарники. Розпустилися бруньки на яблунях. У лісі розквітли анемони та інші первоцвіти. Але все ще холодно. Дме пронизливий вітер.

У Андресена поганий настрій: «Я стомився, мені все набридло, важко не занепасти духом». І це незважаючи на те, що він щойно побував удома, в десятиденний відпустці, — а можливо, саме через це. Перша його відпустка з початку війни. Ледве він повернувся, як довелося знову лягти в госпіталь, цього разу з серйозною інфекцією в горлі та високою температурою. Він поки ще не брав участі у важких боях: в одному листі до родича він майже перепрошує за це, перепрошує, що йому нема про що писати. (Тим часом він послав додому сувеніри, здебільшого осколки снарядів.) Його dokonують не повсякденні жахи військових буднів, а страшна огида. Його служба полягала здебільшого у зміцненні позицій і копанні землі ночами.

Пішов двадцятий місяць відтоді, як він надів форму. Він потихеньку почав зневірюватися у швидкому укладенні миру. Тепер він з гіркотою згадував, як рівно рік тому вважав, що війна незабаром завершиться. Крах колишніх надій звичайно ж частково пояснював його пригнічений стан.

Він був далеко не самотній у своїй зневірі цією війною, якої кінця не видно і яка вимагала дедалі більших витрат. У всіх країнах, які брали участь у війні, була інфляція, бракувало продовольства, а найбільш важко постраждали, поряд з Росією, Німеччина та Австро-Угорщина. У цьому зіграла свою зловісну роль не лише морська блокада союзників^[164]. Постачання було порушене ще й через адміністративну халатність, брак транспорту, через те, що забагато селян і фермерів було призвано до армії. А ті, хто залишилися, часто спокушались продавати свою продукцію на чорному ринку. Там ціни в десятки разів вищі. (Було підраховано, зокрема, що близько половини всіх яєць і запасів свинини йшли просто на чорний ринок.) Якщо додати до цього стрімке зростання цін на звичайнісінькі товари, то результатом буде катастрофа для більшості родин, особливо в містах. Усі негативні показники поповзли вгору: хвороби, недоїдання, дитяча смертність, незадоволення, молодіжна злочинність. І все це в геометричній прогресії.

Андресен зустрів інших солдатів, які повернулися з відпусток, і почув від них дивовижні історії.

Один розповідав про нібито повстання в Бремені, де натовпи жінок били вітрини і штурмували магазини. Мортенсен з Скібелунда зустрів когось із Гамбурга. Той повернувся з відпустки чотирма днями раніше, тому що його дружині нічим було його годувати.

До того ж дехто з невдоволених з незрозумілої причини гнівався на Андресена. Один назвав його ура-патріотом. Сьогодні один солдат із Гамбурга, з «Vorwärts» в руках (центрального друкованого органу соціал-демократів), почав випитувати його, якої позиції у війні дотримують депутати парламенту з Південного Шлезвіга. «Тут багато людей з незалежними поглядами». Навіть на фронті почали відчувати брак продовольства. Украй рідко можна було намазати маслом грубий солдатський хліб. Масло замінили на якийсь позбавлений смаку джем, про який солдати виспівували сатиричні куплети. (Солдатський гумор не забув скласти рядки, де цей джем називали «кремом Гінденбурга» або «пам'ятним маслом кайзера Вільгельма».)

На фронті все спокійно.

Відтоді як я повернувся, минув тиждень, і я жодного разу не чув гарматних пострілів. Усі сили стягнуто до Вердена. Знову говорять про те, що форт захоплено, але взагалі чутки ширяться різні. Що з Румунією? Мені здається, що все спокійно, але, можливо, це затишиє перед бурею.

100

П'ятниця, 6 квітня 1916 року

Флоренс Фармборо описує життя цивільного населення у Чорткові

Вони знову на ворожій території. Чортків, де вони стоять вже місяць, знаходиться в австрійській частині Галичини. Місто

постраждало торік від росіян, які, відступаючи, спалили багато будинків. Населення — це переважно євреї. Флоренс занотує у своєму щоденнику:

Положення євреїв, які живуть в Чорткові, вельми жалюгідне. З ними поводитися зі мстивою ворожістю [росіяни]. Будучи австрійськими громадянами, ці євреї користувалися майже всіма правами і свободами, не відчували того жорстокого гноблення, якого постійно зазнавали російські євреї. Але тепер за нової влади їхні права і свободи порушено, абсолютно зрозуміло, що вони зненавиділи новий порядок.

Коли йде сніг — а цієї зими снігопадів було багато, — по одному євреєві від кожного будинку повинні чистити вулиці, причому під наглядом російських солдатів з нагайками, що вони, не вагаючись, використовували. Просто навпроти будинку, де розквартировані Флоренс і багато інших сестер милосердя, зяяли руїни. Раніше там мешкав один з міських рабинів. Поруч розташована синагога: її варварським чином зруйновано.

Цього ранку до Флоренс прийшла кравчиня-єврейка: вона пошила дівчині сіру бавовняну сукню. Жінка була схвильована. Коли Флоренс запитала, у чому справа, та розповіла, що вчора ввечері в двері постукали троє козаків і вимагали для себе кімнату. (Це право всіх солдатів. Багато хто квартирували в єврейських сім'ях по 20–30 чоловік на будинок. Тіснота була невимовна.) Вона чесно відповіла, що всі кімнати вже переповнені солдатами, але ті троє вдерлися до неї в будинок і почали обшук. Незабаром вони знайшли те, що шукали, — револьвер, причому самі ж його і підкинули. Кравчиня зі своїм чоловіком почали було протестувати. Вони були обурені й насамперед налякані: адже зберігання зброї суворо заборонено, а порушення заборони каралося стратою. Розігравши виставу, козаки потім запропонували забути про те, що трапилося, якщо отримають десять рублів. У кравчині та її чоловіка не залишалося вибору.

Ми нашкребли ці десять рублів і передали суму козакам, а ті гучно, обурено обговорювали схильність євреїв до зради. Розповіді

про подібні кривди звичайні в цьому куточку землі. Схоже, що саме слово «єврей» уже є лайливим для російських солдатів.

Щодо решти, то в останні місяці все було спокійно. Крім дорогих і безрезультатних атак на півночі, біля озера Нароч поблизу Вільни, ніхто так і не бачив російського наступу, про який усі обнадійливо говорили. Почуття розчарування не полишало, і навіть Флоренс почувалася обдуреною у своїх очікуваннях.

Оскільки на фронті запанувало затишшя, не потрібно було дбати про поранених. Замість цього Флоренс та інші надавали допомогу цивільному населенню. Багато хто хворіли на тиф і віспу. Спалахи епідемії посилювалися через скупченість у будинках, унаслідок чого зараза поширювалася миттєво, і через брак їжі. У міських магазинах продавали дурниці, на кшталт корсетів, черевичків на високих підборах, шовкових стрічок і замшевих рукавичок. Але важко було дістати прості й основні товари — масло, дріжджі, яйця. Якщо ж вони і були в продажу, то за нечуваними цінами.

Того року лютувала епідемія тифу, і найважче довелося дітям. Помирали від десятих до двадцятих дітей на день. Флоренс доводилося невпинно працювати. Вона занотовує у щоденнику:

Іноді мені здавалося, що мене жахають не стільки страшні рани, що я бачила за час торішнього відступу у солдатів, скільки вигляд цих дітей, які страждають, їхні маленькі матові обличчя і знесилені тільця.

Цього дня вона доглядала за чотирирічним малюком на ім'я Василь. Він походив з убогої селянської родини. Батька призвали до австро-угорської армії на самому початку війни, і він зник безвісти, а мати заробляла тим, що обпирала російських солдатів. Хлопчик торік заразився віспою, через хворобу і голод він припинив рости. Коли вона підняла його, ручки і ніжки хлопчика теліпалися, мов сірники.

Іншим пацієнтом цього дня була українська дівчинка. Вона сказала, що їй виповнилося вісімнадцять, але виглядала вона значно молодше. Дівчинка приходила ще вчора, похмура, налякана, з приводу шкірного захворювання. Спершу їй обстригли брудне, сколошкане волосся.

Потім дали зелене мило, щоб вона помилася. «Її тіло, укрите болячками, було живою розповіддю про її сумну долю — проституцію». Дівчинка жила з того, що продавала себе солдатам. Сьогодні вона прийшла знову, з привітнішим виглядом, адже зрозуміла, що їй дійсно можуть допомогти.

Флоренс стояла у дверях, коли йшла пацієнтка. Дівчинка обернулася. Флоренс побачила, як вона схилила голову і подякувала лікареві: «Вона заплющила очі, щоб не бризнули сльози. Ще одна жертва війни».

101

Понеділок, 10 квітня 1916 року

Едуард Мослі бачить, як в Ель-Куті різнуть останніх коней

Вони давно вже різали тяглових коней і мулів, але навмисно приберігали верхових коней. Тепер їм нічого не залишається. Ще одна спроба прориву зазнала невдачі. Надійшов наказ, щоб зарізали останніх коней і нагодували голодний гарнізон, який витримує облогу міста.

Мослі нарвав свіжої трави. Потім пішов до місця, де утримувалися коні. Його Дон Жуан упізнав свого господаря і радісно привітав його — так, як він навчив коня. Мослі погодував його травичкою.

А потім почався забій тварин.

Унтер-офіцер стріляє в них. Лунають звуки пострілів. Великі, важкі тіла падають одне за одним. Тече кров. Мослі дивиться на них, помічаючи, як коні, що залишилися, з тремтінням спостерігають за тим, що відбувається, чекаючи своєї черги. Дон Жуан неспокійно тупцює на місці, як і решта, але в цілому поводить тихо. Коли настала його черга, Мослі не знайшов сили витримати це видовище. Він попрохав унтер-офіцера з гвинтівкою цілитися краще і повідомити йому, коли все завершиться. Потім поцілував свого коня і пішов. Він устиг помітити, що кінь повернув голову в його бік і подивився йому вслід.

Пролунав постріл.

Вечеря того вечора складався з серця і нирок Дона Жуана. (Ці частини коня завжди дістаються його господареві; крім того, Мослі отримав також чорний хвіст Дона Жуана.) Він відчував змішані почуття, але вважав, що все зроблено правильно. У своєму щоденнику він занотував: «Я певен, коню сподобалося б, щоб він дістався саме мені й нікому іншому».

102

Вівторок, 25 квітня 1916 року

*Ельфріда Кур стає свідком скандалу на вокзалі
Шнайдемюля*

Ельфріда знову йде на вокзал. Вона шукає свою кращу подругу, Дору Хенш, батьки якої тримають маленький ресторанчик у будівлі вокзалу. Коли Ельфріда прийшла туди, до ресторанчика зазирнули двоє солдатів. Один — зовсім молодий, з витонченими, правильними рисами обличчя, другий — здоровань і абсолютно п'яний. Він гучно вимагав собі ще пива, але кругленький пан Хенш відмовив йому. Тоді п'яний наліг на стійку, щоб самому налити собі кухоль, але пан Хенш схопив його за плечі й відштовхнув. Тут солдат виставив вперед багнет і пішов просто на пана Хенша. Власник ресторанчика з несподіваною швидкістю прослизнув у задні двері. Дора з її мамою закричали. Відвідувачі схопилися і похапали стільці, готові до бійки. Товариш п'яного солдата, який весь цей час сидів за столиком, витягнувши ноги, спокійно сказав: «Ану йди звідси!». Так п'яний і вчинив.

За хвилину повернувся пан Хенш, у супроводі унтер-офіцера і двох патрульних. Унтер-офіцер підійшов до товариша п'яного солдата, який сидів біля столу і спокійно гортав газету, і поцікавився, як звуть втікача І в якому полку він служить. Солдат відмовився говорити. Тоді унтер-офіцер наблизився і сказав щось, чого Ельфріда не змогла розчути. Молодий солдат схопився і закричав. «Ви хам, пане унтер-офіцер! Я не хотів цієї поганої війни, я змушений грати в солдата. Чудово! Якщо ви збираєтеся щось сказати мені, то будьте люб'язні говорити по-військовому. Утім, можете ображати мене скільки вам заманеться, я все одно не скажу імені свого товариша!»

Суперечка триває. Молодий солдат вперто відмовляється назвати ім'я п'яного товариша, і врешті-решт його самого заарештовують. Ельфріда бачить, як його веде патруль, як поблискують багнети на солдатських гвинтівках. Обличчя в арештованою зовсім бліде, у нього навіть губи побіліли. Лець за цими чотирма зачинилися двері, як відвідувачі знову заговорили. Чутно їхні обурені голоси. Ельфріда чує, як гулко стукає серце її подруги Дори.

Тоді Ельфріда зізналася їй, що не може зрозуміти, хто був правий: унтер-офіцер чи солдат, який відмовився видати свого товариша. Почувши ці слова, пан Хенш ображено гаркнув: «Ви лише послухайте! Про що тут говорити! Звісно, правий унтер-офіцер! Обов'язок військових — підкорятися, інакше... інакше це бунт». І пан Хенш боляче ляснув Ельфріду по сідниці й виштовхав зі свого ресторану.

Засмучена, приголомшена, Ельфріда поверталася додому. Власне кажучи, вона розуміла обох: і молодого красивого солдата, який відмовився видати друга, й унтер-офіцера, що виконував свій обов'язок.

Найбільше мені було шкода себе. Я ніяк не можу зрозуміти, де правда, а де брехня на цій війні. Я радію нашим перемогам, але думки про вбитих і поранених не дають мені спокою. Учора я почула, що десь у лісі є потайний шпиталь, в ньому мешкають солдати з понівеченими на фронті обличчями. У них такий жахливий вигляд, що нормальні люди не мають сили навіть поглянути на них. Від цього я впадаю у відчай ^[165].

Цього дня Ельфріді виповнюється чотирнадцять років. Вона почала укладати волосся інакше, на дорослий манер.

Цієї самої ночі була зроблена остання спроба провезти в Ель-Кут продовольство для обложеного британського гарнізону. Судно, обшите листовою сталлю, з вантажем провіанту на борту, зі спеціальною командою, набраною з добровольців, причому неодружених, під покровом темряви йде вгору річкою Тигр, відчайдушно сподіваючись проскочити повз османські позиції та дістатися обложених. Але це судно, «Юльнар», помітили і відкрили по ньому вогонь з усіх боків. Зрештою воно сіло на міліну. Едуард Мослі занотує в щоденнику:

Судно виявилось всього за кілька метрів від турецьких гармат. Офіцери на борту були вбиті, лейтенант Кроулі [sic] ^[166] був захоплений у полон. Корабель відбуксировали на очах у наших солдатів, які були готові розвантажити його біля Форту, на очах нещасної жменьки, яка залишилася від гарнізону, спостерігаючи за подіями з дахів будинків в Ель-Куті. Корабель так і стоїть там. Схоже, це трагічний, але очікуваний кінець ризикованої операції, нашої останньої надії. Їжі залишилося зовсім небагато, на завтра вистачить.

103

Кінець квітня 1916 року

Володимир Літтауер залишається на всю ніч у Двінську

На фронті затишшя. Полк Літтауера знову переведений у резерв: справді, навіщо потрібна кавалерія, коли окопи дедалі глибші, а дротяні загородження щільніші? І знову життя майже повертається в мирне русло, заповнюється нудьгою і марнуванням часу. Літтауер навіть устиг поупадати за юною актрисою, яка приїхала на гастролі до Двінська.

І знову влаштували свято в імпровізованій офіцерській їдальні. Пиячили. Нікого не зупиняло навіть те, що наступного ранку повинен відбутися великий парад перед генералом. Гуляли до третьої години ночі. А коли до шикування залишалися всього кілька годин, усі вирішили, що немає сенсу лягати спати. І веселощі тривали, доки не зійшло сонце.

За чверть шоста всі вже були готові вирушити в дорогу. Останнім на місце прибув командир полку, який усе-таки заснув, напившись, і насилу прокинувся в належний час. Вони поскакали вперед. Із собою везли кухню, навантажену закусками, горілкою і вином.

104

Неділя, 7 травня 1916 року

Крестен Андресен і сонне життя в Монтіньї

Молода весняна зелень. По-весняному тепло. Співають птахи. Марна втрата часу дратує його найбільше. Він сердиться, що дні спливають, що один день схожий на інший, що нічого не відбувається, служба все та сама, накази ті самі, — так нічого і не зроблено. Його лякає, що він став забудькуватим. Марно намагається згадати, чого він так багато вчився колись, — історії, літератури. Ледве дочитавши книгу, він вже не пам'ятає її змісту. Як і раніше, він жадібно ловить найменші чутки про швидке укладення миру, хоча так часто обманювався колись. На фронті затишшя, і він цьому радий.

Цього дня Андресен пише листа додому.

Любі батьки!

Того дня, коли я послав вам минулого листа звідси, я вправі пошкодив собі палець на лівій руці. Міссе, напевно, розповів вам про це. Транспорт, на якому я мав їхати, пішов. Але за тиждень палець уже не болів. Я швидко одужав. Гуляю тепер і насолоджуюся життям і природою. Моя прая дала мені почитати чудовий французький роман. Якщо я втомлююся від читання, то сиджу і малюю. Збираюся надіслати вам декілька своїх малюнків; один я вже надіслав тітці Доротей. Утім, нічого особливого в них немає; просто робити більше нічого, життя тут нестерпно отупляє. Не знаю, чим би зайнятися. Я підозрюю, що такий стан залежить ще й від їжі: ми їмо тут тільки вівсянку, о, ця одвічна вівсянка! І ще солдатський хліб з нескінченним джемом.

105

Четвер, 18 травня 1916 року

Ангус Б'юкенен залишає Мбююні та дізнається децю про мулів

Проливні зливи позаду. Після майже двомісячного очікування, проведеного у вогкості Кіліманджаро, настав час рухатися далі, слідом за ворогом, який утікає. Завоювання Моши завершилося перемогою,

але ворог залишився непереможеним. Б'юкенен, як і багато інших, мимоволі захоплювався німцями, а також їхніми тубільними військами — їхньою дисципліною, спритністю і величезною мужністю. З ними доведеться нелегко. Ворог поведився подібно до партизанів, тоді як британський корпус переміщувався з усією вагою регулярної армії, з її незграбною повільністю.

У другій половині дня головні сили вирушили з Мбуюні. Б'юкенен сьогодні тимчасово командує батальйонним обозом. Він містить в'ючних тварин, мулів, адже тепер знову доведеться крокувати кам'янистою землею. Від сирої, нагрітої сонцем зелені піднімається духмяний пар.

Це був, за його власними словами, «пам'ятний марш». Більшість тварин були новенькими, багато з них ніколи не відчували на своїй спині в'ючного сідла, тому вони виявилися норовливими і впертими. То один, то інший мул виривався з упряжі або скидав із себе незвичну поклажу. Увесь вечір Б'юкенен і солдати кидалися на конях то в початок, то в кінець колони і ловили непокірних мулів. Повсякчас їм доводилося зупинятися, щоб полагодити розірвану упряж або заново осідлати «цю норовливу, полохливу, вперту худобу». Так тривало всю ніч.

Вони зупинилися і отаборилися. Б'юкенен з'ясував, що його чотири мули зникли. Але все одно у них на два мули більше, ніж вони розраховували на початку шляху. У темряві вони впіймали всіх тварин, які бігали поблизу, яких змогли відшукати. З'ясувалося, що частина втікачів належала іншим батальйонам. Але, як завжди, вирішили нічого не доповідати і залишити всіх мулів собі.

106

Вівторок, 23 травня 1916 року

Паоло Монеллі бере участь у відступі з хребта Чима-Ундічі

Їх привезли на передову у вантажівках. Усе відбувалося поспішно. Шофери розповіли їм те, що знали, але знали вони небагато. До них тільки дійшли чутки про те, що відступ триває. З 15 травня австро-угорські війська наступають у горах навколо плато Азіаго. Ворог

одержує значні перемоги, особливо порівняно з марним топтанням італійської армії на річці Ізонцо. І якщо ворога не вдасться зупинити, він займе рівнинну частину країни. А там поруч розташоване узбережжя Венеції. Усього лише тридцять кілометрів до Віченци. Батальйон альпійських стрільців, у якому служить і Паоло Монеллі, ось уже кілька днів перебуває на Монте-Чима. Їх повсякчас обстрілює ворожа артилерія. Що відбувається? І чому?

Монеллі та інші не отримують жодних звісток. Вони намагаються самі зрозуміти, що там насправді відбувається, — вони намагаються витлумачити окремі знаки. Ці знаки невтішні. Своя артилерія стає дедалі слабкішою. Учора ввечері останні гармати зникли з їхнього сектора. Це була батарея легких гірських гармат. Найгірше те, що гуркіт битви, спалахи вибухів і вогонь повільно переміщалися — спершу ближче до них, потім повз них. Одну батальйонну роту вже послали в долину. І цього ранку вони прокинулися на верхівці гори в повній самоті. Хтось сказав, що Чима-Додічі пала. Чима-Додічі? Вони здивовані. Але ця гора знаходиться за ними. «Ми попалися, як щури в мишоловку».

Отримано наказ залишатися на місці до настання темряви. Адже вони — це ар'єргард, а отже, повинні будуть стримувати ворога і дати іншим можливість до відступу. «Що ж буде з нами? І що буде з Італією?» Вони на власні очі спостерігають, як з найближчої до них гори спускаються австро-угорські батальйони. А вони можуть тільки споглядати це, абсолютно безпорадні, адже супротивник знаходиться на відстані пострілу від них, у альпійських стрільців немає важкої зброї. Монеллі та іншим дали спокій. Немов всі про них забули, навіть ворог. Настав ранок, потім — день, і їм не залишалося нічого іншого, тільки чекати. Вони відрізані від решти, ізольовані, «і гіркота очікування відчувалася ще гостріше від того, що сталася катастрофа».

До обіду Монеллі здирається нагору, в печеру, де розташувався штаб батальйону. Біля входу він зустрічає командира батальйону, майора, з червоними від недосипання очима. Майор крутить свою борідку. Він п'яний. «Іди сюди, — наказує він Монеллі та наливає йому вина. — Ти сповідався? Сьогодні ввечері ми будемо оточені». Майор отримав наказ чинити опір. «Ми чинитимемо опір, а потім нас полонять. І ми будемо винними і зневаженими».

Вино подіяло. (Майор називав його «другом, який не зрадить».) Захмелівши, Монеллі сприймає події не так похмуро. За кілька годин настає вечір. Можливо, їм вдасться вислизнути. А якщо ворог нападе до того, то рота зробить все можливе, щоб виграти хоч трохи часу, — «і тоді документи дивізії будуть перевезені в безпечне місце». Але трапляється диво. Їх не атакують.

З настанням темряви вони маленькими групками починають пробиратися вниз з гори, в напрямку лісу.

Холодний дощ. Поблизу горить село. У світлі пожежі спотворюються контури гір і дерев. Їм удається переправитися через річку за півгодини до того, як підривають міст. На протилежному березі вони роблять коротку зупинку, щоб випити води (бляшані кухлі побрязкують, стукаючись об прибережні камені), пожувати сухарів. Перш ніж підійматися на наступний гірський хребет, вони ховають останнього загиблого за цей день. Його звали Джованні Панато. У нього влучив осколок випадково випущеного снаряда. Таке часто відбувається на війні: випадкова причина, випадкова подія. Панато скрикнув, коли його поранило, але намагався йти вперед, поки нарешті не впав замертво.

Упакувавши речі (бляшані кухлі з побрязкуванням покладені в речові мішки), солдати починають ставити запитання. Чому ми відступаємо? Чому ми не приймаємо бій? Монеллі не знає, що відповісти.

Вони знають, що я знаю про те, що відбувається? Людина бореться, марширує, робить зупинку. Вона усього лише номер у цій масі, яка рветься вперед, маневрує на цьому фронті, у горах, серед льодів високих Доломітових Альп. У серці її — глуха злість, болісне відчуття невідання, нерозуміння.

А тим часом у якомусь далекому палаці, устеленому м'якими килимами, сидять ті, кого Монеллі називає «таємничими божествами, що плетуть нитки нашої долі», або, інакше кажучи, «офіцер пише, секретар копіює, ад'ютант виходить, полковник лається».

Це війна. І немов у передчутті смерті, серце іноді завмирає не через те, що боїшся померти, що тебе засліплює кривавий феєрверк

снарядів, що зі свистом падають на землю (Quando si leva che intorno si mira — tutto smarrito della grande angoscia^[167]), — а через те, що ти почувашся маріонеткою в руках невідомого лялькаря. Стирчати в окопах, поки не надійде наказ про зміну варти, раптовий, як гарматний постріл або снігова буря, розмірковуючи про небезпеку; про свою долю, зазначену номером твого взводу або назвою твого окопу, не мати можливості навіть змінити сорочку, коли хочеш, написати листа додому, коли хочеш, бачити, як елементарні життєві потреби підпорядковані правилам, на які ти не можеш вплинути, — все це війна^[168].

У темряві вони продовжують сходити на гору. Грузнуть у глині, змішаній зі снігом. Він бачить ще одне палаюче село. Позад себе чує постріли з гвинтівок і вибухи. Це атакують ар'єргард або, швидше, ар'єргард ар'єргарду — це бідолаха Де Періджіне і його люди.

Їм дедалі важче крокувати. Вони пересуваються погойдуючись, спустошені, мовчки, механічно переставляючи ноги. Незабаром бракує навіть сил нарікати. Монеллі та інші не спали вже кілька ночей, їх долає нестерпна втома, приголомшлива, майже подібна до наркотичного впливу. Охоплені тупим болем під назвою «знемога», вони вже не сприймають навколишнього світу, він утратив для них значення. Їх більш не хвилюють вибухи і палаючі будинки. Їх не турбує, що їх переслідують по п'ятах, що їх можуть атакувати будь-якої миті. Навіть привал уже не може їм допомогти, бо, коли прокидаєшся від короткого, раптово перерваного сну (на голій землі, в снігу), почувашся ще виснаженішим, ще знесиленішим.

Усю ніч вони плентають через ліс, назустріч ріденькому, холодному світанку.

Коли вони дістаються своїх позицій, сонце вже зійшло. Двоє вартових намагаються зупинити їх, вимагаючи сказати пароль. Але змучені люди проклинають їх. За якийсь час вони виявляються поміж солдатів з інших рот, інших батальйонів: натовп людей, возів, неспокійних мулів. «Різкі удари копит об камінь». Мрячить дощик.

Нарешті, нарешті, нарешті відпочинок. Монеллі заповзає в маленьку палатку. І засинає, стиснувши кулаки. Йому сниться, що він продовжує марширувати. Цей марш нескінченний.

Того дня Рене Арно і його батальйон знаходяться в селі Бельваль-ан-Аргонн. Вони навіть чують гуркіт гармат під Верденом. Усі нервують, чекаючи, що їх незабаром відправлять битися. Одна справа — перебувати на фронті, коли там затишшя, — звісно, — це небезпечно, але все ж не настільки: іноді ворог здійснює вилазки, але з ним розправляються здебільшого британці. Інша справа — опинитися на фронті в очікуванні великого наступу. Тепер на них чекають значні втрати.

Ми топталися на місці, обмінювалися чутками і сперечалися. Пам'ятаю батальйонного лікаря Трюше. Він стояв, зігнувшись, розставивши ноги. На обличчі його було написано занепокоєння. Він нервово смикав лівою рукою свою чорну борідку: «Яка ганьба! Слід було б припинити цю бійню! Дозволити загинути тисячам, щоб тільки оборонити всі ці застарілі форти. Як гидко! Ну і генерали у нас!»

107

Вівторок, 30 травня 1916 року

Рене Арно досягає передової на висоті 321 під Верденом

«У воєнний час зустрічається різновид крайнього психічного розладу, коли в голові виникають думки, передбачаючи те, що людина сама ще не зробила або не пережила», — розповідає Рене Арно, —

коли фантазія бере гору над потенційною небезпекою і примножує її в сотні разів. Добре відомо, що страх, зумовлений думкою про небезпеку, сильніше діє на нерви, ніж зустріч із самою цією небезпекою, — так само, як бажання п'янить нас значно більше, ніж його задоволення.

Велика битва триває безперервно з кінця лютого, з того часу як німецька армія почала свій ретельно підготовлений наступ. Арно і його люди звісно розуміли, що рано чи пізно настане їхня черга^[169], що і їм доведеться пройти La Voie Sacrée, священним шляхом. Так названо

єдину дорогу, що можна було використовувати для постачання цієї ділянки фронту і якою в середньому кожні чотирнадцять секунд проходило по вантажівці. Назву придумав найзнаменитіший з націоналістично налаштованих політиків, журналістів і письменників Моріс Баррес. Вона припала всім до смаку. Можливо, тому, що вона «воскрешала в пам'яті Via Dolorosa, Хресний шлях, і уподібнювала солдатів під Верденом, їх страждання і жертви до Хресного шляху Христа на Голгофу»^[170].

Щось подібне відчували ті, хто згідно з наказом рухався до Вердена. Це був шлях жертв війни. Арно чув, як обговорювали дані статистики. Один офіцер, який нещодавно повернувся звідти, висловився відверто: «Все дуже просто. Нас змінили тільки тоді, коли загинуло дві третини особового складу. Звичайна квота».

Арно і решта батальйону провели день у Верденській цитаделі XVII століття, величезній будівлі, що складалася з штабних кабінетів, складів, нескінченних коридорів, підземних казематів, бомбосховищ. Усюди відчутно теплий запах капусти, запліснявілого хліба, дезінфекції, поту і кислого вина. Через крихітні бійниці кам'яних стін, у метр завтовшки, чутно звуки далеких вибухів. Цей шум не припиняється. Німці тут мають утричі більше гармат на метр фронту, ніж під час прориву в Горлиці. Це помітно.

Стоїть жахлива задуха. Арно лежить на солом'яному матраці та розмірковує про квоту. Дві третини. Хто з-поміж його солдатів залишиться на полі бою? Хто з п'ятнадцятьох офіцерів батальйону найближчого тижня не буде вбитий або поранений? З точки зору статистики, троє або четверо. Чи буде він одним з них?

Після обіду їм дано наказ.

Сьогодні вночі 6-й батальйон має змінити батальйон з 301-го полку, який займає висоту 321. Батальйон повинен залишити фортецю о 19:15, щоб о 21:00 бути вже на місці, де дорога на Брас перетинає ущелину П'є-дю-Грав'є. Загони повинні витримувати між собою дистанцію 50 метрів.

Арно розмовляє з солдатами, які напихають свої мішки консервами, сухарями, зброям і боєприпасами. У всіх нерви

напружені. Він намагається заспокоїти людей, але не патріотичними закличками — він знає, що в подібних випадках це не допоможе, — а найпростішими словами: «Ми завжди були щасливою ротою. І ми всі повернемося з-під Вердена назад».

У сутінках вони дефілюють невеликими групами з темної, безпечної фортеці через пустельне, припишкле, зруйноване місто. Біля собору іноді вибухає снаряд. Довгий ланцюг солдатів з важкою поклажею перетинає річку понтонним мостом. Луною віддається стукіт їхніх кроків. Арно дивиться на чорні води річки і розмірковує: «Цікаво, хто ж з нас крокуватиме цим мостом назад?»

Під час привалу до Арно підходить чоловік «зі в'ялим, опухлим обличчям і шахраюватим поглядом», благально простягає йому якісь папери. Він робить останню відчайдушну спробу втекти, стверджує, що він кравець, що ніколи раніше не бував на передовій, що у нього грижа. Папери це підтверджують. Але Арно лише цитькає на нього, засмучений тим, що один з офіцерів батальйону раптово був відряджений в обоз.

Проте йому шкода цього чоловіка, коли той засоромлено віддаляється, схиливши голову, з паперами в руці. Арно думає, що і він, напевно, спробував би зробити те саме, якби не знаки відмінності на рукавах. Коли ж вони незабаром зустрічаються з відділенням, яке повертається назад з цього пекла, — солдати забруднені багнюкою, очі гарячково горять, — то він не може втриматися від заздрості до їхнього командира, молодого лейтенанта: «Хотів би я опинитися зараз на його місці!»

Вони починають здиратися на крутий схил ущелини, що веде до поля битви.

Гуркіт артобстрілу наростає, розрізнені звуки зливаються в одне ціле. Праворуч від них спалахує небо. Це рвуться снаряди над фортом Дуамон, захопленим німцями на четвертий день бою. Тепер тут центральний пункт усіх боїв, і навіть понад те: віха, магніт, міф (для обох сторін), символ, що, як і решта символів, набув значення, що зовсім не відповідає його військовій або тактичній ролі, — якась одержимість, наввипередки створена німецькою та французькою пропагандою, мірило успіху, у той час як військові успіхи ставали все більш абстрактними за природою, а невдачі дедалі конкретнішими і

відчутнішими. З тих пір як наприкінці лютого почався цей бій, на полі бою було підірвано близько двадцяти мільйонів снарядів.

Сутінки згущуються, вони продовжують рухатися вночі, крокуючи безлюдною дорогою. Раптом попереду — спалах, супроводжуваний коротким різким гуркотом. Усі мимоволі відсахнулися. Ось він, перший ворожий снаряд. Часом обстріл припиняється. До них долинає запах плоті, що розкладається. Арно переляканий і втрачає терпіння. Нарешті вони зустрічають своїх провідників.

Ми швидко кинулися вперед, через ущелину, потім угору крутими схилами, звернули праворуч, згодом — ліворуч. Снаряди рвалися обабіч. Ми зістрибнули в хід сполучення, знову вибралися назовні, знову скотилися вниз, потім знову видерлися вгору. Я замикав останню групу і крокував як у сні.

Вони зупиняються просто перед висотою, що знаходиться під обстрілом німецької артилерії. Провідники зникають у ночі. Арно пригнічений. Він не має ані найменшого уявлення про те, де вони, але точно знає, що їм потрібно потрапити на місце до сходу сонця. Якщо вони цього не зроблять, то їх виявлять ворожі коригувальники вогнем і кулеметники, — тоді їм кінець. Він очолює роту. Після чого вони знову рвонули вперед: униз, у невелику балку, поцятковану воронками від снарядів, повз висоту, що безперервно обстрілюють 15-сантиметровими снарядами, так що повітря вибухає від цих вогневих залпів, — просто до порожнього ходу сполучення. Він натикається на двох офіцерів, які дрімають біля запаленої стеаринової свічки в імпровізованому притулку. Вони не знають, де ця висота 321.

Арно продовжує шлях, повертає навмання праворуч.

Я вже відчував наближення прохолоди, що сповіщала про близький світанок. І я підганяв солдатів, з багнетами і фляжками, що погойдувалися на ходу. Лише встигнути б до світанку! Удалині, на тлі ще темного неба, почали проступати обриси гори. Обстріл став інтенсивнішим, як завжди перед світанком. «Швидше! Швидше!»

Ось він, притулок, чийсь тіні навколо. Висота 321^[171]. Він знаходить командира батальйону. Їм дають провідника, і той веде їх останнім відрізком шляху, вгору по схилу, що здається нескінченним. Там, нагорі, їх зустрічає шквал вогню, але вони продовжують рухатися вперед. Нарешті вони бачать капітана, командувача роти, яку вони повинні змінити. Здача справ у сіренькому ранковому світлі відбувається гранично просто. Капітан показує, де німці, а де окопи своїх, і швидко додає: «Це лінія фронту. Добраніч!»

Те, що на картах значилося як окоп, насправді виявилось рівчаком менше метра завглибшки. Солдати вкладаються спати, притулившись одне до одного. Арно відчувається абсолютно виснаженим, як від фізичних зусиль, так і від неймовірного нервового напруження. Він опускається на землю, схиливши голову на коліна. «Я перебуваю на полі битви під Верденом, але навряд чи усвідомлюю цей факт».

Четвер, 8 червня 1916 року

Ангус Б'юкенен у пошуках їжі на річці Пангані

Понад усе в світі він хотів би позбутися усього цього. Найбільше він хотів далі лежати, загорнувшись у теплі вовняні ковдри. Ангус Б'юкенен бачить над собою слабке світло далеких зірок. Незабаром розвидниться. «Ще п'ять хвилин».

«Іди сюди!» Приглушений вигук будить його, він підводиться. Ранок, уже світло. Під кущем сидить другий лейтенант, Джильхем, і зав'язує шнурки на черевиках. Вони переморгуються, чудово розуміючи, у чому річ. Незважаючи на те, що полювання заборонене, як не дозволяється і залишати табір, вони мають намір саме пополювати. Їм набридла ця вічна тушкована страва з позбавлених смаку м'ясних консервів, якою їх годують. До того ж постачання відбувається з перебоями, пайки урізують. Обидва вони голодні. Як тут обійтися без полювання?

Багато хто знаходяться на межі виснаження, в цьому пеклі хвороби переслідують солдатів. Хворих слід спрямовувати назад, на лікування, для цього потрібен транспорт, якого бракує. Крім того, хворих також слід годувати. І хворі, відправившись назад, поїдають багато того, що мало б постачатися в зворотному напрямку, військовим з'єднанням, — а отже, пайки стають ще менші. Таке от замкнене коло. Те, що колись називали полками, тепер зменшилося до розмірів рот на 170–200 чоловік.

Німецькі частини, на які вони полювали у бушах, джунглях і болотах, через ріки і гори, в савані, схоже, менше залежали від клімату і хвороб — і це не дивно. У цих частинах служать чорні, а вони звичні до місцевих умов і, крім того, добре знали місцевість, із завидною легкістю переміщалися нею і вміли діставати собі їжу. Завдяки гарному поведженню та високій платні чорні солдати виявляли надзвичайну лояльність до своїх німецьких панів.

Британці були змушені змінити своє ставлення до африканців, до постачання їх зброєю і залучення до військових дій. Мета операції, у якій брав участь Б'юкенен та інші та яка почалася відразу після сезону

дощів, полягала саме в тому, щоб вичавити німців з Табори — району, де ті набирали собі кращих аскарі. Фон Леттов-Форбек теж виявив себе майстром імпровізації. Звісно, з Німеччини більше не постачали предмети першої необхідності, але він сам налагодив виробництво боєприпасів, навчив солдатів майструвати собі черевики, а ще поповнив свою важку артилерію, піднявши гармати із затонулого крейсера «Кенігсберг», що британський флот загнав у дельту Руфіджі^[172].

Б'юкенен і Джільхем беруть свої армійські гвинтівки і непомітно вибираються з табору, минаючи ряди сплячих солдатів. З собою Б'юкенен бере свого африканського слугу Хамісі. Спершу вони прокладають собі дорогу через щільний сухий буш. Гірш за все колюче низьколісся, але немає нічого жахливішого за колючки, що африканці називають *mgunga*. Це чагарник з неймовірно довгими, гострими численними шипами. Вони намагаються йти якомога обережніше. Б'юкенен говорить: «Я до кінця свого життя пам'ятатиму *мгунга*». Руки і ноги в них усі в кровоточивих подряпинах.

За годину місцевість стає більш відкритою, і вони вже віддаляються на достатню відстань від сплячого табору, щоб там не почули звуку їхніх пострілів. Б'юкенен і Джільхем заряджають гвинтівки. Тихо крадуться вперед. Хамісі трохи відстає і йде за ними на віддалі.

Пройшовши близько кілометра, вони бачать, як просто на них вистрибує антилопа куду, але перш ніж вони встигають вистрілити, граційна тварина зникає в кущах. Б'юкенен свариться. Вони проходять ще кілометрів зо три, але не знаходять нічого, крім слідів імпала та бородавочника, хіба що наполохали зграю цесарок. Час повертатися. Сонце вже сходить на яскраво-синьому небі, і за годину тут буде нестерпна спека. Це ранкове полювання на прудконогих звірів виявляється настільки ж марним, як полювання всієї їхньої дивізії за вивертливими ротами німецьких *Schutztruppen*.

Б'юкенен, Джильхем і Хаміс повертаються іншим шляхом. Схоже, їм пощастило. Спершу вони натикаються на геренука (жирафову газель), вистрілюють обидва і промахуються. Знову густі зарості буша. Б'юкенен не бачить Джильхема і раптово чує постріл, що супроводжується радісними криками. Його товариш підстрелив іншого геренука. Обидва неймовірно щасливі. М'ясо! До того ж оленина!

Б'юкенен з ніжністю дивиться на тварину, що вмирає біля їхніх ніг. Він ніколи раніше не бачив такої краси:

Струнка істота, з дивовижно гнучким тілом, густою блискучою шерстю, світло-шоколадного кольору, чітка горизонтальна лінія відокремлює темну спину від світлішого черева.

Троє чоловіків обробляють тушу. Хамісі несе на собі найбільші шматки, Б'юкенен і Джільхем — те, що слуга вже не в змозі взяти. Боячись бути виявленими, вони дуже обережно повертаються в табір.

Сьогодні вони зможуть наїстися досхочу.

Того самого дня Рене Арно і його солдатів на висоті 321 під Верденом атакувала німецька піхота. Артилерійський вогонь затих. І перед ними замаячили сірі фігури, які крокували поритою снарядами землею.

Гуркіт пострілів і часниковий запах пороху немов сп'янив мене. «Стріляйте в цих свиней! Стріляйте!» Раптом я побачив перед собою здорованя. Він рухався праворуч. Я прицілився — мене охопив азарт, що охоплює стрільця, коли він цілиться в мішень, — натиснув на курок, і поки віддачею вдарило в плече, я помітив, що здоровань зник. Я потім думав, чи влучила в нього моя або чужа куля, чи, можливо, він кинувся на землю, сховавшись від вогню. Як би там не було, він перший німець, якого я начебто «уклав» ^[173] за три з половиною роки війни, причому я і сам в цьому не впевнений.

Атака зрештою була відбита за допомогою ручних гранат.

109

Субота, 10 червня 1916 року

Рене Арно залишає передову на висоті 321 під Верденом

Тієї миті, коли Арно отримує це повідомлення, він втрачає лік часу. Він не пам'ятає, як довго перебуває на цьому широкому плато. (Згодом

він підрахує, що десять діб.) Минуло так багато часу і сталося стільки подій, що Арно вже не сподівався на зміну, зневірившись. Він немов оглух від денного і нічного обстрілу, від двох відбитих атак. Його більше не лякає небезпека, не лякає і вигляд ще одного вбитого.

Ця байдужість, можливо, є найоптимальнішим станом для людини, яка перебуває в самому центрі битви: потрібно діяти за звичкою, інстинктивно, без надій, без страху. Такий тривалий період сильних емоцій, що захльостують, призводить до того, що самі емоції вмирають.

Якоїсь миті він навіть не зрозумів, чому солдати, послані по пайки, повернулися в сутінках з порожніми руками. Вони поспішили повідомити: «Сьогодні вночі ми повертаємося». Усі навколо стрибає з радості. «Повертаємося сьогодні вночі!»

Але залишалося ще дещо. Капітан, який весь цей час пив коньяк, заявив їм, що вони, перш ніж залишити позиції, повинні зібрати тіла вбитих і перенести їх у недобудований задній окоп. Не можна залишати вбитих товаришів тепер, коли їх змінить інша рота. Солдати впиралися, але Арно переконав їх у тому, що завдання слід виконати.

І вони почали свою неприємну роботу при світлі сигнальних ракет, під вибухами снарядів. Складали тіло за тілом на шматок брезенту, що слугував тимчасовими ношами, потім насилу волочили брезент до імпровізованої могили. Незважаючи на те що вбиті були вже «далеко і розклалися», солдати впізнавали кожного з них: ось Берар (як і багато інших, убитий кулеметною чергою біля Ле-Равен-де-Дам; німецький кулемет обстрілював їх позиції без зупинки); Бонер (зв'язковий, він так любив вино); Маф'йо (кухар, переведений у піхотинці в покарання за п'янство); сержант Відаль (з чорною борідкою, сумними очима, убитий кулею в лоб, коли вони позавчора відбивали атаку німців); Маллар (він з Вандеї, чорнявий, із синіми очима, помилково підірвав сам себе ручною гранатою, йому відірвало ногу, і він помер від великої крововтрати); Жо (старий капрал Арно, темноволосий, засмаглий, з м'яким дитячим поглядом і непоказною борідкою); Олів'є (відважний, відданий малюк Олів'є з прямим білявим волоссям); сержант Картельє

(високий, стрункий, його легко впізнати за особливими низькими черевикам, які він носив усупереч статуту) і багато, багато інших^[174].

Стоять спекотні дні. Від трупів, що розкладалися, смердить нестерпно. Запах цей лише наростає в міру того, як ці трупи переносять в інше місце. Раз у раз солдатам доводиться робити перерву, щоб віддихатися, а потім вони знову беруться до роботи.

До другої години ночі все завершено. Арно відчуває «гірке задоволення тим, що все зроблено, як годиться». Він бачить, як повз крокує їх зміна. Важко нав'ючені солдати, які залишають за собою шлейф поту. Лейтенант, який приймає позиції, вередує. Від дротяного загородження залишилися лише перекручені та сплутані спіралі, командний пункт — це заглиблення між двома купами мішків з піском. Арно спершу розлютився від його причіпок: «Ми що, стільки терпіли лише для того, щоб якийсь придурок прийшов і дорікав нас тим, що ми не виконали свій обов'язок?» Але потім він заспокоївся думкою про те, що незадоволений лейтенант незабаром побачить, що це означає — утримувати висоту 321 десять днів і десять ночей.

Людей виводять з передової напрочуд швидко. Утома не відчувається. Ніхто не хоче затримуватися на привалі, аби лише швидше з-під вогню, доки не зійшло сонце. Зворотний шлях пролягає повз форт Фруатерр. Там вони роблять зупинку, щоб зустріти іншу групу, що йде з іншого боку на передову, — дзеркальне відображення їх самих десять днів тому: «їхні шинелі були сліпуче-сині, шкіряні ремені яскраво-жовті, а похідні казанки ще відливали сріблом». На самому ж Арно — заляпана землею шинель, на шиї теліпається бінокль, на ногах — м'яті обмотки, обличчя вкриває десятиденна щетина, на голові розбита каска, — гребінь відстрелений 8 червня в ближньому бою. У багатьох його солдатів немає наплічників і навіть ременів. А у когось відсутня гвинтівка.

Коли Арно і його люди розглядають цих розцяцькованих солдатів — просто в ряди новачків потрапляє і вибухає снаряд. Ніхто з солдатів Арно не звертає на це уваги, і вони продовжують крокувати далі. Ідуть і місять глину по дорозі. На краю рівчака лежать убиті воїни, мертві коні, навіть кинута сіра санітарна машина. Люди поспішають, очі їх гарячково горять, обличчя замурзані брудом. Вони повертаються «боязко, безладно, немов біжать з поля бою». Вони майже не озираються, хіба що іноді, щоб лаючись поглянути через плече на

аеростат спостереження, що висить у передсвітанковому небі над німецькими позиціями: він може будь-якої хвилини викликати на них вогонь. Квота, про яку Арно почув, коли вони ще тільки вирушали до Вердену, схоже, була правдою, причому цифра в цифру: зі ста чоловік у його роті залишилося живими тільки тридцять.

Вони минули те саме роздоріжжя, що і десять днів тому. Арно дивиться, як принишклий Верден освітлюється червоними і білими відблисками при сході сонця, і міркує: «Війна — гарне видовище з точки зору генералів, журналістів та вчених».

Вони переправляються через річку. Небезпека залишається позаду. Роблять привал на узліссі. Арно бачить у руках у сержанта запасу газету. Запитує, про що пишуть. Сержант пирхає: «Звичайна стара писанина». І простягає Арно газету. Той читає її та вигукує: «Це ми! Це ми!» Навколо нього скупчилися солдати, і він голосно зачитує їм військове зведення.

8 червня, 23:00... На правому березі, після потужного артобстрілу, ворог кілька разів намагався штурмувати наші позиції, на захід і схід від хутора Тьомон. Але атаки були відбито завдяки нашому загороджувальному вогню і нашим кулеметам.

9 червня, 15:00... На правому березі німці продовжували атакувати на ділянці фронту в два кілометри, на схід і захід від хутора Тьомон. Їхні атаки на заході провалилися, ворог несе важкі втрати... ^[175]

Один солдат заперечує, що тут замовчують про наші власні втрати, але інші дуже задоволені та стверджують, немов утішаючись: «Це пишуть про нас». Можливо, саме завдяки цим коротким повідомленням про їхні бої вони й вистояли. Можливо, саме ці дії з самого початку мали стати текстом. Можливо, вони вистраждали свої десять днів для того, щоб хтось зміг сказати, що висоту 321 (не настільки важливу з військової точки зору) вдалося утримати.

Так само і оборона Вердена стала для французів символом. І генерали, політики, журналісти і суспільство могли сказати одне одному: «Так, місто утримували, утримують і будуть утримувати далі». Але ніхто не подумав про те, що означає це коротеньке

перехідне дієслово *tenir*, «тримати, утримувати». А воно означає одне для вищих генеральських чинів, друге — для націоналістичної преси в Парижі, третє — для командирів на місцях, четверте — для піхотинців, на кшталт Арно і його тридцятьох солдатів. Трагізм і жорстокість цієї битви — це результат не тільки того, що тут акумулювався руйнівний потенціал воюючих сторін, але й риторичної та семантичної плутанини — заради чого і кого боролися.

У будь-якому разі, тепер найгірші дні цієї битви позаду. За минулий тиждень німці здійснили найбільш масований наступ, починаючи з лютого. І вони здобули значну перемогу. Після запеклих боїв захоплено ще один важливий французький опорний пункт, форт Во. (Відразу після того, як добряче поріділий батальйон Арно вивели з передової, німці відновили свої атаки. Зрештою висоту 321 було зайнято німцями.)

Арно чує свист з вузькоколійки, що кружляє між Верденом і Барле-Дюком. І розуміє, що він упорався.

Я зійшов з ешафота страждань і повернувся до світу та життя. Раніше я уважав, що залишуся таким само, як раніш, відстоявши десять днів поруч лице зі смертю. Але я помилявся. Моя юність минула безповоротно.

Того самого дня Флоренс Фармборо занотовує у своєму щоденнику:

День вдався спекотний і задушливий. Уранці Олександр Олександрович, один з наших транспортних начальників, запропонував прокотитися, щоб поглянути на залишені австрійські окопи. Ми охоче погодилися. Один окоп перевершував інші за розкішшю і затишком. Ми вирішили, що він правив за бункер для офіцера артилерії. Там стояли стільці та стіл, армованими стінами висіли картини і полиці з книгами, — так, там була навіть англійська граматика.

Володимир Літтауер бере участь у нічній косовиці поблизу Двіни

Чи можна ризикувати життям заради оберемка сіна? Так. На війні люди готові ризикувати і не за таку дрібницю.

Російська армія стала значно сильнішою за ці останні півроку, насамперед матеріально^[176]. Збагатилися запаси боєприпасів, протигазів, колючого дроту, пов'язок та іншого. Минув той час, коли солдатам доводилося йти в бій без гвинтівок. Розв'язали й інше болюче питання — брак снарядів для артилерії. Враження складалося сприятливе. Подейкували про те, що незабаром російська армія зуміє перейти в контрнаступ. Адже вона не тільки стала сильнішою. Вона багато чого навчилася. Це помітно з польових укріплень.

Полк Літтауера стоїть на західному березі Двіни, в надійному передмостовому укріпленні поблизу від Іллюкста. Укріплення насправді потужне. Літтауер раніше не бачив нічого подібного.

Окопи глибокі, тут є широкі бліндажі, укриті дахами завтовшки в дев'ять колод, є також багато окопів для спілкування. Спеціальні артилерійські знаряддя розміщено в цих окопах, тим часом як регулярна артилерія стоїть на протилежному березі річки, там же, де й наші коні. Просто позаду нашого сектора стоять тридцять дві польові гармати, за ними — важка артилерія. Тридцять дві гармати можуть відкрити вогонь будь-коли, варто тільки нашому командирові зателефонувати на командний пост артилерії та запросити підтримку. Вони відкриють вогонь через кілька секунд. Якщо цього буде замало, то до них приєднається важка артилерія. Ми ніколи не мали подібної вогневої підтримки.

Літтауер був так захоплений виглядом цієї чудової системи окопів, що в першу ніч навіть не міг заснути. Той відрізок, що повинен буде обороняти його полк, становив 400 метрів завдовжки. Навіть якщо бої на Східному фронті були більш мобільними, ніж на Західному, усе одно тут спостерігалось те саме прагнення до сліпого нарощування сил: дедалі глибші окопи, щільніші дротяні загородження, все більше

гарматних стволів на кілометр фронту, більше солдатів на один квадратний кілометр.

І все ж була істотна відмінність порівняно із Західним фронтом. Тут досі не точилися значні бої. Фронт залишався напрочуд спокійним. Ніхто тут не місив глину, усіяну осколками снарядів — звичайним сміттям війни. Навпаки, лінії окопів тяглися через квітучі зелені луки, ховаючись у високій траві.

Звісно, кавалеристи в першу чергу звернули увагу на цю обставину. Навіщо пропадати такому соковитому корму? За дві попередні ночі вони скосили траву навколо власних укріплень, поспішаючи встигнути в швидкоплинний літній час, поки темно. Усе минуло вдало. Німці їх не виявили. І тепер вони готувалися зібрати сіно найближчої ночі.

Але надійшла звістка про те, що їх полк буде змінений. Причому вже ввечері. Вони засперечалися, що робити з сіном. Кинути його там або залишити іншим? Було вирішено спробувати зібрати його вдень, незважаючи на небезпеку.

Спочатку всі були дуже обережними.

Поля лежали за невеликими гайками. Там можна було згребти сіно, залишаючись непоміченими ворогом. На боці німців усе було тихо. Тоді кавалеристи зовсім посміливішали. Літтауер бачить, як посеред білого дня вони гребуть сіно «просто на очах у німців». Солдати перебігають з місця на місце, збираючи оберемки сіна: усе спокійно. Робота кипить. Сержант кличе віз.

Тут, вочевидь, на німецькій стороні у когось урвався терпець. Спершу вдалині почулися приглушені постріли. Потім загуркотіло зовсім поруч, голосно, оглушливо, і характерні хмарки від шрапнелі розцвіли в літньому небі.

Візник негайно зіскочив із навантаженого сіном воза. Коні рвонули вперед. Літтауер бачив, як вони наближалися до траншеї, летячи на повному скаку. Усе пропало? Ні. Всупереч всім очікуванням, віз перелітає через траншею.

Сіно врятоване.

111

Неділя, 25 червня 1916 року

Едуард Мослі знімає з убитого корковий шолом у Нусайбіні

Марш триває. Ось уже два місяці як оточений в Ель-Куті британський гарнізон капітулював перед османською армією і понад 13 тисяч людей потрапили в полон^[177]. Незважаючи на обіцянки, бранців пограбували, а офіцерів відокремили від інших. І тим часом як офіцери сиділи в плоскодонках і пливли в Багдад, рядові й унтер-офіцери були змушені крокувати пішки, хоча багато з них перебували у тяжкому стані. Незважаючи на те, що найспекотніша пора року щойно почалася, в тіні температура піднімалася вище 50 градусів^[178].

Під час капітуляції Мослі захворів і зліг. Він очікував, коли його переправлять на кораблі в Багдад. Транспортним судном, на борт якого вони зійшли, за іронією долі виявився той самий «Юльнар», що використовували наприкінці квітня для останньої відчайдушної спроби допомогти обложеним. Піднявшись на борт, він побачив скрізь кульові отвори. Під час цієї нескінченної подорожі корабель раз по раз зупинявся, вивантажуючи тіла померлих бранців.

У Багдаді він ледве встиг оговтатися перед наступним етапом. Російські війська стояли майже за двісті кілометрів на північ від міста. Османська влада прагнула якнайшвидше вивезти британських військовополонених, щоб росіяни не звільнили їх під час наступу, що готувався. Спершу полонених переправили потягом в Самарру. Потім вони крокували пішки, під конвоєм, уздовж річки Тигр, дійшли до Мосула, а згодом повернули на захід, через пустелю.

Слідом за колоною полонених офіцерів, у якій ішов і Мослі, тяглися віслюки і верблюди з поклажею. Найбільш змученим полоненим дозволяли їхати верхи. І все ж шлях був жахливим. За ними тягнувся слід — кинуті хворі та вмираючі, здохлі осли, кинуте спорядження. Вони бачили також сліди, залишені тими, хто пройшов попереду них: трупи, спалені палючим сонцем. Їх переслідували озброєні араби, які грабували і вбивали тих, хто відстав. Дошкуляли піщані бурі, спека, мучив голод, але насамперед — спрага. Вони харчувалися фігами, чорним хлібом, пили чай, а в селищах купували родзинки. Як і інші, Мослі втратив лік часу. «Я переживав тільки два стани, — занотовував він у щоденнику, — або ми йшли, або зупинялися». Він слабкий, його лихоманить. Втратив за вагою майже 12 кілограмів, мучиться животом, болять очі^[179].

Вони підійшли до маленького містечка Нусайбін. Там вони зупиняться на ніч або дві, потім продовжать свій шлях у Рас-аль-Айн, де на них чекає потяг. Вони отаборилися під прадавнім римським мостом. Над ними — безхмарне, розпечене небо. Мослі відчув надзвичайну слабкість. Він щойно отямився після важкого сонячного удару. Учора він утратив свій тореє, тропічний корковий шолом, його віднесло піщаною бурею, а рушник, яким він обв'язав голову, не рятував від сонця.

Він почув, що десь у місті є місце збору для хворих військовополонених і що там щойно помер британський лейтенант. Мослі вирішив сходити туди і спробувати дістати собі шолом померлого, адже небіжчикові він уже не потрібен. Він тривалий час блукав «вузькими вуличками, темними кварталами і задвірками». Нарешті знайшов те місце. Пройшовши крізь низький отвір в стіні, завішений килимом, він опинився у внутрішньому дворі.

Уздовж стін, під імпровізованими навісами від сонця, спорудженими з трави і листя, рядами лежать виснажені люди. Багато з них схожі на скелети, на них є лише набедрена пов'язка, а запалі щоки вкриває тижневої давності борода. Це британські солдати з Ель-Кута. З їжі мають тільки чорні сухарі. По воду ходять самі, метрів за двісті від них є водойма. У пилу і піску помітні довгі протяжні сліди, залишені цими бранцями, коли вони насилу доповзають до джерела, щоб напиться, і повертаються назад.

Дехто вже мертві, інші при смерті^[180]. Мослі бачить людину, яку спершу приймає за небіжчика: той лежить з відваленою щелепою, обличчям його повзають мухи. Але він ще живий, і коли ворухнеться, перелякані мухи спішно вилітають з його розкритого рота. Мослі бачив таке колись: рот, з якого вилітають хмари мух за найменшого руху вмираючого. Він називає це «феноменом вулика».

Мослі знаходить померлого лейтенанта. Забирає його корковий шолом. Потім організовує інших офіцерів, і всі вони прямують зі скаргами до коменданта міста. Із собою вони беруть усіх солдатів, які ще можуть рухатися. Улаштовують збір пожертвувань на користь тих, хто не в змозі підвестися. Зрештою було зібрано шістдесят фунтів. Гроші залишені цим нещасним, щоб вони хоча б могли купити собі їжу та ліки.

Мослі повертається до римського мосту і занотовує у своєму щоденнику:

Увечері, коли нещадно пекуче сонце зникало за обрієм, ми ходили туди й сюди п'ятачком між вартовими, курили арабський тютюн, занепокоєно дивилися в бік заходу, бо там, далеко, за обрієм, знаходився Рас-аль-Айн, кінцева залізнична станція. Нам до неї — ще йти і йти, багато днів і ночей. Чи дійдемо?

112

Вівторок, 27 червня 1916 року

Флоренс Фармборо доглядає за пораненими в Бучачі

Сьогодні четвертий тиждень Брусилівського прориву, і продовжують надходити напрочуд хороші новини. Саме та армія, до якої належала і медсанчастина Фармборо, 9-а армія, переможно рухалася вперед: вона змусила втікати свого супротивника, австро-угорців, — ті почали в паніці відступати або, радше, були охоплені панікою відступу^[181]. Флоренс та інші щасливі. Нарешті почали виправдовуватися їх очікування і надії, пов'язані і з новим роком, і з великим наступом. І погода гарна.

Флоренс бачила безліч військовополонених (раніше вони були рідкістю)^[182], бачила вона і ворожі окопи, чудово укріплені, але зруйновані, і проймалася мимовільно повагою до тих, хто їх збудував. Крім того, вона бачила і непривабливі сторони перемоги: переповнені братські могили (ті, хто вижили, сиділи поряд і розкладали купами чоботи, ремені та інше спорядження, зняте з убитих товаришів); переможців, які хиталися (п'яних як чіп від вкраденого або здобутого мародерським шляхом алкоголю).

Її госпіталь розташовувався тепер у Бучачі, мальовничому маленькому містечку на високому березі річки Стрипи. Містечко постраждало від війни, багато містян залишили його, але в ньому повсюди цвіла акація. Медслужба зайняла будинок, що належав раніше австрійцеві, директорів школи, який залишив місто разом зі своїми військами, що відступали. Увійшовши до будинку, Флоренс побачила,

що він уже розграбований. На підлозі валялися книги, картини, геологічні зразки, сухі квіти. Австрійцям, які залишилися в місті, було наказано залишити свої будинки, їх відправляли на схід. Флоренс згадувала, що перед нею повторюються сцени минулого літа, з тією лише різницею, що тепер тікала німецькомовна частина населення. Люди бігли тисячами, різного віку. Вони гнали перед собою свійську худобу, везли навантажені пожитками вози.

Але отримували не лише гарні новини. Платою за них був нескінченний потік поранених, покалічених, що продовжував надходити до польових шпиталів. Рятувати їх намагалася Флоренс Фармборо нарівні з іншими медиками.

Учора ввечері вона асистувала на двох операціях щодо вогнепальних поранень у живіт. Прогноз був вельми невтішним, оскільки важко було уникнути смертельної інфекції, коли з живота вивалювалися кишки. Вона захоплювалася спритністю хірурга, який відрізував розірвані частини кишечника і ретельно зашив здорові тканини. Поранення в живіт уважали важкими, і не тільки тому, що пацієнти часто вмирали від них, але й тому, що ті невпинно просили пити, хоча їм не можна було давати ані краплі через небезпеку виникнення ускладнень^[183]. Коли операції завершилися, Флоренс залишилася в імпровізованій операційній, оскільки дізналася, що зараз надійдуть нові поранені. Вона так і заснула там, сидячи на стільці, а коли прокинулася, годинник показував північ.

Поранені прибули до шостої години ранку. Флоренс доглядала за ними, відлучившись тільки на ранній сніданок. Один з поранених був молодий солдат, зовсім хлопчик, куля влучила йому в ліве передпліччя. Вона витягла кулю з рани: все минуло напрочуд легко, бо куля ввійшла не глибоко, її кінчик стирчав з тіла. Солдат не припиняючи стогнав і скаржився, навіть після того, як рану було промито та перев'язано: «Сестричко^[184], болить!» В іншого було дуже складне поранення. У нього також влучила куля, але вона вдарилася об його лопатку, змінила напрямок, пройшла через правий бік, потім — униз через промежину, в праве стегно, де і залишилася. Третій пацієнт, також зовсім молодий, увесь укритий брудом, пилом і засохлою кров'ю. Вона вмиває йому обличчя:

«Сестричко! — сказав мені пацієнт, намагаючись посміхнутися. — Залиш цей бруд! Адже мені більше нікого навідувати». Спершу я подумала, що він жартує зі мною, і готова була вже відповісти йому в тому самому дусі. Але, побачивши його глибоку рану на голові, я зрозуміла, що він мав на увазі.

Пізніше вона знову побачила одного з тих поранених у живіт, кого прооперували напередодні ввечері. Справи його були поганими. Він так хотів пити, що вона покликала на допомогу санітара, щоб силоміць утримати пацієнта на солом'яному матраці. Поранений почав марити. Кричав, що він зі своїми товаришами знаходиться на березі великої ріки і п'є воду, п'є, п'є, п'є...

113

П'ятниця, 30 червня 1916 року

Крестен Андресен відновлює траншеї на Соммі

Синє небо. Нагріта сонцем, по-літньому запашна трава. Знову потрібно копати землю. Андресен значно більше часу проводить із заступом і лопатою в руках, ніж з гвинтівкою і ручною гранатою. Утім, він на це анітрохи не нарікає. Стояти в дозорі на передовій небезпечно, незручно і втомливо. Особливо тепер, коли британці в десятках кілометрів звідси безперервно поливають німецькі позиції вогнем, і швидше за все це підготовка до великого наступу. Іноді ураганний вогонь проноситься над траншеями Андресена, і тоді їх доводиться відновлювати. Копати білу крейдянну породу дуже важко. Але зрештою виходять відмінні сховища.

Працюють за графіком: вісім годин плюс перерва на обід копаєш, потім вільний. Одна з виритих ним траншей пролягає крізь ліс, де сонячні відблиски грають на зеленому листі, а повалені дерева валяються на землі подібно до в'язанок хмизу, — потім вона тягнеться вздовж струмка і перетинає старий млин. Вони сплять у глибоких підземних сховищах. Там надійно, але тісно. Ліжка такі вузькі, що доводиться лежати на боці. Ще вони діряві, тому про те, щоб зручно

заснути, мріяти не варто. Матраци напхано деревною тирсою, що звалюється в грудки. Та й повітря замало:

Простиш там п'ять-шість годин і відчуваєш, як здавлює груди, ніби у тебе астма. Але все швидко минає, ледь видерешся на світло і ковтнеш свіжого повітря.

Андресен не зовсім здоровий. Йому дошкуляє стара застуда, непокоїть живіт, часто болить голова. Вони спостерігали безліч повітряних боїв у яскраво-синьому літньому небі. Схоже, англійці беруть гору. «Нещодавно тут збили знаменитого льотчика Іммельмана. Я в цей час спав у сховищі. Але ті, хто був нагорі, бачили».

Як зазвичай, він дуже уважно прислухається до всього, що кажуть про мир. Тепер наполегливо повторюють, що війна завершиться 17 серпня. Це четвер.

114

Неділя, 2 липня 1916 року

Ангус Б'юкенен купує курей у Квадіремі

Сьогодні неділя, і як виняток вони відпочивають. Вони отаборилися вже кілька днів тому, в очікуванні того, коли будуть поповнені склади продовольства і боєприпасів. Останнім часом вони страждають від нестачі їжі. Люди знову ходять голодними.

Б'юкенен навіть не виводить своїх солдатів на стрільбища, сьогодні у всіх вихідний. Однак у відпочинку є свої негативні сторони. У цьому задушливому недільному затишші легко занудьгувати за домом. Б'юкенен був би радий дізнатися, як вони там, удома. Новини рідко надходять до них у буш, а листи — і поготів. Вони чекають на пошту цілими тижнями.

День не минув марно. Крім можливості відпочити, Б'юкенен ще й радів тому, що йому вдалося перевірити одну справу. Кілька днів тому він зустрів двох чорних і виміняв у них борошна і тринадцять курок. Натомість він дав їм деякий одяг. Захват із приводу несподіваної прибавки до раціону було неймовірним. Отже, на обід буде курятина.

У ньому раптом прокинувся зоолог. (Власне, він ніколи і не засинав. Ледве з'являлися час і сили, Б'юкенен продовжував збирати рослини, яйця і насамперед птахів. Він каталогізував усі свої знахідки з ретельністю вченого, що межує з любов'ю. Остання його знахідка датована 14 травня і зазначена під номером 163: рибалочка блакитний, самка *Ispidina picta*.) Голову однієї зі здобутих ним курок прикрашав білосніжний чубчик. Він не зміг зарізати цю птицю, тому вирішив поки що залишити її. Вона нестиме яйця і, можливо, стане його домашнім улюбленцем?

115

П'ятниця, 7 липня 1916 року

*Батальйон Рене Арно готується до нової операції під
Верденом*

Звістка надходить у розпал літньої спеки і просто нищить усіх наповал. Їх посилають під Верден «з метою затулити прогалину». Ніхто і не припускав, що туди доведеться повернутися, тим паче що вони зазнають таких важких утрат. З цієї причини, до речі, два полки бригади були об'єднані в один. Арно разом з іншими було доручено відпороти цифру «337» зі своїх нашивок і пришити натомість цифру «293». 337 полк припинив своє існування місяць тому під Верденом.

Арно намагався зробити все можливе, щоб заспокоїти свою роту, але розумів, що марно. Сам він був просто приголомшений. Усі думали лише про одне: «Один раз вдалося, але вдруге — ніколи». Увечері командир полку зібрав їх в одному з маленьких підземних приміщень Верденської цитаделі. Рота отримує наказ відвоювати територію між Тьомоном і Флері, неподалік від того місця, де вони розташовувалися на початку червня. Підполковник виголосив перед своїми офіцерами таку саму натхненну промову, як щойно спробував зробити Арно, переконуючи своїх солдатів, але з тим самим незначним результатом. Арно дивився на напружене обличчя командира полку, бачив, як той грає жовнами, не вірячи власним словам. Однак Арно трохи заспокоївся, дізнавшись, що його батальйон спершу притримають в резерві.

Вийшовши в коридор, він побачив, що до сусіднього приміщення вишикувалася черга з п'яти десятків людей. У кімнаті сидів помічник лікаря батальйону, Байє, кругленький чоловічок з коротко підстриженим волоссям і великими окулярами на носі. Солдати товпляться в черзі, щоб видатися хворими і таким чином уникнути вогню чистилища. Називають усі мислимі й немислимі недуги та болячки: грижа, ревматизм, незагоєні рани. Лікар обливається потом, оточений натовпом, «люди чіпляються за нього, немов потопельники за рятівний пояс». Потім Арно дізнався, що і багато офіцерів батальйону удавали хворих. «Коротше кажучи, повний розвал».

Увечері Арно зустрів лікаря і спробував зробити те саме, хитро продумавши свої дії. Спершу Арно поскаржився на те, що офіцери (один з них — нагороджений високими нагородами) удавали хворих, тоді як він особисто ніколи не робив цього, навіть якщо є на це причини: слабке серце. І він немов ненароком розстебнув гудзики на мундирі та попросив лікаря послухати його. Арно сподівався на те, що лікар щось та почує і пошле його в тил. Той послухав у нього серце і потім невдоволено мовив, що, здається, є шуми. І все. Присоромлений, Арно застебнув мундир: «Цей вияв слабкості згодом не дасть мені змоги судити інших».

З настанням темряви вони знову вирушають із фортеці. Ланцюжки людей з важким вантажем переправляються через річку і йдуть далі, до чорних вершин, у саме пекло вогню. Вони підіймаються першим крутим схилом, і Арно падає на землю: серце калатає і буквально вистрибує з грудей. «Я був абсолютно змучений, більше морально, ніж фізично. Мені здавалося, що я ось-ось знепритомнію, і потай сподівався, що так і станеться». Після довгого маршу через вузький хід сполучення вони дісталися примітивного притулку, дах якого складався з листа гофрованого заліза. Там він заснув.

За два дні, на світанку, почався наступ. Він зазнав невдачі. Втрати були величезні. Загинув і командир полку. Рота Арно не брала участь у самому наступі, тому він вижив.

Рафаель де Ногалес бачить розстріл дезертира під Єрусалимом

Майже щоранку на телеграфних стовпах або інших імпровізованих ешафотах навколо Святого міста погойдуються двоє-трьох повішених. Більшість з них — араби, страчені за дезертирство з османської армії. Люди, які, на відміну від Рафаеля де Ногалеса, не очікували на війну, але вона сама знайшла їх. Вони як представники мовчазної більшості, яка надягла форму (незалежно від її кольору), не хотіли, як де Ногалес, щоб їх захопив вихор війни, її небезпеки або ілюзії. Ці люди були змушені воювати: проти своєї волі, сумніваючись, невдоволено бурмочучи і помовчучи.

Не те щоб де Ногалес дивився на них з презирством. Де в чому він навіть розумів дезертирів. Османська армія постійно потерпала від браку постачання, через корупцію, розкрадання й організоване злочинство. І знову нестача їжі призводила до хвороб, насамперед до тифу. У всьому районі бракувало продовольства. Це торкнулося і численних євреїв, які нещодавно прибули в місто: унаслідок війни вони виявилися відрізаними від допомоги з країн, де вони раніше жили. Отже, тиф переростав у справжню епідемію. Голод і туга за домом спонукали арабів до масового дезертирства^[185].

Епідемія тифу і погане постачання в Палестині призвели до того, що так званий експедиційний корпус Джемаль-паші (складався частково з турецьких з'єднань, частково з німецьких і австро-угорських військ, з безліччю артилерійських знарядь, вантажного транспорту та іншого сучасного озброєння) не зупинявся (як планувалося раніше), щоб відпочити після довгого марш-кидка через Малу Азію, а все йшов і йшов під палючим сонцем до Синаю. Корпус має взяти участь у другій спробі відрізати Суецький канал^[186]. Де Ногалес проводжав захопленим поглядом ці моторизовані колони з новенькими, щойно із заводу, гарматами.

Шибениці були відповіддю османського коменданта на дезертирство, проте вони малоефективні. (Де Ногалес уважав, що офіцер своїми драконівськими методами намагається вилікувати хворобу, у якій сам частково винен. Стало відомо, що комендант брав участь в аферах з продовольством, що і призвело до голоду поміж

солдатів.) Але комендант вирішив, що вже наступного дезертира буде страчено публічно, на очах у його товаришів за єрусалимським гарнізоном.

Засудженим став черговий дезертир-араб, цього разу імам.

Довга процесія тягнеться з Єрусалима, цього нагромадження дахів і куполів. Попереду крокує військовий оркестр. Він грає траурний марш Шопена. Слідом ідуть представники військової та цивільної влади. За ними — засуджений до смерті, на ньому сліпуче-білий тюрбан і каптан з яскраво-червоної тканини. Його супроводжує розстрільна чота. Замикає процесію довга низка — тут майже весь гарнізон Єрусалиму. Поміж них іде Рафаель де Ногалес.

Люди гуртуються навколо низенького пагорба, увінчаного грубим стовпом, укопаним у землю. Поки зачитують вирок, де Ногалес з цікавістю розглядає людину, яка незабаром помре. Схоже, «його мало турбує його подальша доля, і він незворушно курить свою cheroot з тим презирством до смерті, яке відрізняє мусульман». Заслухавши вирок, людина сідає на килимок, схрестивши ноги, просто навпроти іншого імама, свого духівника. Але духовної настанови не виходить, обидва імами незабаром заводять жваву теологічну суперечку, що мало не завершується бійкою.

Засудженого до смерті піднімають з килимка. Міцно прив'язують до стовпа. На очі надягають пов'язку. Весь цей час він продовжує незворушно курити. Звучить команда, розстрільна чота підносить гвинтівки, цілиться. Людина швидким рухом піднімає сигару до рота. Гримить залп, червоним каптаном струмує кров, людина сповзає на землю, «її руку пришито кулею до губів».

117

Четвер, 20 липня 1916 року

Олива Кінг роздає одяг у Салоніках

Стає прохолодно. У коморі стоять дев'ять мішків, у них міститься одяг, спорядження, особисті речі дев'яťох пацієнтів, яких сьогодні мають вивезти на кораблі з Салонік. Їй доручено роздати їм цей одяг, але поки що ніхто не йде. Олива нетерпляче чекає. Вона хоче встигнути скупатися в теплому морі, перш ніж замкнуть ворота табору.

Не витримавши, вона сама йде у відділення, де перебувають пацієнти, і просить їх поквипитися. Нарешті вона роздає кожному по мішку. Один відкриває свій мішок і починає протестувати: це не його речі! Разом з Оливою Кінг вони починають безнадійні пошуки потрібного мішка.

Цього вечора їй не вдасться скупатися.

Замість цього вона сідає дописувати листа батькові. Розповідає йому в листі те, що досі вважалося «страшною таємницею»: вона відрізала свої довге волосся.

Я підстриглася, коли ми прибули на місце (тому не надсилала додому фотографій з тієї пори як я тут). Коротка стрижка — найкраще, що тільки може бути. Вона економить купу часу, з нею зручно, і вигляд завжди доглянутий. Вона виглядає просто чудово. У мене густе волосся, а тепер так чудово, що воно не падає на очі, коли я за кермом. Відрізавши волосся, я запитувала себе, чому не зробила цього раніше.

Східна армія Сарреля все ще стоїть у Салоніках, усупереч грецькому нейтралітету і підтверджуючи той факт, що перемагати можна і малими силами. Перенаселене місто тепер оточене такими ж надійними укріпленнями, як і на Західному фронті^[187]. Інакше кажучи, затишшя. Справжні битви розгортаються тільки в Македонії: британські солдати охрестили ці місця Muckedonia, на честь бруду та сльоти. Там навіть спекотніше, ніж на узбережжі. Поширюються захворювання, особливо малярія і лихоманка денге. Людські втрати незначні.

Олива Кінг мріє завербуватися до сербської армії. Вона так стомилася від дріб'язкових доручень, нескінченного очікування і високоорганізованої бездіяльності в цьому укріпленому анклаві — Салоніках. А крім того, помітила, що сестри милосердя в цілому і їхня нова господиня зокрема ненавидять жінок-добровольців, таких, як вона. Кінг пише, що «з неї досить жіночої дисципліни або, швидше, її відсутності», що вона охочіше працювала б у справжній військовій організації. Але в рівнянні є ще один параметр — привабливий сербський офіцер зв'язку, з яким вона познайомилася. Значна частина

сербської армії, яка залишилася, переправлена в Салоніки з острова Корфу.

Вечори були чудові, якщо тільки не дув сильний вітер, здіймаючи клуби пилу. Вона читала, писала листи. Іноді вони з друзями збирали черепашок і влаштовували черепашачі перегони. Іноді пролазили крізь пруття огорожі та тікали у якусь кав'ярню, поблизу від табору. Там бувало зовсім безлюдно. Вони пили lemon squash^[188] і годинами танцювали під шиплячі звуки патефона. У них були дві платівки з танцювальною музикою: «Dollar Princess» і «La Paloma». Вони ставили їх знову і знову.

Четвер, 27 липня 1916 року

Мішель Корде вечеряє в ресторані «Максим» у Парижі

У Парижі чудове спекотне літо. Кав'ярні заповнені людом. Столики тісняться просто на тротуарі. Щонеділі приміські потяги відвозять своїх численних пасажирів на природу, в пошуках відпочинку. Вулицями ганяють одягнені в біле дівчата на велосипедах. Практично неможливо знайти вільний готельний номер на курортах атлантичного узбережжя.

Мішель Корде сидить зі своїм знайомим у ресторані «Максим», поблизу Єлисейських Полів. Він укотре вражений контрастом, що існують між тим, що він бачив, і тим, що знав. Він укотре подумав, якою далекою може здатися війна. Ресторан славився своєю кухнею і фешенебельними інтер'єрами в стилі ар-нуво, що перетворювало його на культовий заклад, притулок, де можна сховатися від реальності, на живе нагадування про колишні щасливі дні, на обіцянку майбутнього. Так, війна була далеко, і все ж вона тут, незважаючи на те, що відкрито демонструється все, що зазвичай приховувалося, — а зокрема алкоголь і секс, — чи, може, варто назвати їх пиятикою і розпустою.

У ресторані багато людей у формі, різних родів військ, різної національності. Миготять відомі обличчя: драматург Жорж Фейдо і професор, художник-баталіст Франсуа Фламенг, акварелі якого можна побачити практично в кожному номері популярного видання «Іллюстрасьон». (Фламенг належав до тих цивільних, які, заздрячи привабливості військових, замовили собі власний костюм у військовому стилі. Цього вечора на ньому були кепі та куртка кольору хакі, гольфи, а груди прикрашав ряд пряжок.) У ресторані також були жінки, майже всі — повії високого польоту.

Цього вечора відвідувачі ресторану в неймовірних кількостях пили алкоголь. У кількох льотчиків це називалося «вечеря з шампанського». Вони нічого не їли. Пиячили страшенно. Публіка тільки схвально реготала, дивлячись на те, що до війни неодмінно привернуло б докірливі погляди чи викликало б різкі зауваження. Корде бачить британських офіцерів, упитих настільки, що один з них не тримається

на ногах. Він намагається надіти кашкет, але весь час промахується повз власної голови, звеселяючи цим оточуючих. Двоє п'яних офіцерів стоять біля свого столика і грубо лаються. Їхня лайка відлунює розкішною залою. Ніхто навіть не ворухнеться.

Сутенерство процвітає майже відкрито. Забажавши зняти повію, клієнт може просто звернутися до директора ресторану. Корде сам чув, як той миттєво відповів: «Сьогодні ввечері — до ваших послуг». Після чого назвав ціну, адресу, номер квартири, куди повернути — праворуч або ліворуч, а також те, що називають «вимогами гігієни».

Навіть у Франції, де і так існувала ціла мережа легальних борделів, через війну проституція набула небувалого розмаху. Війна підвищувала попит на подібні послуги, і влада, на догоду військовим, почасти дивилися на торгівлю живим товаром крізь пальці. Натовпи солдатів щодня прибували у свою відпустку в Париж. З усіх кінців країни сюди ж з'їжджалися повії. Кількість арештів за нелегальне заняття проституцією збільшилася на 40 відсотків.

Значно зросла і кількість венеричних захворювань, зокрема сифілісу. (Одним з тих, хто до кінця війни стане жертвою цієї хвороби, став іменитий гість цього вечора, Жорж Фрейд.) У багатьох арміях солдатам перед відпусткою роздавали презервативи^[189]. Не те щоб це дуже вже допомагало. 22 відсотки канадських солдатів у Франції за 1915 рік заразилися венеричними хворобами. А з-поміж солдатів союзницьких армій, які прибудуть до французької столиці влітку наступного, 1917 року, заразяться 20 відсотків. І не те щоб усі без винятку боялися заразитися. Іноді хворі повії заробляли більше, ніж здорові, обслуговуючи солдатів, які хотіли заразитися, щоб таким чином ухилитися від відправлення на фронт. Ця обставина найбільш гротескно виявлялася в торгівлі гонорейним гноєм: солдати купували гній і змащували ним свої статеві органи, сподіваючись захворіти й опинитися в госпіталі^[190]. Найбільш зневірені втирали його в очі. Це часто призводило до цілковитої сліпоти.

Повії також не залишалися осторонь у цей воєнний час. Деякі борделі начебто приймали бездомних біженців. Корде було відомо, що всі високооплачувані повії, які сиділи цього вечора в ресторані «Максим», мали так званих хрещеників. З патріотичних міркувань ці жінки «всиновлювали» собі по солдату. Це означало, що той приїжджав до неї в свою відпустку, а вона безкоштовно спала з ним.

Бурхлива п'ятка в ресторані триває. Ляскають пробки від шампанського. Люди регочуть, кричать. Лунає дзвін келихів. Бездоганно вбраний офіцер гарчить: «Геть цивільних!»

Того самого дня Флоренс Фармборо занотує у своєму щоденнику про молодого пораненого офіцера, який змагався зі смертю:

Ми довго терпіли жахливий запах гниття, що зазвичай супроводжує цей тип гангрену [від якої страждав офіцер], розуміючи, що справа наближається до кінця. Він став спокійнішим, перш ніж до нього прийшла Смерть, щоб позбавити його мук. Йому здавалося, що він удома, серед рідних. Раптом він схопив мене за руку і вигукнув: «Я знав, що ти прийдеш! Олено, голубонько, я знав, що ти прийдеш!» Я здогадалася, що він у гарячковому маренні вважав мене за свою кохану. Тоді я нахилилася і поцілувала його запалене, мокре обличчя. Він заспокоївся. Він перебував у тихому, мирному стані, коли Смерть прийшла за ним.

119

Початок серпня 1916 року

Павел фон Геріх бачить, як падають бомби на Рожичце

Щоранку — одна і та сама пісня. А сьогодні, схоже, чудовий, сонячний літній день. Близько шостої години ранку, Павел фон Геріх бачить на горизонті дрібні цятки. Їх дедалі більше. І незабаром можна розчути звуки, щось на кшталт «дивного дзижчання». Час ховатися у сховище.

Павел фон Геріх знову на службі. Він відпочивав півроку, і в Петрограді, і вдома. Далися взнаки старі рани. Торік він був поранений шість разів. Жодне з поранень не становило загрози для його життя, але така кількість ран свідчила, як важко йому доводилося, у скількох боях він брав участь. Він страждає від головного болю після двох черепних поранень, як і раніше дошкуляє праве коліно, у яке майже рік тому влучила російська картеч. Над його правим оком помітний довгий, потворний шрам.

Він любить демонструвати свою самовпевненість, незворушність і стоїцизм. Але очевидно, що він зазнав значних потрясінь, що потребував тривалих періодів відпочинку. Чисто технічно йому поставили діагноз «шок від вибуху»: фон Геріх безліч разів опинявся так близько від вибухів снарядів, що його відкидало вибуховою хвилею, а одного разу у вересні він навіть знепритомнів. Сам він не вважав, що «одужав». Йому було доручено спокійне, але відповідальне завдання. Відтепер він був начальником навчального батальйону полку, де готували новачків, перш ніж їх відправляли на фронт.

Гвардійський корпус знаходиться на південній ділянці фронту як підкріплення для несподівано успішного прориву Брусилова. Фон Геріх не зізнавався в цьому, але все одно радів, що цього разу він перебуває не на передовій. Кілька днів тому його корпус брав участь у штурмі ретельно укріплених, неприступних австро-угорських позицій. Цей штурм був удалим, проте дісталася перемога ціною катастрофічних втрат. Полк втратив близько 1500 чоловік, а ще за кілька днів усе одно відступив назад від зайнятих окопів. «Таким чином, усі жертви виявлялися марними», — гірко зауважує він.

Дзижчання дедалі посилюється. Свист свідчить про те, що ворожі літаки зовсім близько. Фон Геріх входить у хату, де зупинився на постій. Минає зо дві хвилини. До нього долинає перший оглушливий вибух бомби. А потім усе починається вже серйозно: вступають у бій польові гармати, відіграючи роль імпровізованих зеніток, строчать кулемети, і їх тріск із землі змішується з кулеметними чергами з борту аероплана. Луною віддаються нові вибухи бомб.

Фон Геріх особливо не турбується. Німецькі аероплани полюють не за ними, їхня мета — склади і штаби в маленькому містечку Рожище, за кілька кілометрів звідси. Командувач армії так тривожився, що наказав натягнути сітку над дахом свого будинку, сподіваючись, що вона утримає бомби, що падатимуть згори. Але фон Геріх найбільше боявся, що в нього влучить який-небудь випадковий артилерійський снаряд. (Російські зенітки вели вогонь інтенсивний і безладний, а результати були майже непомітними.) Слід було побоюватися свого обстрілу, а не німецьких бомб.

Гуркіт поступово вщухає. Дзижчання, немов від швейних машинок, зникає вдалині. Він чує крики. Виявляється, двоє солдатів, зовсім хлопчаків, з-поміж новеньких, не змогли втриматися і з

цікавості спостерігали зі свого притулку за бомбардуванням, «один стоячи на спині іншого». Картечна граната своєї артилерії влучила просто в них^[191]. Зрештою один отримав поранення в живіт, інший — у шию.

Аероплани прилітають удень. Іноді ночами з'являються окремі чепеліни: похмурі, довгасті, повільні. Їх важко розрізнити у височині. Особливої загрози вони не становлять, але доводиться вдаватися до світломаскування. На фон Геріха воно справляє гнітюче враження.

Коли бачиш усі ці чорні ряди будинків, без єдиного вогника, чорні шпиль і куполи церков, то виникає відчуття чогось похмурого, нереального, безживного, що дає волю фантазії. Немов ми опинилися у Середньовіччі, коли о певній годині замикалися всі двері та гасилося світло. Вулиці ставали похмурими і темними, ніби під владою якоїсь чаклунської сили. Страхітливі привиди блукали навколо, грюкаючи в замкнені двері та завішені вікна, крізь які не проникав жоден промінь світла.

120

Неділя, 6 серпня 1916 року

Ельфріда Кур грає на піаніно на званому вечорі у Шнайдемюлі

Дивний це час: туманний і тривожний, небезпечний і привабливий, болісний і щасливий. Світ змінювався, і вона разом з ним, через те, що відбувалося, і незалежно від нього. Одне коліщатко крутилося всередині іншого колеса, іноді в протилежному напрямку, але становлячи одне ціле.

Колись багато хто тішився з приводу війни, убачаючи в ній обіцянку і можливість: обіцянку втілити все краще, що є в людині й культурі, і можливість впоратися з тими заворушеннями та руйнівними тенденціями, що спостерігалися в передвоєнній Європі^[192]. Але тепер війна, дивним і парадоксальним чином змінюючи те, що хотіли зберегти, саме сприяла тому, чому потрібно було перешкодити, і руйнувала те, що так прагнули захистити. І насправді тенденції, що

тривалий час позначалися як «загрозливий розпад», у супереч таким перспективним очікуванням 1914 року, ставали тільки більш очевидними. Багато хто засуджували свободу відносин між статями, аморальність поведінки. Дехто звинувачував себе в тому, що жінки, такі як мати і бабуса Ельфріди, змушені (або отримали дозвіл) виконувати чоловічу роботу. Натомість чоловіки тепер одягли військову форму. Зрозуміло, усе це мало своє значення у воєнні роки і тому особливо не обговорювалося. Були й такі, хто стверджував, що ця «мужоподібність» жінок у майбутньому матиме фатальні наслідки^[193]. Інші нарікали, що тривала відсутність чоловіків, які перебували на фронті, загострить сексуальний голод, а це спровокує явища, що суворо заборонялися або рішуче відкидалися: онанізм, гомосексуалізм, позашлюбні зв'язки^[194]. (Проституція та венеричні хвороби процвітали як у Франції, так і в Німеччині.) Дехто були незадоволені тим, що постійні переміщення військових всією країною подекуди створювали раптовий надлишок молодих, сексуально активних людей. Дедалі менше чоловіків могли вглядіти за своїми дружинами. З районів, де розташовувалися гарнізони, надходили повідомлення про зростання кількості позашлюбних вагітностей і підпільних абортів. Шнайдемюль не був винятком. У місті розташовувався піхотний полк і відомий завод із виробництва бойових літаків «Albatros»^[195], на якому навчалися безліч молодих пілотів^[196].

Дотепер Ельфріда спостерігала за цими подіями осторонь, — з цікавістю, ніяково, вичікувально. З їхньої школи виключили тринадцятилітню дівчинку, яка завагітніла від якогось солдата. А мати Ельфріди, приїхавши відвідати свою дочку, з подивом зауважила, «що у вас так вишукано, просто як на Кюрфюрстендам у Берліні». Ельфріда знала причину.

Це було пов'язано з офіцерами 134-го резервного батальйону та 1-ї й 2-ї резервних авіаційних ескадрилій. Це заради них жінки та дівчата міста годинами чепурилися перед дзеркалом.

Старші дівчата частенько фліртували із солдатами. Жінки також робили це «зі співчуття», адже ці солдати «незабаром попрямують на фронт, де їх можуть убити або поранити». Зрозуміло, що близька

присутність смерті, її грізна сила розхитували перш непорушні засади^[197]. Сама Ельфріда не поводитися так, але помітила, як по-новому розмовляють з нею солдати. Їй здавалося, що це від того, що вона носить красиву спідницю і дорослу зачіску.

Старша сестра її однокласника зазвичай улаштовувала вечори для молодих льотчиків. Їх запрошували на каву з печивом. Поки Ельфріда сиділа за піаніно, гості розподілялися на парочки і часом крадькома цілувалися. Для Ельфріди все це було лише принадною грою. Іноді вона удавала «лейтенанта фон Йелленіка», героя їхніх дитячих ігор у війну. Вона (він) нібито перебувала в офіцерській їдальні і музикувала для своїх друзів, «майже як у романі Толстого».

Завітавши цього вечора на гостину, вона зустрічає на сходах юного білявого, блакитноокого льотчика.

Він зупинився, привітався зі мною і запитав, чи не є я «однією із запрошених»^[198]. Я заперечила. Я просто граю на піаніно. Посміхнувшись, він вимовив: «Розумію. Дуже шкода!» — «Чому шкода?» — запитала я. Але він тільки засміявся і зник у кімнаті.

121

Вівторок, 8 серпня 1916 року

Крестен Андресен зникає на Соммі

Сонце сховалося, усе затягло туманом. Лінія фронту незмінна з середини липня, але бої тривають. Ландшафт дивним чином утратив свої кольори. Вони всі, навіть зелений колір, давно зникли, гарматний вогонь змішав їх у суцільну чорно-коричнево-сіру пляму^[199]. Обабіч від лінії фронту щільними рядами стоять гармати, майже стикаючись колесами, і цілодобово гатять не змовкаючи. Сьогодні британська піхота атакує село Гіймон. Хоча від цього так званого села за тижні обстрілу залишилися лише купи каміння і сміття. На картах британського штабу воно взагалі позначене не як село, а як важлива позиція, що необхідно зайняти, утім, не заради того, щоб прорвати оборону німців, а заради простору для маневру. (Британський наступ почався і з інших причин. Цього дня англійський король мав намір

відвідати свої війська у Франції. Англійський головнокомандувач Хейг мав намір вшанувати Його Королівську Величність маленькою перемогою) [200].

Британський наступ ретельно підготований. Вириті нові траншеї, що йдуть від лісу під Троном, так щоб піхота змогла почати наступ якомога ближче до німецьких позицій. Першою атакуватиме досвідчена і загартована в боях 55-та дивізія. Артобстріл, що готується, буде тривалим і потужним.

Крестен Андресен був одним з німецьких солдатів, які мають відбивати наступ супротивника.

Його полк як підкріплення був посланий у найвразливіше місце на Соммі. Поруч з Гіймоном знаходився Лонгеваль, далі — ліс під Девілем, далі — Мартенпюїш, Позьєр, Тьєпваль, Бокур, Бомон-Амель — місця, відомі з фронтових зведень минулого місяця, оповиті похмурою, страхітливою аурою трупного запаху і втрачених надій. Два дні тому Крестен Андресен написав своїм батькам:

Сподіваюся, я зробив свою справу, принаймні на сьогодні. Що чекає на мене в майбутньому — не знаю. Навіть якщо нас перекинуть куди-небудь на край світу, навряд чи те місце виявиться гірше, ніж тут.

Втрати були великі, зокрема і серед його друзів-данців. Багато з них загинули від артилерійського вогню.

Петер Естергор, мій хороший, добрий друг! Незбагненно, що він загинув. Навіщо потрібна ця жертва? У Расмуса Ніссена важке поранення ніг. Ханс Скау поранений у груди, йому відірвало обидві ноги. Поранений Йенс Крістенсен з Лундьяорсмарка. Важко поранений Юханнес Хансен з Лінтрупта. Поранений Йоряен Леняер з Смедебю. Асмус Іессен з Орслева. Більше нікого не залишилося, усі загинули: Іскув, Лаурсен, Ньорреяор, Карл Хансен, — я залишився сам.

Ураганний вогонь був страшеним. Над ними свистіли снаряди всіх калібрів, навіть найважчі: 18, 28 і 38 см. Коли розривався

останній, гуркіт стояв такий, ніби, як зазначав Андресен, «гарчить чудовисько з казок». Раптово все завмирає, тьмяніє. Потім через кілька секунд пил і дим яскраво спалахують, так що видно все навколо, і лунає виття нового снаряда. Одного разу вони потрапили під обстріл у траншеї, де не було укриття^[201]. Йому разом з іншими солдатами нічого не залишалось, як утиснутися спиною в земляну стіну, пригнувши голову в сталевій касці до колін, і виставити вперед свій наплічник, у жалюгідній спробі прикрити груди і живіт. В одному з останніх листів додому він написав: «На початку війни, незважаючи на всі її жахи, ще відчувалася якась поезія. Тепер від неї не залишилося й сліду».

Тепер Крестен Андресен знаходиться на передовій. Він шукає хоч якісь позитивні сторони свого становища. Йому здається, що знаходить, принаймні, одну. У розмові з данцем з іншої роти зо два дні тому він сказав, що «тепер нас легко буде полонити». Імовірно, на це він і сподівався, коли завіє ураганний вогонь і британські солдати з 55-ї дивізії піднімуться зі своїх окопів усього за якихось сто метрів від них.

Штурм цього місця, що англійські солдати називають «Джиллімонг», нагадує своєю неповороткістю багато інших англійських наступів на Соммі.

Зрозуміло, британська артилерія відкриває так званий ураганний вогонь. У теорії це повинно означати, що піхота просувається вперед позаду вогневої завіси, що має тримати німців у сховищах до останньої хвилини. Однак на практиці артилеристи зазвичай дотримують свого розкладу. Отже, вогонь переносять вперед на кілька метрів у зазначений час, незалежно від того, встигають за ним британські піхотинці чи ні^[202]. Артилерійські залпи незабаром затихли вдалині, залишивши за собою лінії наступаючої піхоти, які виявилися під німецьким загороджувальним вогнем^[203], — і під вогнем одне одного! У диму та метушні два британських батальйони почали битися одне з одним. А ті, хто пробивався вперед, незабаром потрапляв під перехресний вогонь німецьких кулеметів, що сховалися в засідці біля села.

Тим часом кілька розрізнених груп усе ж досягли німецьких окопів на околиці того, що колись було Гіймоном. Точився безладний ближній бій.

У середині дня 8 серпня Крестен Андресен усе ще живий.

У другій половині дня німецькі частини почали контрнаступати. Вони добре орієнтувалися на місцевості, незабаром відвоювали у британців свої окопи, здобувши перемогу (10 офіцерів і 374 солдати британської піхоти були полонені). В одному окопі вони знайшли пораненого солдата з роти Андресена. Коли його поранило, він сховався у сховище, бо чув, що британці добивають поранених. Однак він бачив на власні очі, як британці вели полонених німців до своїх окопів.

Коли 1-ша рота вишикувалася, з'ясувалося, що 29 солдатів немає ані серед живих, ані серед убитих. Одним зі зниклих був Крестен Андресен.

Він ніколи більше не озветься.

Його доля невідома^[204].

122

Неділя, 13 серпня 1916 року

Флоренс Фармборо оглядає поле бою на Дністрі

Приголомшливо чудовий краєвид. Обабіч тягнуться довгі, звивисті пагорби, укриті лісом: просто перед ними — хвиляста долина, облямована вдалині високими крутими вершинами Карпат. Коли колона наблизилася до місця, що ще вчора служило полем бою, ідилічна картина потьмяніла. Вони проходили повз залишені батареї, крізь села, зруйновані снарядами, зриті окопами, так що залишилися лише купи каміння і дощок; проїжджали повз чорні воронки від снарядів. Розміри їх залежали від калібру: звичайний снаряд польової артилерії на 7–8 см залишає воронку близько метра, а важкі снаряди на 42 см утворюють воронку в дванадцять разів більшу.

На пагорбі вони зупиняються. Учора тут знаходилося найкраще укріплення з усіх австро-угорських позицій. Сьогодні це всього лише місиво з уривків колючого дроту і напівобвалених окопів. У них лежать трупи ворогів. Вони ще свіжі, літня спека ще не почала процес розкладання, тому і вбиті справляли враження живих людей. В одному з окопів вона побачила три тіла. Тільки неприродно вивернуті кінцівки переконали її в тому, що люди дійсно мертві. В іншому місці вона

бачить ворожого солдата, простягнутого на землі. Обличчя його нерухоме, шкіра ніби у живого. Флоренс думає, як і багато інших, споглядаючи цю не надто трагічну смерть: «Він немов заснув».

Вони здираються на свої вози, і подорож триває. Незабаром їм стають зрозумілішими масштаби битви, що вчора завершилася переможним проривом. Поле бою з єдиного перетворюється на множинні поля. Вони досягають місць, де росіяни також не встигли прибрати своїх загиблих:

Усюди лежали трупи в дивних, неприродних позах, там, де впали: скоцюрбившись, зігнувшись навпіл, витягнувшись, ниць, обличчям у землю. Австрійці та росіяни лежали поруч один з одним. Ці подерті тіла просочили землю своєю кров'ю. Там лежить австрійський солдат без ноги, його обличчя почорніло і розпухло, в іншого обличчя вкрите ранами, на нього страшно дивитися, ось російський солдат, підігнувши ноги, повис на колючому дроті. У зяючих ранах рояться мухи і ще щось, схоже на черв'яків. Я була рада, що зі мною були Анна і Катерина. Вони, як і я, мовчали. Їх глибоко вразило побачене. Адже ці «купи» нещодавно були людськими істотами: чоловіками, молодими, сильними, повними життя. Тепер вони лежать тут, тихі, позбавлені життя, незграбні тіла, колись жива плоть і кров. Яке крихке й беззахисне людське життя!

Ці скалічені, понівечені тіла були, звісно, самі по собі реальністю, але також ілюстрували те, що робить війна з уявленнями і надіями людей, — та й з усім їхнім минулим життям. Війна почалася не в останню чергу як спроба зберегти Європу точно такою, як була, відновити status quo, а насправді перетворила весь континент на щось таке, чого люди й уявити не могли в найстрашнішому сні. Знову підтвердилася стара істина, що війна рано чи пізно стає неконтрольованою, контрпродуктивною, тому що люди і суспільство у своїй сліпій жадобі перемоги готові пожертвувати заради неї всім. Істина ця стала ще очевиднішою тепер, коли можновладці ненавмисно, незаплановано звільнили абсолютно некеровані сили: крайній націоналізм, соціальну революцію, релігійну ворожнечу. (Уже не

кажучи про гротескні борги, що підривали економіку всіх воюючих держав.) Вражена побаченням, Фармборо шукає прихистку у своїй вірі: «Слід вірити і покладатися на милість Божу, інакше ці страшні видіння доведуть до божевілля; інакше сповнене відчаю серце здригнеться».

Вони зупиняються, отаборюються, але й тут їх як і раніше оточують мертві тіла. Почалося розкладання. У повітрі дедалі більш відчутний солодкуватий трупний запах, чути дзижчання жирних мух. Чоловіки не звертають уваги на тіла або вдають, що не звертають уваги, вони вважають це лише питанням гігієни. Але Флоренс та інші сестри милосердя почуваються жахливо, особливо коли настає час обідати. Просто за її наметом лежить убитий, наполовину засипаний землею від вибуху. Видніє його голова. Одна медсестра йде туди і вкриває обличчя вбитого шматком тканини. Потім Флоренс наважується і дістає свій фотоапарат, щоб зафіксувати численних убитих австрійських солдатів. Ледве зробивши два знімки, вона відчуває, як її охоплює сором. За яким правом вона фотографує ці неживі тіла? Ні, хіба вона не бачила убитих? Хіба вона нещодавно не цікавилася Смертю?

День тривав під знаком смерті.

Пізніше, очікуючи доручень або наказу про виступ, вона пересилює себе і знову йде поглянути на полеглих. Вона проходить повз село, зруйноване артилерійським вогнем росіян («Хай допоможе Бог його жителям!»), повз смердючу братську могилу і дістається логічного завершення ланцюжка подій — маленького і доглянутого військового кладовища, якому щонайбільше один рік. Вона знала раніше, що австро-угорська армія дуже серйозно ставиться до місць поховань і з пошаною віддає землі навіть полеглих ворогів. Невеликий майданчик ретельно обгороджений. Доріжка веде до прикрашених різьбленням воріт із дерев'яним хрестом нагорі та написом німецькою: «Тут спочивають герої, полегли за свою батьківщину». Герої різних національностей, поряд з австро-угорськими солдатами лежать і росіяни, і німці. Полеглий герой єврейського походження спочиває не під хрестом, а під зіркою Давида.

За вечерею надходять обнадійливі новини. Зрозуміло, їм було відомо, що військові операції на півночі затягнулися. Вони на власні очі бачили, що тут, на півдні, масштабний наступ триває. Вони дізналися, що після нового прориву австро-угорська армія відступає

настільки поспішно, що з нею фактично втрачено зв'язок. Схоже, ворог опинився на межі повного колапсу. І вони зраділи. Без Австро-Угорщини Німеччині буде важко продовжувати війну. Тоді італійська армія зможе безперешкодно окупувати землі двоєдиної монархії^[205].

Флоренс також почула іншу новину, що особливо потішила її. Однією з держав, що вступили у війну, була Персія. Це сталося рік тому, коли до країни ввійшли британські та російські війська^[206]. З тих пір там точилися бої. Сьогодні ввечері Флоренс дізналася, що людиною, яка зробила найбільший внесок у відновлення, так би мовити, порядку в Персії, був бригадний генерал сер Персі Сайкс^[207]. Будучи британської підданою, Флоренс не могла не пишатися своєю країною.

Таким чином, день завершився вдало. Сонце зайшло за обрій, а нічний вітерець доносив до наметів дедалі більш різкий запах гниючої плоті тисяч полеглих героїв.

Того самого дня Ангус Б'юкенен знаходився біля річки, де його колона переслідувала відступаючого ворога, який підривав за собою всі мости. Він пише:

Ми спустилися в заболочену низовину, повітря тут нездорове, сире, повнісінько мошви. Решту дня і два наступних ми працювали як старанні мурашки, будуючи великий пальовий міст з колод, з одного високого берега річки на інший. Наприкінці третього дня у мене почалася лихоманка, і забракло сил завершити роботу.

123

Вівторок, 29 серпня 1916 року

***Андрій Лобанов-Ростовський майже бере участь у
Брусилівському прориві***

Подія, що ледь не коштувала йому життя і стала найстрашнішим переживанням за всі роки на фронті, починалося як безглуздий жарт. У понеділок вони дізналися про те, що Румунія, після тривалих вагань, долучилася нарешті до союзників і оголосила Центральним державам

війну. Ця новина була сприйнята з ентузіазмом^[208], і дехто з роти, якій Лобанов-Ростовський повинен був надати підтримку, не міг утриматися, щоб не ткнути зайвий раз німців носом у лайно. Вони виставили великий плакат з написом німецькою, де для ворога в окопах навпроти розповідалося про здійснений факт.

Спершу німці ніби не звернули на це уваги. Коли Лобанов-Ростовський ближче до вечора у вівторок повернувся на свій пост на передовій, там було зовсім спокійно. Спокійніше, ніж зазвичай. Не чуто кулеметів. Нічне небо не освітлюється зеленими, червоними і білими каскадами іскор від ракетниць.

Незважаючи на затишшя (чи, можливо, саме через нього), він занервував. Схопив трубку польового телефону і зателефонував на командний пункт. Запитав, котра година. Йому відповіли: 23:55.

Рівно за п'ять хвилин почалося. З німецькою пунктуальністю.

Власне кажучи, затишшя зовсім не було ілюзією. Він із залишками гвардійської дивізії знаходився на річці Стоход, де лінія фронту залишалася незмінною після успішного літнього наступу російської армії, названого за іменем людини, яка спланувала прорив і керувала ним, а саме розумного і неортодоксального Олексія Брусилова. Наступ почався в перших числах червня і тривав — у кілька етапів — упродовж усього літа. Результати стали приголомшливими. Російські війська не тільки відвоювали території небаченого з 1914 року розміру (деякі з'єднання знову були в Карпатах і погрожували Угорщині), але і завдали австро-угорській армії нищівного удару, від якого вона досі не могла оговтатися.

Брусилов і його південна група військ здійснили, правду кажучи, неможливе: не маючи чисельної переваги ані в солдатах, ані в гарматах, вони здійснили стрімкий і успішний наступ на бездоганно окопаного ворога^[209].

Те, що наступи здебільшого були невдачними і на фронтах запановувало затишшя, спричинило два парадокси. Перший: для перемоги потрібні були ґрунтовна підготовка і фактор несподіванки. Але одне виключає інше. Якщо той, хто наступає, починає приготування, вони негайно стають відомими противникові. І тоді фактор несподіванки зводиться нанівець. Якщо ж робити ставку на несподіваний штурм, доводиться забути про підготовку. Другий: для перемоги необхідні «важкість» і «рухливість». «Важкість» — у вигляді

тисяч гармат, важких, навіть надважких, — потрібна для того, щоб прорвати захист супротивника. «Рухливість» потрібна для вмілого маневрування, для використання утворених прогалин, перш ніж ворог устигне зреагувати, затуливши їх резервами і новими, в поспіху зведеними укріпленнями.

Але і в цьому випадку перше дістається ціною другого. Якщо армія має багато гармат, гаубиць, мінометів та іншого, що потрібно для прориву, вона така повільна, що встигає просунутися лише на кілька кілометрів уперед, залишаючи на своєму шляху трупи і воронки від снарядів. Потім долучаються резерви супротивника, і все починається спочатку. Якщо армія замість цього спробує стати мобільнішою, зуміє швидко затуляти прогалини, що утворилися, їй забракне тієї самої важкої техніки, що зможе пробити саму прогалину. Саме це, а не якась тупоголовість генералів, спричинило затяжну позиційну війну^[210].

Модель Брусилова була геніально простою. Вона ґрунтувалася, по-перше, на факторі несподіванки, що досягалася перш за все тим, що він зумів уникнути масового скупчення військ і військової техніки. Цього, до речі, і не було потрібно, оскільки він, по-друге, не розраховував на чисельну перевагу на окремій ділянці фронту — під час наступу Еверта в березні, — а замість цього атакував цілий ряд пунктів по всій південній лінії фронту. А це вже означало, по-третє, що німецькі та австро-угорські генерали не знали, куди спрямовувати свої резерви, і, таким чином, черепаха, що нападала, перемогла, як виняток, зайця, який захищався^[211].

Саме тут, на річці Стоход, де перебуває зараз Лобанов-Ростовський, паровий каток Брусиловського прориву випустив усю свою пару і, захлинувшись, зупинився. Спричинило це прибуття потужного німецького підкріплення і, відповідно, російські втрати. А також, звісно, проблеми з постачанням, утім, як завжди: нападник автоматично віддаляється від своїх залізниць, тим часом як той, хто обороняється, так само автоматично наближається до своїх власних. У районі було здійснено цілу низку наступів і контрнступів. Лінія фронту пересувалася то туди, то сюди, але зараз на річці Стоход спокійно. В обох сторін виснажилися сили. На сході, як і на заході, літо 1916 року ознаменувалося значно серйознішим кровопролиттям, ніж можна було уявити.

Для Лобанова-Ростовського останні місяці видалися спокійними. Знову виявилось, що він не схильний до військової служби: з саперів його перевели в більш мирний підрозділ. Він очолив колону будівельників мостів. Під його керівництвом опинилися вісімдесят чоловік, шістдесят коней і деяка кількість громіздких понтонів. Вони завжди йшли в ар'єргарді, разом з артилерією. Але навіть у цьому положенні він зумів помітити дві речі. Перше: російська армія стала значно боєздатнішою, особливо тут, в угрупованні Брусилова. Наприклад, російські окопи стали тепер укріпленішими, порівняно з тим, що він бачив лише рік тому в Польщі; вправнішим стало і маскування. Друге: війська перебували в добром здоров'ї. Він бачив, як солдати марширують повз нього «дружним строєм, з піснями». Він зазначає, що хоча особовий склад і укомплектований, з'явилося нове поповнення, зовсім зелені офіцери, учорашні курсанти. Ветеранів 1914 року вкрай мало: загинули, пропали безвісти, лікуються у госпіталях, відправлені додому інвалідами.

Зараз як виняток Лобанов-Ростовський відряджений на фронт. Він тимчасово командує над парою прожекторів: у колишнього командира стався нервовий розлад після шести тижнів на передовій. А прожектори залишилися стояти далеко попереду, укопані в землю разом зі своїми генераторами. Передбачалося, що вони будуть вимкнені, якщо вночі німці здійснять несподіваний наступ. Піхотинці, яких Лобанов-Ростовський мав підтримувати, уважали цю витівку безглуздою. Вони так і говорили: їм не потрібні ані він, ані його апарати. Прожектори викличуть на себе вогонь. Але наказ є наказ.

Дотепер прожектори не використовували. Тож Лобанов-Ростовський, відданий своїй звичці, здебільшого читав книги. Як і всі освічені люди, він з деякою наївністю намагався через книги уявити те, що своєю величчю і незбагненністю одного разу вразило його. Годинами студіював німецьких військових теоретиків і військових істориків, таких як Теодор фон Бернгарді та Кольмар фон дер Гольц і, звісно, Карл фон Клаузевіц, якого вважав похмурих генієм.

Хлоп'ячий плакат з тріумфальною новиною про вступ Румунії у війну на боці союзників, як результат несподіваного великого успіху Брусиловського прориву, викликав відповідну реакцію німців, настільки ж хлоп'ячу за духом^[212]. Рівно опівночі по окопу, де був споруджений плакат, застосували шквальний вогонь. Німецька

артилерія «зіграла» на всіх своїх інструментах, причому з тією убивчою точністю й узгодженістю, на яку вона тільки була здатна: фальцет легкої польової артилерії, бас гаубиць і баритон мінометів.

Технічний термін багатоголосся — «ураганний вогонь». Андрій Лобанов-Ростовський знаходився просто в епіцентрі цього шквалу зі сталі, клубів диму і газів. Він зі своїми солдатами забився до імпровізованого сховища. Судомливо притискав до вуха трубку польового телефону. Між вибухами виникає пауза. І він чує уривок телефонної розмови: «Доповідає дев'ята рота. П'ятнадцять убитих. Решта — в порядку». Потім пролунав новий залп, цього разу зовсім близько. Тремтить земля. Клуби пилу. Грім. Телефон замовкає. Крізь діру, що утворилася нагорі, просочується світло. Лежати під вогнем — це щось нове для нього.

Неможливо описати ці почуття словами, але ті, хто пережив те саме, що і я, мене зрозуміють. Мабуть, найбільш відповідна назва тому, що відбувається, — потужний землетрус, до якого домішуються гуркіт грому і гроза, немов пустує якийсь жартівник-велетен, запалюючи сотні блискавок. А я лежав у своїй ямі, поміж шуму і гуркоту, намагаючись збагнути, що я повинен робити, чого від мене чекають.

Він набув того самого досвіду, що і мільйони солдатів, які вперше опинилися в окопах, зокрема: зримий світ звужується — адже бачиш дуже мало, — тоді як стрімко розширюється світ, що сприймається через нюх і слух. Особливо звуки здаються ревучими, оглушливими. Дві думки спалахують у його приголомшеній свідомості. Перша: «Якщо зі мною щось трапиться, буде шкода, що я так і не дочитав книгу фон Клаузевіца». Друга: «На мене дивляться мої солдати, я повинен приховувати свій страх».

Трохи згодом Лобанов-Ростовський узагалі втрачає почуття часу в цьому киплячому хаосі. У якийсь момент він відчуває, — не чує, не бачить, а саме відчуває: зараз щось відбудеться, — і не встигає він оговтатися, як поруч по колу рвуться снаряди калібру 15 см. Отямившись, він бачить, що його засипало землею, натомість він цілий і неушкоджений. Один з унтер-офіцерів, який лежить поруч із ним,

каже, що снарядом знищило прожектор. З сутінкового неба суцільним градом продовжують падати снаряди.

Раптово стає темно і панує тиша.

Тиша виникає «так різко, що заподіює майже фізичний біль».

Рівно третя годині ночі. Німецька пунктуальність.

Тепер, коли все позаду, Лобанов-Ростовський починає тремтіти так, що весь вкривається потом.

Цієї ночі більше нічого не відбувається.

124

Субота, 16 вересня 1916 року

Мішель Корде працює допізна в міністерстві в Парижі

Рання осінь. Високе чисте небо. Газети, як зазвичай, дратують його. Перші шпальти рясніють заголовками про нові перемоги союзників. І тільки на третій шпальті він помічає сумну новину. Три рядки про те, що румунська армія продовжує відступати.

Більше нічого. Корде щойно прочитав листа, написаного одним полковником, у якому йшлося про страхітливую подію, що нещодавно сталася в Вердені, де все ще тривав бій, нехай навіть менш запеклий. (Тиждень тому французькі війська атакували Дуамон і захопили кілька окопів. Два дні тому німці почали контрнаступ. Водночас з цим заворушилися учасники битви на Соммі. Учора там на фронті було вперше використано нову військову техніку: ішлося про танк, оснащений гарматами і кулеметами, укритий сталевією бронею, на гусеничному ході.) Невикористаний залізничний тунель під Таваннамі давно вже правив військам за притулок, квартири і склад боєприпасів. Тут завжди було багатолюдно: солдати, які відстали від своїх частин, або ті, хто ховалися від постійного артобстрілу. У ніч проти 5 вересня склад боєприпасів вибухнув, і у вогні пожежі загинуло від п'ятисот до семисот солдатів. Преса ані словом не згадала про цю подію. (Про неї навіть не доповіли політичному керівництву.)

Існувала жорстка і всеохоплива цензура. Її правил слід дотримувати^[213]. У газетах досить часто траплялися білі порожнини, що виникали після того, як з номера останньої миті вилучали деякі статті. Ішлося також про семантичні маніпуляції, що межують із

безглуздістю. Авторів, які використовували слова «після миру», змушували писати «післявоєнний період». Один його знайомий колега, який працював у суміжному міністерстві, зумів днями переконати газети припинити використовувати слово «кінні змагання» і писати замість цього «відбір коней». «Ми врятовані!» — пхикає Корде.

Але найбільше його дратують не сама цензура або мовні правила, а той факт, що журналісти так охоче дозволили перетворити себе на рупор ідей політиків-націоналістів і твердолобих військових. Корде занотовує у своєму щоденнику:

Французька преса ніколи не відкриє правди, навіть тієї правди, яка можлива в умовах цензури. Замість цього вона бомбардує нас пафосною балаканиною, оптимізмом, систематичним наплюженням ворога, рішуче приховуючи від нас жахи і прикраси війни, — приховуючи все під маскою моралізаторського ідеалізму!

Слово було стратегічною сировиною на війні.

По обіді Корде вирішив прогулятися до міністерства пішки. На бульварі зустрів зраних, обвішаних медалями офіцерів, які прибули у відпустку: «Здавалося, вони повернулися сюди, щоб отримати в нагороду захоплені погляди». Він проходить повз черги до бакалійних крамниць. Досі непорушним аргументом пропаганди було те, що німці всього потребують, тоді як у Франції все є. Тепер брак продовольства відчувають і французи. Важко дістати цукор, масло продають тільки по сто грамів, апельсини взагалі зникли з прилавків. Водночас місто набуло нових рис з появою нуворишів, «нових багатих». Їх називали ще NR. Це були акули чорного ринку, спекулянти, усі ті, хто наживався на військових контрактах, або на нестачі товарів, або на чому-небудь ще. Нувориші були завсідниками ресторанів, їли найдорожчі страви і пили найвишуканіші напої. Ювелірам рідко коли вдавалося продавати стільки коштовностей. Дамська мода пишна і розкішна. Про війну майже не згадують. Принаймні, нижчі класи.

Цього вечора Мішель Корде працює допізна. Він зі своїм колегою з міністерства освіти тривалий час готує доповідь для комітету з винаходів. Доповідь готова тільки близько другої години ночі.

Понеділок, 18 вересня 1916 року

Павел фон Геріх залишає передову під Бубновом

Осіння ніч. Осіння пітьма. Нарешті зміна! Вони переживають нелегкі дні. Новий масштабний наступ зазнав невдачі. Позавчора полк утратив 2500 чоловік за 20 хвилин. Упродовж вчорашньої ночі вони збирали убитих і поранених з німецькою колючого дроту. І все це під обстрілом і при світлі сигнальних ракет. Їх окоп перебуває під інтенсивним артилерійським вогнем. Безліч разів Павел фон Геріх опинявся на волосинку від загибелі. Йому було важко пересуватися. Він залишився єдиним непораненим офіцером у батальйоні. (У всьому полку таких було всього шестеро.) Вони зазнали газової атаки. Один з його солдатів збожеволів. Протягом двох днів вони не отримували жодної їжі.

Фон Геріх знову став командиром батальйону (виконував обов'язки), незважаючи на свої недуги: гвардійський корпус останнім часом зазнав колосальних втрат, зокрема серед офіцерів. І коли з'явилися представники 3-го полку і повідомили, що змінюють їх, усі невимовно зраділи, і фон Геріх також. Особовий склад виводили надзвичайно обережно. Солдати по двоє залишали окопи, отримавши наказ зібратися по ротах за кілометр звідси, в гайку. Вони не хотіли, щоб їх виявили. Пізніше вони йшли через порите воронками від снарядів поле. Він відчував мигдальний запах хлору.

Удень фон Геріха відвезли на підводі до Луцька. Він не був поранений, але знесилився, перебував на межі колапсу. Того самого вечора його завантажили на санітарний потяг, що прямував до Петрограда. Він журився від думки про те, що залишає своїх солдатів, тих, хто вцілів, і особливо свою стару 14-ту роту, яка попрощалася з ним, коли його вивозили. «Але думка про дім витіснила всі гіркі почуття, і під свист паротяга я з насолодою відкинувся на м'які подушки».

За кілька днів він гортав газети і, на свій подив, виявив, що про велику наступальну операцію, яка спричинила такі втрати, не

написано жодного слова. Замість цього коротко повідомлялося, що «нічого значного не відбувалося».

126

Вересневий день 1916 року

Пал Келемен відвідує привокзальний ресторан у Саторальяухелі

Абияк зцілившись від малярії та відпочивши за час тривалого періоду реабілітації — були і відвідування церкви, і гулянки, — він повернувся на легшу службу. Сьогодні він їде із Закарпатського фронту, з Ужока, куди він доправив партію в'ючних коней. В Ужоку капітан піхоти, в обмін на новенькі шикарні ботфорти із золотаво-коричневої шкіри, надав йому першу справжню відпустку за останні півтора роки. Він поїде до Будапешта. У Келемена гарний настрій.

У Саторальяухелі він має пересісти на інший потяг, а зараз очікує на нього в привокзальному ресторані. Тут безліч пасажирів, старих і молодих, жінок і чоловіків, цивільних і військових, «вони тісняться навколо столиків, укритих потворними скатертинами». Він бачить юного, в орденях, прапорщика, з хлоп'ячим обличчям.

Він сидить за столом і спокійно їсть шматок торта, укритий жовтою глазур'ю, що лежить перевернутий на тарілці. Раз у раз оглядає залу ресторану, але погляд у нього порожній, стомлений. Щоразу він знову опускає очі на шматок торта, з насолодою поглинаючи його. На ньому неохайна польова форма, звичайнісінька, на грудях приколено великі й маленькі срібні медалі. Напевно, він перебував удома, у відпустці, і тепер повертається в окопи.

У ресторані штурханина, картина повсякчас змінюється. А він усе сидить біля стіни, ніби ця штурханина його жодним чином не обходить, поглинений власними думками, з іншим шматком торта, що швидко зменшується на тарілці.

Він робить ковток води і бере третій клин зі скляної вазочки на високій ніжці, де лежить цей глазурований торт, розрізаний на готові порції. Він їсть не просто тому, що торт смачний. В

очікуванні суворих часів він намагається запам'ятати приємні смакові відчуття, пов'язані з домом.

Субота, 23 вересня 1916 року^[214]

Паоло Монеллі гомонить з убитим на Монте-Кауріоль

До того часу вони вже побували на багатьох жахливих горах, але, зважаючи на все, ця виявилася найжахливішою. Близько місяця тому вони штурмом захопили Монте-Кауріоль, що стало великим успіхом, адже гора височенна, а австро-угорські позиції були вельми надійними. Потім сталося те, що зазвичай відбувалося з переможцями: напруження і втрати далися взнаки, не залишивши сил на подальшу боротьбу. Супротивник підтягнув свіжі війська і почав контрнаступ, адже тепер цей пункт, загалом незначний, було згадано у всіх фронтних зведеннях і щоденних газетах, а отже, перетворився на військовий трофей, за який варто боротися.

Рота Монеллі відбила кілька ворожих контрнаступів. На колючому дроті загороджень висіли мертві австрійці. Втрати у власних рядах також були великими. Майже весь цей час вони перебували під артобстрілом з навколишніх висот. Монеллі зауважує, що з колишнього складу чоти не залишилося майже нікого. Від трупів, що валялися всюди, відчувався запах розкладання. У гірській розколинці поблизу також гнили два десятки трупів. Одним з убитих був австрійський військовий лікар. Його тіло знаходилося на такій відстані, що Монеллі міг спостерігати поступові зміни, що відбувалися з небіжчиком. Учора луснув ніс, з нього потекла якась зелена жижа. Дивно, але очі небіжчика досі залишалися неушкодженими, і Монеллі здавалося, що вони з осудом дивляться на нього. Він занотовує у своєму щоденнику:

Це не я тебе вбив! З якого дива ти, лікарю, пішов у цю нічну атаку? У тебе була мила наречена, яка писала тобі, напевно, брехливі листи, але вони були такими втішними, що ти зберігав їх у своєму гаманці. Реш забрав у тебе гаманець тієї ночі, коли тебе вбили. Ми бачили її картку (гарнюня, — хоча дехто відпустив непристойні жарти), і ще фотографії твого замку, і всі дорогі тобі дрібнички, що ти носив із собою. Ми зібрали їх у маленьку купку і

розсілися навколо неї у своєму притулку, задоволені тим, що відбили атаку, з пляшкою вина в нагороду за свою тяжку працю. Ти помер нещодавно. І ти вже ніщо, не більше ніж сіра маса, якій призначено зотліти, а ми так непристойно живі, що я марно намагаюся знайти хоч краплю каяття в глибині душі. Чи варто було тобі так насолоджуватися життям, тримати її юне тіло у своїх обіймах, щоб потім піти на війну, немов у цьому полягало твоє покликання? Можливо, і ти також був п'яний високою метою, своїм місцем у перших рядах, спрагою самопожертви? Бути вбитим заради чого? Ті, хто залишилися живими, поспішають, живі звикли до війни та її гарячкового ритму, живі не вірять, що їм доведеться загинути. Вони більше про тебе не згадують. Твоя смерть не лише завершила твоє життя, вона ніби анулювала його. Ще трохи ти побудеш номером у списку сержанта як об'єкт для патетичного некролога, але як людина ти більше не існуєш, немовби ніколи й не існував. Тільки вуглець і сірководень — ось що лежить перед нами, прикрите лахміттям, що залишилося від військової форми. Ми називаємо їх померлими.

Трупний запах з розколини в скелі ставав дедалі згубнішим. З настанням темряви чотирьом солдатам наказали прибрати звідти трупи. Вони отримали по протигазу і по склянці коньяку.

128

Середина жовтня 1916 року

Флоренс Фармборо позбавляється волосся

Уночі, кілька тижнів тому, у самий розпал лихоманки, їй здавалося, що у неї три обличчя: одне — її власне, друге належало одній з її сестер, а третє — пораненому солдатові. З кожного з облич градом котився піт, його потрібно було безупинно витирати. Якщо це припинити, вона знала, що помре. Вона спробувала покликати медсестру, але раптом виявила, що втратила голос. Тепер Фармборо знаходиться в Криму, по-осінньому сонячному і теплому. Її лікують у

санаторії для туберкульозних хворих. За вікном усе зелене, і вона швидко одужує. Вона занотує у своєму щоденнику:

Найгірше довелося моєму волосся. Воно висіло жмутами. І ось одного разу до мене в кімнату зайшов перукар і не просто відрізав патли, — він поголив мене наголо! Мене запевнили в тому, що шкодувати нема про що, що волосся швидко відросте, ще довше і густіше, ніж раніше. З цього дня я ношу свою сестринську хустку, і ніхто, крім кількох людей, не здогадується, що у мене під нею голий череп, без жодної волосинки!

Цього самого дня Мішель Корде занотує у своєму щоденнику:

Альбер Ж., який приїхав у відпустку, розповідає, що солдати ненавидять Пуанкаре. Їхня ненависть ґрунтується на переконанні, що саме ця людина розв'язала війну. Він запевняє також, що солдатів змушує йти в атаку страх здатися боягузом в очах інших. Він, сміючись, каже, що вирішив одружуватися, адже це дасть йому право на чотириденну відпустку, і потім — ще три дні, коли народиться дитина. Крім того, він узагалі розраховує отримати свідоцтво про звільнення від армії, коли у нього народяться шестеро малюків.

129

Четвер, 19 жовтня 1916 року

Ангус Б'юкенен лежить хворий у Кісакі

Матрац, на якому він лежить, напханий травою. Ангус почувається вже краще, ніж раніше, проте він усе ще слабкий. Дизентерія. Симптоми очевидні: біль у животі, лихоманка, кривавий пронос. Б'юкенен занадто довго був здоровим і неминуче мав захворіти.

Похідному життю і труднощам немає кінця. Військові дії дедалі більше набувають характеру партизанської війни. Ворог витіснений з берегів річки Пангані та відступає в глиб німецької Східної Африки. Б'юкенен — поміж переслідувачів. Вони женуть ворога через буш, на

південь. Іноді їхній шлях лежить через населені місця, і тоді вони поповнюють запаси продовольства, обмінюючись з місцевим населенням^[215]. Б'юкенену вдалося виміняти двох курок і шість яєць за стару сорочку і жилет.

Часом їм щастить. Біля річки Лукігура наприкінці червня вони билися з німецькими частинами, які повсякчас вислизали. Незважаючи на втому, королівські стрільці знову відзначилися: спочатку блискавичною атакою з флангу, потім — багнетною атакою, що змусила супротивника тікати. Надважливе місто Морогоро, розташоване біля центрального залізничного вузла, було захоплене в кінці серпня: дісталася ця перемога ціною запеклих боїв і виснажливим, а іноді і зовсім безрезультатним маршем важкодоступною місцевістю, де пересіченою, а де — заболоченою. Дар-ес-Салам, головний порт німецької колонії, був захоплений британцями з початку вересня. Коли дивізія Б'юкенена просувалася на південь, німці продовжували відступати, крок за кроком. Повсякчас виникали дрібні сутички.

Наприкінці вересня, після невдалих спроб наздогнати ворога, який вислизав, усе завмерло. Лінії постачання виявилися надто розтягнутими, запаси вичерпалися, солдати знесилені. Рота Б'юкенена становила тепер жалюгідне видовище. Виснажені, напівроздягнені, до того ж вони залишилися без нижньої білизни і шкарпеток. Новини не надходили, листи з дому йшли по півроку. Вони майже не уявляли реальну ситуацію на війні.

Восени Б'юкенен перехворів на малярію, але одужав. Тепер дизентерія. Компанію йому становила та курка з білим чубчиком, яку він виміняв ще на початку липня, вирішивши залишити її собі. Курка стала ручною. На марші вона їхала у відерці, що ніс слуга-африканець. Коли вони отаборювались, вона вигулювала в пошуках їжі та якимось дивовижним чином завжди поверталася назад, знаходячи дорогу серед безлічі людських ніг і кінських копит. Щодня курка несла йому по яйцю. Одного разу він побачив, як вона вбила і з'їла маленьку отруйну зміяку. Уночі вона спала поруч з його ліжком.

Отже, Б'юкенен лежить на трав'яному матраці та пише щоденник. Він хворий, пригнічений, крім усього через військові невдачі.

Сьогодні почуваюся бадьоріше, настрій теж поліпшився. Але іноді мені стає несила і я прагну, щоб ми швидше завершили тут усі справи і забралися з цієї Африки. Я пристрасно бажаю, щоб ми хоч на короткий час змогли змінити барви і властивості цієї картини, до якої звикли ^[216], що запам'ятаємо на все життя. Мене лякає відчуття, що я ніби у в'язниці та сумую за свободою, хочу вирватися за межі тюремних стін. У такі моменти мене охоплюють думки, спогади, милі серцю образи минулого життя, якими я не втомлююся захоплюватися. І я прагну воскресити ці спогади, вдихнути в них життя. Хочу, щоб вони всією своєю потужністю підняли моє тіло і перенесли через ці відстані в улюблену, мирну країну!

Того самого дня Паоло Монеллі стривожено дослухається до грюкоту італійської артпідготовки на Монте-Кауріоль, де тривали бої. Він занотовує у своєму щоденнику:

Небо затягнуте сірими, низькими хмарами. З долини піднімається туман. Він огортає обидві вершини, — нашу і ту, що нам належить атакувати. Якщо нам доведеться загинути, ми помremo відрізані від усього світу, з почуттям, що нікому не потрібні. Примирившись з думкою про самопожертву, усе одно хочеш померти на очах у інших. Загинути при світлі сонця, на відкритій сцені, перед усім світом — так уявляєш собі смерть за свою країну. Інакше ти схожий на засудженого, якого придушили в темному кутку.

130

Неділя, 29 жовтня 1916 року

*Ріхард Штумпф нудиться з неробства на борту
«Гельгоlanda»*

Питається, що гірше? Клуби сизого тютюнового диму, що заповнюють кубрик під палубою, або вугільний пил, «що проникає у нутрощі»? Штумпф понурий, як цей похмурий день. Він пам'ятав, як

він, новобранець, був сповнений надій у жовтні чотири роки тому, і страждав, порівнюючи минуле зі смутним сьогоденням. Радість з приводу великого бою при Скагерраку минула. І все повернулося на свої місця, до сірих буднів, — таких само сірих, як колір бойових кораблів: коротке рутинне патрулювання узбережжя і тривалі періоди очікування в порту. Утім, весь флот діє сторожко і обережно. Його «залізна в'язниця», «Гельголанд», знову пришвартований до берега, цього разу для ремонту циліндра в моторі по лівому борту.

І знову тютюновий дим жене Штумпфа на палубу: «Ці кляті смердючі люльки! Мене від них нудить, вони тільки позбавляють апетиту. Я радію повсякчас, коли дізнаюся, що в солдатському буфеті підвищили ціни на тютюн»^[217]. Його дратує дим, виводить з себе неробство. У нього мало друзів на борту. Інші матроси вважають його дивакуватим, бо має інтелектуальні запити і постійно щось записує. Сили Штумпфа, фізичні та розумові, не знаходять застосування і тому згасають. Читати йому нічого, і він замовляє кілька книг із Берліна.

29 жовтня здається Ріхарду Штумпфу таким само втраченим днем, як і решта. Однак після обіду екіпаж збирається на палубі. Вони повинні зустрічати повернення підводного човна. Штумпф бачить, як екіпажі сусідніх кораблів кричать «ура» і підкидають кашкети в повітря. Ось він, вузький корпус підводного човна U-53. Увесь екіпаж вишиковується на палубі. «На них був просочений оліфою спецодяг, їхні обличчя сяяли від щастя»^[218].

Штумпф заздрить цим матросам з підводного човна, які світяться від радості, він хоче бути одним з них. Водночас у глибині душі він жадає якнайшвидшого кінця війни. Як завжди, він відчувається розколотим навпіл:

Чи справді життя в мирний нас було таке вже хороше? Навіть якщо це так, ми все одно не були задоволені. Я пам'ятаю, як багато з нас сподівалися на війну, на те, що буде краще. Пам'ятаю, як ми не могли знайти собі роботу, сперечалися через гроші, через тривалий робочий день, — і думки про мир відразу тьмяніють. Але сьогодні мирне життя уявляється раєм, адже ми могли купити собі скільки завгодно хліба, ковбаси, який завгодно одяг. Хоча що

говорити про бідолах, у яких бракувало на це грошей! А можливо, справжня криза настане тоді, коли ми знайдемо мир?

131

Грудневий день 1916 року

*Володимир Літтауер проводить зиму в окопах поблизу
Двіни*

На фронті поблизу Двіни нічого нового. Сніг укриває поля і ліси, широка річка скута кригою. Усе спокійно. Дуже спокійно.

Полк Літтауера сидить в окопах на східному березі річки. Особовий склад майже символічний. Відрізок фронту завдовжки в кілометр обороняють вісімдесят солдатів. Про скільки-небудь серйозну систему оборони говорити не варто, радше йдеться про ізольовані опорні пункти, між якими є порожнечі. Ворог цілком міг би скористатися ситуацією, але, схоже, вона задовольняє обидві воюючі сторони. Імовірно, німецькі укріплення на протилежному березі річки так само розрізнені, як і російські.

Усе спокійно. Навіть дуже спокійно.

Володимир Літтауер з іншим офіцером мешкає у маленькій хатинці за лінією фронту. У ній є дві кімнатки: одна — для них, інша — для їхніх денщиків і телефоністів. Їхню кімнатку обставлено дуже просто. Два ліжка, стіл і лавка. Стіни голі, на них лише кілька цвяхів, на яких висять зброя й одяг.

Уночі лінія фронту патрулюється, удень її охороняють, але часу все одно залишається багато^[219]. Вони парилися в лазні, побудованій неподалік солдатами. Добре харчувалися: з дому продовжували надходити посилки з рибними консервами, ковбасою, ікрою, шоколадом. Вони влаштовували гулянки, співали і веселилися. Звісно, у крихітній кімнатці вміщувалося не більше п'яťох чоловік, але їм це не заважало. Не бракувало і спиртних напоїв. Навіть навпаки. З початку війни стало важко дістати в тилу горілку^[220], але армійські лікарі та ветеринари охоче виписували спирт «з медичною метою». Його розбавляли водою, крапали в нього гліцерин і пили з лимоном.

«Пропорції алкоголю й води залежали від особистого смаку, хоча ця суміш ставала дедалі міцнішою по ходу війни».

Цього вечора^[221] до них у гості завітав командир ескадрону ротмістр Петрикевич. Він напився. Почав розписувати свій улюблений план — штурмувати Дубену, сільце, розташоване просто між лініями фронту. Петрикевич не дослухався аргументів, що німців у селі може виявитися значно більше, ніж солдатів в його ескадроні. «Мені не потрібен ескадрон; усе, що необхідно, це семеро чоловік». І він знову пиячив. Він ухвалив рішення. Йому потрібно семеро «добровольців», щоб здійснити його план. Необхідно штурмувати Дубену. Ротмістр натягнув на себе свій плащ і, хитаючись, вийшов на мороз.

Ледве ротмістр зник у ночі, денщики негайно схопилися за польові телефони. Вони методично телефонували на пости і попереджали про появу командира ескадрону, його плани. Усі одразу поховалися хто куди.

Спорожнілі окопи нітрохи не турбували п'яного ротмістра і лише змушували його матюкатися, хоча штурм Дубени знову скасовувався.

132

Субота, 16 грудня 1916 року

Ангус Б'юкенен бачить, як до Кісакі прибуває підкріплення

Настав час одужання, причому для всіх. Ангус Б'юкенен вилікувався від дизентерії, а батальйон або те, що від нього залишилося, піднісся після осінніх труднощів. Усе тепер діяли надзвичайно енергійно. Б'юкенен продовжував колекціонувати птахів, ходив у розвідку на протилежний берег річки Мгета і, незважаючи на легкий приступ малярії, підстрелив свого першого слона, молодого бичка і велику корову. Солдати працювали над прокладанням дороги, щоб продовжити просування вглиб країни. Було зрубано безліч дерев, на річці Мгета спорудили кілька мостів. Прорубали також широку дорогу через джунглі біля Кіренгве.

Настрій сьогодні помітно поліпшився, з появою колони чисельністю 150 чоловік: довгоочікуване підкріплення батальйону, який порідшав. Очолював колону чоловік у м'якому крислатому капелюсі з мисливською рушницею в руках. Це старий командир роти Б'юкенена, Фредерік Кортні Селус. Йому виповнилося 65 років, і кілька місяців тому він серйозно захворів, а тому був відправлений додому до Великої Британії. Ніхто не очікував побачити його знову. Тепер він ніби у формі й чудово почувається. Б'юкенен та інші захоплені: «Який приклад для наслідування він подає нам, повернувшись у такому віці на фронт, щоб битися за свою Батьківщину!» Селусу особливо раділи, адже він міг розповісти їм про те, як справи вдома, у Великій Британії, і які справи на фронтах у цілому.

Сонце хилилося до заходу, повітря посвіжішало, тіні стали довшими, а вони сиділи і теревенили. Селус розповідав про свою величезну колекцію метеликів, що він вивіз до Великої Британії. Б'юкенен говорив про своє полювання на слонів. Тим часом чорні носильники з кулеметної чоти Б'юкенена будували з трави хатину для людини, яку вони називали Wana M'Kubwa, «великий бос». За кілька днів вони рушили на південний схід, до річки Руфіджі, де, за їхніми відомостями, окопався ворог. Усі збадьорилися.

1917

Я дивилася на обличчя цих людей, знайомих мені, і розуміла, що всі вони змінилися, здавалися тепер витертими, постарілими, їх вираз вразив мене. [...] Коли я озираюся навколо, люди здаються мені карикатурами на своє колишнє «Я»: змучені, стомлені, вони змінилися так, що не впізнати. На що ж вони перетворяться, і взагалі, як довго все це триватиме?

Хронологія

31/1 Німеччина оголошує про початок необмеженої підводної війни.

3/2 США розривають дипломатичні відносини з Німеччиною.

21/2 Планомірний відступ німців у Франції до так званої лінії Зігфріда.

24/2 Британські війська відвойовують Ель-Кут у Месопотамії.

9/3 Хлібні бунти в Петрограді переростають у революцію.

11/3 Британські війська вступають у Багдад.

26/3 Перша битва за Газу. Османські війська перемагають британців.

6/4 США оголошують Німеччині війну.

9/4 Британський наступ біля Арраса. Деякі успіхи.

16/4 Початок масштабного французького наступу біля Шеман-де-Дам. Незначні успіхи.

19/4 Другий бій за Газу. Османські захисники знову дають британцям відсіч.

29/4 Заколоти у французькій армії. Бунтарські настрої не вщухають, заколоти тривають до початку червня.

12/5 Початок десятого італійського наступу на ріці Ізонцо. Деякі успіхи.

1/7 Російський наступ на Східному фронті. Він захлинається до кінця місяця.

31/7 Масштабний британський наступ на Іпрі у Фландрії. Триває до листопада.

3/8 Новий наступ союзників у Східній Африці.

5/8 Німецький і австро-угорський наступ у Румунії.

- 19/8 Одинадцятий італійський наступ на ріці Ізонцо. Деякі успіхи.
21/8 Німецький наступ під Ригою. Значні успіхи.
24/10 Початок наступу при Капоретто. Великі успіхи. Італійська армія відступає повсюдно.
31/10 Битва при Беер-Шеві в Палестині, початок британського прориву.
6/11 Канадці займають Пасхендале під Іпром. Наступ припиняється.
7/11 Більшовики шляхом перевороту захоплюють владу в Петрограді.
9/11 Італійська армія зводить нову оборонну лінію уздовж ріки П'яве.
1/12 Останні німецькі війська відступають зі Східної Африки в Мозамбік.
2/12 Початок мирних переговорів між Німеччиною і новим урядом більшовиків.
9/12 Війська союзників вступають в Єрусалим.

133

Четвер, 4 січня 1917 року

Ангус Б'юкенен бере участь у похоронах свого командира роти під Бехобехо

На початку це виглядало як ще один невдалий маневр — «кліщі». На світанку вони вже на ногах — королівські фузилери з 25-го батальйону, — або, точніше, ті 200 чоловік, які залишилися від початкових 1200. Вони заслужили репутацію найнадійнішого і наймобільнішого британського з'єднання, і вкотре їх посилають в обхід. Їхня мета, як і мета ударного з'єднання, — село Бехобехо. У той час як інші частини наближаються до села зі сходу, Б'юкенен з товаришами повинен обійти його і завдати удару із заходу, перешкодивши німцям, які, як стало відомо, перебувають у селі, вислизнути як зазвичай. Сонячне світло. Жарке небо. Аромат квітів.

Після двогодинного сторожкого маршу через буш вони нарешті досягають місця, де планувалося чекати відступу ворога. Перед ними стежка, що веде з села. У розпеченому повітрі безперервно гримлять

звуки пострілів. Ударна група починає штурм. Королівські стрільці розосередилися вздовж довгого стрілецького ланцюга, залягли в очікуванні в затінку дерев. Шум бою вдалині все не вщухає. Через деякий час ланцюжок починає виявляти ознаки нетерпіння. Невже і цього разу провал?

Військові операції в німецькій Східній Африці тривали. Британські колони кидалися з долини в долину, крок за кроком витісняючи на південь швидкі й невловимі роти Schutztruppen. Незабаром вони дістануться річки Руфіджі.

На папері все виглядало успішно. Значна частина німецької колонії вже перебувала в руках союзників. Але перемога діставалася ціною неймовірних страждань і величезних ресурсів. Війна вплинула на цю частину Африки як жодний інший конфлікт. До кінця війни тільки британці завербували собі мільйон чорних носильників (майже всі вантажі переносилися на африканських плечах), і кожен п'ятий з-поміж них загинув.

Командування союзників на чолі зі Сметсом ніяк не могло зрозуміти, що їх супротивникові, зухвалому, розумному і цинічному фон Леттов-Форбек, власне кажучи, байдуже до колонії. Цей ас партизанської війни від самого початку бачив своє завдання в тому, щоб відтягнути на себе якомога більше сил супротивника. Бо кожен солдат, кожна гармата і кожен патрон, переправлені в Східну Африку, означали на одного солдата, одну гармату і один патрон менше на Західному фронті. І німець досяг надзвичайного успіху. У Сметса було тепер у п'ять разів більше солдатів, ніж у фон Леттов-Форбека, але британці так і не змогли здолати цього німця.

Задихаючись від спеки, з села примчали розвідники. Вони бачили на дорозі ворога. Лунає наказ, і стрільці, які лежать на лінії, піднімаються і йдуть зі зброєю напереваги до дороги. Б'юкенен командує двома кулеметними розрахунками «Віккерсів», йому вдається зайняти вогневу позицію. Дуже доречно. На дорозі з'являються німецькі аскарі, які щойно залишили село. Б'юкенен розповідає:

Ми тієї самої миті відкрили по них вогонь із гвинтівок і кулеметів, заставши їх зненацька і багатьох уклавши на місці. Спершу вони почали відстрілюватися, що викликає повагу, але

незабаром знітилися, і ті, хто залишилися живими, припинили вогонь і зникли в заростях буша.

Багато з нової військової техніки не було пристосовано до африканських умов і клімату. Моторний транспорт часто глухнув, важка артилерія загрузала, літаки не могли виявити ціль у густих заростях. І тільки кулемет був настільки ж ефективною смертельною зброєю, як на інших театрах військових дій. (До речі, це було відомо ще ветеранам колишніх колоніальних воєн.) Під час бою в буші та джунглях гвинтівки з якоїсь причини стріляли занадто високо. Важкі кулемети, навпаки, посиляли град куль, що на висоті одного метра буквально прочісували густу рослинність, чіпляючи все, що ховалося в ній, і це завдяки тому, що вогонь вели зі стійкого верстата і його легко було скоригувати.

Б'юкенен і його солдати поспішають у бік Бехобехо, минаючи вбитих і поранених. Просто біля входу в село вони займають позицію на невеликому відкритому пагорбі. Починається перестрілка з чорними солдатами, які засіли в селі. Немилосердно пече сонце.

Кілька годин у цьому пеклі.

Низький пагорб, на якому вони лежать, укритий сліпуче-білим кременем, і сонячні промені відбиваються в ньому так, що це може навіть видатися ефектним зі сторони, але ті, хто лежать притиснувшись до його поверхні, відчувають нестерпні муки. Солдати вкриваються болючими пухирями, навіть ті, хто вже набули шоколадної засмаги після декількох років, проведених під африканським сонцем. У селі ворожі солдати ховаються в тіні. А крім того, вони можуть видертися на дерева і снайперськими пострілами вбити тих, хто підсмажується на розпеченому кремнієвому пагорбі.

Перестрілка триває. У лавах 25-го батальйону королівських фузилерів є вбиті і поранені. Одним з них виявляється Б'юкенен, його поранило в ліву руку. Через якийсь час уздовж лінії лунає крик. Їхній командир роти, капітан Селус, убитий. (Він висунувся вперед на якихось п'ятнадцять метрів, намагаючись визначити місце розташування найбільш настирливих снайперів, і ледве встиг піднести бінокль до очей, як йому в бік влучила куля. Тоді він повернувся, вочевидь, з наміром відійти на свою стрілецьку лінію, але ще одна куля, влучивши йому в голову, убила його.) Усі жажнулися з цієї

звістки, бо «всі дуже любили свого командира, він був для них як батько рідний, великий і безстрашний». Найбільше тужив Рамазаїв, слуга-африканець Селуса, який ще до війни супроводжував його на полюванні на велику дичину і був його зброєносцем. Збожеволівши від горя, бажаючи помститися за свого господаря, він кидається у вогонь, не звертаючи уваги на прицільні постріли ворожих снайперів.

До четвертої години дня супротивникам британців знову вдалося вислизнути, і вони зникли в буші. А Б'юкенен разом з іншими ввійшов у порожнє село.

Увечері вони поховали Фредеріка Кортні Селуса та інших загиблих у бою у затінку баобаба^[222].

134

Субота, 13 січня 1917 року

Софія Бочарська святкує в бункері Новий рік за юліанським календарем

Початок привабливий і романтичний, як різдвяна листівка: вони їдуть на санях зимовим лісом; рипучий сніг голубіє в місячному світлі. Потім вони під'їжджають до банкетної зали, що виявляється великим бункером, неподалік від передової. За люстру на стелі правлять справжні хвойні лапи зі стеариновими свічками, прикріпленими до шишок. Великий стіл у формі літери «Т» заставлений усілякими делікатесами і безліччю пляшок горілки. Офіціанти вже в повній готовності. Патефон наповнює повітря злегка шиплячими звуками музики. Тут безліч народу.

Більшість гостей — офіцери дивізії, чимало і жінок. Деякі з них, як Бочарська, сестри милосердя, інші — дружини чи подруги офіцерів: в імператорській армії не забороняли відвідування родичів.

Бочарська зазначає, що люди швидко п'яніють. Вона навіть підозрює, що один офіцер під кайфом: напевно, нанюхався кокаїну^[223]. Гости базикають, фліртують, танцюють. Настрій — це химерна суміш ейфорії та втоми. Командир дивізії відомий своєю відчайдушною поведінкою в окопах, звідки він, незважаючи на небезпеку, частенько висував голову, та ще й білою носовою хусточкою махав ворогові. У

цій дивізії поміж офіцерів побутував звичай «грати в ластівку», тобто зарядити револьвер одним патроном, крутнути барабан і потім натиснути на курок^[224]. Один офіцер на банкеті розповів їй про один недавній наступ, коли він сам пішов у бій, але жоден солдат за ним не пішов. Інший, неабияк п'яний полковник, розповідав, що він припинив водити рядових в атаки і воює чисто символічно, довіряючи тільки своїм відданим офіцерам. «Отримую наказ з Ставки: захопити цей пагорб. А що за користь нам від цього пагорба? Вони й самі не знають».

В очах Бочарської все це святкування оберталось на якусь вечерю з примарами, і не тільки тому, що вона і решта згадували в цю мить тих, кого не було з ними, зниклих, загиблих (одним з них був її кузен Володимир), — але й тому, що в них самих щось померло.

Я дивилася на обличчя цих людей, знайомих мені, і розуміла, що всі вони змінилися, здавалися тепер виснаженими, постарілими, їх вираз вразив мене. [...] Коли я озираюся навколо, люди здаються мені карикатурами на своє колишнє «Я»: змучені, стомлені, вони змінилися так, що не впізнати. На що ж вони перетворюються і як довго все це триватиме?

Рівно опівночі німці почали артобстріл, проте святкування тривало, наче нічого й не сталося. Гості танцювали, тільки голоси їхні лунали дедалі голосніше, перекриваючи гуркіт канонади. Коли хтось розчинив двері, щоб ковтнути свіжого повітря, пролунав крик: «Пахне газом!»

Глибокий шар снігу звісно пом'якшив ефект від газових гранат, однак чоловікам і жінкам довелося натягнути на себе гумові протигази. Свято тривало, але вже за участю якихось «гротескних чудовиськ», за словами Бочарської. Кілька пар намагалися продовжити танець, але зрозуміли, що протигази занадто важкі. Пити було більше несила; неможливо було розчутити слова співрозмовника. Усі завмерли в очікуванні. У кутку сиділи двоє в протигазах і грали в шахи.

Мішель Корде розмірковує над образом нащадків

Щось відбувається, щось змінюється в атмосфері. Зникає інтерес до війни, або, швидше, багато хто схильний до настроїв ескапізму. Романтично прикрашені оповіді про солдатів і героїзм, що сповнили всі журнали в перші роки війни, вже немодні. Вони поступаються місцем детективам, кримінальним історіям та іншому, що настільки типово для втечі від дійсності. Багато хто вочевидь і недвозначно говорять про своє неприйняття війни. І все ж офіційний тон і як раніше задають шовіністи, націоналісти, опортуністи й газетярі.

Неважко було розчутити відлуння цього офіціозу в середовищі простих людей. Тривалий час забороняли сповідувати мир, навіть говорити про нього. Слово «мир» зникло з ужитку, від нього віяло пораженством, германофільством і безхребетним угодовством. Усього лише одне слово викликало протести, прокляття або здивування і навіть породило цензуру. Схвалювали лише слово «перемога», повна й остаточна. Практично у всіх воюючих країнах страждання і втрати не сприяли досягненню компромісу, а ще більше зміцнили прагнення до «перемоги». Інакше всі ці страждання і втрати марні, чи не так? І заради чого йти на компроміс, якщо ми все одно непереможні?

І все ж щось відбувається. Щось змінюється у слововжитку. Поки ще тільки на вулиці, між людьми.

Тепер можна почути, що люди тужать за «миром». Так, саме так! Кілька днів тому, коли Корде стояв на морозі та чекав на трамвай. Він почув розмову між жінкою і полковим священиком, який щойно побував на Соммі та в Вердені. Священик сказав їй: «Годі вже матерів, які носять траур. Будемо сподіватися, що це незабаром завершиться». Нещодавно, в тому самому трамваї, він чув, як одна жінка з вищого класу, в хутрі, голосно сказала солдатів: «Якби не тисячі негідників та ідіотів, які голосували за партії війни, то ти не стирчав б на війні всі ці тридцять місяців». Багато хто зняковіло обернулися до них, уїдливо посміхаючись, а одна жінка пролетарського вигляду, яка сиділа поруч з Корде, пробурмотіла: «Вона абсолютно права».

Не тільки відразу і втома тепер набули голосу. Зміни в настрої частково залежали і від реакції на мирні ініціативи, що минулого місяця виходили спершу від Німеччини та її канцлера Бетман-Гольвега^[225], а потім (всього зо декілька днів тому) від США і

президента Вільсона. Країни союзницької коаліції рішуче відхилили першу пропозицію, а другу зустріли такою кількістю заперечень, претензій і туманних вимог, що стало зрозуміло: швидкого укладення миру чекати не доводиться.

Але Слово знову збудилося до життя. «Мир».

В опублікованому листі кайзера, адресованому канцлерові, відстоювали мирні ініціативи німців. Вільгельм, зокрема, писав: «Виступити з пропозицією укласти мир означає здійснити моральний вчинок заради звільнення всіх країн, поміж яких і нейтральні, від тягара, що може розчавити нас». Того самого дня всі французькі газети відгукнулися на лист, полемізуючи і піддаючи сумніву його достовірність. Американську мирну ініціативу преса зустріла так само прохолодно, навіть презирливо: «Химера! Ілюзії! Манія величності!» Корде чув, як американського президента звинувачували в тому, що він «більш німець, ніж самі німці».

Як можна було робити висновки про можливості миру і проблеми війни в країнах, де єдиний доступний масам засіб інформації — преса — зазнавав жорстокої цензури і перебував у руках пропагандистів, провокаторів та ідеологів? Корде нітрохи не втішала думка, що, можливо, нащадки зуміють зарадити в хаосі емоцій, нав'язливих ідей, міфів, напівправди, ілюзій, словесної еквілібристики, брехні та міражів, що спричинила ця війна. Звісно, він часто подумки повертався до того, що сталося, коли влітку, два з половиною роки тому, зійшла ця лавина. Він ревно збирав маленькі шматочки фактів, знайдені то там, то сям, що валяються немов забуті докази на давньому місці злочину. Питання полягало лише втому, що саме досліджувати.

Йому давно відомо, що картина війни та громадської думки спотворюється пресою до невпізнання. У квітні 1915 року він занотовував у своєму щоденнику: «Страх перед цензурою і необхідність потурати ницим інстинктам [суспільства] змушують її [пресу] вивергати лише ненависть і образи». Політики та генерали, які підстьобували 1914 року мілітаристські настрої у суспільстві, стали тепер заручниками цієї громадської ненависті, що не допускає жодної думки про мирну угоду, і навіть тактично виправдані відступи стали неможливими, оскільки вони в очах преси і простих людей відразу ж перетворювалися на символ поразки, — як у випадку з Верденом^[226]. Але можливо, щось нарешті починає змінюватися?

Зрозуміло, що газети навряд чи зможуть правити за надійне джерело для майбутніх поколінь істориків. А приватні листи? Корде сумнівається. «Листи з фронту дають хибне уявлення про війну Той, хто пише листа, знає, що він буде розкритий. І отже, його основне завдання — справити враження на своїх майбутніх читачів». Тоді, можливо, фотографії? Чи потрібно їх використовувати, щоб зрозуміти, як усе було насправді, наприклад, у тилу? Ні, уважає Корде. Він занотовує у своєму щоденнику:

Або марнославство, або сором заважають нашим ілюстрованим журналам демонструвати окремі сторони життя. Нащадкам дістануться уривчасті фотоматеріали про війну. Наприклад: фотографії не показують нам, що в будинках майже завжди темно через відключення електрики, що на вулицях також похмурі сутінки, а в овочевих крамницях горять стеаринові свічки, що сміттєві баки стоять на тротуарах до третьої години дня, адже бракує сміттярів; не показують вони нам і черги на три тисячі чоловік, які шикуються в бакалійні магазини за своїми пайками цукру. На наш подив, фотографії відобразили величезні натовпи, що вщент заповнюють ресторани, чайні салони, театри, вар'єте і кінотеатри.

136

Січневий день 1917 року

Паоло Монеллі вчиться уникати цікавих візитерів

Морози почали відступати, а заодно вщухли й обстріли. Звивисті стежки знову потоптані мулами. У такий час тут починають з'являтися візитери, які цікавляться знаменитою висотою, щоб потім з гордістю заявити: «Я був там!»

Їх тут не люблять.

Якщо гості нижчого чину, їх ще здалеку закидають сніжками та крижинками, а потім удають, ніби нічого не сталося, коли ті, розгублені, хекаючи, усі в снігу, з'являються на плато. Для тих, хто вищі за рангом, потрібні витонченіші прийоми. Неподалік від

оборонних споруд заклали кілька вибухових зарядів. Коли телефоном їм повідомляли, що якесь цабе внизу починає підйом, вони влаштували невеликий вибух. Каскад каміння й снігу котився вниз, і австро-угорський пост на вершині прямо навпроти миттєво відповідав півдесятком снарядів («Зіім-шуум, зіім-шум!»).

Командир батальйону зазвичай перепрошував, запевняючи, що не знає, що відбувається. «Досі тут нагорі було так спокійно». А високопоставлений візитер «відразу ж починає ностальгувати за долиною» та залишає гору.

У цей час Володимир Літтауер, як і раніше, перебуває на фронті біля Двіни, де панувало затишшя. Багато ночей поспіль робочий батальйон з «поважних бороданів» спрямовували споруджувати огороження з колючого дроту на льоду річки. І безліч разів він припиняв роботу, щойно німці відкривали вогонь. Командир полку Жуков звернувся з промовою до батальйону. Він

закликав до їхнього патріотизму. Вираз їхніх облич залишилося незмінним; вони вступилися в нього скляними очима. Жуков зрозумів, що його промова не справила жодного враження, і раптово додав: «Якщо ви знову тікатимете, я розстріляю кожного десятого, зрозуміли? Кожного десятого з вас. Я рахую: перший, другий, третій... десятий: плі!» Жодна людина не ворухнулася. «Я розстріляю вас усіх, кожного!» — У відчаї закричав Жуков. І знову зустрів скляні погляди. «Кулеметом!» — гаркнув він. Але ніхто не відреагував. Люди були спокійними, ніби їм у будь-якому випадку не уникнути смерті на льоду. «Принести сюди кулемет!» — наказав Жуков. Навпроти шеренги встановили два кулемети. «Бачите ці кулемети? — не вгамовувався Жуков. — Я розстріляю вас з них!» Обличчя залишалися незворушними. Жуков зазнав невдачі. Кулемети прибрали, і всі розійшлися.

137

Четвер, 1 лютого 1917 року

Едуард Мослі бачить снігопад над Кастамону

Він пережив марш. Він дійшов до кінцевої залізничної станції Расаль-Айн. Після виснажливої двомісячної подорожі з Багдада через пустелю вони потім їхали у вагонах для худоби на північний захід. Повз промайнули Євфрат, Османіє, гірський ланцюг Антитавр. Середземне море блиснуло вдалині срібною смужкою. Гюлек-Богазі. Таврські гори. Позанті. Афьонкарахісар. Ескішехір. Анкара. Після Анкари знову йшли пішки, на північ, продираючись крізь холодні гори, укриті хвойним лісом, прямуючи до Кастамону, за сімдесят кілометрів від Чорного моря. Там, у християнських кварталах на околиці міста, спорожнілих після різанини вірмен, полонені розташувалися в кількох великих будинках.

Умови в цьому місті були хороші, просто чудові, якщо порівнювати з місяцями, проведеними після капітуляції. З полоненими цілком стерпно поводитися. Мослі й решта навіть почали вважати, що жахи маршу були ненавмисними, пояснювалися звичайним поєднанням вульгарної байдужості та безпорадності. До того ж в Кастамону з ними, офіцерами, поводитися значно краще. Для простих військовополонених і нижчих чинів умови як і раніше залишалися важкими. У той час як Мослі та інші офіцери намагалися подолати тугу, кошмари і наслідки важкого переходу і різних хвороб, рядових, які вижили, відразу відправляли на важкі роботи в інші місця^[227].

У Кастамону Мослі міг раз на тиждень відвідувати міські магазини і купальні. Його супроводжувала на відстані не дуже настирлива варта. Полонені мали право також відвідувати церкву, листуватися, отримувати посилки з дому. Вони грали в шахи, бридж і регбі, іноді їм дозволяли влаштовувати довгі прогулянки навколишніми пагорбами. Планувалося навіть створити свій маленький оркестр. У Мослі знову почався напад малярії, потім йому довелося відвідати грека-дантиста, полікувати зуби, зіпсовані недоїданням під час облоги. Проте він навіть погладшав. Він і багато інших намагалися дотримувати заведеного порядку, — наприклад, переодягатися перед вечерею, — навіть якщо це означало просто заміну однієї подертої сорочки на іншу, таку само подерту. Їм суворо забороняли спілкуватися з міським населенням. Іноді дозволяли напитися.

З початку зими він страшенно мерз. Бракувало дров, а ті, що вдавалося роздобути, виявлялися сирими. І коли він запихав їх у крихтний камін, вони більше диміли, ніж горіли. Найгірші були

зневіра та одноманітність. Значну частину часу Мослі проводив у кімнаті, що ділив з іншим офіцером. Багато спав, курив. Давно вже нічого не занотовував у свій щоденник.

Коли цього ранку він визирає у вікно, усе навколо здається холодним і тьмяним. Сніг. Світ перевтілюється. Червоно-коричневі дахи, нагромадження яких він звик споглядати, зробилося білими, і саме місто раптом зробилося барвистим, майже картинно красивим. Вулиці безлюдні. Єдина ознака життя — молитовний спів, що лунає з мінаретів. Вигляд раптового перетворення під впливом снігопаду, «цієї чистої, божественної стихії, німої та таємничої», щось перевертає в ньому самому, наповнюючи його новою енергією, виганяючи апатію, уселяючи нові надії та оживляючи його пам'ять.

Він дістає щоденник і робить у ньому перший після жовтня запис: «1 лютого 1917 року. Минуло чотири місяці. Коли я пишу ці рядки, сніг пофарбував світ у білий колір». А потім він і ще кілька британських офіцерів прямують на пагорб за півкілометра від міста. Там вони катаються на санчатах, «граються і пустують, немов школярі». На зворотному шляху починають війну в сніжки.

138

П'ятниця, 2 лютого 1917 року

Ріхард Штумпф знаходить надію в Вільгельмсхафені

Судячи з барометра, атмосферний тиск продовжує підніматися. Уранці після вахти їм дозволено піти на маленьку екскурсію в Марієнзіль. Настрій панує жвавий. Процесію очолює судновий оркестр. Блискучий лід все ще вражає своєю товщиною. Штумпфу подобається його краса і міць, але раптово він згадує, що незабаром лід розтане, зникне без сліду. На зворотному шляху вони маршем проходять Вільгельмсхафеном.

«Гельголанд» знову ремонтують і модифікують. Цього разу демонтують скорострільні гармати калібру 8,8 см. Битва при Скагерраку засвідчила, що радіус дії у них недостатній, тому гармати марні: «два роки тому за подібні висловлювання просто розстріляли б як зрадника», зазначає Штумпф у своєму щоденнику. З цих гармат так і не зробили жодного пострілу. І ті, хто їх обслуговував, на кшталт

Ріхарда Штумпфа, займалися дурницями. Він заспокоював себе тим, що гармати ще знадобляться на суші^[228]. Штумпфу здається, що планують щось серйозне. Він знову повірив у майбутнє: «Весь світ затамував подих, дивлячись, як Німеччина готується завдати останнього нищівного удару».

Повернувшись на корабель, вони обідають. Після чого з'являється вахтовий офіцер з папером, у нього «чудові новини». «Слухайте, хлопці, телеграма з Берліна: від сьогодні ми починаємо необмежену підводну війну». Усі «надзвичайно зраділи» з цього повідомлення. Тільки й говорили на борту, що про цю новину. Більшість начебто приставала на те, що поставити Велику Британію на коліна — тільки питання часу. «Це смертельний вирок Англії». Таким став німецький варіант війни до «переможного кінця», утілений в дії, про що давно попереджали французькі політики.

Штумпф поміж тих, хто сумнівається. Проте він готовий дати на це термін у чотири місяці; потім положення роз'ясниться. До того ж він вважає, що саме так слід реагувати на британську голодну блокаду, що призвела до холодної та тяжкої «бруквяної зими» у Німеччині. Тільки цим вони і харчувалися: бруквою різних видів, приготовленою у різні способи. (Варіанти настільки ж різноманітні, наскільки одноманітний головний інгредієнт: пудинг із брукви, фрикадельки з брукви, пюре з брукви, джем із брукви, суп з брукви, салат із брукви. Дехто називали брукву пруським ананасом.) У страви з брукви часто додавали трохи згірклого жиру; запах нейтралізувався тим, що її варили з яблуками і цибулею. Нестача жирів призводила до спалаху кишкових захворювань, а від одноманітної їжі багато хто просто пухли. У Німеччині люди втрачали в середньому 20 відсотків ваги, а багато матросів на кораблі добряче схудли. Сам він утратив всього лише п'ять кіло, адже йому надходили продуктові посилки від батьків із Баварії.

Необмежена підводна війна? Чому б ні? Нехай ці англійці спробують власну пігулку: «Сподіваюся, вони зазнають такого ж нестерпного голоду, як наш народ у Саксонії або Вестфалії».

139

П'ятниця, 9 лютого 1917 року

Олива Кінг лагодить автомобіль у Салоніках

Різкий «кусючий» лютневий вітер. У повітрі пахне снігом. Ще одна зима в Салоніках. Ще одна зима у цьому перенаселеному, надукріпленому військовому таборі міста, з його армією, яка б'є байдики. На вулицях можна побачити бал-маскарад військової форми: сіро-блакитна французька, хакі англійська, коричнева сербська, коричнево-зелена російська, сіро-зелена італійська. Картину «багатомовності» довершували колоніальні війська з Індії, Індокитаю та Північної Африки. Восени робили спроби відтіснити на півночі болгар, але лінія фронту залишилася незмінною. Тепер знову затишшя. Погода, як зазвичай, мінлива: то тепла і сонячна, то холодна і вітряна. Два дні сніжило, але мороз не пом'якшав. Олива Кінг мерзне, лежачи під своєю санітарної машиною.

Кінг, власне кажучи, сподівалася провести ранок у портових лазнях, але машина вимагала до себе уваги. Довелося її ремонтувати. Ось Олива лежить у промерзломому гаражі та розгвинчує коробку передач. Посинілі від холоду пальці не слухаються. Ззовні задуває вітер.

Олива Кінг служить тепер у сербській армії, — вона і дві її машини. (На додачу до старенької Елли вона купила ще одну санітарну машину, більш легку і швидку, марки «Форд». Саме її вона зараз і ремонтує.) Сербі позбулися майже всього свого транспорту під час відступу, тому справ у неї чимало. Більше жодних обходів, від ліхтаря до ліхтаря, жодних мішків з ганчір'ям. Натомість її посилають у тривалі важкі поїздки вузькими, небезпечними гірськими дорогами, що в Західній Європі навряд чи назвали б дорогами — радше стежкою, глинистою колією. Саме дороги були найгіршими. За плюсової температури вони негайно перетворювалися на непролазне місиво. Якщо стовпчик термометра опускався нижче нуля, на неї очікував каток.

Кінг наблизилася до війни, і війна наблизилася до неї. Місіс Харлі, та сама, з якою вона працювала разом — вони колись полювали за колекційними меблями у Франції — і яка «у віці, коли багато літніх дам воліли б сидіти вдома і в'язати шкарпетки», зазнавала труднощів, непосильних для жінок удвічі молодших за неї, померла місяць тому. Її вбило гранатною картечю, випущеною ворожою артилерією, — болгарською? австрійською? — коли вона працювала з біженцями в

Монастирі. Зі своїх поїздок на північний фронт Кінг привезла не тільки два болгарських рюкзаки трофеїв — гільзи від патронів, осколки снарядів, — але й спогади про поле битви, засіяне трупами. Уперше в житті вона побачила ненависного ворога в образі болгарських військовополонених.

А крім того, вона закохалася. Нічого дивного. Було щось таке в настрої, в ситуації, у вимушеній невизначеності життя, що давало змогу знехтувати звичайними правилами й умовностями. Ця закоханість означала для неї більше, ніж усе інше. Більше, ніж війна. Та перетворилася на тло, на другорядний фактор, на монотонні будні, часом абсурдні або дикі, часом небезпечні та відразливі, найчастіше дратівливі. Ось, наприклад, щойно розмріявся про гарячу лазню, але невдача — дає збій ніжне гальмо, і ти нікуди не потрапляєш. Об'єктом її почуттів став чарівливий сербський офіцер зв'язку, капітан Мілан Іовічич, якого всі звали Іові, веселий, доброзичливий і непередбачуваний. Вони з нею виявилися однолітками. Вони покохали одне одного, зустрічаючись за обідом і на вечірках, де знову й знову з надтріснутої платівки лунала мелодія «La Paloma». Усі біди були спільними. Коли вона у вересні минулого року зазнала нападу малярії, він відвідував її не рідше двох разів на день і часто просиджував у неї годинами. Кохання виявилось взаємним. Вони зустрічалися потайки, але все одно про них пліткували. Її це дратувало.

Це зовсім не інтрижка. Цього у неї було більше ніж достатньо в минулому. Тут усе значно серйозніше.

Кінг розуміла, що за ці роки в ній відбулися зміни. Її це лякало. Можливо, її більше лякала реакція з боку інших. У листі до батька, після вступу в сербську армію, вона, зокрема, писала таке:

Благослови тебе Бог, любий тату, я так тебе люблю, ти навіть собі не уявляєш! Я все запитую себе, якої ти думки щодо того, як я змінилася. Знаю, що війна зробила мене досить егоїстичною, що я тепер стала значно самостійнішою, ніж раніше.

Про свою закоханість вона не пише ані слова. Іові вона називає просто «приятелем», що було досить сміливо, особливо порівняно з передвоєнних засадами. Але мало хто тепер дбав про пристойні форми

спілкування між неодруженими чоловіками і незаміжніми жінками. Не тут, не зараз.

До обіду Олива Кінг перериває роботу в промерзломому гаражі, йде снігом до маленької квартирки, яку вона ділить з двома іншими жінками-шоферами. Ледь увійшовши до будинку, вона одразу ж запалює газову лампу, єдине джерело тепла в кімнаті, що в цю пору року постійно горить, поки вони вдома. Її турбують ціни на газ, вони невпинно ростуть. Глечик коштує 19 франків, і його вистачає на кілька днів. «Якщо Америка вступить [у війну], нам дозволять купувати газ за зниженою ціною».

Кінг вирішує залишитися вдома. Вона зробила все, що належить сьогодні. Нехай інший механік завершить роботу. Вона мріє про смачні тасманські яблука. Розмірковує, чи завершився їх сезон в Австралії? І чи надішле їй батько посилку з яблучками?

140

Лютневий день 1917 року

Флоренс Фармборо розмірковує про зиму в Тростяниці

Зима видалася кепською. У грудні вона отримала звістку про те, що її батько помер у віці 84 років, а минулого місяця помер голова російської родини, у якій вона жила, відомий хірург-кардіолог. На фронті знову затишшя. На цій ділянці Східного фронту всі більш-менш значні військові операції загрузли в снігу і мінусових температурах, тому до шпиталю до Флоренс пацієнти надходили рідко. В один день приймали двох поранених, в іншій — двох хворих. Загалом робити було нічого.

Як завжди, перебої з продовольством почастишали в зимові місяці, проте цього року становище ставало дедалі гіршим. У Москві й Петрограді спалахували хлібні бунти. Усе більше відчувалася втома від війни, невдоволення накопичувалося і тепер виражалося цілком відверто. Поширювалися чутки про заворушення, саботажі та страйки. До 1914 року багато асів економіки стверджували, що ймовірна війна буде короткою, а якщо вона затягнеться, то це призведе до економічної катастрофи. Урешті-решт вони виявилися праві. У всіх країнах, які воювали, практично закінчилися живі гроші. Деякий час війна

фінансувалася або за допомогою кредитів, або за допомогою друкарського верстата. Причиною продовольчої кризи в Росії стали не тільки морози і перебої в постачанні, але й інфляція. А крім того, радість від численних літніх перемог на фронті поступилася місцем розчаруванню, коли стало зрозуміло, що нескінченні жертви так і не сприяли вирішальній зміні подій.

Загальне неприйняття війни обернулося різкою критикою Верховного командування і навіть царя. Особливо активно поширювалися чутки про те, що відбулося чи, можливо, зараз відбувається при дворі. Убивство сумнозвісного старця Распутіна півтора місяці тому, здавалося, тільки підтвердило той факт, що російське суспільство розкладається — від низів і до самих верхів^[229]. Багато подій майже не торкнулися Флоренс, яка тужила через подвійну втрату — батька і голови сім'ї, яка прихистила її, якого вона також уважала рідним. Утім, їй було щиро шкода царя, якого в кращому випадку описували як добромисного, але нездатного на рішучі дії.

Так, важка зима. Коли до загальної бездіяльності додається загальне хвилювання, то зрештою виникають нервозність, дратівливість, вічні сутички між персоналом госпіталю. Флоренс Фармборо сама відчуває роздратування.

Таке враження, ми всі чекаємо, що станеться. Так більше не може тривати. Постає багато запитань, на які ніхто не може дати відповіді. «Чи триватиме війна?», «Чи укладуть Німеччина та Росія сепаратний мир?», «Що в такому випадку робитимуть союзники?».

«Зима сумовита і гнітюча, — занотовує вона у своєму щоденнику. — Лід і холоднеча зробили все, щоб притупити наші думки і паралізувати наші сили».

141

Неділя, 25 лютого 1917 року

Бабуся Ельфріди Кур непритомніє перед торговцем кониною в Шнайдемюлі

На тій самій вулиці, де живе Ельфріда, торгують кониною. Торговця звати пан Йор. Він єврей. Ельфріда знає, що є люди, які погано ставляться до євреїв, але вона до них не належить. Одного разу вона навіть побилася з хлопчиком через те, що він назвав одну її подругу єврейською свинею. Довкола живуть багато євреїв і поляків, але в очах Ельфріди всі вони німці, нехай і різні.

Сьогодні бабусі Ельфріди стало погано, вона знепритомніла просто на вулиці, на морозі, перед м'ясною крамницею пана Йора. Перехожі внесли її всередину, поклали на диван у вітальні, і вона потроху отямилася. Але вона відчувала таку слабкість, що пан Йор був змушений відвезти її додому у своєму возі. Ельфріда з братом злякалися, побачивши, як їх бабусю заносять у будинок і укладають на ліжку, яке в неї бліде і застигле обличчя. На щастя, до них у цей час зайшла одна з сусідок і приготувала горнятко кави для бабусі. Так, справжньої-то кави майже не залишилося, суцільні замітники, на кшталт обсмаженого зерна, натомість сусідка поклала в чашку цукор, а не той штучний підсолоджувач, до якого вони вже звикли. Бабуся Ельфріди випила кави і за деякий час почувалася бадьоріше: «Тепер я зігрілася, діти».

Чому вона знепритомніла? Надто багато працювала, як і багато інших? Чи тому, що, як і всі, мало їла?

Ельфріду не полишало занепокоєння. Щоб виконати завдання з фізики, вона перебралася у спальню, вирішивши спостерігати за бабусею. Думки її були зайняті зовсім не школою. Близько тижня тому вони з подружкою ходили кататися на ковзанах на затоплений луг біля річки. Там було багато люду. Усі каталися по колу, під музику скрипучого патефона. І там вона знову натрапила на Вернера Вальдекера, юного лейтенанта, якого вперше зустріла на сходах у старшої сестри свого однокласника і з яким потім заговорила, випадково побачивши його на вулиці. Та зустріч завершилася тим, що він поцілував їй руку і висловив сподівання, що вони побачаться знову. Так і сталося п'ять днів тому, на тому замерзломому лузі. Потім, уже ближче до вечора, він повів її в кондитерську Флігнера. Там не було еклерів, але вони пили глінтвейн та їли кренделики. Вона була щаслива. Потім лейтенант Вальдекер провів її додому і спробував

поцілувати на сходах у передпокої. Вона вислизнула і зникла в будинку. Потім вона шкодувала про це.

На карті військових дій, що висіла в класі, мало що змінювалося. В Африці та Азії ось уже багато тижнів не відбувалося нічого примітного. На жаль, учора капітулювали 289 чоловік у Лікуйю, у німецькій Східній Африці, і британці захопили кілька турецьких окопів на північний захід від Ель-Кута, у Месопотамії, — і це все. В Італії та на Балканах також усе тихо. На Західному фронті нічого нового, так, окремі рейди. І лише завдяки подіям на Східному фронті газети публікують не лише окремі замітки, але і більш докладні зведення. Військові дії тут ось уже кілька місяців зосереджені в одному-єдиному місці — в Румунії. Ця частина карти рясніє маленькими чорно-біло-червоними прапорцями. Незабаром буде здобуто значну перемогу. Востаннє переможним стало 6 грудня. Того дня захопили Бухарест, і дітей звільнили від школи. Ельфріда використала несподівано оголошені канікули, щоб піти на прогулянку.

142

Субота, 17 березня 1917 року

Володимир Літтауер утихомирює бунтівників у Режиці

Дме поривчастий вітер, лютує мороз, усюди глибокі замети. Вони йшли маршем усю ніч безперервно. Дев'ять місяців вони просиділи в окопах на Двіні, дев'ять місяців минуло без подій і великих боїв, дев'ять місяців монотонного очікування і туги. Літо змінила осінь, осінь змінила зима, незабаром настане весна.

У глибині душі Літтауер звісно ж розумів, що рано чи пізно вони отримають наказ про виступ. Але хто б міг подумати, що це відбуватиметься таким чином?

Причому наказ зовсім не про те, щоб гідно відбити несподівану атаку німців. Ні, минулого четверга, увечері, полк виступив у Режицю, щоб придушити заколот у міському гарнізоні^[230]. А разом з цим несподіваним наказом до них дійшли і неясні чутки про заворушення в Санкт-Петербурзі.

Вони дісталися Режиці, коли слабкі промені березневого сонця освітили горизонт. Літтауер разом з іншими промерзлі наскрізь, їх

форма всуціль була вкрита снігом та інеем.

У місті ми зустріли групу солдатів з червоними стрічками. П'яні і веселі, вони забули віддати честь. Командир, утримавши свого коня, звернув їхню увагу на недбалість. «Хіба ви не знаєте, що відбувається в Росії? — запитав один із солдатів і бадьоро додав: — Ми тепер усі рівні». Тоді командир наказав узяти цих солдатів «у стремена», тобто в кільце коней. Це означало щось на кшталт арешту на місці. Ми продовжили шлях до центра міста. Назустріч траплялося дедалі більше таких груп. Дедалі більше солдатів з червоними бантами ми брали «в стремена». У невеликому полку було не більше п'ятисот чоловік. У міру того як ми наближались до площі, ми вели між своїми рядами вже сотню заарештованих. Наші гусари, змерзлі, голодні та злі, підганяли їх стусанами, і тепер уже багато бранців благали пощади.

Ситуація залишалася незрозумілою. Було вислано дозор. У великій будівлі на міській площі засідала Рада солдатських і робітничих депутатів. Що це таке — ніхто напевне не знав. Командир ескадрону зголосився піти туди добровольцем у розвідку. За кілька хвилин з будівлі почали виходити люди: «скуйовджені солдати, перелякані цивільні особи», яких поганяв єдиний офіцер, шмагаючи їх своїм стеком.

Протягом майже чотирьох годин ми заарештували триста чоловік. Ми зайняли два вокзали, пошту, будівлі місцевої влади і почали патрулювати місто.

Близько одинадцятої години дня в Режиці запанував порядок, і Літтауер навіть зміг сходити до кав'ярні та поснідати. До нього загрозливо наблизилися двоє озброєних солдатів, але він одразу змусив їх утекти. Незабаром тут з'явилися й інші офіцери полку. Настрій у всіх був спокійний і впевнений. Адже вже не залишалося приводу для занепокоєння?

Час наближався до дванадцятої, коли до кав'ярні зайшов юний рознощик газет. Привернули увагу жирні чорні заголовки. Революція.

Цар зрікся престолу.

Неділя, 18 березня 1917 року

Андрій Лобанов-Ростовський намагається потрапити до готелю «Асторія» в Петрограді

«Просто пливи за течією». Друга година ночі. Нестерпний холод. Лобанов-Ростовський залишає свого денщика Антона стерегти багаж, а сам прямує до готелю. Біля вокзалу, як не дивно, немає ані таксі, ані візників. Йому доводиться йти пішки. Щось не так. На темних вулицях він натикається на збройний патруль: «на нього дивляться з підозрою». Він проходить повз згорілу поліцейську дільницю. На фешенебельній торговій Морській вулиці він помічає сліди заворушень: вітрини розбито, крамниці розграбовано, у стінах будинків — кульові отвори.

Звісно ж Лобанов-Ростовський знав про заворушення, що почалися 8 березня, коли на вулиці вийшли жінки, протестуючи проти нестачі хліба^[231]. На вокзалі в Києві він теж спостерігав хвилювання. Там натовп увірвався до їдальні для пасажирів першого класу, з шумом і гуркотом зірвав зі стіни портрет царя. Це трапилося через три дні після зречення Миколи II. Про це Лобанов-Ростовський дізнався ще минулого четверга, залишаючи госпіталь. До нього підійшов офіцер і повідомив сенсаційну новину, причому тихо, французькою. Лобанов-Ростовський реагує на почуте з оптимізмом і в своєму щоденнику занотовує: «Новий імператор або більш енергійний і розумний регент — і перемога нам забезпечена».

Можливо, це марна надія? Після Нового року Лобанов-Ростовський захворів на малярію. 15 березня, у день зречення царя, він виписався з лікарні. З'явившись у полк, дізнався, що його направляють в запасний ескадрон у Петроград. Звістка просто вразила його. Усім було відомо: війська посилають туди для того, щоб стріляти на вулицях міста в демонстрантів і страйкарів. Лікар спробував заспокоїти його і запитав, чи не прагне він накласти на себе руки. Лобанов-Ростовський поділився з ним своїми сумнівами: «Тільки ідіотизм уряду спровокував цю революцію. Народ тут ні до чого, та все ж мене посилають до Петрограда, щоб стріляти в народ». Лікар утішив його і дав

несподівану пораду: «Просто пливіть за течією, а там усе владнається».

Отже, Лобанов-Ростовський приїхав до готелю «Асторія», де оселилися його дядько з тіткою. Тут теж були помітні сліди заворушень, справжніх вуличних боїв. Стіни зрешечені кулями. Великі скляні вікна внизу розбито, їх забили дошками. Вестибюль занурений у темряву; обертові двері замкнено. Ніхто не з'явився, коли він постукав. Дивно. Він обійшов будівлю готелю і постукав у бічні двері, але його негайно оточили з усіх боків озброєні, агресивно налаштовані матроси. Вони приставили гвинтівки до його грудей і запитали: «Де паспорт? Чому ви носите револьвер?». Молодий поручик, який нагодився, переконав матросів відпустити Лобанова-Ростовського: «Товариші, дайте йому пройти! Він щойно прибув і не знає, що відбулася революція».

Опинившись на вулиці, Лобанов-Ростовський повернувся на вокзал, щоб випити чаю і дочекатися світанку.

Близько восьмої години ранку він зробив нову спробу. Удалині лунали фабричні гудки. З сірого ранкового неба падав сніг. Стало тепліше, і на вулицях було сльотоваво. Якби не сліди від боїв, усе виглядало б майже як завжди. Люди йшли, як зазвичай, на роботу. Тільки одне здавалося новим, незвичним: на будинках, на людях — усюди виднілися червоні плями. Перехожі обов'язково мали що-небудь червоного кольору: можливо, бант, або паперову квітку, або простий шматочок тканини, засунутий в петлицю. Автомобілі, елегантні екіпажі їхали прикрашені червоним. Цей колір палахкотів на фасадах будинків, на вікнах. У слабкому ранковому світлі величезні шматки тканини здавалися майже чорними.

Цього разу Лобанова-Ростовського впустили до готелю. Вестибюль мав жалюгідний вигляд. Усюди валялися бите скло і понівечені меблі. На товстих червоних килимах на підлозі застигали калюжі. Людський потік прямував усередину і назад. У кутку навколо столу юрмилася купка людей; там записували до якогось об'єднання для радикальних офіцерів. Опалення не працювало. У готелі та сама температура, що і зовні. Він так і не знайшов своїх родичів. «Усе розвалювалося на очах, ніхто нічого не знав».

Тоді він і не підозрював, що найкривавіші зіткнення в ході цієї революції відбулися саме біля розкішного готелю «Асторія» і

всередині нього. Тут мешкало багато високопоставлених офіцерів зі своїми сім'ями, і хтось із них вистрілив у демонстрантів, які проходили повз. Ті відповіли кулеметним вогнем, після чого озброєні люди ввірвалися до вестибюлю, де виник бій, просто посеред дзеркальних стін і кришталевих люстр. Багатьох офіцерів застрелили або закололи багнетами. Винний погріб готелю розграбували. (Нічого дивного, що в ці дні в Петрограді щире обурення і протест перетворилися на вандалізм та відверту кримінальщину)^[232].

Лобанов-Ростовський знову вийшов на сльотаві вулиці Петрограда. До самого вечора йому так і не вдалося ані про що дізнатися. Звісно, він знайшов своїх дядька і тітку. Під час заворушень вони переїхали з «Асторії» до іншого місця, де також точилися жорстокі бої, — до Адміралтейства. Що стосується того з'єднання, до якого він мав прибути (запасний ескадрон гвардійського полку), то він чув найсуперечливіші відомості про нього.

Ескадрон відмовився брати участь у революції, тому був виключений зі списків. Він виявився одним з перших, хто пристав на бік революціонерів, і солдати повбивали своїх офіцерів. Усі офіцери живі. І так далі.

Проте він вирішує, побоюючись, викликати наступного ранку таксі й поїхати до казарми, щоб повідомити про своє прибуття на службу. «Просто пливи за течією. А там усе владнається».

144

Середа, 21 березня 1917 року

*Павел фон Геріх бачить, що революція дісталася фронту
під Вільно*

Посеред ночі його збудив ад'ютант і повідомив йому, що «полк охоплений революційними настроями, що проводиться агітація, що командири двох сусідніх полків уже заарештовані своїми солдатами». Тепер солдати хочуть зустрітися з фон Геріхом. Менше тижня він

командував 3-м гренадерським Перновським полком, який знаходився в резерві на фронті під Вільно^[233]. Як довго йому ще командувати?

Драматичні події останнього тижня не стали несподіваними. До призначення на цю посаду фон Геріх навчав новобранців у Петрограді, тому він знав про заворушення та хвилювання, що охопили місто. Він поїхав звідти 7 березня. «У повітрі пахло заколотом, якщо не революцією». Як завжди, він був різкий і категоричний, висловлювався рішуче: «Тут потрібні полк, кілька гармат і бравий вояка, щоб задушити все це в зародку». Він ненавидить революцію і зневажає революціонерів. Інформація, що надходить із Петрограда і Москви, суперечлива, ненадійна й уривчаста. Запізніла на кілька днів стара новина про зречення царя спричинила у цього самовпевненого захисника існуючого порядку сум'яття і вагання.

Минуло ще трохи часу, і в спальні фон Геріха з'явилася депутація, яку становили підпрапорщик, двоє унтер-офіцерів і шестеро солдатів. Фон Геріх, як завжди, ретельно приховував своє занепокоєння і пошепки сказав відвідувачам, щоб вони зняли кашкети. Після переговорів він пообіцяв зустрітися з усім полком завтра, о дев'ятій годині. А потім побажав їм на добраніч. Після того, як вони пішли, він випив порошок від головного болю і загасив світло.

Рівно о дев'ятій годині ранку полк уже чекав на нього, вишикувавшись чотирикутником. Фон Геріх виголосив промову: про загрозу Батьківщині, про боротьбу з ворогом, про те, що всі вони тепер вільні громадяни, і про те, що це означає. Солдати, звісно, не розуміли, що всі ці промови — просто опортуністичний вчинок фон Геріха. Навпаки, вони вважали, що перед ними людина, яка підтримує революцію. Їхні сумніви остаточно зникли, коли фон Геріх закликав їх обрати по двоє представників від кожної роти, щоб допомогти навести порядок і проконтролювати розподіл продовольства. Йому вже було відомо, що «в Петербурзі створено щось на кшталт Ради робітничих і солдатських депутатів, як уряд № 2» і що ця рада ухвалила постанову про передавання влади у військах виборним солдатським комітетам. Таким чином, він передбачав це розпорядження. Солдати прокричали йому «ура!».

Отже, загроза кризи минула.

Питання лише в тому, що коштуватиме цей трюк йому самому? У власних очах він виглядав героєм і поведився на полі бою дійсно як

герой. Він часто не вагаючись використовував ситуацію або власне становище заради того, щоб досягти надійності та спокою. Водночас внутрішнє напруження не полишало його, конфлікт між сміливцем, яким він був або сподівався бути, і боягузом, який також виявляв себе час від часу, незважаючи на всі пози і пихаті фрази. Можливо, тепер він злякався?

Так минув залишок дня: біганина, зустрічі, телефонні бесіди і переговори. Представники солдатів хотіли знати, який уряд визнає фон Геріх, отримали досить ухильну відповідь: «Адже мені невідомо, яких поглядів вони дотримують». Він додав, що уряд «тепер один», і ця незрозуміла відповідь спричинила нові крики «ура!». Він зустрівся з начальником дивізії, який був шокований, «зблід і почав заїкатися», дізнавшись, що фон Геріх дозволив створити у своєму полку солдатські комітети. У штабі відбулася зустріч, на якій відповідали на запитання, що стосуються скасування віддання честі та інших змін, схвалених військовим міністерством. Він зустрівся з іншими командирами полків, яких солдати відпустили тільки після того, як перерізали телефонні дроти. Надійшли інструкції від командира корпусу.

Негайно доповідати про всі зміни в настрої солдатів. Не забувайте закликати на допомогу священиків, бо вони значно впливають на людей. Уникайте будь-яких несправедливостей під час оформлення звільнень, покарання, розподілу продовольства і спорядження; розмовляйте спокійно, не суворо; піклуйтеся про відпочинок солдатів, про їхні розваги і релігійні потреби. Якщо трапляються ексцеси, вживайте всіх заходів щодо захисту телефонного зв'язку і складів зброї.

145

Субота, 24 березня 1917 року

Андрій Лобанов-Ростовський обраний солдатським комітетом на офіцерську посаду

Усюди ознаки розладу. Солдати недбало одягнені, не віддають честь, утратили будь-яку повагу. Він фактично виявився бранцем у казармах, сидів і чекав на рішення батальйонної ради. Чи схвалять вони його кандидатуру?

Сьогодні рішення ухвалено. Так, йому дозволено бути їх офіцером. Але це не означає, що він зберігає попереднє положення. Командир батальйону пояснив йому так: офіцери — начебто конституційні монархи, які мають формальну відповідальність, але не має реальної влади. Але Лобанов-Ростовський усе одно зітхнув полегшено. Якби його кандидатуру не схвалили, то його напевно заарештували б. Або зробили б щось іще гірше. Він пише:

Вийшло так, що начебто вирішальний голос віддав за мене сержант, який знаходився під моїм командуванням і розповів комітетові про те, що сталося під Режицею 1916 року, коли я під особисту відповідальність, усупереч наказу командира полку, дозволив своїм людям узяти відпустку і поїхати додому. Відразу ж після цього до мене завітали двоє членів комітету і повідомили про ухвалене рішення, а також дуже ввічливо запитали, чи не зроблю я їм честь і не залишуся в батальйоні. У того самого вечора ми дізналися про п'ятьох офіцерів з Московського полку, яких тільки вчора обрали свої солдати, а вночі вбили.

146

Понеділок, 26 березня 1917 року

Рафаель де Ногалес бере участь у першій битві під Газою

Майже дві доби Рафаель де Ногалес не спав і тепер почувається погано. Він перейшов лінію фронту на чолі патруля, який отримав наказ знайти і підірвати трубопровід з питною водою, прокладений британцями від Суецького каналу, через Синай, і аж до фронту перед старим прибережним містом Газою. Тридцять шість годин вони пересувалися пустелею, пройшли кілометрів 150–160. Завдання не виконали. Вони не знайшли водопроводу. Коли він з рештою до вечора дістався табору, то мріяв тільки про одне: лягти і поспати.

Але в таборі неспокійно. Надійшли відомості, що потужне британське угруповання перетинає велике ваді^[234], що знаходиться просто перед оборонними кордонами біля Гази, і тепер усім з'єднанням наказано підготуватися до бою. Ця звістка збадьорила де Ногалеса: «Неймовірну втому, яку я відчував, немов вітром здуло». Змінивши коня, він одразу ж вирушив в дорогу, готовий до нових звершень.

Спершу він отримує наказ відвести в безпечне місце великий обоз, з безліччю верблюдів, в'ючних коней і возів. На місці вони залишають лише білі намети, щоб за можливості замаскувати перегрупування. Потім він повертається до залишків турецької кавалерії, яка прикриває важливий пункт на великому ваді, саме там, де супротивник напевно атакує лівий фланг османських укріплень, — це всім зрозуміло. Якщо ворог тут прорветься, він опиниться у них в тилу і загрожуватиме османській Ставці в Тель-ель-Шарія.

Масштабний британський наступ — ще один доказ, що військова ситуація на Близькому Сході почала змінюватися. Після того як минулого літа зазнала невдачі друга спроба османської армії відрізати Суецький канал, британці перейшли в контрнаступ. Гіркий досвід змусив їх ретельно підготуватися до спроби номер два. Зовнішня і найефективніша лінія оборони Палестини, пустеля, була прорвана, коли там побудували вузькоколіїну залізницю і до того ж значних розмірів водопровід для питної води, що так і не знайшов де Ногалес, а тим паче не підірвав його.

Ніч була холодною і туманною.

На світанку в околицях Гази було чути важку артилерію. Поступово до її гуркоту додалися кулеметний тріск і виляски гвинтівок. Наступ почався.

Надійшло перше донесення: кількома кинутими мостами британці з несподіваною швидкістю переправилися через ваді. Броньовики, а за ними піхота, почали пробиватися в Газу. Водночас із цим кавалерія розташувалася навколо міста і тепер загрожує відрізати його ззаду. Німецький офіцер, з яким говорив де Ногалес, був налаштований песимістично. Положення міста безнадійне. Можливо, воно вже здалося? Коли розвидніло, вони змогли розгледіти вдалині дим від вибухів і пожеж, що клубочився навколо Гази.

Полки османської кавалерії, як і раніше, чекають на британський наступ. Але нічого не відбувається. Тоді вони отримують наказ сідлати

коней і рухатися вздовж ваді, у напрямку до Гази. Де Ногалесу доручають відвести вантаж з боєприпасами в безпечне місце, але він ігнорує це доручення. Прагне знайти з'єднання, що заблукало. Потім він несамовито рветься за ним у бій. Усі разом вони наступають на Газу і на британські війська, які оточили місто. Сам де Ногалес каже, що, незважаючи на втому, він нарівні з усіма іншими відчував приплив ентузіазму і нервічного екстазу, які «змушували рватися вперед навіть самих неповоротких, під рев снарядів і сухий тріск картечних гранат, що вибухали у них над головами».

У небі над ними з'являються британські бойові літаки: вони скидають бомби. Незабаром перед очами постане «дивовижна панорама» — поле бою під Газою на тридцять кілометрів навколо зтягнуте щільним димом, з-під якого спалахують червоні язички полум'я і гримлять вибухи.

Тільки значно пізніше де Ногалес згадує про невиконане доручення. Він залишає поле бою і разом зі своїм денщиком скаче назад, на пошуки колони з боєприпасами. Їхні коні змилені від утоми. Вони знаходять конвой якраз у той момент, коли його помилково починає обстрілювати, «із неабиякою швидкістю і точністю», одна з тих німецьких батарей, які перебували в Палестині, щоб надавати допомогу османській армії. Зазнавши значних втрат, зокрема тягової сили, колона була врятована від подальшого артобстрілу німецьким пілотом, який помітив помилку і зумів подати батареї сигнал про припинення вогню.

У сутінках де Ногалес веде колону далі, до Ставки в Тель-ель-Шарію. Там він зустрічає німецького полковника фон Крессенштейна, який командує військами на фронті під Газою. Німець нервує і повністю поглинений тим, що надсилає усім телеграми. Він упевнений, що бій програно. І навіть де Ногалес піддався його настрою — завеликою є метушня. Тому він був вельми здивований, коли вже хотів осідлати коня, щоб повернутися на поле бою, і тут почув, що британці з якихось незрозумілих причин почали відступати.

Битва завершилася. Обидві сторони вважали себе переможеними, але британці просто виявилися оперативнішими під час відступу.

Того самого вечора де Ногалес в'їхав в освітлене місячним світлом розгромлене місто Газа.

Усюди панувала мертва тиша. Просто посеред вулиць, між обвуглених крокв, розбитих возів, штабелями лежали сотні людських тіл, згорілі та розтерзані останки людей і тварин. А на почорнілих стінах будинків, що ось-ось мали обвалитися, проступили великі пурпурові плями, схожі на червоні гвоздики, гвоздики з крові, що вказували місце, де схилив голову який-небудь поранений, помираючи, перш ніж віддати Богові душу. Коли останні червоні й золоті смужки заходу згасли в чорній глибині неба, залунали жалібні вигуки з мінаретів, що сповіщали вірним прихильникам пророка, що ангел смерті простягнув свої крила над пустелею, де тисячі християнських солдат заснули славним вічним сном під зоряним небом Палестини.

Він повертається в табір. Кінь під ним ледве не падає від втоми. Де Ногалес загортається в ковдру і лягає, прихиливши голову до боку коня. І вмить засинає.

147

Неділя, 1 квітня 1917 року

Софія Бочарська відвідує Думу в Петрограді

Опинившись у великій залі, Бочарська помічає, як багато тут змінилося. Саме в цій чудовій Єкатерининській залі Таврійського палацу відбувалася церемонія проводів її шпиталю, і медики, сповнені завзяття, рішучості та надій, вирушили 1914 року на фронт. Тоді вона стояла поруч з іншими, поміж мармурових колон, під масивними кришталевими люстрами. Їх благословляв митрополит, хтось із політиків бажав їм успіхів, а церковний хор «заповнював простір своїм приглушеним співом». Тепер же вона ледь упізнала цю саму залу.

Прекрасні колони були обвішані плакатами з грубо намальованими гаслами. Паркетна підлога вся подряпана й завалена старими газетами. Усюди лежали недопалки та лушпиння від насіння. Це було огидне видовище. Солдати юрмилися групами, блукали навколо або їли, сидячи на підлозі. Цивільні особи

наполегливо втовкмачували їм, що німці — їхні кращі друзі, що кровопролиття час припинити. Неподалік від мене стояли шестеро солдатів. Я чула, як цивільний переконував їх у необхідності скласти зброю, бо війна ця вигідна лише поміщикам і капіталістам.

Солдати зграйками входять до палацу, блукають коридорами, піднімаються сходами; над ними майорять прапори. У сусідній залі чути звуки військового оркестру.

Револуції щонайбільше місяць. Невдачі, розчарування, корупція, нестачі, злидні, брак продовольства і поступове, але безповоротне зневірення в старій владі зробили свою справу. До влади став Тимчасовий уряд. До того, що залишилося від неї. Обстановка нервозна, і все ж є надія на оновлення: духовне, демократична, енергійне. Багато з тих, хто схвалювали падіння царського режиму, налаштовані продовжувати війну.

Софія Бочарська вважала продовження війни очевидним. Вона тому й приїхала в Петроград, що хотіла попередити Думу про наказ, отриманий її з'єднанням, що був сприйнятий як державна зрада. Наказ, виданий Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів, передбачав, що особовий склад усіх військових з'єднань повинен обрати комітети, що ці комітети контролюватимуть усі запаси зброї. Хто відповідає за подібні накази? Можливо, німці? Звісно з новою силою поширилися і антисемітські настрої. Чи не єврей який-небудь стоїть за цим? Бочарську відправили до Петрограда, оскільки вона була помічена в зв'язках з ліберальною партією кадетів.

Після блукань багатолюдними коридорами вона нарешті знайшла депутата, який погодився вислухати її. Дізнавшись, звідки вона приїхала, він дуже пожвавішав: «Які настрої поміж солдатів?» Він дістав ручку й блокнот, готуючись записувати. Цієї самої миті Бочарська знітилася: «Якщо він задовольняється випадковою розмовою з юною медсестрою, щоб дізнатися про становище на фронті, тоді все марно». Депутат зміг підтвердити, що наказ дійсно справжній. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів засідає тут-таки, у палаці. Ще він додав, що всі знають про їхні накази, але одразу ж змовницьки додав, що незабаром їх самих викинуть звідси.

Бочарська повернулася до галасливої Єкатерининської зали. Її раптово охопив сумнів: а чи здатні кадети займати принципову позицію. Вона презирливо оглядала солдат, які оточували її: вони здавалися їй неосвіченими, грубими. Такими легко маніпулювати.

На трибуні один оратор поступився місцем іншому. Вона спершу послухала голову Ради робітничих і солдатських депутатів, меншовика Чхеїдзе, низькорослого чоловіка з довгими руками. Хтось вигукнув, що той схожий на мавпу. У Чхеїдзе був «гучний, пронизливий голос, він говорив з грузинським акцентом і вмів привернути увагу публіки. «Товариші! — закликав він. — Встроміть багнети в землю! Ваші офіцери достатньо довго гнобили вас». Лунали звинувачення і погрози. Потім на трибуну піднявся той самий політик, який 1914 року звертався з промовою до Бочарської та її товаришів, саме в цій залі, — голова Думи, повний гідності та неймовірно вгодований Родзянко. Він був одним з тих, хто стояв за зреченням царя. Родзянко почав з того, що у нього самого двоє синів служать в армії, і навів аргументи на користь продовження війни. Пролунали крики «ура», загравав військовий оркестр. Бочарська почула, як поруч один солдат спантеличено запитував у інших: «Вони всі говорять про президента, а хто буде новим царем?»»

148

Квітневий день 1917 року

Пал Келемен освоює кулемет під Коложваром

Нові часи настали нарешті в австро-угорській армії. Кавалерія, її гордість, з її найрозкішнішою військовою формою, ця перлина в короні, буде скасована. Вона більше не потрібна. Вона майже не брала участь у боях. Її намагалися кинути на ворога, але кілька кулеметів миттєво скосили весь полк. Кавалерія виявилася непотрібною, окрім як конвоювати військовополонених, патрулювати в тилу і служити окрасою парадів. Крім того, тварини потребували колосальної кількості корму, насамперед фуражного зерна, а воно, як і решта, стало дефіцитом [\[235\]](#).

Не допомогло і те, що австро-угорські гусари мали, як вважалося, найкрасивішу на всьому континенті форму. З картини старої Європи

випав ще один фрагмент, і гусарам, що з незапам'ятних часів сиділи в сідлі, доведеться попрощатися з облямованими хутром синіми угорками, розшитими червоними рейтузами, шкіряними головними уборами, прикрашеними султанами, з пряжками, петлицями, золотими гудзиками, позументами, високими хромовими чобітьми з жовто-коричневої шкіри і замість всього цього одягатися в hechtgrau^[236] піхоти, нудне, практичне, дешеве і безлике. Полк Келемена також мали розформувати. Вони стануть піхотинцями. Він з ненавистю розмірковував про це, причому не тільки тому, що ця служба була небезпечнішою і важчою, але й тому, що в ньому говорили естет і сноб. Коли він з'явився на курси з навчання стрільби з кулемета, після яких він стане піхотним командиром, капітан, середніх років, неголений, в м'ятій формі одразу ж звернув увагу, що на Келемені, як і раніше, золочені еполети, типові для кавалерії, і коротко наказав: «Зняти!» Але Келемен не скорився й еполети залишив.

Курси стрільби виявилися нестерпно нудними, як і місто, у якому він жив, і самі слухачі курсів. Усе просто огидно. Цього дня вони їхали на возі на віддалений полігон, щоб потренуватися в стрільбі бойовими патронами. Вони проїжджали через село. До самого обрію тягнулася пласка, пустельна угорська рівнина. Щойно припинився дощ, важкі хмари приховували сонце. Нарешті вони дісталися місця. Келемен занотовує у свій щоденник:

Шпиль сільської церковки залишився далеко позаду нас. Праворуч стоїть укриття з солом'яним настилом, що є головним на цьому полігоні кулеметного розрахунку. У глинисту землю встромлені намальовані мішені, що нагадують якісь безглузді опудала, а в свіжо-викопаному окопі на нас уже чекають два кулемети.

Ось вони заговорили. Кулі блискавично летять у мішені. Після нескінченної тиші від безперервного тріску болять вуха. Я відходжу від кулеметів якомога далі й відвертаюся, піднявши голову до темніючого неба. Чорні смужки на заході сповіщають про наближення вечора. На півдні пливуть палаючі хмари, і білі стіни селянського хутора вдалині слабо мерехтять в останніх променях сонця. Кулеметний тріск луною проноситься по всьому велетенському полю.

Я вважав, що тільки солдати є очевидцями навчань із застосуванням цих жахливих смертоносних знарядь. Але раптом, залопотівши крилами, в небо піднялася згряя диких гусей і почала кружляти над нами. Один з кулеметів спрямували на них. Кілька птахів упало на землю. Завтра на нас чекає чудовий обід.

149

П'ятниця, 20 квітня 1917 року

Рафаель де Ногалес і кінець другого бою під Газою

Вони знаходяться за лінією фронту і впевнені, що найгірше вже позаду. Напередодні бій досяг кульмінації: де Ногалес двічі ходив у кавалерійську атаку. Перший раз їм здавалося, що це все одно що отримати «наказ про страту». Османська кіннота проти британських кулеметів. І все ж якимось дивовижним чином усе обійшлося. Звісно, його поранило в стегно, але його охоронець Тасім зупинив кровотечу примочкою з жувального тютюну: «трохи щипало, але в цілому чудово допомогло».

Майже місяць тому завершилася перша битва під Газою, спричинивши хаос і великі втрати, — причому обидві воюючі сторони спершу вважали, що програли, — проте вона завершилася перемогою турків, оскільки британці, частково через брак води, залишили завойовані території. Другий бій під Газою розпочався здебільшого в результаті надто оптимістичних і абсолютно помилкових донесень, що командував британських військ в цьому районі, генерал, надсилав додому в Лондон: це дало владі привід знову сподіватися на те, що перемога можлива, що потрібна лише ще жменька солдатів, кілька гармат, ще один наступ... і так далі.

Отже, британці перейшли вчора в наступ, отримавши спішне підкріплення (у вигляді восьми танків і чотирьох тисяч снарядів, начинених газом) і заручившись обіцянкою про додаткову допомогу, якщо вдасться відкрити шлях на Єрусалим. Зрештою все перетворилося на бліду копію невдач на Західному фронті, з усіма цими авіанальотами, масованими, але неефективними артобстрілами, пошкодженими танками, атаками піхоти, що зазнали невдачі через надійну систему окопів ворога.

Кавалерійська дивізія, у якій служив де Ногалес, по-своєму сприяла успіху, заподіявши неприємності британському флангу. На світанку до офіцерів завітав посланець від командувача військами в Газі, полковника фон Крессенштейна, який дякував їм і вітав з перемогою. Другий бій під Газою практично завершився. Британцям не вдалося здійснити прорив.

За чверть години вся дивізія вже на шляху до Абу-Хурейри, болотистої місцевості в тилу. Там вони зможуть напоїти коней і відпочити. Вершників багато, і вони піднімають за собою величезну хмару пилу, у теплому повітрі він клубочиться за кіннотою немов гігантський хвіст. Де Ногалесу моторошно від думки про те, що британці можуть помітити пил і зрозуміють: це велике військове з'єднання на марші. Проте командир дивізії у відповідь на його побоювання лише усміхається. Щойно вони прибудуть на болото, вони зупиняться і вишикуються в колони полками.

Але ледь вони спішилися, як тут-то все і почалося.

Спершу почувся шум моторів. За хвилину з'явилися п'ять або шість британських двопалубних літаків. Бомби почали вибухати просто в щільних прямокутниках з людей і коней, і ці вибухи за півхвилини призвели до більш серйозних втрат, ніж за весь минулий день.

Майже дві сотні коней замертво впали на землю, інші розбіглися хто куди, збожеволівши від болю; юшила кров, кишки вивалювалися назовні. Поранені тварини тягли за собою вершників, що застрягли в стременах, і топтали копитами солдатів, що намагалися стримати їх.

Рафаель де Ногалес був захоплений льотчиками. Він уважав, що вони провели «винятково блискучу атаку».

Проте німецька зенітна батарея, яка стояла поблизу, зуміла підбити два літаки. Один зник за обрієм, а другий упав просто носом униз. Де Ногалес стежив за його падінням і бачив, як той вривався в землю, весь оповитий димом. Одразу ж скочив на коня. У супроводі уланів він спішно поскакав до далекої хмари диму. Вона знаходилася приблизно за п'ять кілометрів від них.

Понад усе йому хотілося врятувати життя пілота. Або, принаймні, його тіло.

Йому було відомо, що іррегулярні арабські війська, які билися на боці османської армії, убивали, калічили і грабували всіх поранених ворогів на своєму шляху. Уночі він безліч разів натикався на роздягнені та понівечені трупи британських солдатів. Зустрів він і провідника, який вів за собою коня, навантаженого гвинтівками, закривавленою формою, черевиками, ремнями та іншим, — речами, знятими з убитих. Провідник ніс ще щось бліде і довге: при світлі кишенькового ліхтарика це виявилася людська рука, — рука, яку він відрубав вище ліктя і взяв собі заради татуювання, що прикрашало її. Долаючи огиду, де Ногалес викупив руку і простежив, щоб її було поховано.

Вони дісталися місця катастрофи, але було вже пізно.

Пілот лежав мертвий, під уламками того, що ще недавно було його літаком. Тіло роздягнули. Ступні були відрубані. Вочевидь, грабіжники поспішали зняти з нього черевики і заощадили час.

У загиблого офіцера було світле, з рудуватим відтінком волосся, він був зовсім юним. Єдина помітна рана зяяла в грудях, там, де осколок снаряда пробив легеню. Через сильний удар об землю, при падінні з висоти понад тисячу метрів, його сині, а можливо, світло-карі очі вискочили з орбіт.

Над їхніми головами кружляв один з товаришів загиблого льотчика, який жадав помститися.

Щось перевернулося в душі де Ногалеса. Можливо, через те, що загиблій був вродливим, або тому, що (як зауважує сам де Ногалес) він відчував повагу до такого гідного і безстрашного ворога, офіцера і християнина, як він сам, — але він не міг дозволити залишити тіло на розтерзання диким звірам. Витягнувши револьвер, він змусив одного з людей завантажити вбитого на свого верблюда і вести його в Абу-Хурейру.

Там де Ногалес простежив за тим, щоб пілота поховали належним чином. У такому поспіху неможливо було роздобути труну, тому він загорнув тіло у власний плащ. Потім де Ногалес зняв зі своєї шії

маленький золотий хрестик, який носив з дитячих років, і прикріпив його, ніби медаль, на грудях загиблого.

150

Понеділок, 21 травня 1917 року

Харві Кушинг бачить уламки корабля в Атлантичному океані

Десятий день на морі. Нарешті розпогодилося. Світить сонце, море спокійне. Корабель називається «Саксонія», на його борту перебуває Харві Кушинг і решта зі шпиталю № 5. Це найперше американське з'єднання, відправлене до воюючої Європи. Трохи більше місяця тому США вступили до війни «з метою захистити демократію в світі». Цим вони убезпечили британців, насамперед в економічному відношенні. Адже вони також воювали в кредит, і його терміни наприкінці минулого року вже збігали, тому в британському уряді похмуро подейкували про загрозу економічного краху. І ось тепер, в останню хвилину, Велика Британія піднялася за рахунок американських грошей і, що не менш важливо, дешевої американської сировини.

Досі морська подорож нічим не затьмарювалася, але почуття тривоги не залишало екіпаж. «Саксонія» пересувалася абсолютно самостійно, — конвою тоді ще не було, — раз у раз виписуючи зигзаги хвилями Атлантики і постійно відстежуючи, чи не з'явився де перископ ворожого підводного човна. Цілодобово люди на борту носили на собі рятувальні пояси. Час від часу тренувалися, освоюючи спуск рятувальних шлюпок. Вечорами все навколо — корабель, море, хмари — забарвлювалося відтінками сіро-блакитного.

Важка рука війни простяглася і над цим, насправді не військовим з'єднанням. Усюди на кораблі стояла озброєна охорона, на верхній палубі тривали навчання. Начищали до блиску черевики. Коли офіцери займалися щоденною гімнастикою, то рядовим і унтер-офіцерам забороняли дивитися на них: слід було ставитися з повагою до занять вищих чинів. Кушинг насилу звикав до всього цього. З подивом він поглядав на отримані ним шпори — чисто офіцерський атрибут, адже в шпиталю № 5 не було коней, — а також автоматичний пістолет моделі

1911 року, «маслянистий і страхітливий». Він рідко носитиме його і ніколи ним не скористається.

Не те щоб Кушинг сумнівався в реальності війни. Він давно був переконаний у тому, що США рано чи пізно вступлять у війну, просто зобов'язані зробити це. І він давно і наполегливо намагався підготувати своїх колег у Бостоні до цього факту. Після місяця, проведеного навесні 1915 року в Європі лікарем-спостерігачем, він навчився ненавидіти війну як феномен, але водночас припинив її боятися як події. Його майже не лякала близькість фронтової смуги. Бо, як він писав тієї весни у своєму щоденнику, «що ти далі від дому і ближче до театру військових дій, то менше про це чуєш і то менше тебе це лякає». Як невролог, він з того часу зацікавився феноменом «шоку від снаряда». Він відчував професійну цікавість. Але водночас з'явилися й інші, істотніші фактори.

Тоді він був нейтральним спостерігачем і скептично сприймав розповіді про злодіяння німців. Але тепер скепсису у нього поменшало. Вирішальним виявився день 8 травня 1915 року. Він повертався до США, коли його корабель поблизу берегів Ірландії натрапив на уламки «Лузітанії», потопленої напередодні німецьким підводним човном, у результаті чого загинули 1198 чоловіків, жінок і дітей. З-поміж них 124 пасажери були американськими громадянами. Годину корабель Кушинга прокладав собі шлях серед цих уламків. Вражений, Кушинг розглядав стільці, весла, ящики, що плавали за бортом, а поруч з перевернутим рятувальним плотом — тіла жінки і дитини. Удалині виднівся траулер. Люди виловлювали трупи з моря, отримуючи за кожне підняте тіло по фунту.

Він згадав це сьогодні, в травні 1917 року, коли вони знову побачили уламки корабельної аварії. Цього разу трупів не було видно. Лише сміття та рятувальний пояс. По обіді у них з'явився ескорт: маленький старий ескадрений міноносець з номером 29, виведеним на носі. Він ішов за ними на відстані близько п'ятисот метрів. Вони кричали «ура» і махали йому. Усі зітхнули з полегшенням. Кушинг подумав, що тепер багато хто зможе заснути цієї ночі.

Трохи пізніше вони, на верхній палубі, тренувалися тримати ноші. З незвички було важко. Навчали за книгою. У носовій частині корабля були складовані їх нещодавно упаковані армійські баули. Якщо все

буде за планом, то «Саксонія» прибуде до порту Фалмута завтра, о шостій годині ранку.

151

Вівторок, 29 травня 1917 року

Ангус Б'юкенен споглядає білий піщаний берег у Лінді

Три місяці іноді минають швидко. Стільки часу частина Б'юкенена перебувала в Кейптауні. Саме стільки тривав візит «до цієї прекрасної і мирної країни», — чистий рай. Перепочинок був необхідний. Інакше б королівські фузилери більше не витримали. Останнім часом у Східній Африці серед солдатів і офіцерів панували настрої пригніченості та апатії.

Хай там що, але мало що можна зробити в сезон дощів. Батальйони чорношкірих з Нігерії, Гани, Кенії та Вест-Індії залишили обороняти позиції під зливою.

Відпочивши, королівські стрільці знову повертаються до Східної Африки, бадьорі, щоб, як говорили, перемогти. Звісно, війська фон Леттова-Форбека загнані в південно-східний кут колонії, але вони ще не переможені остаточно. Новий командувач військ союзників південноафриканський генерал-майор Луїс «Джапі» ван Девентер налаштований більше на ведення бойових дій, а не на хитромудрі, але здебільшого даремні маневри з «кліщами» («Hard hitting» — це його метод). Звивисті марш-кидки через зарості бушу та джунглів, звісно, мали на меті скоротити людські втрати і перехитрити противника, але раз по раз це призводило до того, що кордони оборони розтягувалися вкрай. Якщо раніше командувач Сметс оберігав життя своїх солдатів на полі бою, то багаторазово втрачав їх на лікарняних ліжках. З-поміж 20 тисяч південноафриканських солдатів, посланих до Східної Африки, половину було відправлено додому з формулюванням «важкохворі». А багато з тих, кого, як Б'юкенена, евакуювали до Південної Африки для реабілітації, мали такий жалюгідний, виснажений вигляд, що викликали загальне співчуття. Ніколи ще білі люди не перебували у такому стані. Чорні — так, але не білі!

Конвой, що складався з п'яти кораблів, супроводжував війська напередодні майбутнього наступу. Вони кинули якір приблизно за два

кілометри від білого піщаного берега, де, як передбачалося, висадяться солдати. Неподалік знаходилося місто Лінді, що перейшло до британців. Б'юкенен пише:

Ми споглядали цей берег зі змішаними почуттями: він будив нашу уяву, але країна ця і все, що вона містила, просто паралізували нас. Ми дивилися на берег більш тверезо і стримано, ніж раніше. Бо там, перед нами, простягалися зарості буша, як і колись, — похмуре бачення, непідвладне людському розуму.

До крейсера наближається маленький пароплав. Солдати беруть особисті речі, спорядження, гвинтівки і пересідають на нього. Пароплав везе людей до баркаса, що чекав на них, і той мілководдям завершує подорож. Наостанок солдати, щоб не замочити ноги, верхи на спинах чорношкірих веслярів переїжджають на білий піщаний берег.

152

Четвер, 31 травня 1917 року

*Ріхард Штумпф бачить, як на «Гельголанді»
нагороджують двадцятьма Залізними хрестами*

Через брак нових перемог доводиться прославляти старі. Річницю битви в Скагерраку бучно святкували на всьому флоті. Капітан «Гельгоганда» виголосив промову, «блискаючи очима». І що красномовніші й пихатіші ставали його слова, то більше він розпалювався:

Наші вороги прагнуть досягти своєї мети, вони роблять все, щоб зіпсувати стосунки між нашим Верховним головнокомандувачем та його армією і флотом. Якщо впаде дім Гогенцоллернів, нам будуть нав'язувати парламентську форму правління, як в Англії та Франції. І тоді нами, як і ними, керуватимуть торгаші, адвокати та журналісти. Якщо який-небудь генерал або інший військовий чин їм набридне, його

звільнять. Після завершення війни нам потрібні ще більш сильна армія, ще більш сильний флот. Ми повинні чинити опір усім, хто хоче нав'язати парламентаризм Німеччини. Ми не можемо забувати про те, що велич Німеччини пов'язана з її імператорської династією, армією і ще молодим флотом. Пам'ятайте: соціал-демократи всіх країн, які воюють з нами, прагнуть знищити нас!

Наприкінці тричі проголосили заздоровницю «Його Величності, нашому Верховному головнокомандувачу». А потім нагородили Залізними хрестами двадцять чоловік, обраних досить довільно з-поміж тих, хто рік тому брав участь у битві.

Штумпф, як зазвичай, почувався роздвоєним, розгубленим і роздратованим. Емоційність оратора і магія слова вплинули на нього. Він підозрював, що все сказане цілком можливо виявитися правдою. Але почуття говорили одне, а розум підказував інше. Він добре розумів, чому капітан дотримує подібних поглядів. Можливо, він і сам мислив би так само, якби був офіцером. Але він не офіцер, а простий матрос, «незаможний пролетар», як він висловлювався. Він не міг змиритися з «посиленням автократичної влади імператора, армії та флоту». Так, «легко міркувати про такі речі, коли ти сам особисто нічим не ризикуєш». Штумпф не боявся парламентаризму. Він уважав, що і в стані ворога є багато хороших людей. Ні, зараз він «швидше англійський раб, ніж німецький моряк».

Занепокоєння, роздратування, розчарування, що охопили Штумпфа з тих пір, як почалася війна, лише частково корінилися у невдоволенні бюрократичною дисципліною і в безмежній нудзі, спричинений бездіяльністю флоту. У ньому вирував також гнів проти нинішнього порядку в Німеччині, особливо проти того, що режим сприймав як свою основу, ядро і суть — проти класової системи. Ось чому патріот зразка 1914 року перетворився на озлобленого радикала, який заплутався 1917-го року.

Війна перетворювалася на щось таке, чого не можна було передбачити і тим паче бажати. І перш за все вона оголила класову систему суспільства. Кілька років військових дій зробили те, чого не змогли домогтися десятиліття соціалістичної та анархістської пропаганди, — війна викрила брехню, лицемірство і парадокси

старого порядку. Суперечності й безглуздя європейського укладу життя особливо наочно оголилися на німецькому флоті.

Матроси й офіцери мешкали разом на одному кораблі, в переносному і буквальному сенсі сиділи в одному човні. І водночас умови їхнього життя різко відрізнялися. Часом доходило до гротеску. Класові протиріччя виявлялися у всьому, починаючи з харчування і житла (офіцерські каюти обставляли як оселі вищого стану, зі східними килимами, шкіряними кріслами й оригіналами творів мистецтва) і завершуючи умовами праці та відпочинку (матроси рідко отримували звільнення, тоді як офіцери часом були відсутні місяцями; коли корабель стояв у порту, офіцери часто ночували у себе вдома). На кораблі все на виду, і відмінності особливо помітні. За відсутності дій, боїв, перемог, коротше кажучи, крові, відмінності ставали дедалі неприйнятнішими.

В армії все інакше. Там класові відмінності також впадали в очі, але на практиці вони ніколи не виглядали настільки різкими. Їх, як і раніше, можна було виправдати, посилаючись на вимоги військового обов'язку. Найважче на цій війні доводилося піхотним офіцерам нижчих чинів^[237]. Але тут, на флоті, що знемагав від бездіяльності, до офіцерів не висували особливих вимог, вони мало чим жертвували, і тим паче не ризикували життям. За що їм тоді всі ці привілеї? Тільки за те, що вони вихідці з привілейованого класу? І тоді всі ці пихаті розмови про честь і обов'язок, про жертви не переконують і врешті-решт починають виглядати просто способом утримувати в покорі людей?

Саме святкування річниці битви Штумпф сприймає як прояв класової системи. Офіцери, зрозуміло, тримаються окремо, у своїй розкішно обставленій їдальні, і бенкетують там до четвертої години ранку. Солдатам запропоновано всього-на-всього «кілька бочок водянистого пива», і вони святкують на палубі. Штумпфа найбільше дратує не те, що офіцери отримують так багато, а команда так мало. Цього вечора його особливо дратує готовність багатьох матросів принижуватися перед своїми панами (які лише поблажливо посміхаються у відповідь) заради того, щоб почути хоч слово схвалення або отримати крихти з офіцерського столу.

Атмосфера в офіцерській їдальні змушує згадати про божевільні. Гидотно було дивитися, як матроси випрошують у цих пияків пиво, сигарети і шнапс. Я готовий був крикнути їм це в обличчя, дивлячись на їхнє приниження. Деякі втратили сором і запевняли офіцерів, що вони чудові матроси та чудові пруссаки. У нагороду за це вони отримували зайву склянку пива. Наприкінці вони зайшли так далеко, що почали кричати «ура» окремим офіцерам за їх щедрість.

153

Середа, 6 червня 1917 року

Паоло Монеллі марширує до лінії фронту під Чима-делла-Кальдієра

Вечір. Розгортання військ. Довга батальйонна колона рухається в сутінках наверх, в гору. Усім відомо, куди вони прямують. І ті, хто вже перебував тут під час минулорічних боїв, вказують на знайомі місця, називають імена загиблих. «Дорога страждань». У Монеллі паморочиться голова, коли він дивиться вниз, в долину, залиту місячним світлом, але втома перемагає, і він втрачає інтерес до околиць. Зрештою залишаються лише тупіт ніг і... сама втома.

Вони переходять через гірське плато під покровом ночі. Від снігу, що ще лежить подекуди, віє холодом. Він бачить кілька великих вогнищ. Бачить людей, які сплять. Це з'єднання завтра піде в наступ. Він подумки називає їх бідолахами.

Я співчуваю їм навіть більше, ніж самому собі. Уникнути участі в першій хвилі наступу — для мене нечуване щастя, і я вражений, що ці люди можуть так спокійно спати, коли завтра їм належить піднятися з траншеї та наражати своє життя на небезпеку. Я боюся за них. (У мене також паморочиться голова, коли я згори побачив людину, яка дерлася прямовисною гірською стіною, хоча наступного дня я безтурботно зробив те саме.)

На світанку вони досягли мети. Отаборилися. Він бачить перед собою скелі, сніг і кілька сосен.

Понеділок, 11 червня 1917 року

Ангус Б'юкенен і бій під Зівані

Де вороги? І де свої? Це звичайні питання, що виникають під час нічних операцій. Опівночі, під покровом темряви, Б'юкенен та інші королівські фузилери з 25-го батальйону, а також ще один батальйон чорношкірих висадилися на річці Лукуледі, вище за течією, за п'ятнадцять кілометрів від міста Лінді й узбережжя. Замисел непоганий. Таким чином вони повинні були разом з іншими частинами, що виступають на півночі, перехитрити німців, які займали надійні позиції ближче до берега.

Проблема полягала в тому, що цей похід, досить важкий навіть при світлі дня, перетворювався на кошмар у нічних джунглях. Але і це передбачили. За планом батальйон Б'юкенена повинен був триматися вузькоколійки, що вела від річки до Мквайє. Так і вчинили. Їхнє з'єднання досить швидко просувалося вперед через буш. Після висадки на сирому березі річки вони промокли і замерзли, натомість тепер зігрілися на марші. Але поставало питання: де ворог, а де решта наших? Чорний батальйон крокував десь ліворуч від них, дотримуючи, як вони очікували, паралельного курсу.

Б'юкенен почув, як голосно проспівав самотній півень. Він зрозумів, що вони наближаються до поселення і що незабаром настане світанок. На обрії з'явилася перша смужка світла. Удалині пролунали перші, приглушені артилерійські залпи. Одну з їх канонерок було виявлено, і вона потрапила під обстріл. Незабаром почувся рев британських літаків, що вилетіли на пошуки ворога, який досі переховувався в зелених запашних заростях буша.

У променях ріденького світанку вони проходять крізь Мквайю. Там колона повертає на захід, у напрямку Мозамбіку. За дві години остаточно розвиднілося. Коли вони піднялися на пагорб біля Зівані, то вперше побачили ворога, за яким полювали всю ніч. На іншому кінці долини, приблизно за 1500 метрів від них, стрімко пересувалися загопи німецьких аскарі. Вони бачили дим від ворожої артилерії: 105-міліметрові гармати, які меткі німці, з їхнім талантом імпровізації,

зняли з легкого крейсера «Кенігсберг». Коли ж Б'юкенен та інші спустилися в долину, щоб наблизитися до супротивника, з'ясувалося, що він уже там. Вони майже зразу натрапили на німецький патруль. Спалахнула безладна стрілянина. Британці відступили назад до вершини пагорба. А незабаром з'ясувалося, який їхній батальйон, що наступав ліворуч, також потрапив у халепу, тому королівським стрільцям було наказано поки що окопатися на пагорбі й чекати.

Вони рили окопи всю першу половину дня і продовжували працювати ще й по обіді.

О другій годині все почалося.

З відстані менше тридцяти метрів аскарі раптово відкрили шквальний вогонь з гвинтівок і кулеметів. Вони непомітно дісталися позицій королівських стрільців через зарості та високу траву. Б'юкенен порівнював звуки із грозовими гуркотом.

Згодом він хотів описати все, що сталося, але йому було важко уявити ясну картину.

Коли починається інтенсивний ближній бій, втрачаєш уявлення про час, та й взагалі будь-яке уявлення про будь-що, міркуєш тільки про те, що відбувається щось велике, сповнене живої енергії, що мчить з гарячковою швидкістю.

Британцям узагалі пощастило, що супротивник припустився помилки, звичайної для будь-якого бою посеред густої рослинності. Інстинктивно німці цілили занадто високо, тому більшість куль просвистіли над головами тих, хто оборонялися. Але у цієї переваги був і свій недолік. Кулі збили кілька вуликів, що висіли високо на деревах, і розгнівані бджоли почали жалити всіх навколо. Коли Б'юкенен, зазвичай стриманий, пише, що болючі укуси «просто розлютили нас», він не перебільшує. Подібні речі часто траплялися і раніше, під час війни у Східній Африці. Якщо людину атакували бджоли, то вона в буквальному сенсі божеволіла від їхніх укусів.

Ближче до вечора бій затих. Супротивник відступив. 25-й батальйон королівських фузилерів залишився на пагорбі. Британські солдати були густо вкриті жовтуватими наривами, а у деяких обличчя

так розпухли, що ледь розплющували очі. Завтра їм належало повернутися до Аїнді.

155

Четвер, 14 червня 1917 року

Мішель Корде гуляє на смерканні паризьким бульваром

Це не просто варіація, до старої теми додалася нова. Ішлося, зрозуміло, про те, що до війни долучалися американці. Мішель Корде знаходився в палаті депутатів і чув промову Рене Вівіані. Він був невисокої думки про нього. І справа не тільки в тому, що Вівіані нікчемний політик, а за чутками, ще й наркоман, а в тому, що він робив чи, радше, не робив 1914 року. Лівий політик Вівіані був французьким прем'єр-міністром на самому початку війни і не вжив заходів, щоб запобігти катастрофі; навпаки, він домагався надання військових кредитів.

Дні Вівіані як впливового політика залишилися позаду. Проте його яскравий риторичний талант усе ще затребуваний. Вівіані умів виголошувати порожні й бучні промови. І як завжди трапляється в таких випадках, важливим виявлялося не тільки те, що говорилося, але і те, як це говорилося. Виголошена ним промова була зразком «ораторського тріумфу». Зазвичай, він говорив приблизно те саме, що і решта, і цього разу він також розповів про війну «до переможного кінця». Проте в його промові зазвучало щось таке, що змусило Корде здригнутися. Війна набула нової мети, нового сенсу і... нового виправдання. Її справжньою метою, як виявляється, стало те, що «сини наших синів не повинні більше жертвувати своїми життями в подібних конфліктах». Ось воно що. Отже, ми ведемо війну, що повинна покласти край решті воєн. Нова ідея. Непогано. Вельми обтічне гасло.

Ближче до сьомої вечора Корде прогулювався в теплих променях заходу бульваром. Строкатий людський натовп здався йому дзеркальним відображенням війни.

Там були повії у величезних капелюхах, розміром з парасольку, у спідницях вище колін, з оголеними грудьми, у прозорих панчохах і з

розмальованими щоками; молоді офіцери з розстебнутими комірцями й обвішані медалями, солдати армій Антанти — м'язисті британці, нешкідливі бельгійці, нещасні португальці, росіяни у своїх переконливих чоботях, молоді люди в тісних мундирах.

Корде бачить тут нове явище — солдатів, які жебракують. Раніше цього не було, але тепер їх можна побачити в кафе і ресторанах. На грудях у солдатів-жебраків — нагороди, на кшталт Croix de Guerre («Військового хреста»), які вручали за проявлений у бою героїзм. Солдати продають листівки або співають патріотичні пісні, щоб зібрати хоч трохи грошей.

У солдата, якого Корде зустрічає на бульварі, немає руки. До того ж він п'яний. Жебрак чіпляється до перехожих, випрошуючи то в одного, то в іншого декілька мідяків або хоча б сигаретку. Він повторює одне те саме слово: «Мир... мир...»

Корде розмовляв потім зі своїм знайомим, який оповів йому, що заколоти у французькій армії тривають. І що вже розстріляно понад чотириста заколотників^[238]. Знайомий розповів йому про одного такого бунтівника, який вимовив напередодні страти: «Якщо мене розстріляють, я хоч знатиму, за що загинув».

156

Середа, 20 червня 1917 року

Флоренс Фармборо повертається на фронт у Лоцино

Літнє сонце. Спека. У повітрі пахне грозою. На вершині пагорба вона бачить укриті гілками намети. Бачить коней, які стоять купками під рідкими деревами, що ховаються в тіні. Бачить, як люди купаються в каламутній річці. Фармборо рада, що повернулася. Зараз затишшя, але подекують, що російська армія незабаром наступатиме. Тоді знову буде непереливки.

Фармборо була відсутня всього кілька днів. Вона зустрічалася з британськими сестрами милосердя з іншої частини, але цього виявилось досить, щоб вона стала чутливішою до речей, що здавався їй перш звичайнісінькими, наприклад, їжа. Вона з сумнівом дивиться

на солдатську кашу. Грудки жиру викликають у неї відразу. Юшку пересолили. Незважаючи на голод, вона їсть лише чорний хліб, запиваючи його чаєм. Усілякі розмови її стомлюють. Вона вкрай роздратована і готова зірватися з будь-якого приводу.

*Після вечері ми з Софією підійнялися на вершину нашого пагорба. Удалині виднілися високі гори, що купалися в м*якому, кобальтовому синьому серпанку. Унизу, в долинах розташовані села Саранчуки, Котово і Рибники. Ми помітили, що селянські двори стоять зруйновані, спорожнілі. Добре було видно ворожі окопи. Схоже, вони розташовані в небезпечній близькості від російських укріплень, — усього за двадцять метрів, як чула Софія. Навколишні поля були покриті яскраво-червоними плямами квітучого маку, подекуди траплялися ромашки і волошки. Від макового поля душа сповнюється втіхою, почуттям домашнього спокою.*

Того самого дня Ельфріда Кур занотовує у своєму щоденнику:

Ця війна — привид у сірому лахмітті, череп, у якому рояться хробаки. Ось уже багато місяців тривають запеклі бої на Західному фронті. Битви під Шеман-де-Дам, на Ене і в Шампані. Усі ці місця перетворилися на руїни, усюди кров і бруд. Англійці придумали нову небезпечну зброю — броньовики на гусеницях, їм не страшні жодні перешкоди. Ці броньовики називають танками ^[239]. Усі перед ними безсилі. Вони здатні переїхати будь-яку артилерійську батарею, будь-який окоп, будь-які позиції та просто зрівняти їх із землею, уже не кажучи про людей. Спроби сховатися у воронці від снаряду зазнають невдачі. Натомість маємо цей жахливий отруйний газ. Англійці та французи (на відміну від німецьких солдатів) ще не користуються надійними протигазами. А крім того, є ще такий газ, що проникає крізь одяг. Яка смерть!

157

Понеділок, 25 червня 1917 року

Батальйон Паоло Монеллі кидається у вогонь на горі

Ортігара

Настала їхня черга. Вони чекали цієї миті. Майже чотирнадцять днів вони дивилися, як батальйон за батальйоном прямують на верхівку Ортігари, і щоразу могли спостерігати за результатом: спершу несли ноші з пораненими і вели мулів, навантажених тілами вбитих, потім — за кілька годин або кілька днів — повз них крокували ті, хто вижив. Так це відбувалося, така була механіка процесу. Батальйони кидаються у вогонь, важкі жорна ворожої артилерії перемелюють їх, але вони залишаються там, доки не втратять більшість своїх солдатів. Тоді їх змінюють нові батальйони, які теж залишаються під вогнем доти, доки не втратять більшість своїх солдатів. Тоді їх знову змінюють нові батальйони, які залишаються під вогнем доти, доки не втратять більшість своїх солдатів. І так далі.

Матеріальна битва — так це все називається. В окремих випадках одна зі сторін переходить у наступ, через низини, укриті воронками від снарядів, у напрямку якої-небудь вершини чи скелястих круч. Але здебільшого піхота зайнята тільки тим, що втримує свої позиції на якому-небудь місці, причому це місце здається їм абсолютно випадковим, обраним навмання. Воно має значення лише в примарному світі штабних карт і переможних реляцій. Часто йшлося про пункти, яким Господь або землеміри присвоїли позначення висоти, що так і залишилося на картах, на кшталт 2003, або 2101, або 2105, — цифри, що перетворилися потім на «висоти», які потрібно було захищати або завойовувати^[240].

Ранок видався неспокійний. Прокинувшись на світанку, Монеллі почув гуркіт артилерійських залпів, потужніший, ніж зазвичай. Він виліз зі спального мішка і пішов подивитися, що там відбувається. Дещо згодом батальйон отримав наказ шикуватися. І почалося. Довга низка важко нав'ючених людей мовчки рухається угору, весь час вгору, вузькою доріжкою, уздовж високої, прямовисної гірської стіни. У синьому небі зійшло сонце. Схоже, день буде спекотним.

На обличчях солдатів застиг вираз, що Монеллі називав «смирненням перед неминучим». Сам він гнав від себе похмурі думки. Намагався розчинитися в деталях, дрібницях. Йому це вдалося. Віддаючи наказ одному зі своїх підлеглих, він з радістю відзначив, що голос звучить голосно і твердо. Він сам це відчув. Чи передчував він

щось? Ні. Він пригадував рядки віршів Нобелівського лауреата Джозуе Кардуччі: *Venne il di nostro, e vincere bisogna* («Настав наш день, ми переможемо»). Монеллі відчував, що він немов перетворився на знаряддя, надійне і міцне знаряддя, яким керують сили за межами його власного тіла. Він бачить на дорозі колону мулів. Бачить хмару диму від картечних гранат, забарвлену в чорне й помаранчеве.

Поступово вони дістаються печери, що виходить безпосередньо до лінії фронту. Минувши її, вони опиняться просто під вогнем противника. Біля входу в печеру тісно. Тут і телефоністи, й артилеристи, вони притискаються до холодних стін, щоб пропустити батальйон Монеллі. Вони дивляться на нього та інших альпійських стрільців — ці довгі питальні погляди застають Монеллі зненацька. У голові є одна думка: «Господи, невже все так погано?!»

Капітан вимовляє одне-єдине слово: «*Andiamo!*» «Вперед!»

Потім вони розбігаються й один за одним вистрибують назовні, майже так, як кидаються у воду стрибуни з вишки. Застрочили австрійські кулемети. Монеллі скаче вперед, униз. Бачить, як солдатів влучає в голову великий осколок снаряда. Бачить, що земля під ногами порита невеликими воронками. Бачить тіла, що лежать подекуди покотом, і відзначає подумки: «Тут дуже небезпечно, стережися!» Він ховається між скель, щоб перевести подих перед наступним відрізком шляху. «Усе життя проноситься перед очима в хвилину каяття, народжується передчуття і тут же зі страхом відкидається». Він знову поспішає вперед, повз нього свистять кулі — «зію, зію», — він устиг. Але бачить, що капітан лежить убитий.

Їх попереджали про газ, тому він надягає протигаз. Але за п'ять хвилин знімає його. Бігти в ньому бракує сил. Вони продовжують спускатися в наступну низину. Вона завалена трупами, як старими, ще з минулорічних боїв, скелетами в лахмітті, так і зовсім свіжими, ще теплими, що стікають кров'ю, — усі вони тепер єдині у своєму стані. Монеллі дістається ще одного небезпечного проходу. Там на них чекає австрійський кулемет, готовий убити кожного, хто наважиться перед ним з'явитися. Кулеметний вогонь знищив шестеро-семеро чоловік. Монеллі бачить, що солдат вагається; адже його товариш уже мертвий. Солдат пропонує повернути назад, але це не менш небезпечно. Монеллі бачить, як солдат перехрестився і кинувся вниз з укошу.

Застрочив кулемет. Але солдат уцілів: біжить, стрибає, котиться зі схилу гори. Монеллі прямує за ним.

Час наближається до дванадцятої. Припікає сонце. Спекотно.

І знову підйом. Через гірський хребет. Там Монеллі дістається позицій роти. Позицій? Просто довгий ряд чорних скель та великі купи каміння на уступі, за якими ховаються солдати, нерухомі, притихлі, вражені, абсолютно паралізовані мінометним вогнем, вичікують чогось, пасивні, заручники обставин. Молоденький солдатик бачить Монеллі, попереджає його про небезпеку, піднімається і махає йому, запрошуючи попрямувати в укриття, але тієї самої миті падає за мертво, убитий просто в груди.

Монеллі з командиром батальйону шукають штаб бригади. Знаходять його нарешті в заглибленні в скелі. Біля входу, обкладеного мішками з піском, стовпилися, як завжди, люди, які ховаються від безперервного артобстрілу. Тут така тіснота, що вони обидва пробиваються всередину, наступаючи на руки, ноги, тіла людей, але ніхто не реагує. Штаб розташувався у самій глибині печери. Там темно і зовсім тихо. Монеллі та його командир розраховували, що звістка про два батальйони, які прибули як підкріплення, буде зустрінута з удячністю і радістю, проте вони помилялися. Офіцери в штабі нічого навіть не чули про їх прибуття і привітали їх «без ентузіазму». У цій темній холодній печері панує похмурий настрій, так, похмурий, відзначений приниженням і покорою, почуттям приреченості в очікуванні неминучого. Командир бригади безпорадно констатує: «Ми оточені ворогом, і він може робити з нами все, що захоче».

Проте вони вийшли зі штабу з наказом про наступ, що навмання склав бригадний командир. Монеллі міркував, що хтось там, на самому верху, (можливо, командир корпусу?) вочевидь божевільний, бо інструкції, що вони отримують, дедалі більш суперечливі й плутані. Якщо взагалі ці інструкції доходять до них, бо під шквальним артилерійським вогнем телефонний зв'язок припиняється вже за п'ять хвилин. Тоді доводиться посилати людей в саме пекло, туди, де гуркіт і дим, де рвуться снаряди, щоб знайти пошкодження і відновити зв'язок. Найнебезпечніше на горі Ортігара бути телефоністом.

Якщо руйнівний потенціал армій переважував здатність генералів командувати цими арміями, жертвами такого парадоксу війни ставали

не тільки телефоністи. У ході великих боїв комунікації майже завжди відключаються, і бої перетворюються на сліпе і безладне буцання з ворогом у клубах диму^[241].

Сутеніє. Три запахи поширюються в повітрі: гіркий чад від вибухових речовин, солодкуватий сморід від гниття трупів і кислий запах людських випорожнень. Усі відправляють свої природні потреби просто там, де сидять або лежать, знімаючи штани на очах у оточуючих. Нерозумно було б чинити інакше. Гірке, солодке, кисле.

Цієї ночі одна рота дістається висоти 2003. І займає її.

За три дні австрійці знову відвойовують висоту.

158

Субота, 30 червня 1917 року

Паоло Монеллі повертається з гори Ортігара

Він пробув нагорі п'ять днів і залишився живий. Іноді їх обстрілювали з усіх боків водночас. І тоді гора немов опинялася в центрі потужних електричних потоків, що перехрещувалися: земля під ногами тремтіла, підстрибувала, тріщала, шипіла. Вони жили поруч з мерцями, за рахунок мерців, — використовуючи їхні боєприпаси, з'їдаючи їхню їжу, випиваючи воду з їх фляжок, барикадуючи тілами краї окопів, стаючи на них, щоб зігріти змерзлі ноги. За два дні кожен другий з батальйону був уже вбитий, поранений або контужений. Монеллі розраховував, що кожен десятий, можливо, виживе, і відчайдушно сподівався, що опиниться поміж них. Коли ворожа артилерія вщухала, він шукав знак, навмання розгортаючи свою кишенькову книжечку Данте.

І він вижив.

Монеллі занотовує у щоденнику:

Ти зацікавився від захоплення, адже ти немов народився заново, ти споглядаєш світ, сидячи на сонці біля палатки. Життя як дар згори, у який мовчки впираєшся здоровими зубами. Померлі — товариші, які не змогли все витримати і поспішили у своїх невідомих справах;

але ми, вцілілі, відчуваємо на собі ніжну ласку життя. Немов нас гріє якийсь сімейний спогад: нам легше від того, що можна знову оповісти нещасним старим про повернення блудного сина, — звістка, про яку не можна було й помислити, коли ми вирушали в дорогу.

159

Четвер, 19 липня 1917 року

Рене Арно став свідком провалу Марі Дельна в Нуайоні

Чому вистава не закінчується традиційно, співом «Марсельези»? Командир дивізії здивований і вельми обурений. Директор театру пояснює, трохи зніяковіло і плутано, що «з гіркого досвіду відомо: тепер, коли бойовий дух майже на нулі, краще уникати виконання французького національного гімну перед солдатами».

Адже всього три місяці минуло відтоді, як припинилися заколоти у французькій армії, і тільки тепер вона знову боєздатна. Але не як раніше. За зовнішнім спокоєм прихована напруженість.

Напевно, заколоти в армії наприкінці квітня можна описати, як розчарування. Генерали і політики нарікають на підбурювання соціалістів, пацифістську пропаганду, поширення революційної зарази з Росії та інше. Але крім того, весна у Франції взагалі вдалася тривожною. Безсумнівно, ішлося про ту саму відразу до війни, що і в Росії. І вона знайшла приблизно ті форми: непокора, страйки, демонстрації. Армійські заколоти ніколи не були частиною якогось організованого руху, правильніше описувати їх як страйки. Заколотники не мріяли про майбутнє, їх оточували повсякденні кошмари. За всім цим приховане надзвичайне розчарування.

Масштабний квітневий наступ французької армії супроводжувався тими самими риторичними і набундюченими закликами, що і наступ у Шампані восени 1915 року: підготовка бездоганна, німці зламані, прорив забезпечений, перемога за нами і так далі. Порожні обіцянки, що війна завершиться за 48 годин, змусили навіть тих, хто зовсім знемагали, мобілізувати свої сили. Allons enfants de la Patrie / Le jour de gloire est arrivé!^[242] Коли все знову зупиниться, обернувшись

мінімальними успіхами ціною максимальних втрат, терпець урвався^[243].

Батальйону Арно начебто вдалося уникнути заколотів, адже він прибув з Вандеї, регіону, позбавленого революційних традицій. Але одного разу вночі акт непокори торкнувся все-таки і їх — батальйон мали відвести з передової після десяти днів оборонних боїв, але стало відомо, що прибуття зміни відкладається на 24 години. Батальйон, якому вони мали поступитися місцем, відмовився йти в окопи до того часу, поки не будуть виконані його особливі вимоги.

Напевно, тому, що його дивізія не спокусилася до заколотів, її командир зажадав, щоб наприкінці вистави виконали «Марсельєзу». Директор театру неохоче погодився. Вистава цього дня була знаком уваги і турботи про війська, що під натиском заколотів доводилося демонструвати всіма способами. Грали просто неба, щоб умістити всіх охочих. Утім, це було нескладно, літо в самому розпалі.

Наприкінці зірка спектаклю — Марі Дельна — вийшла на імпровізовану сцену. Вона є найкращою контральто Європи того часу, уже ціле десятиліття успішно виступає в паризькій Опері, а ще в міланському Ла Скала, лондонському Ковент-Гардені та в Метрополітені в Нью-Йорку. Інакше кажучи, зірка, є великою знаменитістю. Арно та інша публіка помітили, що вона висока й огрядна. Тендітна Сильфіда, знайома їм з афіш та фотографій, постала в образі вельми вгодованої дами в чомусь на кшталт білої сорочки, з триколом у руці. Але співала вона настільки ж прекрасно, як і раніше. Aux armes, citoyens! Formez vos bataillons! / Marchons, marchons!^[244] Звісно, ці заклики взятися до зброї, вишикуватися батальйонами і виступити лунали дещо провокаційно в теперішньому стані, коли певна частина не бажала робити ані першого, ані другого, ані тим паче третього.

Коли співачка доспівала останні рядки, оплески злилися зі свистом солдатів. Командир дивізії оскаженів і віддав наказ виявити свистунів. Але марно.

Світає. Уся рота завмерла в очікуванні на невеликій прогалині в лісі. Тут-таки і розстрільний взвод. І лікар. І священник, який жахається і здригається від того, що зараз відбудеться. З'являється перший з-поміж двох засуджених.

Ось він, перший засуджений. Плач без сліз, хрип з перетягненого мотузкою горла. Ані слова. Очі його нічого не виражають. На обличчі — лише тупий страх, немов у тварини, яку ведуть на бійню. Його підводять до ялини. Він не може стояти на ногах й опускається на землю. Доводиться прив'язати його до стовбура телефонним кабелем. Мертво-блідий священник обіймає його. Тим часом чота шикується у два ряди. Стрілятиме перший ряд. Полковий ад'ютант оголошує: «Подам знак рукою — стріляйте».

Ці двоє — солдати з їхнього власного з'єднання. Під час жорстоких боїв на горі Ортігара їх відправили в долину як допоміжну силу. Трьох днів на передовій їм вистачило, щоб вони більше не повернулися назад. Військовий трибунал в Енего засудив їх до смертної кари за дезертирство. Дисципліна в італійській армії була суворою, майже драконівською^[245]. Після вироку солдатів відправили назад у їхнє з'єднання, яке і мало виконати вирок (на очах у всіх, для залякування інших і для науки). Їх супроводжували двоє військових поліцейських, не схильних розповідати, що чекає на дезертирів. Ув'язнені в халупку, вони кричали, плакали, благали, намагалися вести переговори: «Обіцяємо ходити в дозор щоночі, пане лейтенанте!» Але все марно. Тоді вони припинили кричати, ридати, молити і вести переговори. Єдине, що ще долиняло з халупки, — це плач. Обидва вони — бували солдати, на фронті від самого початку війни. Усі армії побудовано за принципом поєднання примусу і лояльності (спонтанної або відпрацьованої), — так, уся ця війна є поєднанням цих двох начал. Що менше лояльності, то більше примусу. Але тільки до певної межі. Коли залишається лише примус, не залишається нічого, — і тоді все котиться до біса.

Ад'ютант підводить руку, мовчки подаючи домовлений сигнал. Нічого не відбувається.

Солдати дивляться на ад'ютанта, дивляться на прив'язаного до дерева, з пов'язкою на очах. Поміж солдатів розстрільного взводу є товариші дезертира, «можливо навіть його родичі».

Знову подано знак.

Знову нічого не відбувається.

Ад'ютант нервово плескає в долоні. Немов потрібний звуковий сигнал, щоб переконати солдатів у тому, що час стріляти.

Лунає збрійний залп.

Засуджений до смерті падає вперед, але тіло утримує кабель, яким він прив'язаний до дерева. Він повільно сповзає вниз по стовбуру. Цієї короткої миті він перетворюється з людини на тіло, з суб'єкта — на об'єкт, з людської істоти — на предмет, з «він» — на «воно». До нього підходить лікар і після побіжного, чисто символічного огляду оголошує, що солдат мертвий. Поза сумнівом, що настала смерть. Монеллі бачить, що у дезертира знесено півголови.

Виводять другого.

На противагу до свого товариша, він абсолютно спокійний, на губах навіть є подоба посмішки. Звертаючись до розстрільної чоти, він вимовляє дивним, майже захопленим тоном: «Це справедливо. Глядіть цільтеся краще і не чинить того, що вчинив я!» У рядах чоти замішання. Дехто відмовляється стріляти, кажучи, що вже стратив першого солдата. Починається суперечка. Ад'ютант лається і загрожує, закликаючи чоту до порядку.

Гримить збрійний залп. Солдат падає. Тепер і він мертвий. Розстрільну чоту розпускають, і солдати розходяться. Монеллі бачить, які вони вражені, бачить страх і біль на їхніх обличчях. Залишок дня обговорюють тільки цю подію. Голоси приглушені, багато хто відчуває сором, вони шоковані. Монеллі пише:

Питання та сумніви ятрили нас. Ми з жахом гнали їх від себе, бо вони оскверняли високі принципи. Ці принципи ми сприймали беззастережно, немов віровчення, зі страху, що нам буде надто важко виконувати наш військовий обов'язок. Батьківщина, обов'язок, дисципліна — ці слова з інструкцій, сенсу яких ми не розуміли, були для нас порожнім звуком. Смерть через розстріл — і ось слова стали ясними і зрозумілими. Але ті панове з Енего не

прийшли сюди подивитися, як слова з їхнього вироку втілилися в реальність.

У цей час Володимир Літтауер знаходився на залізничному вузлі Дно, приблизно за сто кілометрах на схід від Пскова. У його полку також намагалися приборкати дезертирство. Різниця полягала в тому, що на Східному фронті це явище набуло масового характеру, тому було неможливо вдаватися до розстрілів. Багато солдатів відмовлялися йти в бій. Чимало було й таких, хто взагалі не хотів воювати. Досить часто траплялося, що дезертирували цілі військові частини, їдучи з фронту на захоплених потягах. Як сьогодні.

Ми підготували прості теплушки для худоби: весь потяг складався з півдесятка вагонів. Його підігнали на протилежну сторону платформи, на яку мав прибути потяг з дезертирами. Мої люди з гвинтівками розташувалися обабіч колії, там, де чекали на потяг. Він прибув на платформу, тоді наші люди почали голосно і безперервно повторювати: «Не висовуватися! Не висовуватися!» Час від часу вони стріляли в повітря з гвинтівок. Я сам або один з моїх офіцерів, у супроводі кількох солдатів, входили в перший вагон і кричали: «Здавайтеся, сучі діти, поки ми вас не пристрелили! Зброю на землю!» Дезертири вистрибували по одному з вагона й опинялися в коридорі, утвореному нашими солдатами. Він вів до теплушки на іншій стороні платформи. Щойно дезертирів завантажили туди, за ними одразу ж зачинили широкі двері й замкнули їх зовні. Потім мої солдати утворювали новий коридор, між наступним вагоном і теплушкою, і все повторилося знову.

Минає близько двадцяти хвилин. Паровоз з усіма теплушками повернув назад на фронт, везучи назад непокірний вантаж.

161

Четвер, 2 серпня 1917 року

Ангус Б'юкенен бере участь у штурмі гори Тандамуті

Ще один нічний марш-кидок, ще один наступ. Перед ними — гола гора, вона здіймається з густої рослинності, ніби хребет потонулої первісної тварини. На вершині великий гай. У ній ховається форт. Він є метою атаки.

О 9:00 ранку починається штурм. У буші строчать кулемети, лунає тріск гранатометів. У першій хвилі наступу — тубільний батальйон Королівського Африканського стрілецького полку, 3/4 King's African Rifles. Вони зазнають значних втрат, їхня атака завмирає на голому схилі гори. У бій іде друга хвиля — з'єднання Ангуса Б'юкенена, 25-й батальйон королівських фузілерів. Вони почали поважати чорношкірих солдатів. Між ними і найбільш боєздатними африканськими частинами навіть виникла подоба братства — щось немислиме до війни! Б'юкенен командує кулеметним взводом батальйону. Він зі своїми солдатами йде за ланцюжком стрільців, угору гірським схилом, засіяним трупами, прориваючись до вершини. Перестрілка перетворюється на безперервний гуркіт.

У міру того як німецькі війська відсувалися далі, в найменший кут колонії, чіпляючись за свої укріплені позиції, бої ставали дедалі більш запеклими і важкими. І хоча загальна кількість солдатів була значно меншою, ніж у минулих військових кампаніях, бойові втрати збільшилися втричі.

Обидві воюючі сторони схильні до відчаю. І що далі — то більше. Німці — тому що це була остання п'ядь їхньої власної території на африканському континенті. Британські командири — тому що з Лондона надходили дедалі суворіші накази про якнайшвидше завершення операції. Бракувало не лише військових кредитів, а й тоннажу торгового флоту. Відтоді як німці почали свою підводну війну, їхні підводні човни потопили більше кораблів, ніж устигали будувати союзники^[246], тому кожен четвертий корабель не доставався місця призначення. Під загрозою опинилося постачання британських островів. У цій ситуації конвої до Східної Африки сприймали як недозволену розкіш.

Відступивши з долини Мозамбіку, німці засіли на горі Тандамуті. Тут з середини червня наступи чергувалися з контрнаступами. І сьогодні знову бій.

Дві роти з 25-го батальйону королівських фузілерів кинулися вперед, до дерев, але були зупинені вогнем, широкою загородою з

навалених кущів терну, — настільки ж ефективним, як і колючий дріт. Відсахнувшись, солдати повернули назад, повернувши ліворуч. Тим часом Б'юкенен зі своїми кулеметниками встиг зайняти позиції за п'ятдесят метрів від загородження. Закипів бій. Незабаром загинули четверо з його «найбільш досвідчених і незамінних кулеметників». Але Б'юкенен не відступав. Його кулемети продовжували знищувати ворожі позиції. Водночас гранатомети, що розташовувалися ззаду, випускали майже безшумні снаряди, що рвалися в диму та полум'ї серед дерев^[247].

Б'юкенен помітив, що вогонь у відповідь з форту поступово вщухає. Йому навіть здалося, що німецькі сурмачі просурмили відхід. Вони ось-ось переможуть, але цієї миті він отримує наказ — відступити. Німці атакують десь навіддалі. Постала небезпека, що британці будуть відрізані. Коли Б'юкенен і його чота пішли з гори, вони зачули далеко звуки стрілянини. Усі носильники зникли. На стежці в безладді валялися їх власні речмишки, коробки та ящики. Щойно вони зрозуміли, що аскарі вдарили з тилу, оточивши їхній обоз, як опинилися під прицільною стріляниною.

Вони дісталися польового шпиталю. Він був розграбований німецькими військами, але якимось особливим чином. Ті, хто командував ворожими з'єднаннями,

мали зухвалість наказувати слугам-тубільцям подавати їм, німцям, білим людям, чай, і потім вони забрали весь хінін та інші необхідні їм ліки. Правда, ці білі ввічливо поводитися з пораненими і, діставши револьвери, завадили своїм же, войовничо налаштованим чорношкірим кривдити пацієнтів.

У той час як війна на інших фронтах ставала дедалі жорстокішою, воюючі в Східній Африці білі досить часто виявляли лицарське благородство один до одного. Це *camaraderie*, фронтове братство, було не тільки відлунням довоєнних ідей про те, що колонії повинні триматися поза конфліктами, а й символізувало, що всі вони, ця крапля білих людей у чорному морі континенту, поділяють спільну долю колоністів^[248]. Зазвичай, з білими військовополоненими поводитися дуже гуманно, їх іноді годували краще, ніж власних солдатів.

Траплялося, коли німецький лікар переходив британську лінію фронту і вимагав повернути коробку з медичним обладнанням, що виявилася у ворога. Отримавши її, він безперешкодно повертався до своїх. А коли фон Леттов-Форбек у розпал боїв був нагороджений орденом Pour le Mérite («За заслуги») — вищою німецькою нагородою, то його супротивник, генерал, надіслав йому люб'язного листа з привітаннями.

Б'юкенен та інші з батальйону, які ще трималися на ногах, дісталися до одинадцятої години вечора табору під Зівані. Вони були абсолютно виснаженими. Двадцять дві години вони тільки й робили, що билися або пересувалися пішки.

За тиждень вони знову штурмуватимуть цю гору.

Того самого дня Харві Кушинг занотовує у своєму щоденнику:

Увесь день переїздив дощ, і таким самим потоком надходили замерзлі, тремтячі поранені, укриті брудом і кров'ю. Кілька GSW ^[249] у голову, але коли з них зішкребли глину, то виявилось, що рани дріб'язкові, а інші — значно серйозніші, ніж ми спершу вважали. Оглядові кабінети як і раніше переповнені, неможливо нормально обстежувати пацієнтів. Від цього хаосу можна збожеволіти. Надходять дуже невтішні новини. Найбільша битва у світовій історії по пояс загрузла в болоті, а гармати провалилися і того глибше.

162

Четвер, 8 серпня 1917 року

Флоренс Фармборо перетинає кордон Румунії

О сьомій годині ранку вони вже виступили. Дощило, дороги перетворилися на місиво. Але їй подобався відкритий, горбистий краєвид, його барви і контури, приглушені м'яким ранковим світлом. Вони перетнули Прут мостом, на якому працювали австрійські військовополонені. Вона побачила, що їхні намети наскрізь промокли під дощем. Деякі військовополонені нерухомо сиділи біля наметів, чекаючи, коли сонце, зійшовши, підсушить їхній вологий одяг.

Коли вози проторохкотіли дерев'яною обшивкою мосту і викотилися на протилежний берег, вони опинилися в Румунії. На що їм сподіватися? Учора, коли стало відомо, що вони вирушають у південнішу країну-сусіда, уся медсанчастина раділа. Адже йшлося про втечу не тільки від німців, які наступали, а й від розвалу, деморалізації та відступу, якими був позначений останній тиждень.

На тлі всього цього захлинувся «наступ за свободу»^[250], остання спроба нового уряду продовжити війну. Частина, у якій служила Флоренс, належала до 8-ї армії, якій дійсно вдалося спочатку прорвати ворожі позиції на південь від Дністра, але незабаром, просунувшись усього на тридцять кілометрів, наступ застопорився через перебої в постачанні, а також відсутність ентузіазму в солдатському середовищі. Останні зустрічалися, ставили запитання, обговорювали умови, обирали комітети і вимагали права обирати собі офіцерів. Дезертирство в армії стало звичним явищем, до того ж тепер ніхто з дезертирів не таївся. Цілі дивізії відмовлялися йти в бій. З подивом і розгубленістю Флоренс констатувала, що більша частина солдатів дійсно не хоче більше битися. Тепер вони зганяли своє роздратування не тільки на власних офіцерах, але й на сестрах милосердя. Або тому, що ті були добровольцями, або ж тому, що вони жінки, або те й інше разом? До них почали ставитися з презирством, лаяли, ображали сороміцькими натяками. Уперше Флоренс почала боятися своїх же солдатів, почала ховатися від них.

По той бік кордону їм не доведеться спостерігати, як розвалюється російська армія. По той бік кордону румунські та російські війська навіть створили «філію» наступу за свободу. Зважаючи на останні новини, він тривав, і не без успіху. Так, вони з радістю вітали наступ, не тому що він відводив їх геть від війни, а тому що вони нарешті дісталися місця, де могли знадобитися по-справжньому.

Вони зупинилися в полі й пообідали — це була густа солдатська каша з м'ясом, рибою й овочами. Сонце стояло в zenіті й пекло немилосердно. Флоренс почула, як виникла суперечка. Звісно, про політику. Потім вона почула деякі деталі: голова уряду відправить Брусилова, їхнього героя, у відставку як відповідального за провал наступу. До суперечки долучаються багато інших незадоволених. Навіть Флоренс обурена. Але вона все ж утрималася від участі в дискусії, а замість цього попрямувала з подругою на річку, скупатися.

На жаль, їм не вдалося знайти усамітненої місцини на березі: усюди їм назустріч траплялися солдати. І вони повернулися до колони, яка вишикувалася на полі. Сховалися в тіні, під великим візком. Флоренс устигла написати кілька листів, перш ніж пролунав наказ про виступ. Час наближався до четвертої години дня.

Потім вони дісталися до крутого пагорба. Там їм довелося чекати своєї черги, поки коні за допомогою людей не втягли наверх важко навантажені вози. Вона занотовує у своєму щоденнику:

Молоді солдати допомагали кожному коневі тягнути воза вгору. Забагато криків, вони без потреби хльостали коней. Нещасні, перелякані тварини розуміли, що від них вимагають, і докладали зусилля: їхнє важке, уривчасте дихання і змилені боки свідчили про неймовірне напруження, що їм коштував кожен крок нагору.

Піднявшись на пагорб, вони продовжували свій шлях поганими дорогами, то вгору, то вниз, гористою місцевістю, через селища з ошатними дерев'яними будиночками, з фіранками на вікнах, повз жінок і дітей в екзотичному, красиво вишитому одязі. Вона чула переляканий вигук однієї старої, коли та побачила людей, які крокували у військовій формі, їй здалося, що вона розчула деякі слова італійською. Ось вона, Румунія. Вони зупинилися в невеликому містечку і за рублі купили собі яблук у торговців-євреїв. Яєць дістати було ніде. Солдати вже все розкупили. Спека трохи відступила, коли вони дійшли до тінистого соснового бору.

Ближче до вечора вони отаборилися на пагорбі поблизу села. Намети не ставили, занадто спекотно, їхні похідні ліжка розташовувалися просто неба. Командир примудрився роздобути газету всього лише триденної давності і, розташувавшись біля багаття, голосно читав її солдатам. Там, як завжди, багато писали про політичний хаос у російській столиці, тому Флоренс слухала не уважно. Але одна історія зацікавила її, як і багатьох інших сестер милосердя. Новина про те, що в цьому кризовому становищі створюються жіночі піхотні батальйони.

Вона знала і раніше, що в російській армії є жінки-солдати. Вона навіть зустрічала деяких з них, коли їх привозили до шпиталю

пораненими. Особливо запам'ятала одну, яку доглядала в Галичині, — двадцятирічна жінка, з відкритою раною біля скроні: куля лише зачепила її. Жінка хотіла негайно повернутися на передову. Нові батальйони, які цілком складаються із жінок, створювали з ініціативи Марії Бочкарьової, простої сибірячки, яка пішла за своїм чоловіком на війну, а коли він загинув, залишилася в армії. Вона була поранена, мала безліч нагород і дослужилася до сержанта. У газеті цитували її слова: «Якщо чоловіки відмовляються битися за свою країну, ми хочемо довести, на що здатні жінки». Один жіночий батальйон уже брав участь в бою, саме під час цього провального «наступу за свободу»: жінок послали в окоп, залишений дезертирами. Флоренс з іншими сестрами вважали цю новину просто сенсаційною.

Стояв теплий вечір. У зоряному небі сяяв величезний місяць.

163

П'ятниця, 17 серпня 1917 року

Олива Кінг їде через Салоніки, що палали

Уже по обіді вона побачила, як у місті запалала пожежа. Вона захотіла поглянути на неї ближче. Коли почали шукати машини, що могли б допомогти порятунку запасів сербського інтендантства, вона не забарилася скористатися нагодою. І тільки після того, як вона проїхала повз вулицю Венізелоса, зрозуміла, наскільки все серйозно. Вогонь, що випадково спалахнув через чийось недбалість, захопив величезну територію. Весь турецький квартал міста був охоплений полум'ям.

Неможливо описати хаос, що запанував на вулицях. Натовпи людей у паніці вантажили свої пожитки на візки з волами або виносили речі на власній спині, їхали на відкритих возах, запряжених кіньми, або в довгих, вузьких, хитких грецьких колимагах, яким важко було роз'їхатися. Полум'я згарища гуло, щохвилини чувся страшний тріск, угору злітали снопи іскор, ледь черговий будинок (руйнувався). З ріки Вардар просто на місто мчав гарячий вихор, тому нас раз у раз обсіпало іскрами і палаючими уламками. Ще не

стемніло, і все довколо тонуло в незвичайному золотаво-багряному світлі, подібному до величного заходу.

До сьогоднішнього дня Салоніки були гучним, мальовничим і місцями насправді красивим містом, у якому сторіччя османського панування залишили свій незгладимий слід. Тут розташовувалося кілька мінаретів, міцна кріпосна стіна і чудовий базар. Блукаючи лабіринтами вузьких вуличок і середньовічних провулків, формально перебуваючи в кордонах Європи, не можна не помітити, як місто виглядає. Тут звучить і пахне як на Сході. (Ще п'ять років тому місто перебувало під османським пануванням.) Східний колорит навряд чи викликав роздратування, швидше здавався привабливою рисою міста. Салоніки — це поєднання мусульманських мечетей, візантійських храмів, грецьких православних базилік, трамваїв і кінотеатрів, вар'єте та барів, дорогих магазинів, фешенебельних ресторанів, першокласних готелів.

Декому місто здавалося вавилонським стовпотворінням не лише через змішання мов — Кінг і багато її друзів висловлювалися на діалекті, основу якого становила англійська, а до нього долучилися французька і сербська, — а й через свою гріховність.

Якщо це була справжня сутність міста, то тепер, схоже, настав час розплати. Вітер розносив полум'я з блискавичною швидкістю.

Кінг багаторазово наближалася до моря вогню, рятуючи найнеобхідніше або особисті речі погорільців. Роблячи зупинки, вона стрибала навколо маленького «форда», що правив за санітарну машину, і гасила іскри, що сипалися на нього. Потім їхала знову, безперервно гудучи, щоб пробитися крізь щільні натовпи людей: одні билися в істериці, були охоплені панікою, інші заціпеніли від горя. Вона відзначила подумки, що з палаючих будинків зазвичай виносили дві речі: великі дзеркала і бронзові спинки ліжок. Коли вогонь нарешті дістався порту і берега моря, вона побачила, що стіна вогню, п'ять кілометрів завдовжки, відділяє її від гаража. Проте вона поїхала далі. Бензин скінчився, тоді вона рухалася пішки, доки не здобула собі нову порцію пального.

У хаосі пожежі військова дисципліна не спрацьовувала. Як звичайно, самовідданість і героїзм переплелися з боягузством та користолобством. Почалося мародерство. Лопнули великі винні бочки.

І вино потекло вулицею «неначе кров», дзюркочучи в стічній канаві завглибшки в цілий дециметр. Солдати і цивільні кинулися на землю і припали до винної ріки. Коли Кінг знову проїжджала повз те місце, вона побачила, що всюди лежали упиті люди та блювали. Зі страшним гуркотом вибухнув склад боєприпасів. То тут, то там спалахувала стрілянина.

Коли наступного дня, після тривалої ночі, знову зійшло сонце, небо було завішане щільним шаром диму, крізь який не могло пробитися світло. Кінг їздила портом. Вона об'їжджала електрокабель трамвайних ліній, що провис над вулицею. Спостерігала, як солдати і цивільні копирсалися в ще димлячих руїнах, шукаючи собі здобич.

Олива Кінг кермувала машиною понад двадцять годин. Коли вона, виснажена, голодна, повернулася до своєї кімнати, щоб поспати, то виявила там жінку-безхатка з дев'ятьма дітьми. Згоріло майже півміста, 80 тисяч людей позбулися житла.

Гасіння пожежі тривали майже два тижні. До кінця війни місто перетвориться на чорні від сажі порожні руїни. Ті Салоніки, якими вони були до пожежі, так ніколи і не будуть відбудовані.

Неділя, 26 серпня 1917 року

Харві Кушинг бачить тривимірну карту

На фронті затишшя, але воно оманливе. Це всі знають. Ранок зазвичай витрачають на перев'язку поранених. Кушинг уважає, що багато хто з прооперованих ним раніше начебто йдуть на поправку. Можливо, це просто у нього поліпшився настрій, після того як йому вдалося поспати дві ночі поспіль.

Поки ще рано говорити про участь у боях американських з'єднань, тож Кушинг і його шпиталь переправлені на північ, на фронт у Фландрії. З кінця липня там триває британський наступ, найбільший з-поміж усіх попередніх. Цю подію вже названо третім боєм біля Іпра.

Досі було проведено чотири великих наступи. Увесь цей час дощило. Поле битви перетворилося на море бруду. Аж до сьогоднішнього дня успіхи були досить незначними, тоді як утрати досить відчутними. Але мало хто про це знав. Мало хто достатньо знав, цензура була жорсткою, а офіційні повідомлення рясніли загальними фразами. Кушинг, однак, здогадувався, що відбувається насправді, бачачи потік поранених, що стікали кров'ю, яких везли до них у шпиталь забруднені санітарні машини. Скільки їх, цих поранених? У якому вони стані? Скільки часу їм потрібно, щоб дістатися своєї частини? Зазвичай усі вони були забруднені глиною, так що доводилося довго зчищати з них бруд і роздягати їх, щоб нарешті знайти й оглянути рани. Тим з них, кому робили щеплення від правця, писали чорнильним олівцем на лобі літеру «Т». Поблизу від шпиталю розташоване кладовище, що постійно шириться. Могили рили робітники-китайці в синіх сорочках.

Спеціалізація Кушинга — важкі черепно-мозкові травми. Він намагався робити по вісім операцій на день. Усе це відбувалося в наметі, хірург був одягнений у гумовий фартух, взутий у похідні черевики. Він умів дуже обережно витягати осколки снаряда з мозку пацієнта за допомогою потужного магніту. Мало хто поставав перед ним з простою кулею в тілі, ще рідше — з раною від багнета. Майже всі його пацієнти отримали осколкові поранення, і майже у всіх

поранення ці були множинними. Кушинг почав краще розумітися на характері ран. Він, наприклад, навчився розпізнавати серйозне поранення, що приховане за крихітним вхідним отвором. У небі висіли аеростати спостереження. Іноді поблизу рвалися бомби. Коли випадало дозвілля, вони грали в теніс.

Після обіду Кушинг і його колега вирушили до сусідніх медчастин — відвідати друзів. День видався сухим і погожим. У літньому повітрі стояв гул далекого артобстрілу. Дорога з Мон-де-Ка до Ремі пролягала вздовж високої гори, видовище було чудове. На півночі лінія фронту в районі Іпра — це ланцюжок гарматного вогню.

Нарешті Кушинг побачив те, що давно збуджувало його цікавість: канадський полковник показав йому велику тривимірну карту поля битви, зроблену з піску, в масштабі 1/50, що використовували для планування нових наступів. На ній було ретельно позначені кожен ліс, кожен будинок, кожен пагорб. Власні окопи позначали синьою матерчатою стрічкою, німецькі — червоною. Кушинг читає назви на мініатюрних табличках: Інвернес-Коупс, Клепем-Джанкшн, Санкчері-Вуд, Полігон-Вуд. Зрозумів він небагато, однак, судячи з карти, майбутні наступи готували в напрямку Гленкурс-Вуд, лісу, що видавався вперед червоною дугою поміж інших синіх вертикалей.

Утім, не лише вони вивчали карту. З ними перебувало ще кілька офіцерів і молодших чинів, які намагалися з'ясувати особливості місцевості. Саме ці люди підуть завтра «на штурм висоти».

Кушинг зі своїм колегою повернулися саме до вечері. Потім командир частини зник, прихопивши кушингівський учорашній номер «Таймс». На питання Кушинга про газету офіцер, сховавши її за спиною, адресував хірурга до армійського повідомлення, що містилося на дверях їдальні. Кушинг уважав цей розшифрований документ з його кодовими словами і координатами абсолютно незрозумілим і був роздратований.

Ранок донесення ааа YAWL доповідає S. O. S. Відправлено
вгору навколо 5 a.m. Цей ранок до
ліворуч від CABLE і праворуч від LUCKS
фронт J.14. A.5.8 праворуч близько 5 a.m.
Пости близ J.14. A.7.4 пересунуті в пости
близ J.14. A.8.8 залишаються як і раніше забезпечені ааа (...)

Кушинг ліг спати близько півночі, удалині не вшухав артилерійський вогонь. А потім знову дахом намету затарабанив дощ.

За день Кушингу хтось повідомив, що між 23 липня і 3 серпня з трьох сусідніх шпиталів 17299 пацієнтів було відправлено на лікування в інше місце або виписано. (Кількість загиблих в цю цифру не входила.) У П'ятій армії було ще дванадцять подібних польових шпиталів.

165

Вівторок, 4 вересня 1917 року

Едуард Мослі їде екіпажем до Анкари

Сніданок пречудовий: ковбаски, печиво, чай, варення. Мослі щойно отримав посилку з дому. Ті, хто їх охороняють, їдять хліб, оливки, диню і цибулю. А потім вони всі разом залишають цей клопівник, крихітний заїжджий двір.

Він і ще один полонений, британець з переламом руки, якому дедалі гірше, отримали дозвіл їхати на возі з кіньми, але коли дорога піднімається вгору, вони змушені йти пішки, адже коні надто слабкі. Гірський схил укривають високі сосни. Бранців оточує великий загін кінних жандармів, зобов'язаних стежити за тим, щоб вони не втекли, а ще охороняти їх від нападу бандитів. Вони переправляються через водоспад.

Мослі взагалі-то мав намір утекти. Минулого літа він належав до групи військовополонених, які місяцями готували втечу з Кастамону. Їх план полягав у тому, що гірською стежкою вони дістануться Чорного моря, де на них чекав човен, заритий у пісок, без вітрила, але з веслами. Мослі навіть переодягався турком і здійснював спроби втечі, щоб з'ясувати, як їм краще обманути вартових. Після однієї з таких спроб його мало не зловили, і з того часу охорону посилили. Частина групи все ж утекла, але була (ймовірно) спіймана, після (можливого) зрадництва, або ж схоплена (що більш імовірно) через невдалу спробу видати себе за німців.

Однак зараз у Кастамону Мослі випустили з ув'язнення. Він усе ще страждає від важких наслідків блокади в Ель-Куті. Найсерйознішою

недугою була потворна рана на спині, залишена осколком снаряда. Кілька хребців виявилися пошкодженими, і напади болю дошкуляли йому майже щочі. Тепер він прямує до Анкари на лікування, йому потрібна допомога фахівця — цього разу виникла проблема із зором. Пил та сміття, що злітають із вибухами і потрапляють в очі, спричинили у нього хронічне запалення. Дотепер воно більше дратувало його, ніж становило серйозну небезпеку, але з плином часу могло стати загрозливим. Коли він отримав листа від друзів з МЗС, то зумів налякати ним коменданта і змусити його повірити, що у Лондоні узяли саме його, Мослі, персону під особливий контроль. Турецький офіцер улаштував його переїзд до Анкари. Сам Мослі вимагав, щоб його відправили на лікування до Константинополя. Він розраховував на те, що звідти буде простіше втекти.

Підйом угору тривав майже всю першу половину дня. До третьої години вони дісталися перевалу. Вершина гори тепер була зовсім поруч, оповита туманом. Вони зробили привал і пообідали. Потім почали спуск. Мослі зневажав Алі, офіцера, який очолював їх маленьку групу. Алі був запальним, властолюбним, агресивним і хоробрістю не вирізнявся, але вони намагалися підтримувати в ньому гарний настрій, щоразу пригощаючи його сигаретами. Мослі значно більше імпонував Мустафа, рядовий солдат, який охороняв їх. З ним вони відразу знайшли спільну мову і навіть почали поважати його, бо він, «простий турецький селянин», дуже страждав від малярії, але, незважаючи на це, віддано і покійно виконував свій обов'язок.

Стає спекотніше. І хоча Мослі з британцем знову їдуть у візку, поїздка від цього не стає приємнішою. Пече сонце, віз трясеться вибоїнами, коні зовсім слабкі, раз у раз спотикаються, падають, їм доводиться допомагати, упряж потребує ремонту, а один раз вони мало не з'їхали з дороги у прірву. У Мослі болять запалені очі, але він перебуває в гарному настрої. Він занотовує у своєму щоденнику: «Це були чудові дні, сповнені рухом; подорож, у якій заново відкривався світ; поїздка з сонного заціпеніння у світ мрій, від смерті до життя».

Дорогою він пригадує деталі подорожі, зокрема, коли їх, полонених, вели в Кастамону: там — хатина, там — млин, а там — розорений вірменський будинок. На ніч вони зупиняються на ще одному крихітному заїжджому дворі. Покуривши перед сном, вони

влаштовуються на даху. Можливо, в будинку забагато клопів або просто душно.

Того самого дня Ангус Б'юкенен залишає ще один табір у джунглях, у якому панують духота і лютують хвороби. Він позначений, як С23. Б'юкенен пише:

Четвертого вересня батальйон вийшов з табору С23 і рушив у напрямку до таборів у Нарунію і ліворуч від нього, щоб утримувати там позиції та змінити 8-й південноафриканський піхотний полк, солдати якого падали з ніг від втоми і хвороб, не в змозі оборонятися на передовій. Фізичне виснаження і лихоманка, що мене ятрить, поступово звели нанівець мою витривалість.

166

Понеділок, 10 вересня 1917 року

Ельфріда Кур готує омлет по-селянськи у Шнайдемюлі

Усі говорять тепер про їжу, про запаси. Ніхто не хотів би пережити ще одну «бруквяну» зиму, подібну до минулорічної. Льох на Альте-Банхофштрассе, 17, удалося набити картоплею (вони купили цілий віз у пана Кенцлера), була там і ріпа. Щоправда, майже не залишалось хліба і жирів. їжа як і раніше мізерна і одноманітна^[251].

Ельфріда навчилася чудово готувати омлет по-селянськи: вони з братом дуже полюбили цю страву. Спочатку вона змащувала сковороду старою шкіркою від окосту. Потім солила, викладала скибочками картоплю й обережно обсмажувала її, щоб вона не підгоріла. Потім брала яйце і збивала його з водою, борошном, сіллю і перцем і виливала на сковорідку, додавши трохи цибулі, якщо вона була. Хитрість полягала в тому, щоб додати рівно стільки води, щоб збита маса вкрила всю картоплю, але в той же час не передати куті меду, щоб у ній відчувався хоч якийсь смак яйця.

Два дні тому вони з подругою Труде ходили на прогулянку разом з лейтенантами Леференцем і Вальдекером. Було по-літньому тепло, і вони гуляли дорогою до Кенігсбліка. Поруч з нею йшов лейтенант

Вальдекер, він слухав її, обіймав її, сміявся її історіям, дивився на неї — здивовано і закохано, цілував їй пальчики, цілував у кінчик носа, у лоб. Лейтенант Леференц час від часу погрожував пальцем своєму товаришеві та смикав його: «Ні-ні, вона неповнолітня!» А потім почав сам цілуватися з Труде. Лейтенант Вальдекер же задовольнявся тим, що тримав Ельфріду за руку і притискав її голову до свого плеча. Назад вони повернулися лише надвечір. Коли прощалися на сходах на Альті-Банхофштрассе, він прошепотів їй на вухо, що кохає її. Він, лейтенант Вальдекер, у своїй розкішній льотній формі, офіцерському кашкеті, який він носив трохи набакир, у своїх шкіряних рукавичках, із Залізним хрестом, зі своїми блакитними очима і білявим волоссям. Вона була приголомшена, утішена і щаслива.

Незважаючи на це, а можливо, саме завдяки цьому, вона продовжувала розігрувати спектаклі з Гретель Вагнер. Найбільше Ельфріді подобалося удавати лейтенанта фон Йелленіка, а Гретель була медсестрою Мартою. Тепер у їхніх іграх з'явився новий мотив: лейтенант фон Йелленік був палко закоханий або в якусь відсутню уявну даму, або в сестру Марту. На жаль, об'єкт його/її кохання був уже заміжній за майором, тому їм залишалося лише платонічне почуття на відстані.

Зараз її турбувало саме це. Іноді траплялося, що вона, як колись, ходила на вокзал, допомагати бабусі в їдальні Червоного Хреста або просто поглянути на військові ешелони або санітарні потяги. Але це траплялося дедалі рідше. Її більше не цікавили лінії, позначені чорно-біло-червоними прапорцями на мапі у класній кімнаті. У школі вони майже не говорили про те, що відбувається на фронтах: інакше виявлялося, що у когось убитий друг або родич. Давно вже їх не відпускали з уроків заради святкування перемоги. Війна, як занотовувала Ельфріда у своєму щоденнику, триває так довго, що вона майже

стала чимось на кшталт нормального стану. Люди навряд чи пам'ятали, як усе було в мирний час. І ми більше не замислювалися про війну.

П'ятниця, 28 вересня 1917 року

Мішель Корде навідує Анатоль Франса у Турі

До обіду потяг зупиняється на станції в Турі. На пероні стоїть він, Анатоль Франс, солідний огрядний пан з короткою білою борідкою і червоним капюшоном на голові. Вони разом їдуть на автомобілі до Ла-Бешеллері, маєтку письменника, мальовничо розташованого на пагорбі за два кілометри від Тура.

Війна стала випробуванням для цього старого чоловіка. Не те щоб вона торкнулася його особисто. Він не мав родичів на фронті, тому спокійно жив на березі притоки Луари, аж до серпня 1914 року, коли йому, як і багатьом іншим, довелося знятися з місця і втікати на південь, рятуючись від непереможної, як здавалося, німецької армії. Ні, швидше йшлося про те, що війна від самого початку означала гіркий і непривабливий крах усього, у що він колись вірив.

Біль від усвідомлення цього був особливо нестерпним для нього, поважного чоловіка, який звик до захоплень і прославлень, якого тепер обсипали лайкою та погрозами. І все тільки тому, що він не бажав відмовлятися від своїх колишніх слів, а 1914 року не дозволив втягнути себе у військову істерію. Приголомшений, вражений і переляканий, старий чоловік вирушив тоді на фронт добровольцем — йому виповнився 71 рік, — але це викликало лише усмішки. Тепер Франса не так переслідували, як ігнорували. Пригнічений і заляканий, він зробив ще кілька кроків, але на нього не звертали уваги. У Корде склалося враження, що Франс абсолютно зневірився в людстві. І все ж великий письменник не міг не міркувати про те, що відбувається сьогодні. Він зізнався Корде, що іноді уявляє, ніби війна триватиме вічно, і думка про це змушує його божеволіти^[252].

Прибувши до Ла-Бешеллері, вони сіли обідати. Будинок XVII століття з масивного каменю був справді ошатний, у ньому можна було побачити безліч речей, які завзятий колекціонер Франс збирав роками. Один з-поміж гостей, відвідавши будинок приблизно в той самий час, порівняв його з «антикварною крамницею». Просто посеред вітальні стояв позолочений торс Венери. За обіднім столом сиділи інші гості, поміж них — торговець тканинами з міста. Як і Анатоль Франс, ця людина дуже песимістично бачила майбутнє.

Більшість жителів Тура хоче продовження війни, адже саме завдяки війні робітники отримують високі зарплати, а торгаші підраховують прибуток. Буржуазія, дізнаючись новини з реакційних газет, цілком і повністю підтримує гасло про війну без кінця. Коротше кажучи, пацифістами стають тільки на фронті.

Вони провели другу половину дня в бібліотеці, що розташовувалася в невеликій будові в саду. Розмова мимоволі поверталася до теми війни, цієї рани, яку ніхто з них не міг чи не хотів ятрити. Вони обговорювали мирні ініціативи останнього року — німецьку, американську, і звісно ж пропозицію про мир, яку минулого місяця висунув Папа Римський^[253].

У будинку відчувалася особлива атмосфера. Інтелектуали почуваються в кімнаті під захистом фортечних стін з книг. Франс і Корде, витончені, освічені гуманісти, які радикально мислять, живуть немов чужинці у власному часі, обурені подіями, сенс яких їм незрозумілий, для подолання яких їм бракує сил. Невже справді всі шляхи до миру відрізано? Вони хотіли б ухопитися за останню соломинку. Можливо, відповідь президента Вільсона було перекладено неправильно? А можливо, сфальсифіковано німецький меморандум, надісланий Папі Римському? Напевно, є якась прихована переговорна стратегія? Напевно, можливо. Але чому, чому, чому?

Слова і думки витають в повітрі в цій бібліотечній залі, години спливають одна за одною. Починає сутеніти. У небі з'являється круглий місяць, забарвлюючи осінній пейзаж своїм сріблясто-молочним сяйвом.

168

Субота, 13 жовтня 1917 року

Харві Кушинг переглядає списки пацієнтів

Погода щонайгірша. Як і раніше дощить, дме ураганний вітер. Але і цей день Кушинг проводить за операційним столом. Минулої п'ятниці о 5:25 ранку почався новий наступ під Іпром, і це незважаючи на негоду, на те, що піднімається рівень води, на повсюдну сльоту, на

погану видимість. Від одного пацієнта Кушинг почув, що поранені просто тонуть у воронках від снарядів.

Він почав ранок з перегляду випадків, що чекали на нього.

Вінтер Е. 860594. 7-й прикордонний, 17-а див. Проникаюче поранення мозочка. Сидів. З шоломом на голові. Снаряд вибухнув у повітрі. Був непритомний, не знає, як довго. Доповз до окопу, підвестися не може, запаморочення та ін.

Робінсон Х. 14295. 1-й Південноафр. піх., 9-а див. Проникаюче поранення в темпоральній області. Поранений вчора близько 18:00. Упав на землю, але не знепритомнів. Шолом пробитий. Пройшов 20 метрів — запаморочення, блювота, оніміння лівої руки та ін. Транспорт лише сьогодні вранці через місиво на дорогах.

*Меттью Р. 202037. 8-а Чорна варта. Проникаюче поранення у правій парієтальній області; *hernia cerebri*. Уважає, що його поранило три дні тому. Гарний ставний шотландець.*

Хартлі Дж. 26-а кулемет. рота, 8-а див. Поранений об 11 годині ночі, притомний. Пішов до місця своєї частини. Уважає, що вони досягли мети та ін.

Богус. 3-тя Новозеландська стрілецька бригада, 1-а АНЗАК. Фронтальне поверхнєве поранення. Дві ночі провів на передовій, перш ніж потрапив у халепу. Коли його поранило, він саме висунувся на 900 метрів уперед та ін.

Бітті, 7-й Сіфорт., 9-а див. Санітар, ніс ноші, був поранений, коли забирав третього солдата — по четверо на одних ношах, — приблизно за 300 метрів від передової. Проникаюче поранення в окципетальній області. (?)

Мідгарк. 11-й Королівський Шотланд. 9-а див. Множинні поранення, зокрема у голову та ін.

Доббі. Гвард. батал., 4-а див. Поранений під Пелькапелем приблизно вчора після обіду. Надійшов сюди о 19:00. З того часу в «resus». Стан серйозний. Зробити рентген та ін.

До кінця дня Кушинг почувається цілком стерпно. Операції успішні. До того ж йому вдалося використати спеціальний магнітний апарат, щоб витягти осколки з черепа трьох із згаданих пацієнтів.

Кушинг розумів, що наступ обертався провалом; потік поранених не вичерпувався. Ніхто не бачив свіжих газет або офіційних зведень. Неможливо зрозуміти, що відбувається насправді.

За два дні під Іпром запанувало затишшя. Погода поліпшилася. Поширювалися чутки про те, що три британські дивізії так порідшали, що їх відправили з фронту, а натомість очікується підкріплення з Другої армії. Увечері Кушинг бачить зграї перелітних птахів. Вони злетілися в гайок неподалік від шпиталю. Хтось сказав йому, що це шпаки.

169

Середа, 24 жовтня 1917 року

Мішель Корде слухає розмови на паризьких вулицях

Настала четверта зима війни, і настрої у Парижі менш безтурботний, ніж рік тому. Хоча дефіцит відступає. Той, у кого є гроші, може дістати все. Спекулянтів стає дедалі більше, вони все багатіють і поводяться безсоромно. У багатьох фешенебельних ресторанах наймають швейцарами ветеранів з медалями на грудях та інвалідів війни. Корде запитує себе, про що вони міркують, відкриваючи двері перед людьми, які не більше ніж «сита обжерливість, що прямує до свого корита з їжею». Корде занотовує у своєму щоденнику:

На вулицях чуєш, як люди будують свої маленькі плани. Вони часто кажуть: «Після війни я буду...» — таким само буденним тоном, як можна сказати: «Після душу я буду...» Вони ставляться до цієї події світового значення як до стихійного лиха. Вони навіть не підозрюють, що самі могли б зупинити війну, що вона паразитує на їхній мовчазній згоді.

170

Неділя, 28 жовтня 1917 року

Харві Кушинг бачить скупчення канадців перед Зоннебеке

Легкий туман. Крізь нього пробиваються промені сонця. Хмарно. Холодне повітря. Власне кажучи, він ніколи не виправдовував війну. Щодня він намагався латати ті дірки, що вона залишала за собою, допомогти пораненим, які хвилями накочувалися на його польовий шпиталь. Досвід навчив його оцінювати витрати. Не було дня, щоб він не змивав зі своїх рук кров і мозкову субстанцію. Будучи представником вищих верств Бостона, він не міг не вважати свій нинішній спосіб життя вельми некомфортним: постійна сирість, одноманітна їжа, холод, що заважає заснути в тонкому наметі. Він мав власну складану ванну.

Так, витрати. Кушинга жахало це безмежне матеріальне марнотратство. Були сховища, де за ізоляцію підлоги правили укладені рядами консервовані продукти. В одному місці знайшли 250 новісіньких непромокальних прогумованих штанів, призначених для найбільш затоплених окопів. Якась військова частина просто викинула їх, використавши один раз. Солдати викидали все зайве або важке, особливо перед тим, як іти в бій, переконані: якщо вціліють, то повідомлять, що викинута амуніція загубилася під час бою, потім отримають усе нове, без подальших розпитувань. Усюди можна було побачити залишені гвинтівки; їх використовували як дороговкази, як опори в окопах, або вони просто іржавіли, валяючись на землі. За п'ять хвилин вогню на невеликій ділянці витрачали боєприпасів на 80 тисяч фунтів.

До того ж він надто багато бачив і чув, щоб не критикувати британську армію за її бойові дії під Іпром. Пригадаймо хоча б історію, почуту ним позавчора від одного з пацієнтів, унтер-офіцера з 50-ї дивізії. Молодий чоловік тремтів, лежачи у своєму ліжку, і вдавав, що курить цигарку. Його батальйон заблукав дощової ночі, після чого спробував окопатися. Але під ногами був бруд, так що вони змогли тільки накидати невеликі купи землі та сховатися за ними, лежачи в просто в калюжах. Після того як їм двічі наказали продовжувати йти в темряві, вони нарешті отримали наказ про наступ. Тоді вони спробували йти за артилеристами, які відкрили вогонь. Але вони пересувалися занадто стрімко, раптово виявили, що вперлися лобами просто в кутові бетонні бункери німців. «Майже всі загинули».

Кушинг так ніколи і не зміг зрозуміти, чому, наприклад, слід наступати за найбільш несприятливої погоди. Він і раніше ставив це

питання одному високопоставленому британському офіцерові, але у відповідь почув, що так потрібно. До того ж військова машина занадто велика, планувати і прораховувати що-небудь надто складно. Усе занадто громіздке і неповоротке, отже все безконтрольне. Такий образ самої війни.

Ця неділя видалася спокійною. Надходять лише окремі поранені. Але битва триває. Готується новий наступ. Один знайомий з Другої армії обіцяв супроводжувати його на фронт, і сьогодні, схоже, для цього настав сприятливий момент. Вони обидва відзначилися на одному з численних контрольних пунктів, сіли в санітарну машину і поїхали через Поперінге до Іпру. Рух на дорозі ставав дедалі інтенсивнішим у міру наближення до міста. Вони кружляли на глинистому шляху між крокуючими солдатами й ординарцями на мотоциклах, колонами вантажівок і кіньми, які тягли гармати. Вони їхали крізь сірий хаос руїн. Минувши розбомблений Менен, вони продовжили дорогу до Поттізе. Там вони залишили машину і пішли далі пішки, для надійності. Передова перебувала за кілька кілометрів звідси.

Кушинг був уражений не тільки тому, що всюди в цьому непролазному бруді валялися «дохлі коні, підбиті танки, літаки, що розбилися, відра з кордитом, снаряди, гранатомети, бомби, пошкоджені або кинуті вози, колючий дріт», а й тому, що побачене загалом відповідало його очікуванням. Саме так усе і виглядало на фотографіях.

Дорогою до Зоннебеке тіснилися забруднені глиною канадські солдати з вантажівками, пушками і мулами, навантаженими боеприпасами. Війська на узбіччі чекали на свою чергу, щоб рухатися далі. У повітрі гули незліченні артилерійські гармати, то стихаючи, то наростаючи, то стихаючи, але не зупиняючись. У небі кружляють літаки, обрамлені майже акварельними хмарками диму від зенітного вогню. Він бачить, як усього за 200 метрів вибухає німецький снаряд. Бачить, як зметнувся вгору фонтан чорної землі, «ніби гейзер». Бачить ще один вибух, ще ближче до нього. Його реакція дивує його самого.

Дикун у твоїй душі змушує тебе полюбити все це: і злидні, і марнотратство, і небезпеку, і важку працю, і дивовижний хаос. Ти відчуваєш, що, незважаючи ні на що, чоловікам потрібна саме ця

стихія, а зовсім не сидіння у зручних кріслах з сигаретою і склянкою віскі в руках, з газетою або за бестселером. Не варто вдавати, що ця лакована поверхня є цивілізацією, що під цією крохмальною, застебнутою на всі гудзики сорочкою не ховається варвар.

І він, надто добре знаючи всі скорботи і біль, якими супроводжується будь-яка битва, раптово і проти своєї волі, у мить запаморочення на краю прірви, ніби відчув усю велич і солодкість битви або, у будь-якому разі, її темну руйнівну енергію, на якій ґрунтується трагедія. На сьогодні годі. І вони повертаються до Іпру. Він бачить, як сонце заходить за зубчасті руїни середньовічної палати сукноробів. Його прощальні промені торкнулися аеростата спостереження, що незабаром поглине нічна темрява.

Того самого дня Флоренс Фармборо занотовує у своєму щоденнику:

До вечора надійшов солдат, поранений німецькою кулею. Незабаром він дізнався, що він єдиний у палаті, хто поранений ворогом. Він одразу ж записався і почувався справжнім героєм поміж всіх інших, які отримали свої поранення з власної вини або через нещасний випадок.

171

Вівторок, 30 жовтня 1917 року

Паоло Монеллі п'є коньяк і чекає новин

Ось уже тиждень на ріці Ізонцо відбувається щось дуже важливе. Ворог після одного наступу домігся того, чого не змогла зробити італійська армія за цілих одинадцять, — зробити прорив. Німці наступають. Але Монеллі та решта на Північному фронті не знають напевне, що трапилося і що відбувається зараз. Вони займають вигідну і надійно укріплену позицію, готуються зимувати в нещодавно збудованих хатинах. На тій висоті, де вони знаходяться, уже багато снігу.

Ні, вони нічого не знали. Вони не отримували ані газет, ані фронтових зведень. Вони не знали нічого напевне, слухаючи чутки, сумбурні, суперечливі, часом фантастичні. На кшталт того, що німці зайняли Удіне. Або що 200 тисяч італійців здалися в полон. А можливо, 300 тисяч? Настрій у всіх похмурий. В офіцерській їдальні панує тиша. Монеллі п'є коньяк, щоб заглушити відчуття безнадійності.

Він занотовує у своєму щоденнику:

До нас дійшли трагічні звістки зі Східного фронту. Ворог топче рідну землю, солдати кидають зброю. Тут нічого не відбувається. Очікування обтяжується бюрократичними дурницями, сигнатурами і циркулярами, педантизмом нервових командирів, жартами керівництва, яке ми не поважаємо.

172

Четвер, 1 листопада 1917 року

Пал Келемен бачить повернення піхотного батальйону з передової на Ізонцо

Нескінченний дощ переїщить з сірого неба на сіру гору. Вечоріє, австро-угорський піхотний батальйон повертається з передової. Там же Пал Келемен бачить, як солдати, хитаючись, бредуть стежкою, що веде від гірського плато, на якому вони розташувалися.

Наступ під Капоретто^[254] було замислений лише для того, щоб дати невеликий перепочинок пошарпанним австро-угорським частинам на річці Ізонцо, в очікуванні масштабного наступу італійців. Але щось, можливо, туман, газ, несподіванка, ідіотська італійська диспозиція, досвідчені німецькі з'єднання, навчені нової, мобільної тактики^[255], — щось призвело до того, що прорив виявився серйознішим і глибшим, ніж будь-хто наважувався сподіватися. Одне спричинило інше. Боячись пастки, ціла італійська армія на річці Ізонцо в паніці відступила до річки Тальяменто. Грандіозний тріумф подвійної монархії^[256].

Батальйон, який зустрів Келемен на гірській дорозі, не брав участі в самому наступі, але все ж був відзначений. Він занотовує у своєму

щоденнику:

Чим би не були солдати зайняті — спускалися донизу, стояли, перечікуючи затор, що виник на дорозі, або лежали на узбіччі, неможливо було уявити, що це ними політики і генерали захищають монархію. Немислимо, що «нашою шляхетною піхотою» називають цих обірваних, виснажених солдатів, з нечесаними бородами, ув м'ятій, відсирілій та забрудненій формі, у стоптаних черевиках, з утомленими обличчями.

Вони зупиняються. Увесь батальйон розсідається на схилі гори. Хтось із солдатів дістає з речового мішка консерви і складаними ножами виколупує звідти їжу, кладучи її в рот. Руки їхні почорніли від бруду. Вони мозолясті, зашкарублі, незграбні. Солдати жують, на вилицях ходять жовна. Вони сидять на мокрих каменях і байдуже заглядають у свої бляшані банки.

Військова форма на них зшита з поганої тканини, не з тієї, з якої належить. Підметки на черевиках паперові, на них зумів нажитися постачальник, звільнений від військової служби.

У будинках, не займаних війною, накривають обід. Сяють електричні люстри. Білі скатертини, тендітні келихи, срібні виделки та ножі. Охайні чоловіки в цивільному одязі ведуть своїх дам до столу. Можливо, десь у кутку навіть грає невеликий оркестр. Іскряться напої. З легкою усмішкою співрозмовники обговорюють різні дрібниці, адже в різностатевій компанії належить говорити на легкі і приємні теми.

Чи розмірковують вони цього вечора про брудних солдатів, що ціною нелюдських зусиль забезпечують їм незмінність їхнього зручного безтурботного життя, що в багатьох стало значно кращим, ніж до війни?

173

Неділя, 11 листопада 1917 року

Флоренс Фармборо чує теревені про державний переворот

Він милий, навіть красивий, цей двадцятирічний підпоручик, який прийшов до них учора. Коли його внесли на ношах, вона помітила, що у нього «правильні, класичні риси обличчя, настільки типові для росіян з південних околиць, довгі кучері і світло-сірі очі, облямовані густими, темними віями». Вона зауважила також, що він чудово збудований. Його звали Сергій, при ньому знаходився його денщик. Він-то і розповів, що юний підпоручик — найстарший у родині з-поміж сімох дітей; він записався добровольцем у сімнадцять років від народження і пройшов підготовку на офіцерське звання.

Підпоручик виявився дуже неспокійним пацієнтом. Він був стривожений, виснажений, наляканий, увесь час віддавав накази. Хотів, усупереч інструкціям лікарів, щоб його підняли з ліжка, командував, сердився на денщика, який явно любив свого підпоручика і незграбно намагався допомогти йому чим міг. Прогнози лікарів були невтішними. Він отримав серйозне поранення в живіт і як наслідок — розрив сечового міхура і множинне пошкодження кишечника. Хірурги зробили все, що могли, і тепер залишалося лише сподіватися на краще. Двадцятирічний підпоручик сердився на свого денщика: «Ах ти, падлюка, марш в окопи! На передову!» Флоренс бачила, як низькорослий чоловічок ховався в сусідньому відділенні, перечікуючи там гнів свого господаря. Чомусь підпоручик називав Флоренс Зіною. Можливо, він почав марити?

Вони як і раніше перебували в деякій ізоляції на Румунському фронті, але сьогодні отримали сенсаційні новини з Росії. Три дні тому в Петрограді стався державний переворот. Його вчинила одна з революційних партій — більшовики. Почалися повсюдні заворушення. Картина була неясною і суперечливою, багато в чому підігрівалася чутками, але схоже, що більшовики захопили владу в Петрограді, у той час як уряд Керенського все ще утримував Москву. «Наші найгірші побоювання справдилися: у вільній Росії починається громадянська війна».

Після обіду прогнози лікарів почали здійснюватися, що, утім, не стало несподіванкою. Очеревина підпоручика почала змінювати колір. Це гангрена. Жити йому залишалося години.

Усю ніч вона просиділа біля його ліжка, залишивши поранених, які надходили, на піклування асистентів. Підпоручик стрімко занурювався в несвідомий стан, у смерть. Кілька разів він голосно кликав свою

матір. Єдине, що могла зробити Флоренс, так це дати йому велику дозу морфію.

Він помер о пів на шосту ранку, його тіло перенесли до маленької кімнати. Флоренс бачила, як він лежав там, точніше, як його тіло лежало там, із заплющеними очима, схрестивши руки на грудях. Поруч сидів денщик, із застиглим, блідим обличчям. Гуркіт артобстрілу чувся зовсім близько, але денщика це, схоже, анітрохи не турбувало.

Флоренс занотує потім у своєму щоденнику:

Не знаю, як довго я ще зможу витримувати все це. Я завжди сподівалася, що мій досвід на війні, незважаючи на все горе і нещастя, вплине на моє духовне життя, зробить мене здатною до співчуття, «зміцнить мою душу на стезі добра». Але тепер я хочу знайти собі спокійне місце, де панує мир.

174

Середа, 14 листопада 1917 року

Харві Кушинг їде потягом з Парижа в Булонь-сюр-Мер

Їздити потягами стає справжнім випробуванням. Якщо хочеш потрапити у вагон, слід перебувати на вокзалі за годину до виїзду. У самому потягу панує закон джунглів, принаймні в тому, що стосується сидячих місць. Харві Кушинг здійснює одну зі своїх численних поїздок до Парижа, де він бере участь у роботі комітетів щодо поліпшення військової медичної служби і щодо поширення інформації про нові методи лікування. У ньому ще живий практичний і професійний інтерес, який одного разу привів його до Франції.

Насправді Кушинга цього дня турбує зовсім інше, поки він сидить, погойдуючись, у вагоні та повертається до Булонь-сюр-Мер, у шпиталь, де він працює. Час 10:00 ранку.

Пасажири, які сидять в одному купе з Кушингом, утілюють багатогранність публіки воєнного часу. Тут сидить французьке літнє подружжя: вона загорнута в шаль, він занурений у читання ранкової газети. Кілька російських військових, один з-поміж них — з пишними світлими бакенбардами. Кілька бельгійських солдатів, яких легко

впізнати за китицями, що теліпаються на головних уборах, які Кушинг уважає «дурнуватими». А ще португальський офіцер, який стоїть розсерджений в коридорі (Кушинг підозрює, що зайняв його місце). І льотчик у темно-синій формі, який читає досить фривольний журнал «Ля Ві Паризьен», відомий своїми малюнками напівоголених жінок. Ці малюнки часто виривали і вішали в окопах і казармах. У журналі публікується також безліч оголошень від жінок, охочих познайомитися, але насамперед від солдатів, які розшукують «хрещену»: всі знали, що це був пароль, який означав тимчасові сексуальні стосунки. Американських військових навіть попередили на найвищому рівні, щоб вони не купували цей скандальний французький журнал ^[257].

Кушинг уже почав забувати криваві затяжні бої навколо Іпра, що завершилися близько тижня тому, коли канадські війська нарешті зайняли гористий виступ. Цей насип дав назву самій битві — Пасхендале. Жодних сумнівів: британське командування здійснювало безглузді наступи винятково з міркувань престижу. Бій тривав, поки не було заявлено, що «мету досягнуто».

Ще б пак, мета. Цього дня Кушинг похмурий і песимістичний. «Іноді ставиш собі питання, до чого все це йде, — занотовує він у щоденнику, — і навіщо ми тут». Його похмурий настрій багато в чому спричинений тривожними новинами з Росії та Італії. Більшовики зі своїм гаслом «Мир народам!» захопили владу на сході, а пошарпана італійська армія відступала від однієї річки до іншої. Чи зможе вона втримати нові позиції на річці П'яве? (Частина Кушинга перекинута до шпиталю в Булонь-сюр-Мер, бо британське з'єднання, яке стояло там, отримало наказ негайно вирушати до Італії.) Особисто він, Кушинг, уважав, що союзникам не доводилося ще так тяжко з часів Марнської битви 1914 року.

Звісно ж це відчуття загальної кризи виливається в дратівливість. Кушинг неприязно розглядає бельгійців і росіян, які сидять у купе. «Бельгійці, — пише він, напевно носять свої безглузді китиці на голові з тією ж метою, з якою махають оберемком соломи перед впертим віслиюком. А ці росіяни тільки їдять і нічого не роблять. Вони відмовляються боротися, але що ще гірше, відмовляються працювати. Поміж союзників немає згуртованості, тому невдачі чатують на них на кожному кроці. А тим часом німці планують до весни прорив на

Західному фронті». Ні, Кушинг більше не оптиміст і розуміє, як і десятки мільйонів інших, що його життя у владі якихось далеких сил, — сил, якими давно ніхто не керує. «Ще один поворот калейдоскопа — і будь-якої хвилини наші долі зміняться».

Льотчик відклав убік «Ля Ві Паризьен», взявся за читання роману під назвою «Моя красунька». Потяг погойдується, стукаючи по рейках.

175

Четвер, 15 листопада 1917 року

Паоло Монеллі бере участь в обороні Монте-Тондарекар

Мокрий сніг і сльота. Нагорі, на гірському хребті, солдати інженерних військ натягують колючий дріт. Тут потрібно зупинити ворога. Вони не вперше чують ці слова. Навпаки, весь останній місяць їх так тільки й закликають, однак італійська армія продовжує відступати, від гори до гори, від річки до річки: від Ізонцо до Тальяменто, від Тальяменто до П'яве. На півночі, на плато Азіаго, позиції ще якимось утримують, але і там потихеньку задкують. Якщо один з фронтів здригнувся, то інший автоматично потрапляє у важке, якщо не сказати, нестерпне становище.

Рубежі, які їм належало обороняти на горі Тондарекар, далекі від ідеальних. Умови для обстрілу ні на що не придатні, а ділянка, що обороняла рота Монеллі, завелика. У середньому на кожні сто метрів доводилося по восьмеро солдатів. Сам Монеллі був стриманим і рішучим, хоча його вразили відступи і загроза поразки італійців, причому не тільки в цій битві, а у війні в цілому. Він дійсно збирався воювати на цій горі, незважаючи на невдалу позицію і нерівне співвідношення сил. Востаннє він щось занотовував у щоденнику два дні тому. Тоді він писав, як сумно усвідомлювати, що всі ці гірські вершини захоплено ворогом. Але додавав: «Коли ворог опиниться поряд з нашої скорботою і ненавистю, йому не жити».

І ось почався наступ, на який вони так чекали.

Ворожі ударні частини кидаються вперед. Крики і волювання. Монеллі спостерігає, як стрімко пересуваються фігури, одягнені в сіре. Атакують згуртованими групами, надзвичайно згуртованими для 1917 року. Супротивник їм під стать — австрійські альпійські єгері. Крики,

зойки, гуркіт. Вогонь. Строчать кулемети. Над головами свистять кулі. Монеллі бачить декого зі своїх солдатів: Де Фанті, Романін, Тромбоні, Де Ріва. Вони заросли щетиною, виснажені, але настільки ж рішучі, як і він сам. Їхні обличчя напрочуд спокійні. Зойки, крики, гуркіт. Сіра хвиля уповільнює хід, зупиняється, відкочується назад. Якийсь офіцер радісно вистрибує на край окопу і лається на адресу тих, хто відступають. Вороги зникають у своїх окопах. За собою вони залишають рвані клаптики тіл, що лежать нерухомо. Голосіння. На колючому дроті кволого загородження важко повисли тіла вбитих. Так упритул ворог наблизився до їхніх позицій.

Це повторилося ще двічі. Потім настало відносне затишшя. Майор артилерії обережно визирає з окопу і з подивом констатує, що позиції вдалося утримати. Похваливши їх, він зникає.

Монеллі дістає свій щоденник, коли бій уже позаду. Під сьогоднішньої датою він пише три слова: «Non é passato». Вони не пройшли. І все^[258].

У цей час Володимир Літтауер і його частина перебували у Псковській області. Після того як більшовикам несподівано вдалося вчинити свій переворот, хаос і розладнання стрімко охопили армію. Усі зневірилися приборкати дезертирство. Одного вечора до Літтауера завітала делегація від польського контингенту полку, поміж них — його старий денщик Куровський. Польська частина полку досі не зазнавала згубного впливу революційної пропаганди, але тепер у повітрі витали ідеї про незалежність і відродження. Поляки почали збиратися на батьківщину, вони хотіли, щоб Літтауер пішов із ними: «Після того, як ми підемо, вам буде непереливки». Але той відмовився. Він бачив, як очі його денщика наповнилися сльозами.

Наступного дня «вони, осідлавши коней, стрункими рядами поскакали до себе на батьківщину. Мій денщик Куровський був поміж них».

176

Понеділок, 3 грудня 1917 року

*Ельфріда Кур бачить, як труна з тілом лейтенанта
Вальдекера залишає Шнайдемюль*

День надзвичайно холодний, але вона все стоїть на вулиці. Чекає вже довгих дві години. У руці вона тримає троянду, куплену на зекономлені гроші. І ось близько пів на третю почувся барабанний бій. Потім чутно нові звуки: тупіт маршируючих чобіт, духові інструменти, спів. З'явилася процесія: спершу військовий оркестр, потім полковий священик, катафалк, люди в жалобі, в кінці — почесна варта з солдатів у сталевих касках і з гвинтівками.

Траурна процесія? Вона мала б іти разом з ними, вона — одна з них. Ховають лейтенанта Вернера Вальдекера. Його літак зазнав аварії, і він загинув два дні тому. Ельфріда дізналася про це вчора, коли прийшла до школи. У голові її немов розверзлася «зяюча чорна діра», і вона рухалася суто механічно. І потім дві думки не дають їй спокою. Перша: як він тепер виглядає? Голова в нього розколота, зранена, знівечена на шматки? Друга: як мені приховати свої почуття перед людьми?

Катафалк проїжджає повз неї. Вона бачить труну. Вона коричнева, з пласкою кришкою. На ній лежить вінок. Коли катафалк опиняється врівень з нею, вона робить кілька кроків уперед і кидає троянду на труну. Квітка ковзає вниз і падає на бруківку.

Катафалк в'їжджає в розчинені ворота вантажного відділення вокзалу. Загиблий поїде як оплачений багаж. На колії очікує червоно-коричневий товарний вагон. Труну знімають з катафалка. Священик, стоячи посеред штабелів коробок, читає щось уголос з маленької чорної книжечки. Солдати знімають каски. Хором читають «Отче наш». Почесна варта підкидає гвинтівки, лунають три залпи. Потім панує тиша. Ельфріда відчуває запах пороху. Труну занурюють у товарний вагон, за нею — вінок. Двоє залізничних робітників у закопченому одязі зачиняють двері вагона.

Ельфріда виходить на вулицю. Бачить, що там лежить її троянда. Вона піднімає її. Квітка вціліла. Вона нюхає її, схиливши голову, тікає. За її спиною грає військовий оркестр.

Вівторок, 4 грудня 1917 року

*Андрій Лобанов-Ростовський сидить на вершині гори біля
перевалу Пісодері*

Починалося все якнайкраще. Удосвіта вони залишили табір біля підніжжя гори і попрямували довгим шляхом угору. Дорога вузька, але цілком придатна для пересування. Вона в'ється серпантинном угору, до перевалу. Погода теж чудова. Краєвид з гори прекрасний. Усюди, куди не кинь оком, видніються високі загострені вершини албанських гір. Але кілометрів за десять починаються труднощі.

Андрій Лобанов-Ростовський знаходиться на Балканах, далеко від свого будинку і своєї країни. Він записався добровольцем у з'єднання, що відправили для підкріплення російського контингенту в Салоніках. Це було зумовлене не браком пригод. Навпаки. Він розробив ретельний план — з метою опинитися подалі від тієї Росії, у якій політична революція загрожувала обернутися соціальною катастрофою: «На нас чекає масове кровопролиття і, можливо, терор».

Як зазвичай, він шукав відповіді на свої питання за читанням книг. За останні півроку він перечитав історичну літературу, книги про революції (зрозуміло, про Велику французьку, але ще і про революцію 1848 року), про боротьбу за владу між Марієм і Суллою в Стародавньому Римі тощо. Він сидів з олівцем у руці, щось зазначав, розмірковував, а тим часом навколо нього Росія розпадалася на частини. Йому здавалося, що він знайшов очевидні паралелі в фазах французької та російської революцій. Що робили розумні люди в тодішній Франції? Так, вони встигли залишити країну до початку терору, а потім, після падіння Робесп'єра, повернулися. Отже, слід перечекаати період розпаду, а потім повернутися назад, коли життя знову нормалізується. Саме так він і сподівався вчинити. Тому він і вирушав добровольцем на цей фронт. Військова форма — його сховище.

Салоніки справили на нього гнітюче враження. Частково виглядом спаленого міста: «Ніколи не бачив руйнувань такого масштабу». Кілометри згорілих будинків. Цивільне населення — греки, турки,

євреї, албанці — мешкали «мов жебраки в наметах або дерев'яних сараях посеред руїн, на які перетворилися їхні будинки». А почасти — настроєм у союзницьких військах. Він незабаром зрозумів, що почалося моральне розкладання і що «все зненавиділи цей фронт». Бої траплялися рідко, натомість хвороби, здебільшого малярія, спричиняли смерть. У фешенебельних ресторанах поруч з сіллю і перцем на столах зазвичай ставили стаканчики з таблетками хініну. Солдати-відпускники часто влаштовували різні безчинства, а в офіцерських їдальнях раз у раз спалахували бійки між представниками різних армій. Останнє особливо шокувало Лобанова-Ростовського. Нічого подібного він раніше не бачив. Ворогували зазвичай одні й ті самі: британці, серби і росіяни билися з французами, італійцями та греками. Десь високо в горах очманілий французький полковник проголосив власну карликову республіку, карбував власну валюту і випускав свої поштові марки.

Розрахунки Лобанова-Ростовського не виправдалися. Революційні потрясіння відчувалися навіть на Балканах. Особливо після того, як вони дізналися про те, що більшовики перебрали владу у свої руки і вчора в Брест-Литовську почали з німцями переговори про перемир'я. Після цього атмосфера в батальйоні загострилася. Солдати й унтер-офіцери нарікали, ремствували, сперечалися, не корилися наказам, спізнювалися на шикування. Вартові спали на посту. Офіцери сумнівалися, чи варто видавати боєприпаси особовому складу. А сам Лобанов-Ростовський потрапив під обстріл. Після цього випадку його перевели в інше місце і призначили командиром роти зв'язку.

Саме цю роту він і вів тепер через гори, прямуючи до російської дивізії, що стояла біля озера Пресба. І єдина дорога, що веде туди, пролягала через 1800-метровий перевал Пісодері. Початок, як уже було сказано, виявився вдалим. Але вище лежав сніг, і вузька, звивиста стежка вкрилася льодом. Лобанов-Ростовський почув позад себе крики і, озирнувшись, побачив, як один віз, запряжений кіньми, зісковзнув униз і звалився з обриву. Коли вони дісталися уламків, один кінь уже загинув. Іншого йому самому довелося пристрелити. За якийсь час стежка зробилася такою крутою, що виснажені коні не могли йти далі, і солдатам самим довелося тягнути вози, просуваючись угору, метр за метром. Сімдесят мулів, навантажених телеграфним обладнанням, могли впоратися краще. Але вони не мали навичок подібного

сходження, і двоє з них усе-таки скотилися вниз. Час спливав, і рота розтягнулася в довгу, тонку нитку солдатів, возів і в'ючних тварин, які повільно дерлися вгору, до перевалу.

Після обіду пішов сніг. Вони ще не минули перевал. Лобанов-Ростовський верхи на коні патрулює колону, що розтяглася. До шостої години вечора вони дістаються верхівки. Уже сутеніє. Він бачить, як на засніженому полі біля дороги солдат намагається змусити свого мула зрушити з місця. Незважаючи на всі його зусилля, уперта тварина стоїть на місці. Лобанов-Ростовський говорить солдатові, що почекає поряд з мулом, а солдат нехай іде за підмогою.

Лобанов-Ростовський все чекає і чекає. Але ніхто так і не приходить. Що трапилося? Вони вирішили залишити його? Або не можуть його знайти в сутінках і снігопаді? І що йому тепер робити? Для Лобанова-Ростовського цей рік став роком розчарувань і невдач, але сьогоднішній день — найгірший.

За всю війну я рідко коли почувався більш нещасним. Дув різкий вітер. Згущався туман, приховуючи гори навколо. Незабаром настане ніч, а я сиджу тут один і тримаю на прив'язі мула.

Нарешті він почув у темряві голоси й відгукнувся. Це були солдати, які відстали від колони зі своїми возами. Вони допомогли йому з мулом. Близько другої години ночі останній віз минув гірський перевал

178

Середа, 5 грудня 1917 року

Паоло Монеллі полонений на Кастельгомберто

Ще вчора він відчув, що кінець близький. Єдиний і безповоротний. Ще не відомо, чим закінчиться цей бій, але надія на щасливий кінець тане з кожною годиною. Після ураганного вогню, після газової атаки, після загрози оточення, контрнаступу, що зазнав невдачі, після безладного ближнього бою Монеллі та його рота відступили і зайняли позиції трохи нижче, в лісі на Кастельгомберто. Але зі сходом сонця

австрійські ударні групи атакують і це місце. «Настав час, який я передбачав, нехай проти своєї волі, з самого першого дня на війні. Немов усе минуло, з його боротьбою, стражданнями і зусиллями, зосередилося в одній вирішальній трагічній миті».

Холодно, сніжно, темно. Монеллі та його солдати мерзнуть, вони зголодніли, хочуть пити. Учора їм довелося так спішно відступати, що вони не встигли ані поїсти те, що вже було приготовлено, ані взяти припаси з собою. Страх і невизначеність великі. Вони не знають, з якого боку ворог. Монеллі посилає патруль, щоб зв'язатися зі своїми військами, які можуть перебувати ліворуч, але патруль не повертається. Спати не доведеться. У них є гранатомет, і вони стріляють наосліп у темряву. Мають десять ящиків снарядів, і вони хочуть швидше покінчити з ними, перш ніж почнеться новий наступ. А крім того, чому це ворог повинен спокійно спочивати, у той час як вони не сплять?

Світає. Ледве розвиднілось, як австрійські кулемети почали обстрілювати їх позиції. Потім пішли в хід гранати. Усе затягло димом. Він їсть очі та вуха. Положення стає безнадійним. Положення вже безнадійне. Рота розтала, голодна і майже беззбройна.

Вони здаються. Австрійські солдати оточують їх.

Монеллі дістає свій револьвер, кидає його на землю, бачить, як той котиться з обриву. Цієї миті він відчуває тільки гіркоту: тридцять місяців війни — і ось результат. Він бачить, як багато його солдатів плачуть. Чує, як один з них вигукнув: «Що скаже мама!»

179

Четвер, 20 грудня 1917 року

*Пал Келемен захоплюється батальйоном боснійців у
Падерно*

Великий наступ під Капоретто завершився. Настала зима, і загартовані німецькі дивізії вирушили випробовувати свою тактику інфільтрації^[259] на інших жертвах. На підмогу до знесилених італійців прибули французькі та британські підкріплення. Фронт застиг уздовж річки П'яве.

Цього дня Пал Келемен зустрічає батальйон боснійських мусульман. Вони, як і мусульманські колоніальні війська на службі у французів, були елітними з'єднаннями. Їх посилали на найскладніші завдання. Міський витончений житель, Пал Келемен здивовано дивився на цих багато в чому чужих йому істот. Його лякав їхній войовничий запал. На що вони розраховували в цій війні? Австро-Угорщина анексувала Боснію 1908 року. Келемен вважає, що частина старих боснійців, які зараз постали перед його очима, повинна була б «чинити опір тій владі, якій вони тепер вірно служать». Але мимоволі він захоплюється ними.

Високі, сухорляві, сильні воїни, які нагадують рідкісні, вимираючі кедри. Вони злегка присідають, немов соромляться свого зросту. Ходять, утягнувши голову в плечі, їхні маленькі, глибоко посажені очі пильно оглядають усе навколо. Сідають вони, схрестивши ноги, зсунувши феску на потилицю, і закурюють свої довгі дерев'яні трубки з таким спокоєм, ніби вони знову опинилися у своїй чарівній країні з тонкими, дивовижними мінаретами. Майже всі вони — дорослі чоловіки. Гострі бороди обрамляють їх засмагли обличчя. Зараз вони обідають. Консерви з армійською їжею виглядають дивно в їх гачкуватих, костистих пальцях. Вони жують невідому їм їжу обережно і, що зрозуміло, без особливого задоволення.

Цього самого дня Паоло Монеллі дістається місця призначення, старовинної фортеці в Зальцбурзі, де розміщується табір для військовополонених. Шлях тривав майже два тижні. Він плентався у колоні втомлених, деморалізованих військовополонених, у драній формі, із затертими нагородами та відзнаками. Іноді вони билися через їжу, іноді спалахували сварки, коли деякі солдати користувалися послабленнями, щоб порушити дисципліну і накинутися на своїх офіцерів. Багато хто раділи тому, що війна для них завершилася, і не приховували цього. Але Монеллі не міг не помітити, що у супротивника-тріумфатора є серйозні проблеми: багато австро-угорських солдатів, які стояли на узбіччі та із задоволеним виглядом споглядали колону військовополонених, виглядають виснаженими від

недоїдання. (Крім того, у ворога бракувало людей: серед солдатів траплялися горбані та навіть один карлик.)

Сьогодні для нього та інших почалася табірне життя, і Монеллі вже зрозумів, що його існування в осяжному майбутньому являтиме собою безперервне коливання між двома станами: тугою і голодом. Він занотовує у своєму щоденнику:

20 грудня ми прибули до Зальцбургської фортеці — похмура казарма зі стрімкими, товстими стінами на недосяжній висоті, без сонячного світла, з промерзлими пустельними залами. В умовах північної зими, з її туманами і снігом навколо, думка про традиційне свято Різдва завдає страждань. У цьому ритмі туги, навіяної почуттям голоду, немає і сліду від радості, що стукає у двері душі, замкненої у власній ненависті.

1918

Це стане нашим нещасливим спадком, нашим славетним спадком, — в будь-якому разі, нашим остаточним і безповоротним спадком: ми навіки прикуті до своєї пам'яті.

Хронологія

28/1 У Фінляндії починається громадянська війна.

18/2 Після перемир'я німецькі війська відновлюють наступ у Росії.

3/3 У Брест-Литовську підписаний мир між Центральними державами і Росією.

9/3 Продовження наступу союзників у Месопотамії.

21/3 Початок великомасштабного наступу німців на Західному фронті. Значні успіхи.

29/3 Французький контрнаступ на Західному фронті. Значні успіхи.

3/4 Висаджування німецьких військ у Фінляндії для підтримання білих.

4/4 Початок нового німецького наступу в Північно-Західній Франції. Значні успіхи.

9/4 Початок німецького наступу в Фландрії. Значні успіхи.

1/5 Прибуття перших американських з'єднань на Західний фронт.

7/5 Британські війська займають Кірчук у Месопотамії.

24/5 Британські війська висаджуються в Мурманську.

29/5 Початок німецького наступу на ріці Ена. Значні успіхи. Невдовзі німці стоять на Марні.

15/6 Великомасштабний австро-угорський наступ на річці П'яве в Італії. Незначні успіхи.

15/7 Початок великомасштабного німецького наступу на Марні. Деякі успіхи.

18/7 Потужний контрнаступ союзників. Німецькі війська змушені відступати.

8/8 Початок великомасштабного наступу союзників під Ам'єном. Значні успіхи.

3/9 Початок загального відступу німців до лінії Гінденбурга.

15/9 Наступ союзників в Македонії. Болгарська армія змушена відступати.

19/9 Початок великомасштабного британського наступу в Палестині. Значні успіхи.

26/9 Початок американського наступу в Аргонському лісі. Значні успіхи.

28/9 Початок масштабного наступу союзників у Фландрії. Значні успіхи.

30/9 Капітуляція Болгарії.

10/10 Після потужного штурму позиції на лінії Гінденбурга нарешті прорвано.

24/10 Наступ союзників біля річки П'яве. Значні успіхи.

30/10 Капітуляція османської армії в Месопотамії.

31/10 Революція у Відні.

1/11 Сербська армія звільняє Белград.

3/11 Початок заколоту на німецькому флоті в Кіле.

4/11 Перемир'я між союзниками й Австро-Угорщиною.

9/11 Зречення німецького кайзера. Революція в Берліні.

11/11 Перемир'я. Усі військові дії припиняються об 11:00 ранку.

180

Початок січня 1918 року

Пал Келемен стежить за повітряним боєм над Кастеллеріо

Ясний, сонячний зимовий день. Коли на фронтах затишшя, як тут, у Північній Італії, то війна триває в повітрі. Великий італійський бомбардувальник «Капроні» гуде в безхмарному синьому небі. Його обстрілюють австро-угорські зенітки. Букети білого диму розквітають і множаться у височині, але все марно^[260]. Дим повільно тане, зникаючи під поривами вітру. Самотній австрійський моноплан починає полювати за повільним, багатодвигунним бомбардувальником. Пал Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Наш льотчик наближається до незграбного біплану, і кашель його кулеметів чітко чується на землі. Раптово італійський літак починає падати. Наш літак ще трохи кружляє над ним, а потім

летить на північ, у той час як «Капроні», із заглухлим мотором, похитуючи крилами, стрімко мчить донизу і нарешті падає на землю.

Коли я прибіг на місце падіння літака, тіло італійського пілота, капітана, прошите кулеметною чергою, лежало на траві поряд з уламками його машини. Крило цієї велетенської військової птиці було понівечене, зламане, устромилося в землю, а з пробитого двигуна стікало паливо. Італійський офіцер був одягнений у шкіру, і ця бездоганна елегантність порушувалася тільки тим, що його шолом сповз на чисто виголене обличчя. На зап'ясті італійця цокав чудовий срібний годинник, зовсім неушкоджений. Тіло загиблого простягнулося на землі так спокійно, наче він просто заснув.

Ми обшукали його кишені. Хтось передав мені товстий гаманець. Крім листів, банкнот та інших папірців там виявилася ще й складена навпіл картка з твердими чорними краями: «Сезонний квиток до цирку Верони».

Тут, на пустельному полі, поритому воронками від снарядів, цирк був усього лише словом, надрукованим на шматочку картону. Залитий світлом балкон, укритий тирсою манеж, помах хлиста дресирувальника, принцеса цирку, яка скаче на коні в сукні з тюлю, з блискучими прикрасами, — так, усі ці нескінченні радощі молоді, усе це скінчилося навіки для молодого життя, що обірвалася так раптово. Даремно чекатимуть його на балконі сьогодні ввечері інші офіцери, стрункі та розпусні. Але цирковий оркестр усе одно гратиме, і білолиций клоун, з награним веселоцями, вироблятиме свої сальто-мортале на оксамитовому килимку, розстеленому просто на піску. Дами почнуть фліртувати, точнісінько як тоді, коли він був там, можливо, ще вчора.

Я охоче поклав би квиток назад під його закривавлену сорочку, так щоб, як у давні язичницькі часи, усе, що належало героєві, супроводжувало його в могилу; так щоб усе його майно зникло з лиця землі; і так щоб на пам'ять про нього залишилася порожнеча, як у цирку Верони.

Флоренс Фармборо прибуває до Москви

Потяг погойдується, стукає колесами, знову погойдується, стукає колесами — їде через білу, укриту снігом рівнину, освітлену слабким ранковим світлом сонця. Селищ стає дедалі більше. О пів на першу вони прибувають до Москви. Подорож з Одеси тривала цілий тиждень — так неспокійно тепер у Росії. Поїздка була не тільки довгою, але і дуже неприємною і незручною. Кілька разів вона всерйоз побоювалася за власне життя.

Потяг був ущент переповнений солдатами — щасливими, агресивними, п'яними, послужливими, безцеремонними, захопленими, озлобленими. Люди їхали навіть на дахах вагонів. На деяких станціях сідали в потяг, просто розбиваючи вікно і залазячи всередину. Як і Флоренс, ці солдати залишили у себе за спиною фронт і війну, хотіли якомога швидше потрапити додому. Власне кажучи, вся її розформована медсанчастина мала їхати разом. Але це виявилось неможливо, у метушні вони дуже швидко загубили одне одного з очей. Флоренс позбулася свого дорогоцінного сидячого місця, коли вийшла допомогти вагітній жінці, яка раптово занедужала, тому більшість дороги вона простояла в коридорі, притулившись лобом до холодної шибки і страждаючи від головного болю. Пересівши на інший потяг у Києві, вона нарешті отримала сидяче місце і потім дві з половиною доби сиділа непорушно, боячись утратити його, і це незважаючи на те, що їй не було що їсти і в неї залишалось обмаль води, незважаючи на шум і сморід від солдатів, які курили, пили, галасували. До того часу весь її багаж був уже вкрадений.

Не минуло й двох місяців з її останнього відвідування Москви, але місто з тих пір помітно змінилося. Темні вулиці патрулювали самовдоволені, розгнуздані солдати; на рукавах у них були червоні пов'язки. (Багато хто з її знайомих навмисно одягалися тепер у все поношене, щоб не привертати до себе уваги цих патрульних.) Уночі часто чулася стрілянина, і в квартирі її господарів усі спали одягненими, щоб у разі небезпеки негайно залишити будинок. Гостро відчувався брак їжі, люди просто голодували. Гарантований денний пайок містив п'ятдесят грамів хліба або дві картоплини. З продажу зник навіть такий необхідний продукт, як сіль. Як і раніше були відчинені ресторани. Але ціни в них були астрономічні, а з м'ясних

страв подавали переважно конину. Усюди панувала атмосфера страху і невизначеності.

Виходячи з потяга у своїй пошарпаній, брудній уніформі, Флоренс відчувала пригніченість і замішання.

Я повернулася додому немов якийсь волоцюга, позбувшись усього, що мені було дороге. Мою роботу в Червоному Хресті завершено. Мої мандри фронтами також. У душі залишилася тільки порожнеча — і це глибоко крає мене. Схоже, моє життя зайшло у глухий кут. Важко передбачити, що чекає на мене в майбутньому. Усе надто вже темно і порожньо.

182

Неділя, 27 січня 1918 року

Мішель Корде розмірковує про майбутнє

Сильні морози дещо відступили: ще зо два тижні тому за вікном було мінус вісімнадцять градусів. Влада заборонила продаж абсенту, солдатам не дозволялися носити шарфи. Зникли торти (в чайних салонах подавали тепер тільки тістечка), а хлібний пайок незабаром буде зменшено до трьохсот грамів на день на людину. Поширюються чутки про заворушення в робітничих кварталах, про близькі авіанальоти на Париж і про німецький наступ, що готується на Західному фронті. А ще подекують, що в паризькому театральному середовищі викрито шпигунську мережу, до якої належали лише жінки. Корде занотовує в своєму щоденнику:

Робітники на корабельнях біля Кліде погрожують страйком 31 січня, «якщо до цієї дати не почнуться мирні переговори». Тут ми бачимо новий поворот у протистоянні народу і влади: народ хоче знати, чому його змушують битися. Знадобилося чотири роки війни, щоб це законне бажання сплигло на поверхню. У Росії воно вже досягло своєї мети. Дедалі голосніше лунають голоси в Англії. Вимоги укласти мир висувують і в Австрії. Ми не знаємо, наскільки сильним є невдоволення війною в Німеччині чи у Франції. Але війна

вступила в нову фазу — фазу боротьби між стадом і його пастирями.

183

Вівторок, 29 січня 1918 року

Ріхард Штумпф на борту «Гельгоlanda» читає заклик до загального страйку

Ось уже два місяці корабель знову стоїть у сухому доці. Через ремонтні роботи Штумпф увесь забруднений: «Не можна і пальцем ворухнути, щоб одразу ж не влізти в лайно». Штумпф змирився. Народ невдоволений. На борту багато говорять про політику, але матроси, на його думку, — це занадто розколота маса, занадто довірлива, ледача, занадто дурна, щоб на щось зважитися.

Зате Штумпф повернувся до своїх занять. Його енергія знайшла вихід. Він плів грубі черевики з пеньки і продавав їх товаришам. Торгівля відбувалася жваво. Він улаштував імпровізовану шевську майстерню в судновий пекарні, щоб уникнути стеження з боку офіцерів. За календарем була зима, а погода стояла весняна.

Цього ранку сталася подія, що могла б частково похитнути мізантропію і песимізм Штумпфа. На борту корабля виявилися листівки соціалістичного змісту. За кілька хвилин уся команда вже знала про них. Матроси скупчувалися, памфлети передавали з рук у руки. Штумпф сам прочитав один екземпляр, зауваживши, що на листівці, звісно, були відсутні підпис автора і місце видання, що написано в ній почасти правда, а почасти — всього лише «банальності та загальні фрази». Головне гасло звучало так: «Якщо ти не хочеш, щоб Німеччиною керували за допомогою шаблі, будь готовий до загального страйку!»

Потрясіння, що цього дня досягли порту Вільгельмсхафен, вибухнули за тисячі кілометрів від нього, у Відні. У середині місяця там прокотилася хвиля страйків на військових заводах на знак протесту проти зменшення хлібних пайків і продовження війни. Становище ставало настільки загрозливим, що австрійська королівська сім'я під охороною озброєних військових залишила столицю. Хвиля страйків ширилася, докотившись до Будапешта і військово-морської

бази Каттаро, де матроси заарештували своїх офіцерів і здійняли червоні прапори. Зараз хвилювання в Австро-Угорщині тимчасово вщухли, але замість цього вчора почалися великі страйки серед берлінських робітників на заводах боєприпасів і в металургії. У Німеччині також наростало невдоволення браком їжі та тим, що правлячі військові кола продовжують вести війну. Правда полягала в тому, що Німеччина була виснажена, з точки зору економічної. Іскрою, через яку спалахнуло полум'я, стала новина про невдачу мирних переговорів з Росією в Брест-Литовську^[261]. Страйкарі вимагали миру, без усяких анексій і контрибуцій для будь-якої зі сторін, миру, заснованого на праві народів на самовизначення.

Цього дня страйки прокотилися всією Німеччиною. Припинили роботу понад мільйон людей у Мюнхені, Бреслау, Кельні, Лейпцигу та Гамбурзі.

До обіду надійшов наказ про шиккування на палубі. Офіцери поговорили з особовим складом. З одного боку, вони висловили подяку за те, що про підбурливі памфлети негайно було повідомлено капітана, і закликали матросів й надалі діяти таким чином. З іншого боку, застерегли від участі у страйках та політичних маніфестаціях.

Штумпфу було важко передбачити, що станеться. Він добре знав, що невдоволення стало загальним: «Якщо знайдеться хтось, хто зможе скористатися з цього невдоволення, то вибух буде практично неминучий». Звісно серед матросів і робітників раз у раз виникали хвилювання, але їхні протести не містили ані послідовності, ані завзятості. І через короткий час вся енергія ставала марною. Такий був його досвід. Коли він придивлявся до робочих на корабельні, здавалося, що все відбувається як зазвичай. Не було ані найменших ознак того, що вони хочуть відкласти вбік свої інструменти. Вони навіть не ухилялися від роботи.

Але коли Штумпф проходив повз одного робітника, то почув, як той сказав: «Завтра ми припинимо стукати молотками». Штумпф подумав, що робітник мав на увазі війну.

А наступного дня повідомили про те, що всі звільнення на берег заборонено у зв'язку із заворушеннями в країні. До обіду всі робітники на борту відклали свої інструменти і швидко залишили корабель. Матроси схвально кричали їм услід, радячи «ніколи більше не повертатися». Світило сонце, у повітрі відчутно весняне тепло.

Цього самого дня у Вімерьо Харві Кушинг був присутній на похороні свого колеги, канадського лікаря Джона МакКрі. Прославило МакКрі не те, що він був керівником канадського генерального госпіталю № 3, а написаний ним вірш. Він називався «In Flanders Fields», і мало хто не знав його знаменитої початкової строфи^[262]:

In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below^[263].

Опублікований у «Панчі» в грудні 1915-го, цей вірш став одним з найвідоміших, читаних і цитованих. У ньому лунав безкомпромісний заклик до продовження битви, що використовувався також під час кампанії про вступ США у війну:

We are the dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved, and were loved, and now we lie
In Flanders fields.
Take up our quarrel with the foe:
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields^[264].

Учора МакКрі помер від банального запалення легенів. Кушинг занотовує у своєму щоденнику:

Ми зустрілися біля 14-ї загальної медсанчастини, чудовим сонячним днем, і пройшли півтора кілометри пішки до кладовища. Траурну процесію очолювали рота Північно-Стаффордширського полку, багато лікарів госпіталю та канадські сестри милосердя,

потім ішов Бонфайр ^[265], якого вели за вуздечку двоє конюхів. Він був увитий обов'язковими білими стрічками; через сідло звисали чоботи господаря. Замикали процесію решта, серед них і ми. Шестеро сержантів несли труну від воріт кладовища. Коли його опустили в могилу, удалині почувся гуркіт гармат, немовби зумисно з такої нагоди.

184

П'ятниця, 1 лютого 1918 року

Брата Ельфріди Кур призивають до армії

Почуття було неприємним. Віллі з обуренням розповідав своїй сестрі Ельфріді, як їх змусили вишикуватися зовсім роздягненими в холодному приміщенні в бараку. Досі Віллі не призивали на військову службу за медичними показниками: вода в колінних суглобах і слабке серце «внаслідок перенесеної скарлатини». Але тепер ставлення до нього змінилося. Як і всі інші європейські армії воюючих сторін, німецька також страждала від гострої нестачі людей. Лікар помацав його живіт, послухав легені та заявив: «Міцний як горішок».

Віллі плюється, сичить: «Який дурень! Йому потрібно було просто набрати ще гарматного м'яса для кайзера Вільгельма!» Ельфріда і його кращий друг Ганс Андровскі дражнять його, сміються: «Ти, напевно, виглядав чудово — без одягу! Зразок божественної олімпійської юності!» Але потім вони посерйознішали і почали обговорювати, що тепер робити Віллі. Андровскі, який отримав звільнення через поганий зір, уважав, що необхідно у будь-які способи уникнути зарахування в піхоту. Найкраще авіація, але тільки не за штурвалом літака, а де-небудь за письмовим столом. «Скажи їм, що в тебе неймовірно гарний почерк!» Спихмурнілий Віллі продовжував відбрикувати: «Це прусська військова служба! Я опинився по вуха в лайні». Тут Ельфріда мовила: «Чула б його їхня мама, яка як і раніше вірила у війну!» І іронічно додала, що мама буде дивитися на Віллі як на героя, коли він загине на фронті.

Вони заговорили про війну. Ельфріда поставила те саме запитання, що і багато інших: «Заради чого, заради чого всі ці люди гинуть? Мільйони загиблих ні за що». Андровскі не погоджувався з нею. Усі

жертви не були безглуздими. Адже загибель стількох росіян допомогла змінити щось у їхній країні. Ельфріда розлютилася. «Завдяки їхній загибелі? Якщо така ціна, я не хочу більше жодних революцій!» Віллі мовчки гриз нігті.

185

П'ятниця, 8 лютого 1918 року

Олива Кінг шкодує про втрачені брови

Стоїть зима, незвично тепла. Подейкують, що якісь італійські офіцери вже купалися. Олива Кінг більше не мешкає в маленькому будиночку на околиці згорілих Салонік. Замість цього вона переїхала в хатину, побудовану з величезного дерев'яного вантажного ящика: колись він уміщав у себе літак.

Купалися? Напевно, через брак чогось кращого. У Салоніках не відбувається жодних подій. Незважаючи на посилені підкріплення Східної армії, майже жодних новин. Критики військової операції (а їх тепер багато з'явилося!) називали укріплене місто найбільшим у Німеччині табором для інтернованих. Впродовж 1917 року робили спроби прорвати болгарську оборону на півночі, але було досягнуто мізерно малі успіхи. (Правильно зробили, що змістили Сарреля кілька місяців тому.) Причиною тому були хвороби. Номінально в рядах Східної армії служили близько 600 тисяч чоловік, але після малярії, лихоманки Денге та інших хвороб уціліли лише 100 тисяч. Госпіталі не вміщували всіх, хто занедужали.

Однак Олива Кінг не страждала від неробства. За останній час вона кілька разів їздила на Корфу, або, точніше, в Санті-Кваранту, місто, розташоване просто навпроти великого острова. Американське відділення Червоного Хреста подарувало 29 санітарних машин сербській військовій медичній службі. Вона була однією з тих, хто переганяв нові машини майже триста кілометрів^[266] до Салонік. Тож Кінг добре вивчила дорогу. Уся поїздка тривала від восьми до десяти днів.

Подорож вузькими, крутими гірськими дорогами часто бувала важкою, а часом і небезпечною. Кінг зазнала і снігових бур, і аварій. Проте вона помітила, що витримувала труднощі більш стоїчно, ніж

шофери-чоловіки, «які ненавиділи незручності, дощі, сльоту та холод». Сама вона зізнавалася, що любить «циганське життя». Здоров'я у неї чудове, хіба що іноді зубний біль дошкуляє. Застуду Кінг завжди виліковувала сумішшю окропу, рому і великої кількості цукру.

Вона настільки віддана своїй роботі тому, що їй необхідно відволіктися від особистої драми. Кохання до Іові, сербського капітана, обернулася величезним розчаруванням. Останній раз вони зустрілися в жовтні: її нещодавно нагородили сербською срібною медаллю за відвагу, оцінивши її працю під час пожежі. Зустріч відбулася на Корфу. (Він вирушав тоді до Лондона з офіційним дорученням.) Вони провели кілька днів разом, а потім попрощалися біля корабля, що прямував на материк. Вона зронила сльозинку, хоча насправді їй хотілося заридати. Потім настав час самотності та туги, і туга ця стала ще гіркішою після того, як надійшов лист від Іові, у якому він повідомляв, що зустрів іншу.

І ось тепер вона сидить у своїй дерев'яній хатині і знову пише до батька. Він просив, щоб вона надіслала йому своє фото. Вона обіцяла зробити це, але не відразу. Не те щоб було складно сфотографуватися. У місті траплялися прості вуличні фотографі, і від клієнтів не було відбою: «Завжди був який-небудь солдат, який позував перед об'єктивом з присоромленою, але впертою посмішкою, в компанії насмішкуватих друзів». Ні, вона відклала фотографування з косметичних причин. Коли її нагрівальний прилад відмовив, вона капнула в нього бензину, «і вдруге за рік залишилася без брів, вій і чубчика». Кінг не хотіла фотографуватися, доки вони не відростуть знову. Ще в минулому листі вона повідомила батькові, що навряд чи зможе повернутися до звичайного сімейного життя. «Тату», — писала вона, —

я часто запитую, якої думки ти будеш про мене, коли ми знову зустрінемося після довгих п'яти років. Упевнена, що я здамся тобі жахливо грубою і черствою після стількох років спілкування винятково в чоловічому товаристві. Я втратила будь-яку привабливість.

У понеділок вона знову прямує в Санті-Кваранту. На фронті, як завжди, нічогосінько не відбувається.

186

Лютневий день 1918 року

*Пал Келемен стає свідком аварії на гірській дорозі під
Кальдонаццо*

Він усе ще перебуває на північному альпійському фронті в Італії, звідки бачить краєвид пласкої фріульської рівнини. За гарної погоди можна розгледіти вдалині блискучу смужку Середземного моря. Подейкують про австро-угорський наступ, що відбудеться незабаром, але де знайти для нього свіжі сили? Брак продовольства і боєприпасів відчувається дедалі гостріше, більшість з'єднань не укомплектовано. Повертаються теплі деньки.

На майданчик, де знаходиться Келемен, продовольство постачається вантажівками. Потрібно бути вправним шофером, щоб керувати цими важкими, незграбними машинами на гірському серпантині вздовж крутих стрімких скель. Пал Келемен занотовує у своєму щоденнику:

Цього чудового сонячного дня до нас прибув своїм автомобілем генерал: він інспектуватиме одне з укріплень. Поруч з ним — незмінний помічник, зарозумілий офіцер з Генштабу. Їхня машина на великій швидкості мчить уперед, безперервно сигналячи, щоб важкі вантажівки з провіантом заздалегідь поступалися їм дорогою. Одна вантажівка звернула якнайдалі на узбіччя, але все одно забракло місця для проїзду масивного, блискучого генеральського автомобіля.

Штабний офіцер, висунувшись з вікна, злобно кричить: «З дороги, свиня!» І нещасна свиня з'їжджає з узбіччя, та так, що вантажівка перевертається і летить просто у прірву.

187

Понеділок, 11 березня 1918 року

Мішель Корде переглядав виставу в «Комеді-Франсез»

У «Комеді-Франсез» у Парижі — прем'єра п'єси Анатолія Франса «Корінфське весілля». Мішель Корде з дружиною, звісно, на ній присутні. Посеред другого акту спектакль переривається. Один з акторів виходить до рампи, оголошує про повітряну тривогу і про те, що до Парижа підлітають німецькі бомбардувальники. З партеру лунають голоси: «Продовжуйте!»

Актори відновлюють виставу, незважаючи на те, що приблизно п'ята частина глядачів залишила залу. Корде стривожений. Найбільше йому хочеться теж піти з театру, але він соромиться знайомих, які сидять на балконі, і вони з дружиною залишаються. Це було дуже незвично. Гучні репліки акторів раз у раз заглушались звуками виючих сирен, а о 21:25 почувся гуркіт бомбардування, що нагадував глухий, тривалий барабанний бій.

З початку року Париж неодноразово бомбували, востаннє — три ночі тому. Бомбардувальники — великі, двомоторні літаки «Гота»^[267], або ще більші, чотиримоторні монстри «Цепелін Штаакен», — завжди здійснювали свої нальоти з настанням темряви. У нічному небі спалахували промені прожекторів, чулися вибухи зенітних снарядів, і сигнальні ракети залишали після себе срібний пунктир.

Париж тепер занурювався в непроглядну темряву. Після заходу люди ходили вулицями з маленькими кишеньковими ліхтариками в руках. (Злочинці поспішили скористатися з ситуації: зросла кількість вуличних пограбувань.) У трамваях і метро горіли сині лампочки, і Корде помітив, що світло їхнє, падаючи на грубо розмальовані обличчя вуличних повій, надавало їм вигляду «гниючого трупа». Важливі будівлі та пам'ятники були надійно укрито мішками з піском, а вітрини магазинів обклеювали паперовими смужками, що склалися в цікаві візерунки. Уважалось, що з цими смужками вітрина не розіб'ється. Після авіанальоту 30 січня Корде побачив, як на деревах біля розбомбленого будинку на Авеню де-ла-Гранд-Армі повисли обривки фіранок і шпалер і одна рожева дамська панчоха. У всіх довколишніх будинках вибило шибки. Прислуга прибирала осколки і тимчасово заклеювала вікна газетним папером.

Унаслідок темряви і висоти, з якої скидали бомби (зазвичай, понад чотири тисячі метрів), літаки не мали змоги завдати точкові удари. Ці

бомбардування були чистим терором, хоча й обмеженого масштабу. Авіанальоти здобули певний ефект. Люди почали виїжджати з Парижа. Британські та французькі літаки теж скоювали авіанальоти проти таких німецьких міст, як Штутгарт, Майнц, Мец, Маннгейм, Карлсруе, Фрейбург, Франкфурт^[268]. І все ж Лондон, крім Дувра, залишався тим містом у Європі, що найбільше зазнав бомбардувань. Спершу флотиліями німецьких цепелінів, потім, коли ті 1916 року було визнано непридатними^[269], важкими бомбардувальниками. Але в цьому випадку кількість жертв була невелика: максимум 162 убитих при денному авіанальоті 13 червня 1917^[270]. Однак ці бомбардування порушили ще одне важливе табу. Під ударом опинилося беззбройне цивільне населення. Корде вважав це варварством.

В антракті між другим та третім актом Корде з дружиною вибралися в темний вестибюль. Там було порожньо, якщо не брати до уваги статую Вольтера, забарикадовану мішками з піском. Антракт затягнувся. Точилися суперечки з директором театру про те, щоб перервати спектакль. Зрештою вирішили продовжувати, незважаючи на те, що бомбардування ще тривало. «Зрозуміло», — коментує Корде. Він був упевнений, що насправді всі хочуть розійтися додому, але залишаються в театрі, «боячись осуду інших, які, до речі, також хочуть додому. Гордість для них важливіша за смерть!».

Усі глядачі повернулися до зали, і розпочався третій акт. Коли дали завісу, виявилось, що наліт ще триває. Актори запропонували публіці сховатися в підвалі театру. Корде з дружиною, разом з вирядженими у вечірне вбрання людьми, спустилися вниз, під величезні зводи, де вишикувалися мармурові бюсти, що прикрашали раніш театр, а тепер укриті брезентом. Корде бачить, як хтось із військових надягає свого кашкета на голову мармурового Мольєра. Настрій у всіх у підвалі пригнічений, сумний, хоча одна актриса і намагається розважити тих, хто очікує, декламуючи вірші.

Близько опівночі хтось крикнув, що бомбардування припинилася. Коли вони вийшли з театру, вулиці огорнув густий туман. Сяючі цятки від кишенькових ліхтариків металася в імлі.

Наступного ранку Корде з дружиною вирішили прогулятися весняним містом. На бульварі Сен-Жермен вони побачили шість воронок від снарядів. На Рю де Ліль бомба впала просто перед

будівлею, у якій раніше знаходилося німецьке посольство; вибухом знесло вхідні двері. Вони вирушили до Анатолія Франса, який вчора також був у театрі.

Виявилося, що антракт перед третім актом затягнувся через те, що з п'єси спішно викреслювали цілі шматки, щоб швидше дістатися фіналу. Актори на сцені також хотіли якомога швидше залишити театр, і це було помітно з їхньої гри. «Уперше, — сказав Анатоль Франс, — актори вимовляли свої репліки настільки ж гучно і квапливо, як і в звичайних театрах».

Усі говорили про великий наступ німців, що очікувався.

188

Вівторок, 12 березня 1918 року

Рафаель де Ногалес чує гарматний гуркіт біля Йордану

Штаб-квартира розташувалася у великому францисканському монастирі. Настрій у всіх тривожний. Чи вдасться утримати фронт на схід від Йордану? Удалині чується гуркіт британської артилерії. Положення настільки критичне, що всі офіцери та персонал, які не виконують життєво важливих функцій, отримали наказ узяти зброю і вирушити в бій. Їх відвезли у вантажівках туди, де гримить канонада.

Можливо, тепер не найкращий час для візитів ввічливості. Рафаель де Ногалес добре це розуміє, коли входить у монастир і шукає командувача. Але як він міг відмовитися від цього візиту? Людина, якій він хотів засвідчити свою повагу, була не просто знаменита: вона стала втіленням героїзму. Отто Ліман фон Сандерс. Прусський генерал, османський фельдмаршал. Син німецького єврея, який змінив віру. До війни — головний інспектор турецької армії [\[271\]](#). Після початку війни — потрібна людина в потрібному місці. Коли союзники висадилися у Галліполі, то він, командувач П'ятої армії, зумів зупинити те, що могло стало катастрофою для центральних держав, але замість цього стало блискавичною поразкою для Антанти. Хтось, зустрівши харизматичного Лімана фон Сандерса, назвав його «високоосвіченим воякою, надзвичайно енергійним, діяльним і невтомним, суворим до себе та інших». На противагу багатьом іншим німецьким військовим, які служили на Близькому Сході радниками або командувачами, він не

відчував особливих труднощів, співпрацюючи з османськими генералами^[272]. Цього місяця Ліман фон Сандерс відряджений до Палестини, щоб знову продемонструвати свої знамениті магичні здібності.

А вони були необхідні. У листопаді минулого року захоплено Газу, у грудні — Єрусалим: у першому випадку йшлося про велику військову поразку, в другому — про політичну катастрофу та втрату престижу. Тепер фронт пролягав від Яффи на заході до Йордану на сході. Цього березневого дня британці продовжували свої спроби прориву з передмостового укріплення на північ від Мертвого моря.

У другій половині дня шум бою вдалині наростав. Рафаель де Ногалес вирішив, що він також повинен вирушити на цю уразливу ділянку фронту. Як він сам писав: «Я готувався внести свою піщинку в загальну справу».

Уже саме формулювання — «піщинка» є цікавим. Це ознака того, що і де Ногалес відчував розчарування, як і мільйони інших людей, — а саме відчуття того, що люди у своїй анонімності, взаємозамінності, зведені до нуля, плямочки, крапельки, шматочка, частки, незмірно малої частки, що поглинається величезним «Щось», де окрема людина змушена жертвувати всім, хоча його жертва жодним чином не впливає на події. Ось чому обвішані медалями герої та знамениті генерали такі важливі: вони втілюють мрію про протилежне.

Після другого бою під Газою де Ногалес перебував далеко від фронту, спершу в Єрусалимі, де він лікував вуха, потім — у Константинополі, на відпочинку. Доки одного вечора, за накритим столом, серед веселих людей і квітучих магнолій, воно не наздогнало його — «це дивне занепокоєння, яке викликає салонне життя в грудях тих, хто носить шпагу і позолочені шпори». «Не знаю чому, але думки мої почали кружляти навколо далекої заокеанської батьківщини».

Саме в той момент, коли де Ногалес зібрався на фронт, надійшла несподівана новина. Британці припинили свій наступ і відступили.

Магія. І звичайнісінькі причини, звісно, — помилки, утома.

189

Неділя, 24 березня 1918 року

Харві Кушингу не до весняної краси в Булонь-сюр-Мер

Уночі падали бомби. Але ось настав теплий, сонячний весняний ранок, і Кушинг супроводжує генерала, який хоче оглянути наслідки нічного авіанальоту. Одна бомба влучила просто в склад шпиталю, перетворивши його на осколки рентгенівських трубок, скляних пробірок, іншого лабораторного обладнання, що розбилося, перемішаного з хімічними речовинами. Під ногами у них хрумтіло розбите скло. Дах зірвало вибухом. Але люди не постраждали. Принаймні у самому госпіталі. Неподалік стояло кілька житлових будинків. Вони обвалилися після бомбардування: під руїнами, схоже, перебували люди.

Потім вони попрямували до найближчого табору для військовополонених, «No.94 PO W. Camp», який також захотів проінспектувати прискіпливий генерал. Кушинг з цікавістю пішов за ним. Коли вони прибули на місце, то побачили, що за колючим дротом вишикувалися полонені німці, двома групами по 500 чоловік. З ними добре поводилися, вони мешкали у прибраних бараках і отримували посилки з дому. Деякі німецькі унтер-офіцери розжилися новою формою і носили її в неділю, надівши всі свої регалії та інше. Незважаючи на те що вони перебували в полоні, вони продовжували дотримувати військового статуту. Клацали каблуками весь час, поки тривав візит. Однак Кушинга це не вражало. Адже ці полонені, навіть якщо і добре харчувалися, були кволими, нижчими за найбільш низькорослих британських солдатів, а крім того, «серед них можна було знайти дуже мало інтелігентних осіб».

Британський генерал дотримував статуту. Він проінспектував обидві групи, переходячи від одного полоненого до іншого. Генерал зробив зауваження за те, що деякі німці носили великі, незграбні плащі з бавовни, і насварився на одного полоненого, який пришив до своїх штанів синю латочку. Потім він нишпорив навколо, виглядаючи, за що ще можна вкотити догану. У купі сміття він виявив картопляні ошурки, що були цілком їстівними, і ще м'ясну кістку: з неї можна було зварити суп! Наприкінці візиту військовополонені продефілювали повз британського генерала колоною по четверо чоловік, високо викидаючи ногу і карбуючи крок, — класичний прусський марш.

Після обіду Кушинг повернувся до великої вілли на березі, де він тепер мешкав. У відчинене вікно вривалося тепле весняне повітря. Він

дивився на Ла-Манш. Там було видно три ескадрених міноносці, які прямували на південь. Виднілося ще кілька «потворно закамфльованих транспортних суден», пришвартованих біля берега. Він бачив ряди рибальських човнів, що чекали попутного вітру. Це час відливу. На сухому березі, нижче вілли, прогулювалися люди, насолоджуючись теплою сонячною погодою і збираючи мушлі.

Кушинг стривожений, стурбований. Розгортається масштабний німецький наступ. Він у першу чергу спрямований проти британської П'ятої армії, яка ще не оговталася від важких утрат минулої осені, після третього бою під Іпром. Як зазвичай, повідомлення надходили суперечливі, цензура лютувала, а чутки поширювалися. Але, схоже, британці відступали. У шпиталі майже не було поранених. Погана ознака. Вочевидь, німці наступають так стрімко, що у британців навіть бракує часу евакуювати своїх поранених. Снаряди, випущені з якоїсь гігантської гармати, почали падати в Парижі. Однак Кушинг та решта так і не отримали жодних інструкцій. Єдине, що їм залишалося, так це «сидіти на сонечку, гуляти берегом... і чекати. Це найважче». Він визирає у вікно, дивиться вниз, на берег. Бачить, як кілька офіцерів сидять на лавці та граються з дитиною.

190

Середа, 27 березня 1918 року

*Едуард Мослі святкує день народження в
константинопольській в'язниці*

Останні місяці виявилися дуже напруженими. Після переведення до Константинополя Мослі здійснив на Різдво спробу втечі. Усе починалося непогано. Вони з приятелями, завдяки хитрості та відмінній підготовці, змогли добігти до самого Галатського моста і вийшли в Мармурове море на човні, який роздобув для них один із співучасників. Човен була наповнений яйцями, прибереженими для подорожі, але в ньому було відсутнє важливе спорядження, зокрема черпак. Вітер дув різкий, піднялися хвилі, течія була сильною. Парус пошкоджений, і незабаром утеча обернулася на пародію. Забруднені з ніг до голови в розбитих яйцях, вони повернули наповнений водою човен до берега. Їм нічого не залишалося, як потайки повернутися до

будинку, де їх тримали в полоні. Вони непомітно забралися всередину, наскрізь промоклі. Вони пахли яйцями.

Але потім їм пощастило. Вони мали переїздити на прекрасний курорт Бурсу, з його знаменитими сірчаними ваннами. Це було зроблено за наказом лікаря Кеніга, його офтальмолога, який раніше служив судовим лікарем на «Гебені», одному з двох крейсерів, що втягли 1914 року Османську імперію у війну. У Бурсі утримувалися в полоні високопоставлені британські генерали^[273], і Мослі зміг певний час користуватися їхніми привілеями, зокрема гарно харчуватися, відносно свіжі газети, вільно пересуватися. Він багато грав у шахи.

Потім надійшов наказ про його переведення назад до Константинополя.

Мослі сподівався, що це означає обмін полоненими і повернення додому, але замість цього вчора його перепроводили до жахливої в'язниці. Там він дізнався, що постане перед військовим трибуналом за свою спробу втечі. Його замкнули в крихітній, темній камері разом з арабом, турком і єгиптянином. Через загразоване віконце він бачив довгий коридор, клозет і високого охоронця, який ходив узад-вперед.

Сьогодні у Мослі день народження. Він відчувається кепсько і дуже голодний. Він просить поїсти, але, схоже, нікого це не хвилює. Він розгортає газету, але вона його не радує. Наступ німців у Франції триває, і здається, його не зупинити. Він занотовує у своєму щоденнику:

Наглядачі та мої співкамерники розважалися тим, що зображували, як німці перемагають нас і французів. А я все чекав контрнаступу, якщо ми не розбиті вщент, чекав на момент, коли ж просування німців уперед застопориться, з причини [розтягування] складних комунікаційних систем, що потрібні на сучасній війні для перекидання великих мас солдатів і військової техніки. День народження — нікудишній.

Одна-єдина світла мить промайнула ближче до вечора. Двоє з його співкамерників розпочали бійку, і Мослі скористався метушнею, щоб вислизнути з камери і передати повідомлення офіцерові Королівських ВПС, який сидів по сусідству.

Субота, 6 квітня 1918 року

*Андрій Лобанов-Ростовський хапається за револьвер у
Лавалі*

За весь час війни він не був такий близький до того, щоб застрелити людину, і іронія полягала в тому, що ті, кого він хотів убити, були його співвітчизниками. Одиссея Андрія Лобанова-Ростовського тривала, він утік не стільки від рідного дому (навіть якщо так вийшло), скільки від загрози революції.

Виявилося, що Салоніки зовсім не були тим самим спокійним місцем, де можна було сховатися від потрясінь. Революційні настрої докотилися і до російських військ у цьому місті, особливо після того як більшовики захопили владу. Навіщо тепер битися? Лобанов-Ростовський продовжував тікати. Цього разу до Франції, де він став ротним командиром у батальйоні росіян, які бажали продовжувати воювати, в російській формі, але формально на службі у французів. (Більшість російських солдатів у Салоніках відмовилися приєднатися до них і замість цього створили революційні комітети, розмахували червоними прапорами і співали «Інтернаціонал», доки їх, під охороною марокканської кінноти, не відправили на каторжні роботи до французької Північної Африки.)

Але відлуння російської революції докотилося і до Франції, точніше — відлуння Революції, адже ці настрої відчувалися всюди в Європі, що захиталася, посивіла, змучена, виснажена, знекровлена, розчарована після чотирьох років війни, чотирьох довгих років, коли всі обіцянки швидкої перемоги і всі надії на оновлення виявилися марними. Лобанов-Ростовський не так давно прибув у великий табір під Лавалем, де збиралися російські війська із Західного фронту, але він уже помітив тривожні ознаки: «Душа батальйону вражена заразою».

Власне кажучи, в цьому немає нічого дивного. По-перше, Росія вже не перебуває поміж держав, що воюють: близько місяця тому в Брест-Литовську було підписано принизливий мирний договір між більшовиками, що капітулювали, і німцями-переможцями^[274]. Тож тепер не було причин жертвувати своїм життям. Коли батальйон з

Салонік прибув до Лаваль, табір уже заповнювали деморалізовані та бунтівні російські війська, частини російського корпусу, дислокованого перш у Франції. Зустріч з ними не могла не вплинути на новоприбулих. Крім того, вони перебували зовсім поруч з Парижем, і війська піддавалися агітації численних емігрантських угруповань, осідлих у цьому місті.

Тривожних ознак було чимало. На параді хтось жбурнув милицею в генерала, який командував усіма російськими військами у Франції. Цілі чоти раптово оголошували страйк. Як і в Салоніках, офіцери тут також отримували анонімні погрози.

Сьогодні становище різко загострилося. Батальйон уперше повинен вирушити на фронт. Коли Лобанов-Ростовський з'явився вранці на місце шикуння роти, там було порожньо. Він дізнався, що солдати в цей момент проводили збори, на яких вирішили відмовитися залишати табір. Лобанов-Ростовський перебував на межі нервового зриву. Однак він вирішив, за його власними словами, «що якщо він не вживе рішучих заходів, то все загине». Що робити, він не знав, але все ж віддав наказ, щоб двісті його солдатів залишили казарми і з'явилися на місце. Їх тривалий час не було, але зрештою вони зібралися.

Лобанов-Ростовський звернувся до своїй роти з короткою спонтанною промовою. Він сказав, що йому байдуже до політики, що вони формально є частиною французької армії та заприсяглися боротися до кінця війни. Його обов'язок — простежити за тим, щоб рота вирушила на фронт. Потім він звернувся до солдатів з питанням, чи готові вони виконувати наказ. Йому хором відповіли: «Ні!»

Не знаючи, на що зважитися, він почекав кілька хвилин, а потім повторив своє запитання. У відповідь знову пролунало «ні». «Весь цей час мій мозок гарячково працював, я спостерігав за подіями немов уві сні». Лобанов-Ростовський був у розпачі та розумів, що опинився в критичному становищі. Швидше від безвиході, ніж з конкретним наміром, він витягнув свій револьвер — жест, який він згодом назве «досить театральним». І промовив такі слова: «Я запитую вас утретє і востаннє. Ті, хто відмовляється воювати, нехай вийде зі строю. Але попереджаю, що я застрелю першого ж, хто наслідиться зробити це».

Настала гнітюча тиша.

Лобанов-Ростовський очікував гіршого. Якщо хтось вийде вперед, чи готовий він дійсно застрелити його? Так, нічого іншого не

залишалося, адже він сам попередив про цю загрозу. Утім, зовсім не виключено, що солдати накинуться на нього і влаштують самосуд. Таке вже траплялося. Якщо це станеться, він спрямує заряджений револьвер на самого себе. «Секунди тиші я пам'ятаю як якусь галюцинацію. Думки вихором крутилися в моїй голові. Що буде?»

Ці секунди здалися йому вічністю. З кожною миттю бездіяльності, поки солдати вагалися, він наближався до власної перемоги. Це відчули і солдати, у міру того як тиша усмиряла їх, обертаючи бунтівливість на смиренність. Хтось вигукнув зі строю: «Ми нічого не маємо проти вас особисто, капітане!» Лобанов-Ростовський, з револьвером у руці, знову послався на обов'язок і принципи. Знову панує тиша. Тут почалося голосування. Рота виявила готовність вирушити на фронт. З почуттям нескінченного полегшення Лобанов-Ростовський дав солдатам звільнення на залишок дня. Завтра рано-вранці вони виступають.

Лобанов-Ростовський повертався назад як у маренні: вулиця гойдалася у нього під ногами. Назустріч йому трапився знайомий офіцер, який у замішанні втупився в нього: «Що з тобою? У тебе обличчя зелене з ліловими плямами».

Понеділок, 15 квітня 1918 року

Флоренс Фармборо приїжджає до Владивостока

Рано-вранці потяг повільно під'їжджає до Владивостока. З вікна вагона вона бачить порт, де стоять на причалі чотири великі військові кораблі. На одному з них майорить британський прапор. Флоренс Фармборо відчуває величезне полегшення, дивлячись на «Юніон Джек». Немов від погляду на цей шматочок тканини раптово зникли напруження, гніт, похмуре занепокоєння. Вона ледь стримує хвилювання:

Радість! Полегшення! Надійність! Безпека! Хіба може хтось інший зрозуміти, що символізує цей чудовий прапор для нас, біженців, стомлених і забруднених після мандрів? Ми немов почули дорогий, знайомий голос, який кличе нас додому!

Двадцять сім днів тому вона залишила Москву, двадцять сім днів провела в скреготливому, пихкаючому товарному потязі разом з чужими людьми, переважно іноземцями, які біжать на схід, у брудному, незручному вагоні, призначеному для перевезення військовополонених. Було дуже холодно, бракувало їжі й пиття — одного разу води залишилося зовсім небагато, не можна було навіть помити руки, — але їй доводилося бачити і дещо гірше. Їх іноземні документи з численними печатками були в повному порядку. Вони рятували їх, дозволяючи успішно минути підозрілих червоногвардійців і всесильних залізничних службовців.

Рішення виїхати виявилось загалом неминучим. Вона залишилася без діла. Становище в Росії та Москві ставало дедалі безнадійнішим: голод, беззаконня, назривала громадянська війна. І все ж це рішення далось їй нелегко, вона навіть зазнала депресії. Одного разу друг застав її в сльозах. Вона не могла пояснити, чому плаче, навіть самій собі, оскільки не можна було знайти простої відповіді. Вона гортала свої записи в щоденнику і знову переживала, зі здриганням чи

відразу, різні важкі сцени, запитуючи себе: «Це я, чи дійсно я бачила все це? Це я, чи дійсно я робила це?» Вона згадувала всіх побачених нею померлих, починаючи з найпершого, того московського конюха, який навіть не був убитий на війні, а помер від пухлини мозку, і запитувала себе: «Чи згадуватимуть про них? Але хто ж може запам'ятати всі ці тисячі вбитих?» Коли вона 27 днів тому попрощалася в Москві зі своїми друзями й російськими господарями, у яких мешкала, вона почувалася відстороненою, заціпенілою, слів бракує, щоб описати цей стан.

Вийшовши з вагона, вони попрямували до міста. На вулицях вона спостерігала багатомовний і багатоликий натовп, людей різних національностей і в різній військовій формі. Тут були китайці, монголи, татари, індуси, росіяни (зрозуміло), англійці, румуни, американці, французи, італійці, бельгійці та японці. (Це на них чекали два великі військові кораблі в порту.) У Росії почалася іноземна інтервенція: спершу це була спроба утримати Росію в складі воюючих держав, але поступово вона перетворилася на боротьбу проти більшовиків, які засіли в Москві. На ринках і в крамницях з'явилася безліч товарів. Можна було купити навіть вершкове масло. У консульстві її зустрів ввічливий чиновник, який передав їй 20 фунтів, надісланих їй братом з Англії. Доведеться почекати транспорту, що вивезе її з Владивостока. Він тільки не міг сказати коли.

Вона насолоджувалася тим, що знову могла їсти білий хліб і полуничний джем.

Цього самого дня Харві Кушинг занотовує у своєму щоденнику:

Незвично холодно для цієї пори року, дме північний вітер. Кілька літаків борються з вітром, але їх небагато. Просто сидіти і чекати, нічого не роблячи, — як це жахливо! Усі розуміють це, і всі знають, що в цей же час, десь в інших місцях, багато хірургів завалені роботою.

193

Четвер, 18 квітня 1918 року

Мішель Корде слухає картярів у Парижі

Ще один хмарний день. Хвилювання зникло, але лише тимчасово. Весняному наступу німців виповнився майже цілий місяць. Прорив на південь, до Парижа, начебто зупинений, але замість цього німці атакують на півночі, у Фландрії, а також почали наступати на Уазе і Маасе.

Головною темою для розмов у Парижі залишається звісно ж велетенська гармата. З 23 березня французька столиця майже щодня зазнає обстрілу з якогось особливого артилерійського знаряддя, що ретельно замасковане десь за позиціями німців і посилає свої снаряди на 130 кілометрів: такий радіус дії — справжня сенсація, експерти спершу навіть засумнівалися, що це можливо!^[275] Новини про стрімке просування німців та артобстріли (то там, то тут, а то й дві години поспіль) викликали справжню паніку у французькій столиці.

Нинішні настрої нагадали серпень 1914 року, як занотовує Мішель Корде у своєму щоденнику. Кожна розмова починався тривожним питанням: «Ти що-небудь чув?» Вокзали заповнили люди, які прагнули сісти принаймні на якийсь потяг. На вулицях вишиковувалися довгі черги. Парижани напихалися в банки, намагаючись зняти з рахунку свої гроші, побоюючись того, що вони знеціняться після захоплення столиці німцями. У той час близько мільйона людей залишили Париж і вирушили в такі міста, як, наприклад, Орлеан, де кількість жителів відразу ж потроїлася. Торгівля вимушено знижувала оберти. Фірми, які торгували предметами розкоші, особливо постраждали і почали звільняти персонал.

Корде зауважує, що багато з тих, хто залишили місто, не хотіли здаватися боягузами і по-різному пояснювали причини своєї втечі. Парижем циркулював анекдот: «Ні, ми їдемо не з тієї самої причини, що всі інші. Ми їдемо тому, що налякані». Корде вважав, що в усьому цьому, а також у людях, які виїжджали, приховане непомірне лицемірство. Багато хто з тих, хто тепер залишали Париж, були, на його думку, саме затятими прихильниками продовження війни, які вимагали: «Війна до переможного кінця!» Тепер вони опинилися в небезпеці й одразу ж кинулися навтьоки. (У Корде склалося враження, що їхали в першу чергу представники вищого і середнього класу. Саме вони мали необхідні засоби і потрібні зв'язки.)

Невизначеність породжувала страх. Адже що, власне кажучи, відбувається? Жорстка цензура, зокрема листів і листівок, тільки підсилювала відчуття хисткості, відчуття життя в якійсь сірій зоні, де вже не можна вірити тому, що пише преса і повідомляють офіційні зведення. І ці дві величини злилися воєдино. Відтепер забороняли розголошувати інформацію, що суперечила військовим зведенням. Навіть приватні бесіди могли спричинити покарання. Якщо хтось стверджував, що німці перебувають ближче, ніж повідомляє офіційна влада, або що у ворога ресурсів більше, він міг бути засуджений за «поширення панічних настроїв». Наприклад, було заборонено обговорювати, куди влучили снаряди велетенської гармати і що вони знищили: за це ув'язнювали на чотирнадцять днів^[276].

Більшість справ, переданих до суду, пояснювалося звичайним, примітивним донощицтвом. Було створено цивільну гвардію добровольців, які підслуховували вуличні розмови і викликали поліцію, якщо вимовлялося щось неналежне. Крім того, прослуховувалися телефони. У цей день Корде відзначає кілька попереджень, які нещодавно з'явилися в його міністерстві:

Такого-то дня о такій-то годині хтось зателефонував префектові Ам'єна, і той відповів, що становище серйозне і що британці, як завжди, відступають. Дуже ганебна розмова.

Або:

З такого-то номера у вашому закладі зателефонували дамі, номер такий-то, і запитали, як справи. У розмові вживали непристойні вирази, які не слід повторювати.

З тієї пори, як почалися обстріли Парижа, Корде знову зауважує, що прагнення людей до нормального способу життя незнищенне, що люди просто наділені талантом налагоджувати своє повсякденне життя навіть за екстремальних умов.

Коли починався артобстріл, поліцейські попереджали про нього жителів Парижа, дуючи в свої свистки і стукаючи в маленькі барабани. Але видовище це викликало радше сміх, ніж тривогу (свистіти і

барабанити водночас значно важче, ніж уважають), тож вуличні хлопчачки, домашні господині й солдати, які проходили повз, просто насміхалися над поліцейськими. Потім удалині лунали вибухи. Корде, який ніколи раніше не чув, як вибухають снаряди, описує у своєму щоденнику цей звук як «порожній, важкий і гучний». Він пише, як одного разу вранці, коли впав снаряд, люди продовжували спокійно вибивати свої килими і ці звуки заглушали відлуння вибуху. А один його друг узагалі не чув вибуху, оскільки алжирці, головні прибиральники міста, страшенно гриміли, спустошуючи помийні баки.

Корде жахається реакції людей: «За якихось п'ятдесят метрів від катастрофи люди продовжують купувати і продавати, кохати й працювати, їсти і пити». У Страсну п'ятницю снаряд влучив у церкву на площі Сен-Жерве, просто під час богослужіння; усередині було безліч люду, усі молилися про загиблих у важких боях минулих тижнів. Дах обвалився, і сімдесят п'ятеро людей загинули на місці. (Зазвичай випадкові вибухи призводили до значно менших жертв. Часто миналося без жертв^[277].) Коли це сталося, Корде перебував у метро, але потім він вийшов на станції «Мадлен», і незнайома жінка розповіла йому про подію. «Кілька молодих людей, які сиділи на балюстраді біля входу в метро, зареготали».

Цього дня Корде зайшов до кав'ярні. За столом сиділи четверо чоловіків і грали в карти, коментуючи бомбардування останніх днів.

Я ходжу тrefами... Там було чотирнадцять убитих... Я йду з козиря... І сорок поранених... Чирви!.. І жінки теж... Козир! Козир і ніки!

194

Четвер, 23 травня 1918 року

Харві Кушинг купує в Лондоні цукор

Шпиталь розташований у будинку номер 10 на Карлтон-Хаус-Террас, зовсім поряд з Пелл-Мелл, з видом на Сент-Джеймський парк. Місцезнаходження у фешенебельному кварталі свідчить про те, що шпиталь — приватний заклад, призначений тільки для поранених

офіцерів, заснований англійською аристократкою, в цьому випадку — леді Рідлі^[278]. Кушинг прийшов сюди відвідати знайомого, пілота Міккі Белл-Ірвінга, який тут лікується.

Кушинг прибув до Лондона з офіційним дорученням. Він має зустрітися з деякими високопоставленими чинами британської військово-медичної служби і обговорити з ними перспективи співпраці в галузі неврології. Він зовсім не шкодує про те, що змушений був залишити Булонь-сюр-Мер. Другий весняний наступ німців у Фландрії вже виснажився, і на фронті запанувало тривожне затишшя. Однак німецькі авіанальоти тривали з неослабною силою. Ясної місячної ночі, напередодні від'їзду Кушинга до Англії, Булонь-сюр-Мер зазнав запеклого бомбардування.

Лондон викликав у Кушинга змішані почуття.

Незважаючи на кінець травня, місто сіре, сумне. Містом тиняються чимало інвалідів. Усі мріють про мир. На загальну думку, якби США не вплуталися у війну, вона вже завершилася б. Але люди стали відкритішими, від горезвісної британської манірності не залишилося й сліду, навіть на вулиці або в метро до Кушинга часто підходять перехожі, вочевидь приваблені його американською формою, дружно пропонують йому свою допомогу або починають пояснювати речі, що насправді не вимагали пояснення.

У Лондоні відчувався брак продовольства, насамперед цукру та олії. Кушинг зазначив, що в готелі вранці за сніданком йому подали французьку булочку з двома крихітними шматочками неапетитного маргарину, а до кави бракувало цукру. У магазині для американських військових він зміг купити кілограм цукру всього за кілька пенсів. Свою покупку він сховав у коробку з-під сигарет «Fatima's» і передав її знайомому англійцеві. Усе можна купити, були б гроші та зв'язки. Кушинг не помічав, щоб здоров'я містян погіршилося. Люди менше їдять і більше ходять пішки, і «їхні мізки тільки здоровішають від цього».

Кушинг увійшов до палати, де лежав пілот. Міккі постраждав не в бою: він вправлявся, освоюючи фігури вищого пілотажу. Він здійснив у повітрі вже багато петель і бочок, як раптом одне крило тріснуло, і літак почав падати вниз з висоти близько 1500 метрів. Дивовижним чином пілот вижив, але отримав серйозні поранення. Лікарі були змушені ампутувати йому ногу.

Міккі сидить на ліжку, обхопивши руками культу. У нього жахливі фантомні болі, і він накачаний наркотиками. Проте він привітний і люб'язний зі своїм гостем, як завжди. Лише за деякий час американець починає розуміти, що людина в ліжку не впізнає його. Пізніше Кушинг з гіркотою занотує у своєму щоденнику: «Тепер це просто шматок людської плоті, охоплений болем. Краще б він відразу помер».

195

Четвер, 30 травня 1918 року

Рене Арно знаходить свій полк під Вілле-Котре

Чотири дні тому у Арно завершилася відпустка, і він повертається новоспеченим капітаном з Парижа в свій полк, у свою роту. Але легко сказати повертається: полк переведений на південь, ближче до місця нового німецького прориву на фронті. Кілька днів тому почалася третя фаза весняного наступу німців, цього разу це був масований штурм — прорив через старі, спустошені поля битви навколо Шемен-де-Дам. І знову в німців значні успіхи. Вони в полонили 50 тисяч чоловік і захопили 800 гармат, стрімко просуваючись уперед до Марни, лише за 90 кілометрів від Парижа.

Три дні поспіль Арно здійснював одну й ту саму процедуру. Уранці він залишав Париж потягом, що йде до останнього місця призначення його полку, де дізнавався, що полк уже перекинтий далі, і по обіді повертався до Парижа. Для нього було очевидно, що вище армійське керівництво не розуміє, що відбувається насправді, і завдяки нескінченним рокіровкам намагається стягнути всі резерви для контрнаступу^[279].

Доїхавши цього дня нарешті до місця призначення, він почув, що полк стоїть під Вілле-Котре. Останній відрізок шляху він подолав на фургоні м'ясника. Арно з іронією описує своє становище.

196

Понеділок, 3 червня 1918 року

Рене Арно командує наступом під Маслуа

Він раптово прокинувся від сну. Навколо нього — дерева, а поруч — Робін, його лейтенант. «Вони бомблять нас!» Усюди вибухають німецькі 77-міліметрові снаряди. Короткий, різкий тріск. Вони із залишками роти спішно залишають гайок, у якому провели ніч. Біжать до якихось будинків, що метрів за сто від них. На щастя, багато ворожих снарядів не розірвалися — таке відбувається тепер дедалі частіше.

У підвалі будинку він знаходить командира батальйону, який обороняє цю ділянку. Арно і його рота, власне кажучи, прибули змінити роту з іншого батальйону, навіть з іншої дивізії. Проте вночі вони заблукали і тепер не знають, куди їм прямувати. На них знову чекають оборонні бої.

У нього склалося враження, що французька армія діє «навдивовижу суперечливо, то начебто втрачаючи контроль над ситуацією, то знову знаходячи його». Очевидні ознаки кризи. На дорогах можна було зустріти солдатів, «які відбилися від своїх полків», — зазвичай він чув це формулювання. Гостро відчувалася потреба в піхоті, і кінні з'єднання терміново перетворювалися на піхотинців. Прості солдати ледь приховували свою зловтіху, адже відомо, що кавалеристи^[280] досі користувалися всіма перевагами життя в тилу, спокійнісінько чекаючи обіцяного, але так і не здійсненого французького прориву. Тим часом потрясіння і тривога останнього тижня поступово вщухли. І тепер французька армія накопичує сили для контрнаступу. Але все одно десь у глибині є панічні настрої.

Арно пояснив майорові у підвалі, що вони заблукали, тому він надає свою роту в його розпорядження. За що майор йому подякував. Їхня розмова була перервана появою вгодованого фельдфебеля, який біг з поспіхом підвальними сходами:

— *Майоре, німці кидають у бій танки.*

— *Чорт забирай! — вигукнув майор. — Негайно виступаємо!*

І швидким рухом, навряд чи героїчним, швидше абсолютно автоматичним, він схопив зі столу портупею і револьвер, а потім згадав про мене:

— *До речі, капітане, якщо вже ви тут, ідемо в контрнаступ!*

- Так, але... у якому напрямку, *mon commandant*?
- У контрнаступ, просто вперед!
- *Єсть, командир!*

Усього за кілька хвилин рота Арно займає позиції на двох лініях, з відстанню в двадцять метрів. І почалося. Усю зиму він муштрував своїх солдатів. Далося йому це нелегко, адже багато з них були вже немолодими, боязкими, незвичними до муштри. Більшу частину війни провели на немудрій службі десь у тилу, далеко від фронту, і, можливо, так і залишилися б там, якби не гостра нестача особового складу. Арно бачить, що лінії оборони в повному порядку, і залишається задоволений. Майже як на навчаннях.

Рота кидається вперед, ховається, вичікує, знову ривок, знову кидається на землю. Після третього підйому він бачить, що двоє солдатів на лівому фланзі залишаються лежати на землі. Вони під обстрілом. «Лягай!» Усі зупиняються. Арно вдивляється в далечінь. Вони лежать на вершині довгого схилу і бачать увесь шлях донизу, до річки. Ворога не виявлено. Ще далі, під деревом, він помічає кубічну форму німецького танка. Але він стоїть нерухомо. Арно вирішує, що досить.

Зелений офіцер, який нещодавно опинився на фронті, у якого в голові є лише теоретичні інструкції, вирішив би, напевно, продовжувати наступ і безглуздо поклав би більшість своїх солдатів. Але до 1918 року ми вже набули досвіду на полях битв, щоб уміти вчасно зупинитися. В американців, які атакують зовсім поруч, під Шато-Тьєрі, певна річ, цього досвіду бракує, і ми знаємо, яких величезних втрат вони зазнали за ті недовгі місяці, що воюють.

Арно передає командування ротою одному зі своїх аспірантів, адже лейтенант Робен поранений у руку, і повертається з донесенням. Наказ виконано.

Ближче до вечора роту змінили, і вона зможе тепер возз'єднатися зі своїм полком.

Пізніше Арно отримує нове завдання. Він повинен замінити командира батальйону. Майор поранений у бою. Зв'язковий розповідає йому: <От мішок лайна! Трохи подряпав руку й одразу ж дременув! Через таку паршиву рану я б синові не дозволив навіть пропустити заняття в школі».

197

Неділя, 23 червня 1918 року

Оливу Кінг нагороджують у Салоніках

Цей спекотний день приніс суцільні розчарування. Кінг знає, що її ще раз мають нагородити: цього разу — сербською золотою медаллю за відмінну службу. Церемонія відбудеться близько 10:00 ранку. Розраховавши, що вона встигне, якщо прокинеться о 9:00, вона складала рапорт до третьої ночі. (Вона доклала величезних зусиль, щоб відкрити маркітантську крамничку для низькооплачуваних і часом напівголодних сербських шоферів, з якими працювала.) О шостій ранку її підняв з ліжка гучний стукіт у двері. Маленьке личко з'явилося у вікні й повідомило, що на неї чекають у гаражі. Вона швидко прийняла душ, щоб збадьоритися, і вирушила в дорогу.

Церемонія, однак, почалася все одно о десятій. Полковник виголосив обширу промову, відзначивши її внесок у загальну справу, після чого прикріпив до її грудей круглу медаль, що відливала золотом. Кінг побачила на столі маленьку коробочку і на якусь мить подумала, що на неї чекає ще одна нагорода. Але ні: розчарування. Близько пів на дванадцятю на неї чекало наступне розчарування. Арца, один із сербських шоферів, обіцяв їй допомогти: потрібно показати креслення маркітантської крамнички солдатам сербської інженерної частини, які її споруджуватимуть. Знову ні. Він не з'явився у призначений час. Зголодніла, адже вона не встигла поснідати в цій ранковій метушні, Олива Кінг вирішила піти пообідати. Знову невдача. Жінка, яка прибирала в її хатині, з'явилася саме сьогодні без попередження і вирішила прибрати. Кінг змушена залишитися вдома. Можливо, у другій половині дня все налагодиться і навіть надійде пошта: вона сподівається отримати листа від батька. Знову розчарування.

Суцільні розчарування у всьому. Якщо не брати до уваги дрібних боїв, на фронті в Салоніках як і раніше нічого не відбувається. І це положення не зміниться, тим паче що 20 тисяч французьких і британських солдатів прямують до Франції, щоб відбити там новий німецький наступ. (Подейкують про те, що болгари готують наступ. Про це розповідали перебіжчики.)

Олива Кінг виснажена, незадоволена і дратівлива. Вона сумує за домівкою. За ці тридцять три місяці вона жодного разу не мала вихідних або відпустки. Але її втомили не тільки одноманітне життя в Салоніках та сірі будні. Вона переживала ще одну любовну драму. Сумуючи за Іові, вона вподобала іншого серба, з яким разом працювала, цього самого Арце. Їхній роман виявився серйозним, і він посватався до неї. Проте батько Оливи заборонив їй виходити заміж за молодого серба. І вона скорилася його рішенню, — як виявилось, не надто засмутившись.

У ній щось обірвалося. І коли вона в своєму минулому листі, усупереч своїм звичкам, раптово вдається до ідеологічних пасажів, пристрасно починає проповідувати геополітику і цілі війни, залишається припустити, що ця проповідь була адресована перш за все їй самій. Така собі спроба заткнути словами діру у своїй душі.

Дотепер мільйони людей не знають, чому Німеччина розпочала війну. Вони забувають, що країні потрібен вихід до моря, і тому була захоплена Бельгія. Німці хотіли заволодіти, крім Бельгії, ще й Голландією, але Сербія потрібна їм для того, щоб об'єднатися з Туреччиною. Єдиний спосіб урятувати Британську імперію — це надати підтримку югославам у їх прагненні до єдності та створення сильної дружньої держави, яка перешкодила б на шляху прориву німців на схід.

З настанням вечора Олива Кінг сидить у своїй маленькій дерев'яній хатині, відчинивши всі вікна та двері навстіж. Душно і спекотно. Прохолодний вітерець, який дув останні два дні, раптом стих. Вона «сумує і від усього втомилася». Капнувши на ноги одеколону, вона дмухає на них, відчуваючи, як рідина випаровується, залишивши за собою швидкоплинний пестливий холодок.

Неділя, 30 червня 1918 року

Харві Кушинг обговорює майбутнє в Парижі

Зовні — спекотний сонячний день. У стінах будинку — похмурий настрій. Людина, яка розмовляє з ними, заражає їх своїм песимізмом. Його звали Едуар Естоньє, він 56-річний письменник, який прославився якраз напередодні війни своїми соціально-психологічними і моралізаторськими романами. (Він належав до покоління Марселя Пруста. Його згадували іноді в одному ряду з Анатолем Франсом і Луї Бертраном^[281]). У будинку порожньо і тихо. Естоньє відіслав свою сім'ю з Парижа, подалі від майже щоденних німецьких нічних бомбардувань і від далекобійної гармати.

Навіть Кушинга турбують авіанальоти. Коли він з одним колегою їхав сюди кілька днів тому, їхню поїздку на метро перервала повітряна тривога. Потім вони з цікавістю спостерігали за бомбардуванням з балкона готелю «Континенталь», що виходить на сад Тюїльрі: «Літак «Гота» — світловий спалах — гранатна картеч — повсякчас вибухи і вогненні язики полум'я від бомби — невелика пожежа — Париж, занурений у чорну темряву». Вони йшли через Вандомську площу, де тротуари були вкриті битим склом, а на фасадах будинків виднілися сліди від осколків снарядів. Але не ці бомбардування, що тривали місяцями, так пригнічували Естоньє, хоча й вони також впливали на його настрій. Ні, найбільше його пригнічувала загальна ситуація на війні.

Близько місяця тому почався новий німецький наступ, третій за рахунком з кінця березня, цього разу — на північному сході від Парижа. І знову німці продемонстрували, що можуть прорвати оборону союзників будь-де. Зараз вони просувалися вперед значно швидше, ніж раніше. Близько двох тижнів тому німці зупинилися. Вони стояли тепер усього за сімдесят-вісімдесят кілометрів від Парижа. Усі чекали, що вони незабаром відновлять свій наступ. Їх наступною метою стане французька столиця.

Кушинга привів сюди з собою його колега Каммінгс^[282], знайомий з Естоньє. Ці троє не могли наговоритися, обговорюючи тему війни.

Естоньє був вражений і засмучений тими руйнуваннями, яких за останні місяці зазнали багато великих красивих міст Франції: «Спершу Реймс, потім Ам'єн, тепер Суассон і незабаром Париж». Так, Естоньє впевнений у тому, що Париж незабаром буде захоплено. І він переконаний, що єдине, що їм залишається, так це останній героїчний бій: «Краще вже битися з ворогом і втратити 40 тисяч чоловік, ніж втратити стільки ж у разі відступу, як це було останнього разу». Кушинг і Каммінгс намагаються переконати його. Необхідно за будь-яку ціну зберегти армію і продовжувати битися. «Ні, — відповідав їм Естоньє, — погляньте на бельгійську армію або на сербську: вони збереглися, але їх держави більш не існують. Франція також загине, але загине в бою до останнього солдата!» C'est effroyable^[283]. Обидва американці продовжують шукати контраргументи і знаходять ще один. Американська армія у Франції збільшує свою присутність. Кушинг чув, що зараз у країні висадилося до 50 дивізій — це 750 тисяч осіб. Хіба з таким підкріпленням не можна буде зупинити наступ німців? А той смертельний грип, що почав поширюватися у Фландрії, адже він сильно вдарив по ворожих арміях? Але було складно підбадьорити зневіреного француза. Естоньє налаштувався на філософський лад: у боротьбі між законом і варварством в історії завжди перемагало варварство.

Засумувавши від песимістичних пророцтв француза, Кушинг з колегою вийшли на літнє осоння. Вони знаходилися в осередді туристичних маршрутів, між Ейфелевою вежею, Триумфальною аркою та іншими відомими пам'ятниками. До самого вечора вони блукали Парижем, прагнучи побачити якомога більше і зберегти все побачене у своїй пам'яті. Обидва мали відчуття, що вони, можливо, бачать усе це востаннє.

199

Вівторок, 16 липня 1918 року

Едуард Мослі пише сонет на горі під Бурсою

У ньому немов боролися дві особистості, або то був звичайнісінький конфлікт між розумом і почуттями.

Одна частина всередині нього вважала, що війна досягла переломного моменту. Схоже, німці припинили наступ у Франції, а їхні союзники (австрійці, болгари і не в останню чергу турки) вочевидь втомилися від війни. Сам Мослі вважав, що у нього все гаразд. Османський військовий трибунал зняв з нього звинувачення у спробі втечі. Його врятувало те, що він навчався на юриста з міжнародного права, і те, що він умів у складній ситуації агресивно переходити в наступ на опонента. І ось він знову серед полонених офіцерів на курорті Бурса, де, нехай і під суворим наглядом, міг ходити на риболовлю й дивитися футбол.

Але інша його частина сумувала і перебувала в похмурому розпачі від того, що кращі роки життя минають в полоні.

Цього дня Мослі знову йде приймати лікувальні ванни. Як зазвичай, його супроводжує озброєна охорона. День спекотний. Мослі почувається хворим і втомленим. Вони підіймаються на одну з вершин, що оточують Бурсу. Вид звідти дивовижний, особливо на високу гору Кесіс. Тут Мослі розуміє, що не встигне прийняти ванну, сідає на узбіччі. Там він пише сонет.

One day I sought a tree beside the road
Sad, dusty road, well known of captive feet —
My mind obedient but my heart with heat
Rebelled pulsating “gainst the captor”’s goad.
So my tired eyes closed on the “foreign field”
That reached around me to the starlight's verge,
One brief respite from weary years to urge
Me to forget — and see some good concealed.
But skyward then scarred deep with ages long
I saw Olympus^[284] and his shoulders strong
Rise o'er the patterned destinies of all the years
Marked with God's finger by the will of Heaven —
Tracks men shall tread, with only Time for leaven —
That we might see with eyes keen after tears^[285].

Розмірковуючи згодом над своїм ліричним виливом, він визнає, що «миті, подібні до цієї, дуже рідкісні». І додає: «Вся наша увага

поглинена пошуками їжі та грошей, ми плануємо, інтригуємо та інше»^[286].

200

П'ятниця, 26 липня 1918 року

Мішель Корде задивляється на жінок на вулиці в Парижі

Уранці Корде сидить у паризькому потягу. За звичкою він дослухається до розмов інших пасажирів. Хтось каже: «Ми наступаємо на всіх фронтах!» Французький лейтенант розгортає сьогоднішню газету перед американським військовим (який з ним не знайомий і навіть не розуміє французькою) і, показуючи на жирні заголовки, каже: «Чудово!»

Якийсь цивільний радіє за останні перемоги на фронті. У середині місяця німці здійснили ще один наступ, цього разу на Марні, але він був зупинений військами союзників, які перейшли в лютий контрнаступ. І тепер ворог відступив до цієї знаменитої річки. Надії німців виграти війну одним смертельним ударом не виправдалися. Поразка стала очевидною для всіх, навіть для стратегів у цивільному, які сидять у своїх кріслах. У результаті натиску німці досягли успіхів на союзницькій лінії фронту, досить значних на карті, але вразливих на практиці. Корде чув, як цей пан з ентузіазмом пояснював нові, несподівані зміни на фронті зневіреному в усьому капітанові.

— Я ж кажу вам, туди прямують вісімсот тисяч солдатів.

— Ви в цьому впевнені? — недовірливо запитує капітан.

— Вісімсот тисяч, обіцяю вам! Ані солдатом менше. Ми притиснемо німців.

І він, відкинувшись назад, тицяє пальцем у карту, опубліковану на першій шпальті газети, показуючи, як відбуватиметься операція:

— Дивіться! Ось так... тут... і там!

Капітана переконують його докази. Він каже:

— Та вони вщент розбиті! Яка ж їм ненависна їх поразка! Уявіть себе на їхньому місці...

Того самого дня Мішель Корде почув розповідь про одну жінку, яка на початку війни опинилася в скрутному становищі в Ділі, за німецькою лінією фронту, але потім їй вдалося знайти свого чоловіка. Той помітив, як вона «вихваляла німецьких офіцерів за їхню галантну поведінку». Чоловік зарізав дружину бритвою. Зараз він виправданий.

Пізніше ввечері Корде йде прогулятися з другом вулицями. Дме поривчастий вітер. Його друг у чудовому настрої, сьогодні вранці він отримав добрі новини з фронту від сина, прапорщика. І настрої його аж ніяк не погіршився при вигляді жінок на прогулянці, яким вітер задирає спідниці. Війна змінила все, навіть жіночу моду. З міркувань практичності та почасти ідеології за ці роки кольори стали більш приглушеними, матеріал — простішим, фасони — зручнішими, що більше пасують для роботи й активного життя. Усе постійно змінювалося — зовні та внутрішньо. Зникла довоєнна багатошарова, пишне білизна, її змінили скромніші, невигадливіші моделі; майже фанатична відданість до вигинів, ця спадщина ХІХ століття, з її жорсткими корсетами, вийшла з моди. Лінії стають дедалі більш прямими. І ніколи раніше спідниці не були такими короткими, ніколи їх не шили з такого легкого, тонкого матеріалу. Дами на вулиці намагаються утримати свої спідниці, щоб вітер, що налітає, не піднімав їх. Попереду Корде та його друга йшла молода жінка. Черговий різкий порив, і спідниця на ній піднімається до самого пояса. Друг задоволений — він посміхається.

201

Літній день 1918 року

Паоло Монеллі про життя за колючим дротом у Харті

Двічі він намагався втекти: перший раз — буквально за десять днів після того, як опинився в Зальцбургському замку. І обидва рази його ловили і повертали назад.

Деякі полонені пристосувалися до обстановки, сподіваючись дочекатися кінця війни. Але Монеллі просто знемагав від дріб'язкового життя в полоні, занурившись у чорну меланхолію. Він почувався замкненим у вічному, незмінному, ненависному сьогодні. Монеллі

виповнилося двадцять шість років, і йому здавалося, що його юність загинула. Можливо, так воно і є? Він мріє, згадує, тужить, викликаючи в пам'яті картини довоєнного, мирного життя, повсякденності, немислимі зараз, просто неймовірні, що-небудь на кшталт того, як іти тротуаром у начищених до блиску черевиках або випити чашечку кави в кав'ярні зі знайомою дівчиною. Він багато міркує про жінок. Ступінь сексуальної фрустрації серед військовополонених високий. Їжа погана і мізерна. Вони весь час балансують на межі голоду^[287].

Зараз він перебуває в Харті. Це його третій табір. Полонені мешкають у довгих бараках, задушливих, тут рояться мухи у спекотні сонячні дні. За дротяною огорожею справжня сільська ідилія, пахне свіжоскошеним сіном, а десь там, за синьо-зеленим гірським ланцюгом на обрії, знаходиться Італія. Монеллі пише:

Сьогоднішній день схожий на вчорашній. Жодної різниці. Що сьогодні, що вчора, що завтра. Ранковий переклик у похмурих спальних приміщеннях, вечірня інспекція — перевіряють, чи згашене світло. У проміжку між цією нісенітницею, коли припиняєш міркувати про майбутнє, бо вже не смієш цього робити, протікає життя, одноманітне, застигле навколо якихось нав'язливих, сумних спогадів.

Тупіт ніг нескінченними коридорами бараків, куди світло потрапляє крізь віконце на даху, де тебе іноді охоплює жах від думки про те, що всі ми немов уже мертві й поховані; що ми всього лише неспокійні тіні, що залишили свої могили заради того, щоб пройтися і побалакати з іншими небіжчиками. Ненависть до своїх товаришів по бараку, яких австрійці нав'язують тобі в задушевні друзі, запах людських тіл, жахливий сморід від п'ятисот людей, замкнених усередині, голодна, егоїстична згря, двадцятирічні юнаки, засуджені на бездіяльність і онанізм. Не вважаю, що я кращий за інших, навіть якщо я іноді говорю щось розумне, навіть якщо розмова з друзями про минулі битви ще здатна порадувати мене і втішити на тлі всіх принижень.

Я також навчився грати в шахи. Трапляється, я також притискаюся до ґрат дротяної огорожі, бажуючи побачити жінок, які проходять повз. Я теж знехотя віддаю свій кілограм рису для спільного обіду, ніби це мій обов'язковий внесок. І хто знає, чи не

дійду я до того, щоб попросити у свого товариша книжку з порнографічними картинками.

202

Неділя, 28 липня 1918 року

Ельфріда Кур працює в дитячій лікарні в Шнайдемюлі

Вони роблять усе, що можуть. Коли у дітей бракує молока, їм дають варений рис, або вівсяну кашу, або просто чай. А коли бракує пелюшок, що іноді теж трапляється, використовують паперові. Але вони гірші. Папір прилипає до шкірки малюка, і йому боляче.

Усюди суцільний ерзац. Несправжня кава, підробний алюміній, імітація гуми, паперовий бандаж, дерев'яні гудзики. Розмах винахідливості вражає уяву, а кінцеві результати вельми скромні: тканина виготовлена з кропив'яних волокон і целюлози, хліб — із зерна, змішаного з картоплею, бобами, горохом, гречкою, кінським каштаном (такий хліб їстівний лише кілька днів після випічки), какао — з обсмаженого гороху і жита, з хімічними смаковими добавками, м'ясо — з пресованого рису, вивареного в баранячому салі (для більшої переконливості до нього додано фальшиву дерев'яну кістку), тютюн — з сушених корінців і картопляного лушпиння, підметки черевиків — дерев'яні. Існує 837 визнаних замінників м'яса для виробництва ковбас, 511 зареєстрованих замінників кави. Нікелеві монети замінили залізними, залізо сковорідок змінили листовим залізом, мідні покриття на дахах змінили бляшаними, життя 1914 змінили життям 1918-го, де все стало більш тонким, більш порожнистим, більш кволим. Ersatz: підроблені товари в підробленому світі.

Ельфріда Кур працює в дитячій лікарні в Шнайдемюлі. Їй потрібен був час, щоб звикнути до цієї роботи, подолати почуття відрази, коли вона бачить кров, гній, пролежні, голови, укриті струпом. Майже всі діти без винятку страждали від недоїдання або набули захворювання, що пов'язане з недоїданням. (Недоїдання було наслідком частково успішної британської блокади Німеччини, частково того, що сільське господарство Німеччини та її транспортна система були підірвані неймовірним напруженням воєнних років: там, де була їжа, не було потягів, щоб доставити її, куди належить.) Ці діти виявилися, по суті,

такими ж жертвами війни, як і ті, хто загинув на фронті. Або діти, які разом з «Лузітанією» пішли на дно. За останні роки дитяча смертність у Німеччині подвоїлася^[288].

Багато немовлят були залишені в лікарні матерями, юними легковажними солдатськими дружинами.

Ельфріда пише:

О ці малюки! Шкіра та кістки. Крихітні голодуючі тільця. А їхні величезні очі! Коли вони починають плакати, чується лише слабкий писк. Один малюк, хлопчик, напевно, незабаром помре. Личко в нього як у висохлої мумії. Лікар робить йому ін'єкції кухонної солі. Коли я схилиюся над його ліжечком, малюк дивиться на мене великими очима, ніби це старий, навчений досвідом чоловік; а йому всього шість місяців від народження. У його очах застигло питання, чи, радше, докір.

Коли з'являлася можливість, вона приносила малюкові вкрадені нею справжні пелюшки, щоб він не мучився з паперовими.

Ельфріда прокидається о шостій годині ранку, починає працювати з семи і завершує о шостій вечора. Її брата Віллі призвали рядовим в авіацію. Поки він усе ще навчається. Зустрівши його після призову, вона вирішила, що він жахливо виглядає у своїй військовій формі, з цим безглуздим лакованим головним убором. Але найгірше було бачити, як він стоїть струнко, завмерши, з нерухомим поглядом, руки по швах, дивлячись кудись удалину. Майже як тоді, коли вона грала в лейтенанта фон Йелленіка, тільки тепер по-справжньому, значно краще — і водночас гірше, значно гірше. Востаннє Ельфріда зустрічалася з Віллі два тижні тому, в день його народження. Тоді він двічі повторив їй: «Все тріщить по швах»^[289].

203

Вівторок, 6 серпня 1918 року

*Пал Келемен зустрічає американських військовополонених
в Арлоні*

Він комфортно влаштувався, оселившись у частині двоповерхового будинку. Має власну спальню, вітальню й окремих вхід. Щось на зразок квартири, що здається в оренду. Але хто поїде у відпустку в цю частину Бельгії? Зробивши символічний жест, в дусі співробітництва та подяки^[290], австро-угорська армія послала на Західний фронт чотири дивізії, а також деяку кількість своїх знаменитих 30,5-сантиметрових мортир. В однієї з дивізій служить Пал Келемен. Поїздка потягом з Фріулії в Австрію («міста, культура, жінки, і скрізь — тисячі ознак втоми від війни») через порожні, страхітливі поля боїв у Ізонцо тривала вісім днів. Вони проїхали через Німеччину (його вразив розбомблений, охоплений панікою Мец), повз Люксембург, через бельгійський кордон, і в маленьке місто Арлон. Коли потяг під'їжджав до вокзалу, містечко накрило артилерійським вогнем. Він злякався.

Арлон окупований уже чотири роки. Німецька влада докладала зусиль, щоб налагодити тут нормальне життя, але дарма. Крамниці, ресторани і готелі, зрозуміло, були відкриті, як раніше, але будь-кому впадало в очі, що умови тут далекі від нормальних, причому зараз ідеться не про бомби, снаряди з далекобійних гармат, що знищують і німців, і бельгійців. По-перше, рівно о восьмій вечора місто ніби вимирало. Комендантську годину дотримували з істинно прусською пунктуальністю, ретельно стежили за світломаскуванням. Це було так чуже австрійській легковажності, такій милій і безладній. Ні, тут панувала залізна дисципліна. По-друге, в місті майже не залишилося чоловіків, за винятком старезних дідів або зовсім хлопчаків, а також російських військовополонених, яких використовували як робочу силу. Усі чоловіки були або в бельгійській армії, або їх відправили до Німеччини, або куди-небудь ще на примусові роботи. Німці прагнули вичавити з цього та інших окупованих ними районів максимальну економічну вигоду. Скрізь у місті залишилися лише жінки.

Це напевно влаштувало Келемена, з його слабкістю до жіночої статі, але він швидко зрозумів, що його і бельгійців розділяє непрохідна стіна. Мешканці містечка не виявляли ані найменшої поваги до окупантів, навіть уникали дивитися на них. Якщо когось із бельгійців починали розпитувати або просити про що-небудь, він удавав, що нічого не розуміє, поглядом і жестами демонструючи повне презирство і впертість. Келемен запобігливо намагався пояснити

господині будинку, де він мешкав, що він угорець, а не німець і що угорці безліч разів у своїй історії воювали проти німців. Але жінка удавала, що не розуміє його. В Арлоні він вже встиг звернути увагу на «чарівну молоду дівчину» і, побачивши її біля відчиненого вікна зо два дні тому, відразу ж під'їхав до неї верхи на коні та заговорив французькою. Але щойно він почав за нею упадати, тут-таки з'явилася літня дама і відвела дівчину від вікна. Виявилося, що та — дочка міського поліцмейстера, якого німці заарештували.

Четвертий, починаючи з березня, німецький наступ припав на середину минулого місяця, цього разу — на Марні, але розвивався за колишнім сценарієм: спершу значні, швидкі успіхи, серйозні втрати союзних армій (німецька пропаганда вдавалася до жирних заголовків у газетах, до тріумфуючого дзвону церковних дзвонів); потім темпи наступу сповільнювалися через брак постачання і зростаючий опір супротивника, який устигав підтягти свої резерви. Тепер дедалі помітнішим ставав внесок американських з'єднань. Звісно, ці новачки билися з відчайдушністю, що межувала з дурістю, особливо зважаючи на останні теорії про військову тактику, і зазнавали великих втрат, причому абсолютно безглуздох. Але їх чиста маса схилила чашу терезів, особливо якщо врахувати, що німці планували здобути перемогу, перш ніж американці вступлять до гри. Три дні тому німецькі війська відступили до колишніх рубежів.

Таким чином, Арлон знаходився недалеко від тієї ділянки фронту, де відбувся останній наступ: австро-угорські частини повинні слугувати німцям підкріпленням. Цього дня Келемен уперше побачив невелику групу американських військовополонених. Зустріч з ними дещо деморалізувала його. Він занотував у своєму щоденнику:

Їхній чудовий фізичний стан, найвища якість військової форми, товста шкіра їхніх черевиків, портупеї та іншого, їхній упевнений погляд, незважаючи на те, що вони потрапили в полон, — тільки дивлячись на них, я зрозумів, як чотири роки війни до невпізнання змінили наших солдатів.

Того самого дня Харві Кушинг занотував у своєму щоденнику:

Третій день лежу в ліжку з нез'ясовним недугом, що я особисто діагностую як іспанку, триденний кашель або як ще там називають цю хворобу. Повернувся близько першої ночі після дводенної метушині навколо Шато-Тьєррі, без обіду, змерзлий, промоклий, у відкритому автомобілі. Раптово відчув себе жахливо старим, шофер навіть допоміг мені піднятися сходами. Зуби цокотіли, я почувався зовсім хворим.

204

Субота, 17 серпня 1918 року

Ельфріда Кур бачить мертве немовля в Шнайдемюлі

Літня ніч. На вулиці теплінь. Він помер, цей малюк, шести місяців від народження, улюбленець Ельфріди. Виснажений хлопчина помер учора в неї на руках: «Він просто схилив голівку, яка здавалася заважкою для його тільця, мені на руку і тихо помер, без хрипу, без останнього подиху».

Зараз третя година ночі, Ельфріда йде ще раз поглянути на тільце. Воно лежить у завішеному сіткою ліжку, що викотили в коридор, де трохи прохолодніше. Ельфріда кладе навколо крихітного, виснаженого тільця зібрані нею польові квіти, але враження від цього не змінюється: «Оточений квітами, він усе одно виглядає як прадавній карлик, який помер сто років тому».

Вона стоїть поруч, споглядаючи тільце, і раптом чує з ліжка слабкий звук. Він схожий на приглушене бурмотіння, то голосніше, то тихіше. Вона ошелешено нахилиється. Так, звуки виходять... від ліжка? Вона вдивляється, прислухається і, на свій жах, розуміє, що звуки видає... мертве немовля. А раптом воно якимось чином пробудилося до життя? Напевно, це звуки з його маленьких легенів. Вона схиляється ще нижче: ну звісно ж, звук вилітає з напіввідкритого ротика. Він намагається дихати!

Зібравшись з духом, вона хоче ширше розсунути дитині щелепи, щоб повітря отримало доступ до легенів. І негайно відсахується.

З рота малюка виповзає велика муха.

Ельфріда з огидою відмахується від неї.

А потім щільніше натягає сітку над ліжком.

Субота, 24 серпня 1918 року

Харві Кушинг вивчає покручені руки в Сален-ле-Бені

Майже весь день дощить. Шлях угору був довгим і важким, але воно було того варте. Краєвид згори просто чудовий, не зачеплений війною. Кушинг є членом маленької делегації, яка має намір відвідати неврологічну лікарню № 42, розташовану в старій гірській фортеці в Сален-ле-Бен, на південь від Безансона.

Кушинг опинився тут з чисто професійного інтересу. Це один з багатьох неврологічних військових госпіталів, що спеціалізувався на певному типі пошкоджень: покручені руки і паралізовані ноги. Кушинга цікавило особливо перше. Усі військові лікарі знайомі з цим явищем: у людей судомить руки, вони скорчені в немислимих положеннях до передпліччя. Таке собі м'язове орігамі. Неможливо знайти власне пошкодження кінцівок. Вони немов застигли під якимось немислимим кутом. Кушинг вражений кількістю варіацій. Французькі лікарі навіть описали типологію: *main d'accoucheur*, *main en bénitier*, *main en coup de poing*^[291] і так далі.

Захворювання часто виникало після тривалого перебування в бандажі або на витяжці. Але була й інша причина, теж добре відома. Судома досить часто виникала у чоловіків, які отримали легке, абсолютно пересічне поранення в бою, яке їм здалося занадто дріб'язковим. Ці пацієнти боялися, що їх знову пошлють на фронт.

Лікування полягало тільки в психотерапії. Його проводив капітан Буассо. Він був дуже майстерним лікарем. Кушинг з подивом спостерігав, як Буассо дбайливо ставився до новачка з «самодеформованими руками» і, впливаючи тільки словами, виводив його з паралічу. У кабінеті можна було побачити невелику виставку палиць, милиць, корсетів, шин, що використовували колишні пацієнти.

Однак методи лікування не були надійними на всі сто відсотків. У селі біля підніжжя гори розташовувалася казарма, куди посилали солдатів після виписки. Там їх розподіляли на три групи: 1) повністю здорові та придатні до фронтової служби; 2) незрозуміла картина захворювання; 3) хронічні хворі. Кушинг та інші члени делегації самі

бачили, як перша група промарширувала повз них, при повному військовому спорядженні. Але тут один французький лікар-невролог помітив у їхніх рядах пацієнта з рецидивом. Солдата тут же було викликано зі строю і повернено до неврологічної лікарні № 42, де на нього чекала триденна ізоляція, перш ніж почнеться новий терапевтичний сеанс: «Лікар прагне контролювати психіку пацієнта, у якого є всі причини чинити опір».

Під зливою вони повернулися до Безансону. Потім один з французів запросив їх на вечерю.

206

Вівторок, 10 вересня 1918 року

Ельфріда Кур читає листа від матері

Настала осінь. На багатьох вулицях не горять ліхтарі: газ скінчився. Картоплі також немає. Бабуся Ельфріди хвора на інфлюенцу і здебільшого лежить на дивані. В однієї з сусідок є брат, йому щойно ампутували ногу. Брат Ельфріди служить у військовій конторі. А Ельфріда остаточно розпрощалася зі своїм уявним героєм, лейтенантом фон Йелленіком, вирішивши, що вона вже занадто доросла для таких ігор. (Вони з Гретель розіграли наостанок справжній похорон. Лейтенант фон Йелленік лежав на катафалку, прикрашений Залізними хрестами з картону. Церемонія відбувалася під звуки траурного маршу Шопена, а наприкінці прогримів салют з трьох паперових пакетів, що Ельфріда надула, а потім луснула. Гретель невтішно ридала.)

Цього дня Ельфріда з братом отримали листа від матері.

Діти мої, осіння погода пригнічує мене. У нас дощить і холодно. Можете уявити: я втратила картки на вугілля. Завтра мені треба буде піти до торговця вугіллям. На щастя, він мене дуже любить і не кине напризволяще. Робота в конторі наганяє тугу і позбавляє сил. Я сумую за свободою і музикою. Але кому спаде на думку навчатися музики в такий час? І якби не віддана фройляйн Лап, з її вечірніми уроками, то піаніно зовсім замовкло б. Через вигляд

порожніх класів я впадаю у відчай. У Берліні всі вимагають миру. Але про який мир ітиметься? Чи можемо ми з чистою совістю очікувати цього миру? Якщо нас переможуть, ми все втратимо. А наші хоробрі солдати! Любий Гіль, любя П'єте ^[292], уболівайте за нашу бідну Німеччину! Не можна допустити, щоб уся ця пролита кров виявилася марною!

207

Субота, 26 жовтня 1918 року

*Едуард Мослі стає свідком бомбардування
Константинополя*

Близько другої години дня Мослі чує вибухи. Це літаки. Він разом з іншими вибігає з великого шпиталю, щоб краще бачити, що відбувається. Над ними синє небо. Сім швидколітних машин кружляють над Константинополем, за ними тягнеться шлейф диму від зенітних снарядів. Вони кидають на місто бомби. Білі клуби здіймаються над скупченням дахів, зубців і веж. Мослі із задоволенням відзначає подумки, що одна бомба, схоже, влучила просто в будівлю Військового міністерства.

Літаки кружляють над ними у зразковому порядку (вони нагадують йому зграю куріпок); кружляють над Золотим Рогом, летять далі до Бейоглу, скидають бомби на Галатський міст, на німецьке посольство. Потім вони повертають і мчать до великого вокзалу, просто поруч зі шпиталем. Кулемет, що стоїть у сусідньому саду, відкриває вогонь, його сухий тріск зливається з далеким гуркотом зеніток. Донизу летять ще кілька бомб. Одна з них влучає в барак.

Клуби диму від зенітних залпів продовжують переслідувати літаки, але жоден з них не збитий. Зенітки замовкають, дим розсіюється. Османський літак піднімається в повітря: він атакуватиме нальотчиків. Турки, які стоять поруч з Мослі, з неприхованою гордістю показують на самотнього пілота. Два літаки відокремлюються від інших п'яти і прямують до ворожого повітряного корабля. Заговорили кулемети. Через якийсь час османський літак, гойднувшись, полетів до землі. Сім атакуючих машин зникли на заході.

За кілька годин Мослі дізнався про результати операції. Збиток незначний. Турецький полковник начебто убитий. Але моральний ефект від цього нальоту важко переоцінити. Сім літаків скидали не тільки бомби, але і листівки, у яких докладно зазначали перемоги і поразки воюючих сторін. І найважливіше, що ворожий рейд раз і назавжди знищив почуття переваги і невразливості, що тривалий час панувало в Константинополі. Місто не могло оговтатися від шоку. Мослі занотовує у своєму щоденнику:

Коли тепер усвідомлюють, якою слабкою підтримкою користувалася влада, що втягла Туреччину у війну, наскільки байдужа більшість населення до війни, як неохоче солдати продовжують воювати на боці Німеччини, — то можна уявити, що авіанальоти і пропаганда ще значно раніше могли б пояснити людям, що таке війна.

Пізніше він почує, що гнів, спричинений повітряною атакою, обернувся не проти тих, хто її скоїв, тобто британців, а проти Німеччини. У Бейоглу німці зазнали нападу, обурені жінки погрожували німецьким офіцерам ножами.

208

Середа, 30 жовтня 1918 року

Харві Кушинг чує історію молодого капітана в Пріе

Що б це не була за хвороба, але вона ніяк не хотіла відпускати Кушинга. Десять днів тому його поклали в шпиталь, проти його волі, хоча він і розумів, що справи його кепські. У нього було запаморочення, йому було важко ходити, він навіть не міг застебнути гудзики на одязі. Госпіталь знаходиться в Пріе, і зараз Кушинг уже одужував. Він читав романи, спав, бив мух і смажив хліб у маленькій пічці. Фізично він був ще слабкий, але голова працювала як зазвичай, професіонал у ньому бунтував проти неробства. У його коридорі був один пацієнт, молодий капітан, його співвітчизник. Кушинг навчився розуміти його плутану мову, упізнавав звук його невпевнених кроків.

Капітан страждав якимось видом шоку. Лікар Кушинга знав про його інтерес до подібного типу травм. Він дозволив йому бути присутнім під час розмови з цим пацієнтом.

Цього дня обидва лікарі проводили заключну розмову з юним капітаном, який заїкався, і Кушинг потім узагальнив її результати у своєму щоденнику.

Пацієнта називають «Б.», йому 24 роки, він світловолосий, акуратно підстрижений, середнього зросту, гарної статури; грав раніше в американський футбол. Він не п'є і не курить. У нього відмінний послужний список. Член Національної гвардії з 1911 року, служив на південному кордоні під час війни з Мексикою 1916 року, був завербований у січні 1917 року, через вісім місяців став сержантом і прибув до Франції (у складі 47-го піхотного полку) у травні 1918 року.

Б. був переведений в Пріє з прифронтового шпиталю, щоб пройти лікування — в нього були серйозні психосоматичні проблеми. Якщо не зважати на дрібні поранення, на кшталт опіків від іприту, він був у цілому здоровий, коли 1 серпня залишав лінію фронту. Він страждав порушеннями зору і моторики. Сам пацієнт наполягав на тому, що потребує тільки відпочинку, і довелося силоміць переводити його в госпіталь. Прибувши сюди, Б. осліп і ледве міг пересуватися.

Новачком у Франції він побував у різних військових частинах на фронті, щоб набути досвіду, а це означало, що він досить швидко опинився в бою. У травні він брав участь у британському відступі на Соммі, на початку червня був присутній під час бойового хрещення морського корпусу в лісі Белло, а в середині липня воював у французькому з'єднанні, яке оборонялося від німецьких атак.

Наприкінці липня його полк відправили на вантажівках на фронт на захід від Реймса, де французи та американці почали контрнаступ, їм належало виконувати роль пожежної команди і прямувати туди, де виникали проблеми. У ніч на 26 липня вони їхали через ліс, заповнений газом. Ближче до ранку їх вивантажили, і вони приєдналися до наступу, що вже почався. Оскільки Б. ще не отримав звання лейтенанта, він не був посвячений у план операції. Це був перший справжній бій його з'єднання. Щойно ступивши на землю, вони одразу ж потрапили під обстріл. Підполковника й одного з майорів важко поранило, а незабаром вбило другого майора і капітана,

який був командиром Б. Б. раптом виявився старшим офіцером батальйону.

У цьому хаосі перед ним раптово з'явився незнайомий генерал, «нізвідки», і сказав, указуючи вперед: «Ви повинні форсувати ту річку і зайняти місто Сержі». Батальйон уже неабияк стомився від нічного маршу і був оглушений тяжким вогнем, але Б. повів його в новий бій. І батальйон попрямував уперед, через пшеничне поле, де колосся стояло в пояс заввишки, крізь німецький артобстріл, через річку (що виявилася не ширша за струмок), на місто Сержі. До десятої години ранку вони очистили його від ворога. Але потім потрапили під ураганний вогонь, і німецька піхота перейшла в контрнаступ.

Так це і тривало. Наступ поступався місцем черговому контрнаступу. За п'ять днів у містечку дев'ять разів змінилася влада. Поступово його батальйон був витіснений з міста, до вузької річки і невеликого млина, у якому Б. улаштував штаб. Вони знову перейшли в контрнаступ і відвоювали місто. На самому початку мали 927 солдатів і 23 офіцери. На кінець п'ятого дня боїв залишилося всього 18 рядових і один офіцер, решта поранені або загинули^[293]. Кушинг зазначає:

Б. зізнається, що був уже по горло ситий тим, що коїлося навколо. Він відповідав за протихімічний захист, усі його солдати були певною мірою отруєні газом, у багатьох з'явилися важкі опіки^[294]. Крім того, він виконував обов'язки офіцера розвідки, тобто двічі вдень і двічі-тричі вночі брав участь у вилазках до позицій супротивника. Це було необхідно, оскільки телефонні лінії, що зв'язували їх зі 168-м^[295], виявилися пошкодженими, а в штабі ніхто більше не вмів читати сигнальні повідомлення. Був відсутній зв'язок з тилом. Він був за сумісництвом і санітаром: стежив за тим, щоб поранених відправляли на збірний пункт біля млина. Усе це відбувалося під безперервним вогнем. Він особисто провів дві ампутації, за допомогою свого армійського ножа і старої пилки, знайденої на млині. Уночі вони завантажили 83 поранених на імпровізовані носії та переправили їх у тил. Коли панувало затишшя, вони вирушали вночі на пошуки їжі та боєприпасів, обходячи убитих на полі бою як своїх, так і ворогів. Одного разу в них залишилося всього по двадцять патронів на людину. Здебільшого вони використовували німецькі гвинтівки і боєприпаси,

навіть німецькі ручні гранати ^[296], що спочатку вибухали просто у них в руках. У цих німецьких гранат час сповільнювача запасу тривав 3–4 секунди, проти 4–5 секунд — у наших гранат. Їжа у німців була хороша, принаймні та, що вони знаходили: ковбаса, хліб, аргентинські м'ясні консерви.

Ті, хто ще не були так виснажені, збирали поранених. Це було досить нелегкою справою. Часто поранених можна було перенести всього на декілька кроків убік, залежно від обставин. Багато солдатів, маючи три-чотири поранення, були змушені битися. Здоровий і поранений солдат часто билися пліч-о-пліч. Якщо пораненому було вже несила стріляти, він заряджав зброю. Воронки від снарядів правили їм за єдине сховище на полі бою.

У ці дні Б. уперше спостерігав випадок шоку від вибуху снаряда. Спершу він не зрозумів, у чому справа, і вирішив, що солдат боїться. Повсякчас коли поруч лунав вибух, солдат кидався в укриття, його просто трясло. Але потім він завжди повертався і продовжував виконувати свій обов'язок. Він просто не міг витримувати вибухів. До того ж їх усіх накривав майже безперервний артилерійський вогонь, а до нього додавалася газова атака. Найгіршим, мабуть, був сльозогінний газ: він пах гнилими грушами і примушував їх чхати, їх нудило і вони блювали просто в протигази. Вони були змушені зривати їх з себе, сподіваючись на краще. Усі так чи інакше страждали від газу, струмки сліз застеляли їм очі, заважаючи бачити, що відбувається.

У понеділок Б. контузило осколком снаряда, який влучив йому в голову. Йому здалося, ніби бейсбольний м'яч потрапив йому в скроню. Люди часто вважають, що поранені. Вони відчують, наприклад, удар в ногу, бачать кров, розірвану тканину, але, спустивши штани, виявляють, що у них простий синець, а кров ллє з рани сусіда.

Пацієнт розповів Кушінгу та його колезі, що їх змінили на смерканні в середу. І незважаючи на те, що вони очей не зімкнули за ці шість днів, їм довелося крокувати всю ніч. Тільки до полудня наступного дня вони зробили зупинку. Їх погодували гарячою їжею, і співчутливий підполковник змусив солдатів лягти і поспати.

Але самому Б. відпочити не вдалося. Він ніяк не міг знайти свою книгу з шифрами і, узявши мотоцикл, помчав назад у Сержі. Там він знайшов її у своїй куртці, яку, згорнувши, підклав замість подушки під голову пораненого солдата. Солдат помер, а книга з шифрами лежала на місці. Коли Б. вже хотів повернутися, він виявив ще одного пораненого, який сховався на річковому березі. Б. спробував перетягнути його через річку, але потрапив під вогонь. Поранений загинув, а сам він отримав важку контузію. Як у тумані, він знайшов свій мотоцикл і, обстрілюваний з усіх боків, помчав геть.

Коли він повернувся до своєї частини, усі помітили, що з ним щось негаразд. Він тремтів, заїкався, йому навіть не вдавалося сісти. Йому дали віскі, облили крижаною водою. Ніщо не допомагало. Йому ставало дедалі гірше, він блював. У нього почався сильний головний біль, у вухах шуміло, голова йшла обертом, перед очима стояв жовтий туман. Він боявся лягти спати, бо вважав, що, прокинувшись, виявить, що осліп. Потім його спогади зробилися безладними.

До кінця бесіди у пацієнта запитали, як він зараз почувається.

Найгірше зараз мої сни, хоча часом, просто розмовляючи з ким-небудь, я раптом виразно бачу перед собою обличчя німця, якого я заколов багнетом, бачу його спотворене обличчя і чую жахливі хрипи. Або бачу іншого, якому наш солдат зніс голову тесаком ^[297]. Перш ніж той упав, з його шиї фонтаном ринула кров. А ці жахливі запахи! Ви знаєте, я не витримую просто вигляду м'яса на обідньому столі. Мене просто верне від м'ясної крамниці під нашим вікном. Щодня я намагаюся звикнути до цього.

Пацієнт прагне повернутися на фронт, щоб брати участь у масштабному заключному наступі. Але він не має сили зробити цього. Кушинг записує діагноз, поставлений 24-річному капітанові: «Психоневроз, що виник на фронті».

209

Неділя, 3 листопада 1918 року

Пал Келемен чує в Арлоні розмови про скасування цензури в

Угорщині

Гарна ознака. Він сидить в офіцерському клубі разом з іншими й обідає, як раптом до них у паніці вбігає офіцер інтендантської служби. У Будапешті скасовано офіційну цензуру, газети можуть тепер писати що завгодно! На пошті вони знайшли екземпляри останніх номерів: перші шпальти рясніли жирними заголовками з вимогою повернути додому угорські війська: «Потрібно покласти край цьому кровопролиттю за чужу владу на чужій землі».

Командир дивізії негайно віддає наказ, щоб уся пошта була перевірена і всі без винятку газети конфісковані. Подібні новини могли руйнівним чином вплинути на бойовий дух, який і без того похитнувся. Сказано — зроблено. Перевірили всю пошту, але жодних газет більше не знайшли.

Офіцери насторожено стежили, чи не дійшли останні звістки до особового складу, але по обіді сталося лише кілька «дрібних інцидентів». Увечері знову з'явилися кілька номерів щоденних газет, ніхто не знав звідки. Їх почали читати. «Над силу, при світлі стеаринової свічки, солдати читали одне одному вголос; і рядові, й унтер-офіцери не могли говорити ні про що інше, крім як про те, що пишуть газети».

210

Понеділок, 4 листопада 1918 року

*Ріхард Штумпф і п'ять критичних моментів у
Вільяельмсхафені*

Осіннє повітря. Похмуро. На честь сьогоднішнього дня він убрався в парадну форму. А потім пішов разом з іншими на демонстрацію. Поведінка офіцерів свідчить про те, що матроси цілком можуть перемогти. У настроях людей відбулися значні зміни. Від колишньої кайзерівської самовпевненості не залишилося й сліду; командування тепер злякане і збентежене. Після млявих, чисто символічних протестів особовий склад відпущений на берег. «Я не можу утримувати вас», — лагідно каже старший офіцер Штумпфу.

Тиждень тому флот був готовий вирушити в дорогу заради останнього героїчного, безглузкого «ура», але на кількох кораблях почався заколот^[298]. Ріхард Штумпф здогадується, що там сталося: «Довгі роки несправедливостей каналізували небезпечну вибухову силу, яка тепер вирвалася назовні». Непокора наказам стала звичайною справою. Близько тижня тому Людендорф з Верховного командування пішов у відставку. Подейкували, що кайзер незабаром наслідуватиме його приклад і залишить трон. На одному з кораблів убили лейтенанта.

Німеччиною прокотилася хвиля розчарування, гніву і незадоволеності. Причинами того стали не тільки несправедливості, війна, дорожнеча, брак їжі. Це ще й результат своєї пропаганди, яка послідовно і досить успішно уникала невтішних новин, замовчувала проблеми і роздмухувала порожні очікування^[299]. Планка цих очікувань була високою, занадто високою. Коли так підстєбували громадську думку спекотним літом 1914 року, у свідомості суспільства «все життя звелось лише до героїчної трагедії, до великої, навіть священної битви з силами зла»^[300], коли люди не могли розмірковувати ні про що інше, крім як про повну перемогу, — тоді на них чекало найпохмуріше і найгіркіше розчарування.

Штумпф, як завжди, відчуває свою роздвоєність. Йому шкода, що війна програна, але, можливо, перемога була недосяжною з самого початку? Він радий, що нарешті настав час сплачувати за рахунками, але обурений, що люди, які раніше гучно підтримували прихильників війни, тепер дедалі голосніше закликають принести їх у жертву. Напевно, він не тільки зловтішався, а й відчував докори сумління? Трагізм становища поглиблювався щодня, але сам він залишався байдужим: «Я не відчуваю жодних сильних душевних емоцій».

Маса людей у формі рухається набережною, прямуючи до бараків, що охороняють озброєні гвинтівками матроси. Що буде?

Коли вони наближаються, лунають вітальні вигуки матросів і триразове «ура». Люди стікаються туди з усіх боків, натовп збільшується і рухається далі. Що вони робитимуть? Час від часу хтось намагається пригальмувати ходу і виголосити промову, ухвалити рішення. Панує повний хаос. Нарешті натовп вирішує рушити до лінійного корабля «Баден», флагманського корабля Флоту відкритого моря, щоб повести за собою його команду.

Настає перший із п'яти критичних моментів цього дня.

Між капітаном корабля і представниками мітингувальників виникла словесна дуель. Команда «Бадена», вишикувана на верхній палубі, повинна стати призом для переможця. Якби капітан виявився більш красномовним оратором, то наші представники попрямували б геть. Але й смертельно блідий офіцер, і представники матросів поводитися досить мляво. У результаті до нас приєдналася приблизно третина екіпажу.

Натовп повільно рухається вперед. Конкретної мети у демонстрантів немає. Їх ходою ніхто не керує. Штумпф та інші беруться за свої музичні інструменти. Звуки старих військових маршів підхльостують натовп, і він прискорює крок набережною. Музика привертає до них інших людей.

Наступний критичний момент виникає на Петерштрассе. Вулиця перекрита чотою з сорока озброєних солдатів під командуванням лейтенанта. Але солдати не мають наміру застосовувати зброю, замість цього вони пристають на бік демонстрантів. «Досить комічно виглядав лейтенант, який раптом зрозумів, що залишився на цілковитій самоті». А натовп тече все далі, спонукуваний радше колективним інстинктом, ніж чіткою ідеєю.

Поблизу великих замкнених воріт якийсь літній майор, витягнувши пістолет, намагається зупинити людську масу. Третій критичний момент. Але вихід знайдено. Ворота просто зносять з петель. Майора роззброюють. Хтось намагається зірвати з нього погони, після чого офіцера поглинає людський потік. Штумпфу шкода старого чоловіка, «який мужньо виконував свій обов'язок».

Близько десяти тисяч людей зібралося на великому навчальному плацу, де безліч ораторів незабаром займуть імпровізовану трибуну. У їхніх промовах заклики до спокою і порядку поступаються місцем «просто безглуздим вимогам», і все ж натовп продовжує аплодувати. Штумпф переконаний, що в такій атмосфері будь-яку ідею буде зустрінуто зі схваленням.

Потім у натовпі знову починається рух. Містяни спостерігають за подіями з-за щільно зачинених вікон. Жінок, які проходять повз, зустрічають «грубими коментарями і свистом». Над цим морем голів і плечей майорить червоний прапор, зроблений з пофарбованого

простирадла. Вони минуть Тайхбрюкке і виходять до дивізії міноносців. Четвертий критичний момент. Матроси на міноносцях їм, звісно, аплодують, але не сходять на берег, щоб долучитися до демонстрантів. Вони пояснюють: «Ми зараз обідаємо». Ну звісно обідають. Багато хто починає говорити про їжу. «У нервовому і безладному поспіху ми рушили далі».

Фінальний критичний момент настає перед штабом військово-морської бази. Результати переговорів з місцевим старшим начальником адміралом Крозігком оголошують публічно.

Панує цілковита тиша, коли якийсь чоловік видирається на статую перед будівлею штабу. Адмірал Крозігк поступився за всіма пунктами. «Вимоги прийнято!» Загальна радість. Оплески. Йдеться про збільшення пайків, про відпустки, про створення особливих комітетів з контролю над військовими трибуналами, про послаблення у дисципліні^[301], про звільнення всіх заарештованих на початку заколоту. Лунають вигуки: «Геть кайзера Вільгельма!» Оратор не звертає на них уваги. Робітник-суднобудівник, «з типовим обличчям кримінальника», як про нього пише Штумпф^[302], виходить вперед і вимагає створення «республіки рад». Йому аплодують. Перший оратор закликає всіх повернутися на свої кораблі. Дружний сміх.

Потім демонстранти розходяться навсібіч.

«Усі зникли в найближчих кухнях».

211

Середа, 13 листопада 1918 року

Пал Келемен демобілізований і повертається в Будапешт

Сутінки. Колеса стукають по рейках. Поїздка потягом триває. Вона почалася кілька днів тому, коли штаб і останні вояки дивізії пізно вночі, при світлі кишенькових ліхтариків, звантажилися на потяг в Арлоні. З того часу вони все їдуть, нерівно, ривками, з незрозумілими зупинками. Через Бельгію. Через Францію. Через Німеччину. Через Австрію. Офіцери їдуть окремо, далеко попереду, в особливому пасажирському вагоні, а солдати й озброєння — в звичайних товарних.

У Німеччині з ними поводитися як з «прокаженими». Як і в останні дні на Західному фронті, так і тепер німецька влада хотіла за будь-яку ціну позбутися цих бунтівних, угорських солдатів, які прагнуть додому, боячись, щоб вони не заразили своїми настроями досі ще боєздатні частини німецької армії. Під час поїздки дисципліна, яка і раніше вже кульгала, занепала. Перш за все, під впливом алкоголю. Більшість солдатів у потягу були добряче п'яними, реготали, веселилися і поводитися агресивно. Раз по раз лунали постріли. Це солдати, напившись або від радості, стріляли з рушниць у повітря.

При в'їзді на територію Австрії потяг зупинено представниками німецької влади, які вимагали від солдатів здати всю зброю, щоб вона не потрапила до рук австрійських революціонерів, які очікували на потяг з того боку кордону. Тут могло статися непередбачене, адже п'яні, уперті солдати цілком відмовилися здати зброю. Але обстановка розрядилася після того, як німці задовольнилися тим, що забрали собі коней, польові кухні та інше. (Коли вони перетнули кордон і їх зустріли «неголені, погано одягнені, агресивні цивільні особи з пов'язками на руках», то останнім було нічим пожитися: вони забрали лише друкарську машинку дивізійного штабу.)

В Австрії настрої став жвавішим і водночас загрозливішим. На кожній станції одні солдати залишали потяг, зазвичай, протверезіши, натомість інші сідали в нього, зазвичай п'яними. В останню добу багато стріляли. Крадіжки й загрози стали зовсім відвертими. У потягці до Будапешта Келемена супроводжували його денщик Фері, конюх Ласі та один з ординарців, Бенке. Усі вони захищали його і навіть сховали його вантаж у вугільному відсіку паровоза.

Сутеніє. За вікнами видно вогні. Позаду, з товарних вагонів, долинають радісні вигуки і постріли. Потяг зупиняється на черговий станції. Поміж солдатів збільшується напруження. У відчинені двері вагонів вони посилають один збройовий залп за іншим. Кілька солдатів стовпилися поблизу напівпорожнього офіцерського вагона: вони кричать, погрожують кулаками, вимагають грошей на випивку. Лунають постріли. Вікна розбито, скалки скла сиплються на підлогу. Перш ніж трапляється щось серйозне, потяг знову рушає, і крикуни розсідаються по вагонах.

Обабіч зрешечених кулями вагонів з'являються будинки. Це передмістя Будапешта. Потяг робить коротку зупинку на полустанку в

Ракосі. Уже опівночі. Келемен зі своїми трьома супутниками користуються можливістю і зістрибують з потяга. Але почуття полегшення від того, що він повернувся до рідного міста, ефемерне. Один залізничник попереджає їх про хаос, що панує: люди, які називають себе революціонерами, тиняються вулицями, грабують магазини, зривають знаки відмінності, медалі з офіцерів, які повертаються, відбирають у них речі.

«Пригнічений», ретельно сховавши свої військові знаки відмінності під шинеллю, Келемен залишив полустанок і попрямував тихими, пустельними, темними вулицями на пошуки хоч якогось транспорту. Він так хотів узяти з собою додому речі: сидло, вогнепальну зброю, шпагу й інше — все те, що було з ним з 1914 року. За годину він нарешті зумів зупинити візника, який прямував до стайні.

Запхавши вантаж під сидіння, Келемен та його супутники поїхали в місто. О четвертій годині ранку вони дісталися батьківського дому Келемена. Він подзвонив біля воріт. Жодної відповіді. Подзвонив знову. Знову нічого. Нарешті з'явився брамник. Він обережно, сторожко крався через темний внутрішній дворик. Келемен покликав його на ім'я та скинув з себе шинель, щоб показати свої знаки відмінності. Брамник «захоплено» привітав маленьку компанію і відчинив важкі ґратчасті двері, пропустивши всередину Келемена та інших. На вантажному ліфті вони піднялися на кухню. Не бажаючи будити батьків, Келемен ліг спати в гардеробній.

Епілог

І ось настав кінець.

Для Лаури де Турчинович війна завершилася тієї миті, коли пароплав перевіз її з трьома дітьми через Атлантику, з Роттердама до Нью-Йорка. І навіть якщо ця довга подорож дала їй змогу потроху оговтатися і повернутися до мирного життя, зустріч з великим містом виявилася приголомшливою. Щільний людський потік на тротуарах стомлював її, а висотні, широкі нью-йоркські будівлі лякали її: їй весь час здавалося, що ось-ось з-за них вилетить літак і скине бомбу. Але найбільше її дратувало, що лише дехто з тих, кого вона зустрічала, турбувалися про події у Європі: «їхня байдужість просто нестерпна». Вона ще не знала, що ніколи більше не повернеться до Польщі та не побачить свого чоловіка Станіслава.

Ельфріда Кур перебувала там же, де чотири роки тому її застав початок війни, — в Шнайдемюлі. Принаймні, одне було як колись: перед редакцією газети юрмився люд, і події змінювали одна одну так само стрімко, як 1914 року, тому останні новини писали від руки, синім олівцем, на газетному папері. Але на відміну від обстановки чотирирічної давнини, хаосу стало більше, а єдності — менше. Ельфріда бачить хлопчика, який невтішно ридає: він сказав щось не так, і хтось у натовпі відважив йому ляпаса. Крики «ура» лунають рідше, натомість тривають запеклі дискусії. Солдати ходили вулицями й співали пісні. У лейтенанта, який почав кричати на них, збили з голови кашкет. Збліднувши, він пішов вивуджувати його з рівчака. Якісь цивільні назвали солдатів зрадниками. Ельфріда побігла додому. Незабаром до неї у двері подзвонили. Це був друг її брата, Андровскі. Упавши на стілець, він видихнув: «Війні кінець! Хай живе війна!» Потім прийшов брат. У нього не було кашкета й ременя, форма вся пошарпана, гудзики відірвано, погони також. Обличчя видавало шок і розгубленість. Андровскі почав сміятися над його виглядом, і брат, трохи повагавшись, нарешті посміхнувся.

Для Володимира Літтауера війна закінчилася зимового дня в Петрограді, куди він приїхав після того, як ревком змістив його з

посади командира ескадрону. У нього залишалася лише невелика жменька друзів ще довоєнних років. Найважче йому було розлучатися зі своїм конем на прізвисько Москаль. У Петрограді він знайшов спеціальний військовий комітет, який перевіряв придатність до військової служби офіцерів, які отримали поранення. Мета Літтауера була простою: «Надати законного вигляду моєму дезертирству». Йому раптом згадалося, що одного разу, коли він ще навчався, пошкодив коліно. «Лікарі обстежили мою ногу, і за кілька хвилин я тримав у руках свідоцтво про звільнення від військової служби». Політична обстановка була нестабільною, майбутнє видавалося туманним. Він жив у батька на Мільйонної вулиці, біля Зимового палацу, в просторій, комфортабельній, чудово обставленій квартирі. Вони відчували нестачу їжі. Звичайною вуличною картиною стали демонстрації та черги по хліб. Літтауеру було незатишно, коли він припинив носити військову форму. Немов новий громадянський одяг був для нього непридатним.

Для Павла фон Геріха війна завершилася його стрибком через траншею. Він упав так невдало, що знову пошкодив собі хворе коліно. Він скористався нагодою, щоб залишити фронт і ніколи більше туди не повертатися: «З радістю і полегшенням я залишив полк і попрямував у польовий госпіталь, а звідти вже поїхав до Петербурга. Благополучно діставшись міста, я подав прохання про відставку і почав збиратися додому до Фінляндії». Країну, де він виріс, охопили хвилювання. Говорили про те, що Фінляндія може здобути незалежність. Говорили ще й про те, що там, напевно, почнеться громадянська війна. У такому випадку він візьме в ній участь. На стороні білих.

Ріхард Штумпф все ще перебував у Вільгельмсхафені. Первісне безумство завершилося врешті-решт істерикою. Поширилася чутка, що їх зрадили, що до них прямують віддані старому режиму війська: «На вулицях діялося якесь божевілля. Озброєні люди ходили взад-вперед; можна було побачити навіть жінок, які тягли ящики з боєприпасами. Яке безумство! Чи такого кінця всі очікували? Хіба після п'яти років жорстоких боїв ми повинні тепер повернути зброю проти власних громадян?» Занотовуючи ці рядки в щоденник, він раптово почув радісні крики, вигуки, виття сирен, постріли з особистої вогнепальної

зброї та з гармат. У вечірньому небі спалахнула червоно-зелено-біла палітра від ракетниць. І він подумав: «Трохи гідності їм би не завадило».

Андрій Лобанов-Ростовський перебував у навчальному таборі в Сабль-д'Олон, на березі Атлантичного океану. Він і його бунтівна рота так і не вирушили на фронт. Вони нудилися в тривалому, виснажливому очікуванні в тилу як резерв, а потім у їхніх рядах спалахнула іспанка. Він сам лежав у маренні та лихоманці, а коли одужав, то дізнався, що більше вже не командир роти, чому в глибині душі тільки зрадив. Тоді він був невзаємно закоханий у молоду російську дівчину, яка жила в Ніцці. Знемагаючи від загального неробства, він продовжував читати книги з історії, які ще більше переконали його в тому, що влада більшовиків триватиме недовго. Навіть якщо він, як і багато інших, уважав, що війна добігає кінця, йому було важко уявити життя без військової форми. «Моя особистість повністю поглинута великим цілим. Уважаю, це нормальна реакція на військовий менталітет, що підкорила собі мільйони воюючих чоловіків». Його російські друзі-офіцери подекуди про те, як би долучитися до білих, щоб брати участь у громадянській війні, на порозі якої опинилася Росія. Лобанов-Ростовський не знав, що йому робити^[303]. Цього ранку вони, як завжди, тренувалися — училися метати ручні гранати, і раптом перед ними з'явився французький офіцер і схвильовано повідомив: «Припинити всі навчання. Підписано перемир'я». У місті почався «бучний карнавал»: люди обіймали одне одного, танцювали просто на вулицях. Святкування тривало до пізньої ночі.

Для Флоренс Фармборо війна завершилася в той момент, коли корабель з біженцями на борту, де була і вона сама, залишив порт Владивостока. Корабель здався їй плавучим палацом. Вони піднялися на борт під звуки музики, а коли вона ввійшла до своєї каюти, їй здалося, що вона бачить сон: білі простирадла, білі рушники, білі фіранки^[304]. Потім вона стояла на палубі та дивилася, як країна Росія, «яку я так палко любила і якій так віддано служила», повільно зникає з виду, перетворившись під кінець на світло-сіру смужку на обрії. До того ж над морем згустився синюватий туман, і

вона більше нічого не могла розгледіти. Тоді вона спустилася до себе в каюту і залишалася там весь час, приховуючи від інших, що страждає на морську хворобу.

Сім'я Крестена Андресена довго ще сподівалася, що їхній син перебуває в полоні в англійців чи, можливо, застряг у якому-небудь віддаленому таборі для інтернованих, наприклад в Африці. Але вони більше про нього не чули, їхні пошуки були марними^[305].

Мішель Корде перебував не в Парижі, як зазвичай, а в маленькому сільському містечку. Як і багато інших, він уже кілька тижнів тому зрозумів, що кінець близький. Але ставлення людей, яких він зустрічав, змінювалося до останньої хвилини. Панувала загальна радість перемоги, багато хто усміхалися. Але якась частина наполягала на тому, що не можна заспокоюватися на досягнутому, що слід змусити Німеччину пережити те, що зазнала Франція: потрібно окупувати її. Інші сподівалися на краще: вони занадто розчарувалися. Ще якась частина дотримувала пропагандистського кліше, що «мир» — потворне слово, і вичікували. Популярним стало недовірливе «Хто б міг це уявити ще чотири місяці тому?». Він бачив, як італійські солдати поверталися додому, радіючи, бо для них війна завершилася. Цього ранку, о сьомій годині, місцевий штаб армії отримав радіоповідомлення про те, що підписане перемир'я. Задзвонили дзвони, на вулицях танцювали солдати, тримаючи в руках прапори і букети квітів. До обіду передали, що кайзер Вільгельм утік до Голландії.

Вільям Генрі Докінз був похований на смерканні того дня, коли він загинув, на імпровізованому цвинтарі на південь від Анзак-Ков. Там він спочиває досі, усього за двадцять метрів від берега моря^[306].

Софія Бочарська гуляла холодною, засніженою Москвою разом зі своїми фронтовими друзями. Велике місто справляло похмуре, гнітюче враження, воно було і в буквальному сенсі темним: у багатьох вікнах не горіло світло, а через брак газу на вулицях світив лише кожен другий ліхтар. Крамниці замкнені на засуви, стіни їх нерідко поцятковані кульовими отворами. Вулиці міста практично безлюдні.

Повз проїхала вантажівка з озброєними більшовиками. Вона бачить, як на тротуарі двоє чоловіків у зношеній військовій формі згрібають сніг, за їхніми зірваними погонами вона здогадується, що перед нею колишні офіцери. Вона з друзями проходить повз старого, підозрюючи, що він також нещодавно став декласованим елементом: «чоловік із зовнішністю вченого, він стояв і продавав газети з такою делікатною ввічливістю, що ніхто його навіть не помічав». Вони звернули на засніжену бічну вулицю. Просто на них рухалася група солдатів. Бочарська і решта насторожилися, помітивши, що ті тягли з собою кулемет. Коли обидві групи порівнялися одна з одною, Бочарська раптово впізнала одного з солдатів, Алексіса. Така радісна, коротка зустріч. Ці солдати самі себе демобілізували. У них скінчилася їжа, потяги більше не ходили. І вони вирішили прихопити з собою в село кулемет, «для надійності». Вона сказала йому: «Настали тяжкі часи». Він відгукнувся: «Запахло кров'ю».

Рене Арно все ще перебував на фронті, сидячи у воронці від снаряду, що служила тимчасовим штабом батальйону. Його раптом вразило, що в нього день народження — 25 років! — а він і не згадав про це. У сутінках з'явився майор, повідомивши, що змінить Арно, оскільки того відправляють у відрядження за лінію фронту. Арно розповідає:

І тут я зрозумів, що війна для мене завершена, що я впорався. Я раптом позбувся моторошного страху, що гнітив мене всі ці три з половиною роки. Мене більше не переслідуватиме привид смерті, що змушує здригатися старих.

І він показав своєму наступникові всі околиці, не турбуючись з такої нагоди про кулеметний вогонь, про снаряди, що рвалися, бо «я був щасливий, і на серці в мене було легко; мені здавалося, що я невразливий».

Рафаель де Ногалес перебував на пароплаві, що прямував на Босфор. Усюди він бачив ворожі прапори: італійські, французькі, британські. Він здогадувався, що більшість цих прапорів майоріли над будинками, що належали «вірменам, грекам і левантійцям»^[307].

Увечері він потрапив на свято, що влаштували дами-гречанки на честь перемир'я. Поширювалися чутки. Багато лідерів младотурків втекли з міста на німецькому міноносці. В Анталії готувався військовий заколот, на знак протесту проти «втручання держав-переможниць у внутрішні справи Туреччини», і, як додає де Ногалес, це втручання «триватиме і сприятиме серйозним збройним конфліктам, доки союзники ділитимуть між собою Сирію, Палестину, Аравію і Месопотамію на мандати й протекторати». За тиждень він прибув до військового міністерства і подав прохання про відставку. Цього разу воно було задоволено, причому беззастережно.

Харві Кушинг лежав у госпіталі в Пріе. Цього дня його денщик прийшов до нього із дзеркальцем для гоління і щіточкою для нігтів, а також приніс з собою його мундир, щоб нашити на нього нові знаки відмінності. Саме цього дня Кушинг отримав звання полковника. Деякий час він з подивом вивчав переможні реляції в газетах (подумати тільки, все відбулося так швидко!) і за допомогою голок і нитки позначив на карті просування союзницьких армій. О пів на п'яту пополудні він відсвяткував перемир'я у своїй кімнаті разом з господинею будинку, лікарняним священиком і колегою-лікарем. Але особливого тріумфу вони не відчували. Сидячи перед палаючим каміном, вони пили чай, розмовляли про релігію і про майбутнє.

Ангус Б'юкенен перебував у польовому госпіталі в Наруніу. Близько тижня тому він разом з іншими стрільками з 25-го Королівського полку фузилерів узяв під командування південноафриканське піхотне з'єднання. Солдати просто впали в апатію від жахливої спеки. Ряди солдатів і носильників рідшали щодня. Одним з таких хворих і виснажених став Б'юкенен. Ще зо два дні він боровся за те, щоб залишитися в строю, незважаючи на лихоманку, і ціною неймовірних зусиль з'являвся на ранкове шикування. Але зрештою зламався і був відправлений до госпіталю: «Я був абсолютно хворий і безнадійно виснажений». Лікарі побоювалися за його життя. Він лежав у хатині й чекав, коли його евакуюють, — спершу в Лінді, потім далі, кораблем, у Дар-ес-Салам. Війна для Ангуса Б'юкенена була завершена. До нього ввійшов чоловік у формі. Це був О'Грейді, який командував військами на ділянці, де

раніше бився Б'юкенен. Він сказав хворому декілька дружніх, підбадьорливих слів, поскаржившись, що все так погано. І потім, коли він пішов, розповідає Б'юкенен, «я затулив обличчя руками, лежачи в цій напівтемній низенькій хатині, і розридався як дівчисько».

Олива Кінг перебувала в Салоніках, куди вона щойно повернулася з Англії. (Причина, з якої вона вирушила до Англії: їй необхідно було отримати кілька офіційних дозволів для того, щоб здійснити свій наступний великий проект: створення мережі маркітантських крамниць для задоволення потреб сербських біженців і солдатів, які поверталися.) Поїздка в Англію викликала в ній змішані почуття. Спершу вона почувалася там самотньо і захотіла швидше повернутися назад, але поступово думка про Салоніки почала викликати тугу. Проте вона все ж повернулася і почувалася навдивовижу щасливою. Її частина давно вже була на півночі, переслідуючи розгромлену болгарську армію. (На кінець війни всі ці солдати в Салоніках нарешті отримали можливість зробити щось вартісне, у вересні змусивши Болгарію капітулювати. Незабаром впала Османська імперія, і ланцюгова реакція завершилася на Австро-Угорщині.) Обидві машини Оливи Кінг зникли разом з наступаючими. Її дерев'яну халупку пересунули і спустошили: всі речі були ретельно упаковані та вивезені її сербськими товаришами. Перед поїздкою у звільнений Белград Кінг переглянула все, що було накопичено за ці роки. Більшість вона назвала «мотлохом». Наприклад, викинула цілу скриню зі старим одягом і стоси газет та інформаційних бюлетенів. Усе це більше їй не потрібно.

Для Едуарда Мослі війна завершилася тоді, коли він опинився на борту корабля, що перевозив його з константинопольського полону на свободу, до Смирни. «Все навколо схвильоване й метушливе, — занотовує він у своєму щоденнику. — Кожна секунда полону здавалася мені тривалістю у сто років. Тепер я спокійний і зайнятий психологічним осмисленням того, який же фантастичний кінець у мого вічного ув'язнення». На борту корабля перебували й інші, нещодавно звільнені, військовополонені. Він ділив каюту з чоловіком, який служив артилеристом в Ель-Куті і вдавав божевільного, щоб його відпустили. Коли корабель відійшов від берега, вже стемніло. Контури

міста розтанули в ночі. Спершу зникли з очей м'які обриси високих мечетей, потім — гострі голки мінаретів. Мослі спустився до себе в каюту і сидів там разом зі своїм товаришем, покурюючи і прислухаючись до плескоту хвиль. Коли вони знову піднялися на палубу, місто вже зникло за горизонтом. Був помітний лише слабкий відблиск далекого світла: «Там залишився Константинополь, вічне місто, прекрасне і жахливе». Ніхто з них не промовив ані слова.

Паоло Монеллі знаходився на вокзалі Зігмундсхерберга, в Північно-Східній Австрії. Він та інші італійські військовополонені давно вже здобули свободу, здолавши своїх спантеличених, деморалізованих охоронців, застосовуючи то аргументи, то силу. Усе було перевернуте догори дном. Деякі з його товаришів поїхали в місто, напилися там, чіплялися до жінок, а інші почали планувати грандіозний рейд на Відень. Італійські солдати, озброєні австрійськими гвинтівками, патрулювали вокзал, допомагаючи відновлювати порядок. Військові ешелони, напхані угорськими солдатами, пролітали повз на всіх парах; іноді спалахувала стрілянина. Австрійські телефоністи працювали в звичайному режимі. Цього ранку Монеллі та кілька колишніх військовополонених слухали австрійського офіцера, відомого своєю дружелюбністю, який перекладав їм умови перемир'я, фразу за фразою. Монеллі відчував величезне полегшення від того, що він нарешті на волі та що завершилася війна, але його не полишала гірка скорбота. «Це стане нашим нещасливим спадком, нашим славетним спадком, — в будь-якому разі, нашим остаточним і безповоротним спадком: ми навіки прикуті до своєї пам'яті».

Кінцеві рядки

10 листопада нас відвідав пастор лазарету і влаштував маленьку бесіду з нами. Тепер ми дізналися про все.

Я теж був присутній при цій розмові, хоча перебував у страшенно збудженому стані. Поважний старий весь тремтів, коли говорив нам, що дім Гогенцоллернів мав зректися корони, що Вітчизна стала «республікою» і що тепер нам залишається тільки молити Всевишнього, щоб він послав благословення на всі ці зміни і щоб він

на майбутні часи не залишив наш народ. Наприкінці промови він визнав за свій обов'язок — мабуть, це була його внутрішня потреба, яку він не мав сили подолати, — сказати хоч кілька слів про заслуги імператорського дому в Пруссії, Померанії, та й в усій Німеччині. Тут він не зміг стриматися і тихо заплакав. У маленькій аудиторії запанувала глибока тиша. Усі були страшенно засмучені та зворушені. Плакали, здається мені, всі. Оговтавшись, поважний пастор продовжував. Тепер він повинен нам повідомити, що війну ми змушені завершити, що ми зазнали остаточної поразки, що Вітчизна вимушена здатися на милість переможців, що результат перемир'я цілком залежатиме від великодушності наших колишніх супротивників, що мир не може бути іншим, як дуже тяжким. Отже, після укладення миру Вітчизні доведеться пройти крізь низку найтяжчих випробувань. Тут я не витримав. Я не міг залишатися в залі зборів жодною хвилиною довше. В очах знову потемніло, і я лише навромацки зміг дістатися спальні й кинувся на ліжку. Голова горіла у вогні. Я зарився з головою в подушки і ковдри. [...]

За цим настали жахливі дні та ще більш важкі ночі. Мені стало зрозуміло, що все втрачено. Покладатися на милість переможця могли тільки великі дурні або злочинці та брехуни. Протягом усіх цих ночей мене охоплювала дедалі більша ненависть до винуватців того, що сталося [...]

Я дійшов остаточного висновку, що повинен зайнятися політикою.
Адольф Гітлер, «Майн кампф», 1925

Фотодокументи

1914—1918

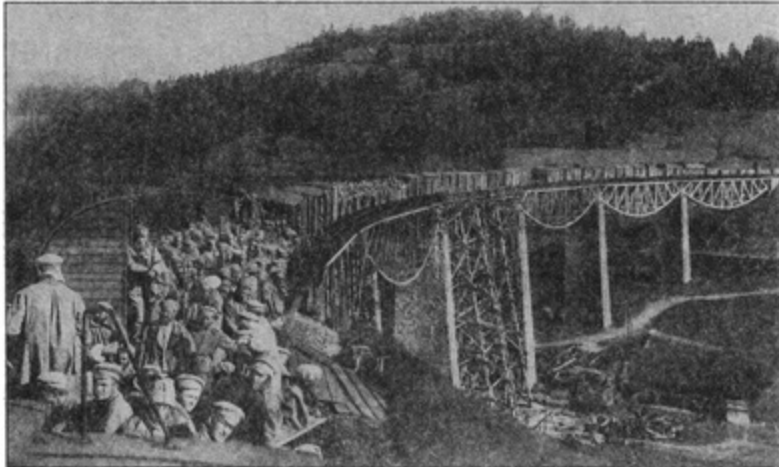
Мобілізація гужового транспорту в російську армію.
Санкт-Петербург, 31 липня 1914.

*«Війна — справа рук росіян, це всі знають; німецька армія
проводить мобілізацію, щоб відповісти росіянам, які готують
напад, як усім відомо».*

Російські військовополонені
на Ужокському перевалі.
Карпати, весна 1915.

*«Блукання карпатськими
ущелинами і перевалами
втомлювали монотонністю
та відсутністю конкретних
результатів».*

Відправка в тил російських військовополонених, захоплених у травні–червні 1915.

«Зрештою надійшов наказ: негайно відходити, кинути спорядження і поранених. Як кинути поранених? Так, кинути поранених! Швидше! Швидше! Німці ось-ось увійдуть в місто!»

Австрійська кавалерія переправляється через Віслу у Празі, передмісті Варшави. 5 або 6 серпня 1915.

«Зі штабу докладають, що ворог форсував Віслу в декількох місцях, але клопоту вони нашим військам поки не завдали, хіба що поблизу розташувань були помічені ворожі кінні патрулі».

Німецькі позиції на озері Нароч.
Червень 1916.

«Усі вже давно наслухалися про російський наступ, що наближається, і саме в цьому полягає проблема. Адже якщо про плани відомо навіть кашоварам, то існує ймовірність того, що інформація досягла вух німців також».

Демонстрація на
Таврійській площі.
Санкт-Петербург,
березень 1917.

«Опинившись у великій залі, Бочарська помічає, як багато тут змінилося. Саме в цьому чудовому Єкатерининському залі Таврійського палацу відбулася церемонія проводів її шпиталю. Медики, сповнені завзяття, рішучості та надій, вирушили 1914 року на фронт».

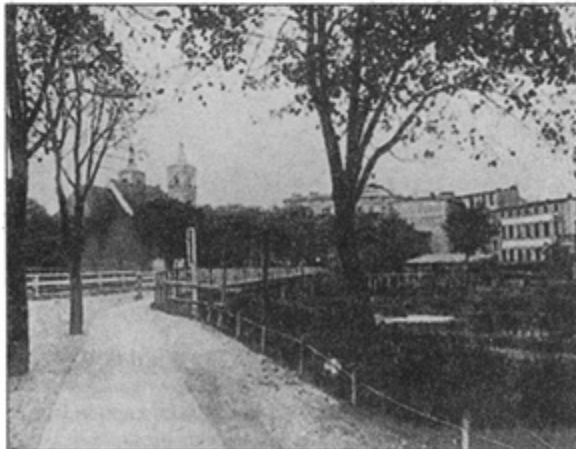

Російські війська на вулицях Варшави.
Початок серпня 1915.

*«Усі біжать в одному напрямку — на північний схід.
На машинах Бочарська разом з іншими змогли швидко подолати
на перший погляд нескінченну низку возів і візків, запряжених кінями».*

Краєвид міста
Шнайдемюль,
де зростала
Ельфріда Кур.
1917.

*«Ельфріда знову
йде на вокзал.
Вона шукає
свою кращу
подругу, Дору
Хени, батьки
якої тримають
маленький
ресторанчик
у будівлі
вокзалу».*

Червона площа.
Москва,
жовтень 1917.

«Не минуло й двох місяців з її останнього відвідування Москви, але місто відтоді помітно змінилося. Темні вулиці патрулювали самовдоволені, розгнудані солдати; на рукавах у них були червоні пов'язки.»

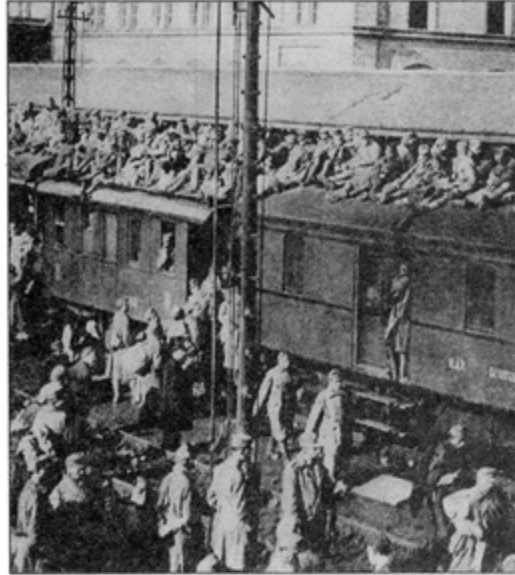

Німецькі війська в Мінську. 1918.

«Місто стало для неї справжнім одкровенням, воно сяло білим і рожевим — кольорами, які вони встигли забути, місяцями споглядаючи навколо самі лиш відтінки коричневого: земля під ногами, дорога, військова форма.»

Потяг з австро-угорськими військами, які повертаються на батьківщину, зупинився в Будапешті. Листопад 1918.

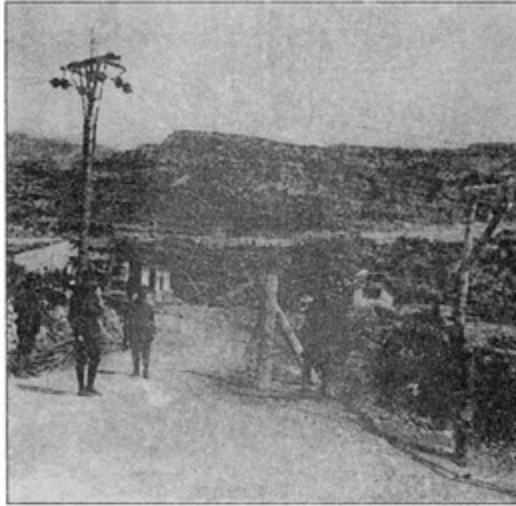
«Обабіч зрешечених кулями вагонів з'являються будинки. Це передмістя Будапешта. Потяг робить коротку зупинку на полустанку в Ракосі».

Альпійські стрільці в своїй стихії. 1915.

«Як досвідчений скелелаз, зміг вступити до лав Аїріні, альпійських стрільців, еліти італійської піхоти. У червні його відправили в Беллуно».

Австро-угорський польовий госпіталь у районі гори Монте-Ортігара. 1915.

«Майже чотирнадцять днів вони дивилися, як батальйон за батальйоном прямують на верхівку Ортігари, і щоразу могли спостерігати за результатом: спершу несли ноші з пораненими і вели мулів, навантажених тілами вбитих, потім — за кілька годин або кілька днів — повз них крокували ті, хто вижив».

Чима-Ундічі. 1916.

«Батальйон альпійських стрільців, у якому служить Паоло Монеллі, ось уже кілька днів перебуває на Монте-Чима. Їх повсякчас обстрілює ворожа артилерія. Що відбувається?»

Монте-Кауріоль. 1916.

«До того часу вони вже побували на багатьох жакливих горах, але, судячи з усього, ця виявилася найжакливішою. Близько місяця тому вони штурмували Монте-Кауріоль, що стало великим успіхом».

Колона постачання австро-угорців неподалік від Санта-Лючії.
Жовтень 1917.

«Окопи винесли далеко вперед, вони дивляться на конус висоти Санта-Лючія на Ізонцо. Рівнина, випалена рівнина розділяє позиції італійців і укріплення австрійців».

Австро-угорські єгері
в Альпах. 1915.

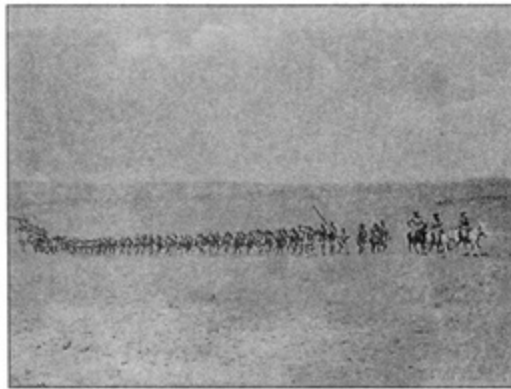
*Прилив холоду, серце
здрігнулося. Перший
постріл на війні — це
попередження: механізм
запущений і невблаганно
тягне тебе за собою. Ти
в середині механізму. І тобі
з нього не вибратися».*

Італійські військовополонені під охороною своїх переможців. Удіне, жовтень 1917.

«До Монеллі не доходили ані газети, ані фронтові зведення, і він витав у хмарі невідання, харчуючись чутками, сумбурними, суперечливими, часом фантастичними. На кшталт того, що німці зайняли Удіне. Або що 200 тисяч італійців здалися в полон».

Війна дійшла до Африки. 1914.

«Близько десяти тисяч озброєних людей шукають одне одного на території, що дорівнює Західній Європі, але за відсутності комунікацій. Найважче — не перемогти ворога, а дістатися його. Для будь-якого переміщення потрібно безліч носильників».

Корпус легкого крейсера
«Кенігсберг» у дельті річки
Руфіджі. Літо 1915.

*«Він бачив хмари диму
від ворожої артилерії:
105-міліметрові гармати,
які меткі німці, з їхні
талантом імпровізації,
зняли з легкого крейсера
„Кенігсберг“».*

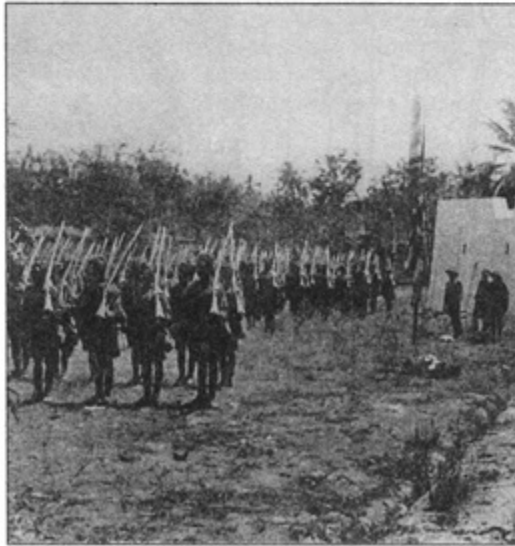

Тубільні солдати німецьких стрілецьких частин у бою десь
у Східній Африці.

*«Командири невеликих груп — німці з усіма звичними атрибутами
колонізаторів: одягнені у світлу військову форму, тропічний корковий
шолом і з керівним виглядом, в той час як їхні солдати — з місцевого
населення, аскарі: у них та сама освіта і зброя, і довіряють їм так само,
як білим солдатам».*

Річка Пангані
в Східній Африці.
«Німецькі частини,
на які вони полювали
у бушах, джунглях
і болотах, через ріки
та гори, в савані,
схоже, менше залежали
від клімату і хвороб,
і це не дивно, — адже
в цих частинах
служать чорні,
а вони звичні до
місцевих умов і, крім
того, добре знали
місцевість, із завидною
легкістю переміщалися
нею і вміли діставати
собі їжу».

Тубільний батальйон
Королівського
Африканського
стрілецького полку
King's African Rifles
на параді в Лінді.
Вересень 1916.
«Батальйони
чорношкірих з Нігерії,
Гани, Кенії та Вест-
Індії залишили
обороняти позиції під
проливним дощем».

Тубільний кулеметний розрахунок у складі німецьких частин у Східній Африці.

«Відступивши з долини Мозамбіку, німці засіли на горі Тандамуті. Тут з середини червня наступи чергувалися з контрнаступами».

Служби постачання, поранені та ті, хто бажать скупатися, змішалися в Затоці Анзак. 1915.

«Проте Докінз разом з іншими висадилися не там, де потрібно, майже в кілометрі на північ від місця призначення. Що деякою мірою стало удачею, бо османська оборона тут була надзвичайно слабкою. Пояснювалося це тим, що місцевість була дуже кам'янистою і туркам здалося наймовірним, щоб союзники висадилися саме тут».

На південному краю Галліполі. 1915.

«Лише в двох місцях союзникам удалось створити справжні плацдарми. У самому низу, на південному краю півострова, і тут, у західній частині Галліполі, біля Габа-Тепе».

Полонені сербські солдати йдуть здавати свою зброю. Чорногорія, лютий 1915.

«І зараз розбите сербське військо було змушене відступати, а крім того, над ним нависла загроза оточення. Відступали не тільки військові: величезні маси цивільного населення тікали слідом за ними на південь».

Австро-угорські війська
в Сербії.

Жовтень-листопад 1915.

*«Вторгаючись до Сербії,
Центральні держави
діяли згідно з чітко
наміченим планом,
що сприймалося зі
схваленням, принаймні,
місцевою громадською
думкою. Торік австро-
угорська армія тричі
вторглася в сусідню
країну і тричі
отримувала відсіч».*

Німецький аероплан вилітає на бойове завдання, місцеве населення дивиться на це. Македонія, 1915.

«Справжні битви розгортаються тільки в Македонії: британські солдати охрестили ці місця Muckedonia, на честь бруду та сльоти».

Британський військовий табір під Салоніками.
Квітень 1916.

*«Східна армія Сарреля все ще стоїть у Салоніках,
усупереч грецькому нейтралітету і підтверджуючи
той факт, що перемагати можна і малими силами».*

Салоніки відразу
після великої пожежі.
Серпень 1917.

*«Роки західної
окупації та, як
наслідок, приплив
військ майже з усіх
кінців світу тільки
підкреслили міські
контрасти і дух
космополітизму».*

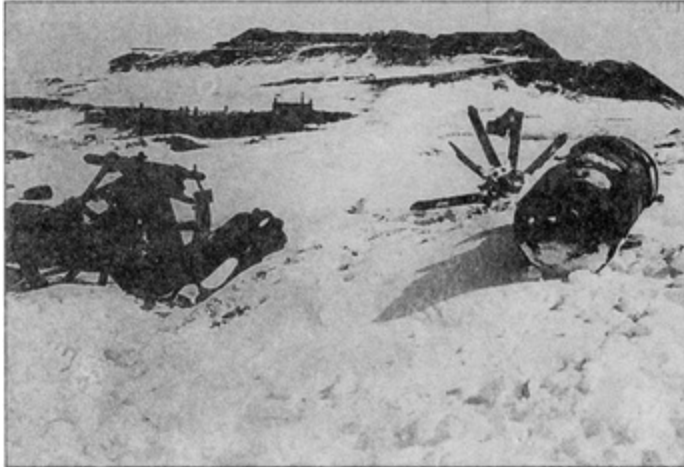
Панорама Ель-Кута.

«Британський корпус перервав відступ на південь і зупинився в містечку Ель-Куті, щоб почекати підкріплення або, точніше, допомоги, адже ось уже два тижні корпус перебував у кільці чотирьох османських дивізій».

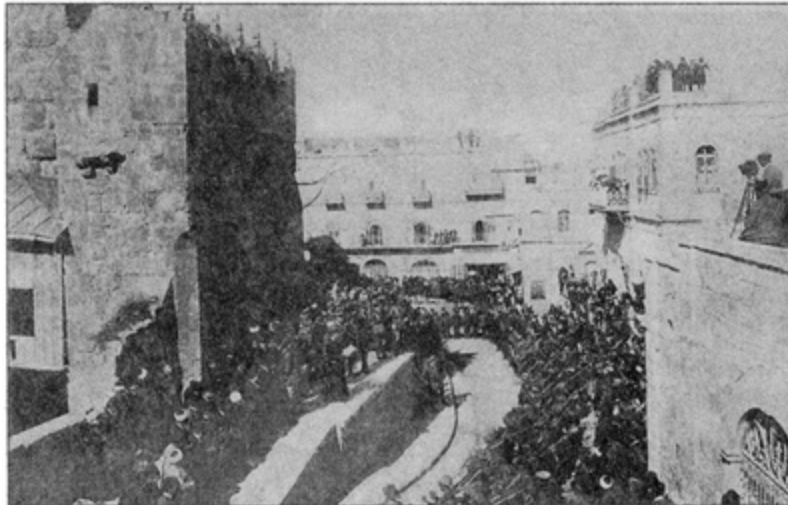
Артобстріл, Палестинський фронт.

«Майже місяць тому відгриміла перша битва під Газою, спричинивши хаос і значні втрати, — причому обидві воюючі сторони спершу вважали, що програли, — проте вона завершилася перемогою турків, оскільки британці, частково через брак води, залишили завойовані території».

Оборонні споруди в Ерзурумі. 1916.

«Час від часу чується далекий гуркіт російської артилерії. Він луною віддається між гір, і зверху, з Арарату, іноді сходять лавини».

Єрусалим капітулював і вітає переможців. 1 грудня 1917.

«У листопаді минулого року впала Газа, у грудні — Єрусалим: у першому випадку йшлося про велику військову поразку, в другому — про політичну катастрофу та втрату престижу».

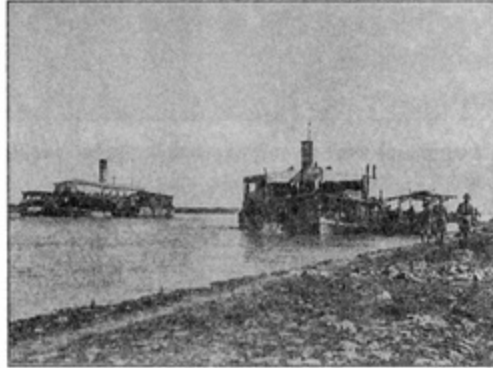
Газа в руїнах.
Після падіння міста,
листопад 1917.

«Усюди панувала мертва тиша. Просто посеред вулиць, між обвуглених крокв, розбитих возів, штабелями лежали сотні людських тіл, згорілі та розтерзані останки людей і тварин».

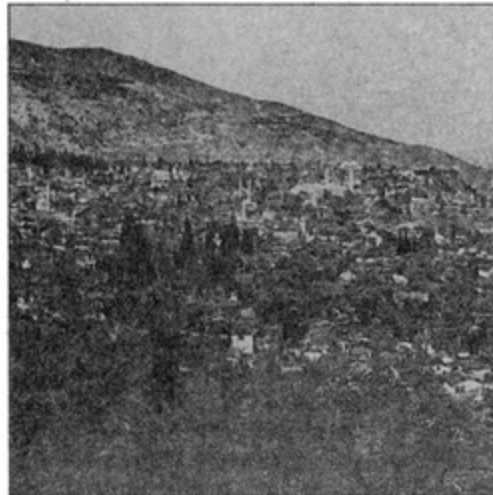
Важко навантажені
британські пороми
на річці Тигр. 1916.

«Супротивники тримали на Тигрі невеликі флотилії з важкою зброєю, щоб забезпечити собі безпечне постачання. Адже для обох армій ріка, навігацію якою цього року істотно ускладнила посуха, була артерією життя».

Панорама Бурси.

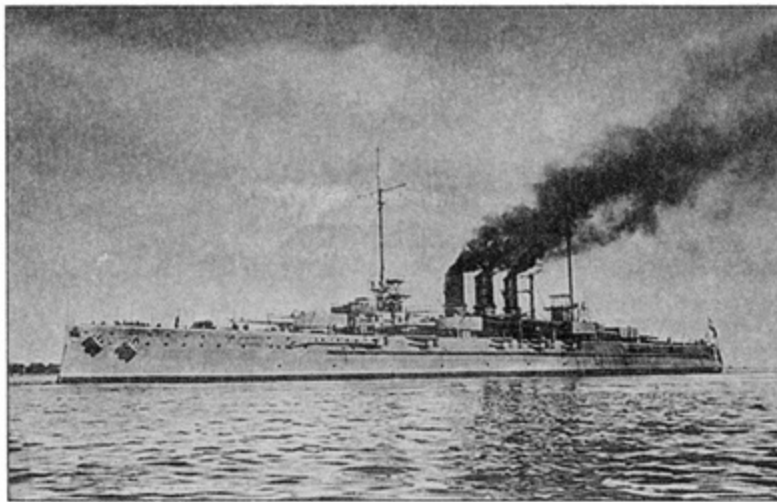
«У Бурсі утримувалися в полоні високопоставлені британські генерали^[273], і Мослі зміг якийсь час користуватися їхніми привілеями, зокрема чудово харчуватися, читати свіжі газети, вільно пересуватися».

Підірваний міст біля Вілле-Котре. Вересень 1914.

«Доїхавши цього дня нарешті до місця призначення, він почув, що полк стоїть під Вілле-Котре. Останній відрізок шляху він подолав на фургоні м'ясника».

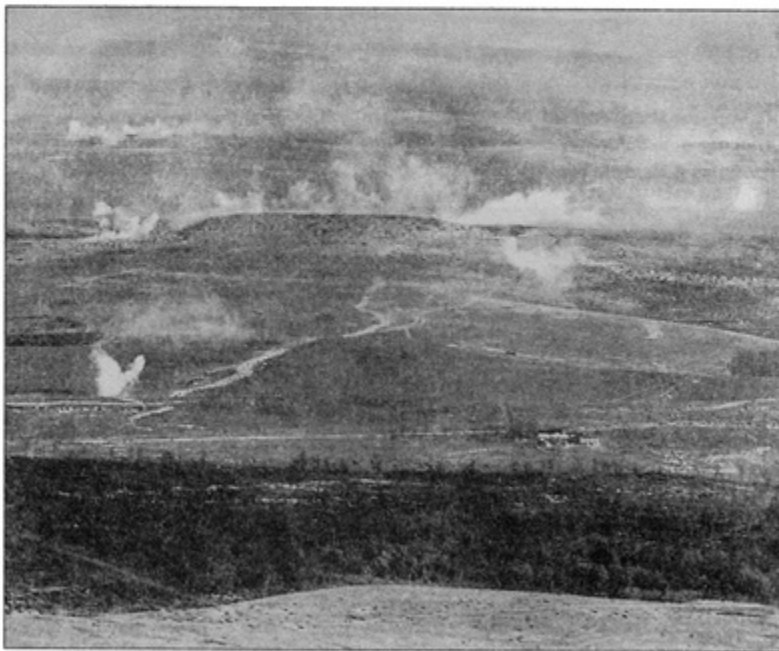

Дредноут «Гельголанд», місце служби Ріхарда Штумпфа.

«Цього осіннього ранку вже о четвертій годині просурмили підйом. Екіпаж корабля схопився і півдня гарячково працював».

Ліс «Притулок»
у жовтні 1914.

*«Німці влаштували
вибух величезної
потужності
в розташуванні
британців під
Цілебеком, в лісі,
названому солдатами
«Притулок», Sanctuary
Wood, після чого
безмірний заповнений
трупами кратер,
що виник на місці вибуху,
відійшов німцям».*

Форт Дуамон під Верденом під час потужного обстрілу. 1 квітня 1916.

*«Він опускається на землю, схиливши голову на коліна. „Я перебуваю на
полі битви під Верденом, але навряд чи усвідомлюю цей факт”».*

Вулиця в Ленсі.

«Снаряди зі свистом проносяться навкруг. Один з них влучає в будинок, просто перед Андресеном, і той бачить, як більшість даху злітає у повітря метрів на десять».

Панорама Кіля, на задньому плані — військовий порт. 1914.

«До вечора вони прибувають у Кіль. Штумпф відзначає подумки, що зі світломаскуванням справи вже не такі суворі, як раніше».

Колон бельгійських піхотинців на пляжі Де Панне. 17 жовтня 1916.
«Він знаходився на тій порізаний окопами смужці бельгійської землі, що уникла окупації та простягнулася від Н'івпорта біля узбережжя Ла-Маншу до Мессін близ французького кордону».

Британські водоноси під Зоннебеке. Серпень 1917.
«Дорогою до Зоннебеке тіснилися забруднені глиною канадські солдати з вантажівками, пушками і мулами, навантаженими боєприпасами».

Перонн. Кінець березня 1918.

«Зараз він їде потягом в Перонн, де його, варто сподіватися, зустріне хтось з батальйонних. Він так замерз, що його трясє, а тому бачить мерзенні гарячкові сни».

Матроси збираються на демонстрацію в Вільгельмсхафені.
Початок листопада 1918.

«На честь сьогоднішнього дня він убрався в парадну форму. А потім пішов разом з іншими на демонстрацію. Поведінка офіцерів свідчить про те, що матроси цілком можуть перемогти».

Сцена на пляжі в Булоні. Травень 1918.

«По обіді Кушинг повернувся до великої вілли на березі, де він тепер мешкав. У відчинене вікно вривалося тепле весняне повітря. Він дивився на Ла-Манш».

Джерела та література

- Agajev, M: *Roman med kokain*. Sthlm, 1999
- Akcam, T: *A Shameful Act — The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York, 2006
- Anderson, R: *The Forgotten Front — The East African Campaign 1914—1918*. London, 2004
- Andresen, K: *Kresten breve*. Udgivne af Hans Moder. Kobenhavn, 1919
- Angstrom, T: *Kriget i lüften. Med skildringar av fly gare i fait*. Sthlm, 1915
- Anonym: *Instruction for the Training of Divisions for Offensive Action*. Washington, 1917
- Anonym: *Instruction provisoire pour les unites de mitrailleuses d'infanterie*. Nancy, 1920
- Anonym: *Manual of the Chief of Platoon of Infantry*. U.o., 1918
- Anonym: *Notes on the Construction and Equipment of Trenches*. Washington, 1917
- Anonym: *British Trench Warfare 1917—1918. A Reference Manual*. London u.a.
- Arnaud, A: *La Guerre 1914—1918. Trage-die-Bouffe*. Paris, 1964
- Barbusse, H: *Eiden. En halvtropps dagbok*. Bd I—II. Sthlm, 1917
- Bertin, F: *14—18. La grande guerre. Armes, uniformes, materiels*. Rennes, 2006
- Bloxham, D: *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, 2005
- Botcharsky, S & Pier, F: *The Kinsmen Know How To Die*. New York, 1931
- Bouveng, G: *Dagbokfran ostfronten*. Sthlm, 1928
- Bradley, Carolyn G: *Western World Costume. An Outline History*. New York. 1954
- Bruce, A: *The Last Crusade. The Palestine Campaign in the First World War*. London, 2003
- Buchanan, A: *Three Years of War in East Africa*. London u.a.
- Buffetaut, Y: *Atlas de la Premiere Guerre mondiale. 1914—1918. La chute des empires europeens*. Paris, 2005

- Buffetaut, Y: *The 1917 Spring Offensives. Arras, Vimy, Le Chemin des Dames*. Paris, 1997
- Buffetaut, Y: *Verdun. Guide historique & touristique*. Langres, 2002
- Carlswärd, Tage: *Operationerna på tyska östfronten 1914*. Sthlm, 1931.
- Christiernsson, N: *Med Mackensen till Przemysl*. Sthlm, 1915
- Corday, Michel: *The Paris Front. An Unpublished Diary 1914—1918*. New York, 1934
- Cox, I: “*The larks still singing*”, *Times Literary Supplement*, 13 November 1998
- Cron, H: *Geschichte des Deutschen Heeres im Weltkriege 1914—1918*. Berlin, 1937
- Curti, P: *Artillerie in der Abwehr. Kriegsgeschichtlich erlautert*. Frauenfeld, 1940
- Cushing, H: *From a Surgeon's Journal 1915—1918*. Toronto, 1936
- Dadrian, V N: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. New York, 2003
- Davenport-Hines, R: *Sex, Death and Punishment. Attitudes to Sex and Sexuality in Britain since the Renaissance*. Glasgow, 1991
- Davenport-Hines, R: *The Pursuit of Oblivion. A Social History of Drugs*. London, 2002
- Dawkins, W H: */brev och dagbok / I Ingle, J: From Duntroon to the Dardanelles*. Canberra, 1995
- Defente, D (red.): *Le Chemin des Dames 1914—1918*. Paris, 2003
- Delaporte, S: *Les Gueules casses. Les blessés de la face de la Grande Guerre*. Paris, 1996
- Erickson, E J: *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*. London, 2001
- Farmborough, F: *Nurse at the Russian Front. A Diary 1914—18*. London, 1977
- Ferguson, N: *The Pity of War*. London, 1999
- Ferro, M: *The Great War 1914—1918*. London, 1973
- Fewster, K (red.): *Gallipoli Correspondent. The Frontline Diary of C. E. W. Bean*. Sydney, 1983
- Figes, O: *A Peoples Tragedy. The Russian Revolution 1891—1924*. London, 1997
- Fitzsimons, B: *The Big Guns. Artillery 1914—1918*. London, 1973

- Flex, W: *Die russische Fruhjahrsoffensive 1916*. (Der grose Krieg in Einzeldarstellungen. Heft 31). Oldenburg, 1919
- Fox, Edward Lyell: *Behind the Scenes in Warring Germany*. New York, 1915
- Gately, Iain: *La Diva Nicotina. The Story of How Tobacco Seduced the World*. New York, 2001
- General de M*** (pseud.): *Slaget vid Verdun*. Sthlm, 1916
- Generalstabens krigshistoriska avdelning: *Nagra erfarenheter fran faittaget i Rumanien 1916—1917*. Sthlm, 1924
- Generalstabens utbildningsavdelning: *Fr an faittaget i Serbien augusti 1914. En strategisk-taktisk Studie*. Sthlm, 1935
- Gierow, K R: *1914—1918 in memoriam*. Sthlm, 1939
- Gilbert, M: *First World War*. London, 1994
- Gleichen, E (red.): *Chronology of the Great War 1914—1918*. London, 1988
- Gourko, B: *Minnen och intryckfran kriget och revolutionen I Ryssland 1914—1917*. Sthlm, 1919
- Griffith, P: *Battle Tactics of the Western Front. The British Army's Art of Attack 1916—18*. London, 1994
- Gudmundsson, B I: *Stormtroop Tactics. Innovation in the German Army 1914—1918*. London, 1995
- Gueno, J-P & Laplume, Y (red.): *Paroles de Poilus. Lettres et carnets du front 1914—1918*. Paris, 1998
- Haichen, M (red.): *Helden der Kolonien. Der Weltkrieg in unseren Schutzgebieten*. Berlin, 1938
- Harries, M & S: *Soldiers of the Sun. The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army*. New York, 1991
- Hedin, S: *Kriget med Ryssland. Minnen fran fronten i oster mars — augusti 1915*. Sthlm, 1915
- Hedin, S: *Bagdad, Babylon, Ninive*. Sthlm, 1917
- Heyman, H: *Frankrike i krig*. Sthlm, 1916
- Hirschfeld, G, Krumreich, G & Renz, I: *Enzyklopadie Erster Weltkrieg*. Paderborn, 2003
- Hirschfeld, M & Gaspar, A: *Sittengeschichte des Ersten Weltkrieges*. Hanau, 1929
- Hobsbaum, Eric: *Age of Extremes — The Short Twentieth Century*. London, 1994

- Holmes, R: *Firing Line*. London, 1987
- Holmgren, A: *Krigserfarenheter. Sarskilt fran fyra osterrikisk-ungerska fronter*. Sthlm, 1919
- Holzer, A: *Das Lächeln der Händer — Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914—1918*. Darmstadt, 2008
- Horne, J & Kramer, A: *German Atrocities 1914. A History of Denial*. Yale, 2001
- Johann, E (red): *Innenansicht eines Krieges. Deutsche Dokumente 1914—1918*. Frankfurt a.M., 1969
- Johansson, K: *K.J. sjalv*. Sthlm, 1952
- Johnston, M A B & Yearsley, K D: *450 Miles to Freedom. The Adventures of Eight British Officers in their Escape from the Turks*. London, 1922
- Junger, E (red.): *Das Anlitz des Weltkrieges. Fronterlebnisse deutscher Soldaten*. Berlin, 1930
- Junger, E: *In Stahlgewittern*. Stuttgart, 1992
- Kearsey, A: *A Summary of the Strategy and Tactics of the Egypt and Palestine Campaign with Details of the 1917—18 Operations illustrating the Principles of War*. U.o. U.a.
- Keegan, J: *The First World War*. London, 1998
- Kelemen, P: *Hussars Picture Book. From the Diary of a Hungarian Cavalry Officer in World War I*. Bloomington, 1972
- King, O: *One Woman at War. Letters of Olive King 1915—1920*. Melbourne, 1986
- Kisch, E E: *Bland pyramider och generaler*. Sthlm, 1977
- Klavora, V: *Schritte im Nebel. Die Isonzofront. Karfreit / Kobarid. Tolmein / Tolmin 1915—1917*. Ljubjana, 1995
- Koerner, P (red.): *Der Erste Weltkrieg in Wort und Bild. Bd I—V*. Munchen, 1968
- Kolata, G: *Spanska sjukan. Berattelsen om den stora influensaepidemin 1918 och jakten pa det virus som skapade den*. Sthlm, 2000
- Laffin, J: *Combat Surgeons*. London, 1970
- Lefebvre, J-H: *Verdun. La plus grande bataille de l'Histoire racontee par les survivants*. Fleury-devant-Douaumont U.a.
- Lettow-Vorbeck, P von: *Meine Erinnerungen aus Ostafrika*. Leipzig, 1920
- Liman von Sanders, O: *Five Years in Turkey*. London, 2005

- Littauer, Vladimir: *Russian Husar*. London, 1965
- Ljunggren, J: *Kanslornas krig. Första världskriget och den tyska bildning-selitens androgyna manlighet*. Sthlm, 2004
- Lobanov-Rostovsky, A: *The Grinding Mill. Reminiscences of War and Revolution in Russia. 1913—1920*. New York, 1935
- Liulevicius, Vejas Gabriel: *War Land on the Eastern Front — Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000
- Ludendorff, E: *Mina minnen från kriget 1914—1918*. Sthlm, 1919
- Malmberg, H: *Infanteriets stridsmedel och krigsorganisation under och efter världskriget*. Sthlm, 1921
- Manning, F: *Her Privates We*. London, 1943
- Maren, N G: *Skuggor och dagar från världskriget. Minnen och stamnin-gar från en studieresa mot ostfronten. Sept. 1915*. Uppsala, 1916
- Marlow, J (red): *Women and the Great War*. London, 1998
- McDonald, L: *Somme*. London, 1985
- McDonald, L: *The Roses of No Man's Land*. London, 1980
- McMoran Wilson, C (Lord Moran): *Modets anatomi*. Sthlm, 1958
- Messenger, C: *Trench Fighting 1914—18*. New York, 1972
- Meyer, G: *Der Durchbruch am Narew. Juli — August 1915*. (Der große Krieg in Einzeldarstellungen. Heft 27/28). Oldenburg, 1919
- Mihaly Jo [pseud, for Elfriede Kuhr]: *...da gibt's ein Wiedersehen! Kriegstagebuch eines Mädchens 1914—1918*. Stuttgart, 1982
- Miller, H W: *The Paris Gun*. London, 1930
- Moberly, F J: *The Campaign in Mesopotamia 1914—1918*. Bd I—II. (Official History of the War). London, 1923
- Mollo, A: *Army Uniforms of World War I. European and United States Armies and Aviation Services*. New York, 1978
- Monelli, P: *Le scarpe al sole. Cronaca di gaie e tristi avventure di alpini di muli e di vino*. Milano, 2008
- Morris, J: *The German Air Raids on Great Britain 1914—1918*. London, u.a.
- Mousley, E O: *The Secrets of a Kuttite. An Authentic Story of Kut. Adventures in Captivity and Stamboul Intrigue*. London, 1921
- Munson, K: *Stridsflygplan 1914—19*. Sthlm, 1970
- Musil, R: *Dianes 1899—1914*. New York, 1998
- Neiberg, M S: *Fighting the Great War. A Global History*. London, 2005

- Neumann, P: *Luftschiffe*. (Volksbücher der Technik). Leipzig u.a.
- Nogales, R de: *Four Years Beneath the Crescent*. London, 2003
- Nordensvan, C O: *Varldskriget 1914—1918*. Sthlm, 1922
- Ousby, I: *Vagen till Verdun. Frankrike och det Forsta varldskriget*. Sthlm, 2002
- Percin, A: *Le massacre de notre infantene, 1914—1918*. Paris, 1921
- Pitreich, M von: *Lemberg 1914*. Sthlm, 1929
- Rachamimov, A: *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*. Oxford, 2002
- Razac, O: *Histoire politique du barbele. La prairie, la tranchee, le camp*. Paris, 2000
- Reichsarchiv: *Der Durchbruch am Isonzo. Teil 1. Die Schlacht von Tolmein und Flitsch*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 12a). Berlin, 1928
- Reichsarchiv: *Der Kampf um die Dardanellen 1915*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 16). Berlin, 1927
- Reichsarchiv: *Die Tragödie von Verdun 1916. Teil III und IV Die Zermürbungsschlacht*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 15). Berlin, 1929
- Reichsarchiv: *Flandern 1917*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 27). Berlin, 1928
- Reichsarchiv: *Gorlice*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 30). Berlin, 1930
- Reichsarchiv: *Herbstschlacht in Macedonien Cernabogen 1916*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 5). Berlin, 1928
- Reichsarchiv: *Ildirim. Deutsche Streiter auf heiligem Boden*. (Schlachten des Weltkrieges. Bd 4). Berlin, 1928
- Reiss, R A: *Report Upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army During the First Invasion of Serbia*. London, 1916
- Roberts, N: *Whores in History. Prostitution in Western Society*. London, 1992
- Rochat, G: “*Les soldats fusilles en Italie*” i 14—18. *Le Magazin de la Grande Guerre*, nr 29
- Rommel, E: *Infanteri greift an. Erlebnis und Erfahrung*. Potsdam, 1941
- Saunders, A: *Dominating the Enemy. The War in the Trenches 1914—1918*. Phenix Mill, 2000
- Schaumann, W: *Vom Ortler bis zur Adria. Die Südwest-front 1915—1918 in Bildern*. Wien, 1993

- Schaumann: *G & W: Unterwegs zwischen Save und Soca. Auf den Spuren der Isonzofront 1915–1917*. Klagenfurt, 2002
- Schreiner, G A: *The Iron Ration. Three Years in Warring Central Europe*. New York, 1918
- Schwarte, M (red.): *Kriegslehren in Beispielen aus dem Weltkrieg*. Berlin, 1925
- Sibley, J R: *Tanganyikan guerrilla. East Africa Campaign 1914-18*. London, 1971
- Simčić, M: *Die Schlachten am Isonzo. 888 Tage Krieg im Karst*. Graz, 2003
- Slowe, P & Woods, R: *Fields of Death. Battle Scenes of the First World War*. London, 1990
- Sonderhaus, L: *Franz Conrad von Hotzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien, 2003
- Stone, N: *The Eastern Front 1914–1917*. London, 1998
- Stone, N: *World War One. A Short History*. London, 2007
- Strachan, H: *The First World War. Volume 1. To Arms*. Oxford, 2001
- Struck, E: *Im Fesselballon*. Berlin, 1918
- Stumpf, R: *Warum die Flotte zerbrach. Kriegstagebuch eines christlichen Arbeiters*. Berlin, 1927
- Taylor, A J P: *Varldskriget 1914–1918*. Sthlm, 1967
- Tarnowski, A: *The Last Mazurka — A Tale of War, Passion and Loss*. London, 2007
- Transfeldt: *Dienstunterricht für den Infanteristen des Deutschen Heeres*. Berlin, 1916
- Turbergue, J-P (red): *Les 300 Jours de Verdun*. Paris, 2006
- Turczynowicz, Laura de Gozdawa: *When the Prussians came to Poland*. New York, 1916
- Tylden-Wright, David: *Anatole France*. London, 1967
- Von Gerich, P: *Sju månader i fält med ryska armén 1914—1915. Av en ryska officer av finsk börd*. Sthlm, 1917
- Von Gerich, P: *Tre år i fält — Minnen och intryck från världskriget. Återtåget*. Hfors, 1918
- Von Gerich, P: *Tre år i fält — Minnen och intryck från världskriget. Revolutionen*. Hfors, 1918
- Wattrang, K: *Det operativa elementet i världskriget*. Sthlm, 1924

Weintraub, Stanley: *Silent Night — The Remarkable 1914 Christmas Truce*. NY, 2001

Westerlund, L: *Polle — Ryssen som blev faktisk befälhavare. Generallöjtnanten Paul von Gerich 1873–1951. Del 1*. Hfors, 1997

Westerlund, L: *Polle — Den vinner som står ut tve minuter längre på slagfältet. Generallöjtnanten Paul von Gerich 1873–1951. Del 2*. Hfors, 1997

Willers, U: *Tysklands sammanbrott 1918*. Sthlm, 1944

Willet, C & Cunnington, P: *The History of Underclothes*. London, 1951

Williams, J F: *Corporal Hitler and the Great War 1914–1918. The List Regiment*. New York, 2005

Wilson, T: *The Myriad Faces of War. Britain and the Great War. 1914–1918*. Oxford, 1988

Winter, D: *Death's Men. Soldiers of the Great War*. London, 1979

Winter, J, Parker, G & Habeck, M. R. (red.): *The Great War and the Twentieth Century*. Yale, 2000

Wirsen, E af: *Minnen af fred och krig*. Sthlm, 1942

Witkopf, P (red.): *Kriegsbnefe gefallener Studenter*. München, 1928

Показчик

Посилання даються не на номери сторінок, а на номери розділів

- Аборти 120
Аеростати 109, 164, 170
Азіаго, плато 106, 122, 123, 175
Алкоголь 103, 112, 118, 131, 211
Андресен, Крестен 15, 23, 25, 40, 54, 76, 92, 99, 104, 113, 121
Анкара 137, 165
Антисемітизм 9, 15, 45, 100, 141, 147
Арлон 203, 209, 211
Арно, Рене 37, 70, 107, 108, 109, 115, 159, 195, 196
Аррас 54, 132, 149
Артилерія 3, 10, 12, 20, 21, 25, 35, 37, 41, 45, 47, 40, 53, 59, 61, 69, 71, 75, 79, 81, 85, 87, 107, 109, 121, 122, 123, 138, 154, 169, 180, 189, 193, 196, 198, 203, 206, 207, 208
Артуа 66, 70
«Асторія» (готель у Петрограді) 143
- Багдад 28, 77, 85, 91, 111, 136
Балканська війна 1912—1913, 47
Баррес, Моріс (французький журналіст) 107
Бджоли 154
Белград 9, 1915, 72, 78, 1918
Белло (ліс) 208
Берлін 2, 4, 5, 6, 17, 68, 120, 130, 138, 1918, 183, 206
Бертран, Луї (французький письменник) 198
Березнева революція 143
Бетман-Гольвег, Теобальд фон (німецький політик) 135, 167
Біженці 7, 16, 20, 47, 61, 118, 192
Бочарська, Софія 35, 53, 61, 98, 134, 147
Брест-Литовськ (мирний договір) 64, 177, 1918, 183, 191
Бріан, Арістид (французький політик) 24, 32
Брусилов, Олексій (російський військовий) 1916, 112, 119, 123, 162
Брусиловський прорив 1916, 112, 119, 123, 162
Будапешт 7, 42, 126, 183, 209, 211

Бурса 190, 199
Бурська війна 44
Б'юкенен, Ангус 44, 63, 83, 97, 105, 108, 114, 122, 129, 132, 133,
151, 154

Ван 47
Варшава 1914, 9, 1915, 35, 39, 61, 64
Венеричні захворювання 118, 120
Верден 1916, 99, 107, 109, 115, 135
Використання часу 28, 46, 103, 127, 132, 134, 136, 137, 141, 144,
159, 164, 178, 180, 187, 193, 199, 201, 205, 208
Вівіані, Рене (французький політик) 155
Відень 48, 72, 77, 1918, 183
Відпустка 80, 87, 88, 99, 118, 124, 126, 128, 245, 177, 195, 197, 203,
210
Військова форма, одяг, мода 2, 3, 7, 15, 20, 22, 23, 27, 30, 32, 34, 36,
41, 43, 44, 48, 49, 53, 63, 70, 71, 73, 109, 118, 123, 124, 130, 131, 137,
139, 148, 172, 177, 189, 200, 203
Військовополонені 8, 12, 17, 49, 52, 68, 111, 137, 139, 148, 161, 162,
165, 192, 203
Вікторія, озеро 63
Вільгельм II 4, 81, 99, 135, 152, 210
Вільгельмсхафен 30, 94, 138, 183, 210
Вільсон, Вудро (американський політик) 135
Вімі, хребет 70, 76
Вірмени 1915, 47, 56, 80, 91, 137, 165, Епілог
Владивосток 192
Воші 70

Газа 146, 188, 1917
Газова атака і протигази 92, 110, 127, 134, 156, 157, 208
Галліполійський півострів 1915, 28, 46, 50, 188
Галичина 1914, 7, 9, 13, 18, 1915, 48, 57, 100, 162
Гевгелія 74, 78
Гельголанд (німецький корабель) 5, 14, 30, 73, 94, 130, 138, 152, 183
Геріх, Павел фон 4, 13, 36, 59, 84, 119, 125, 144
Гете, І. В. фон 32, 88

Гіймон 121
Гінденбург, Пауль фон (німецький військовий) 39, 99
Гітлер, Адольф 157
Голод 16, 20, 41, 48, 74, 111, 116, 120, 138, 142, 156, 179, 192, 201
Гольц, Кольмар фон дер (німецький військовий) 91, 123
Горлице 48, 52, 107
Гранатомет 161, 170, 178
Гранати 16, 20, 21, 25, 32, 35, 43, 47, 50, 55, 59, 61, 70, 87, 108, 113, 119, 134, 139, 157, 161, 170, 178, 198, 208

Данте 82, 158
Дар-ес-Салам 129
Дезертири 15, 44, 116, 162, 175
Дельна, Марі (французька оперна співачка) 159
Дисципліна 22, 29, 45, 46, 47, 73, 105, 117, 152, 160, 179, 203, 210, 211

Дністер 122, 162
Докінз, Вільям Генрі 22, 28, 33, 37, 50, 96
Дос Пассос, Джон (американський письменник) 198

Йордан 188

Ель-кут 1915, 77, 79, 81, 1916, 85, 91, 96, 101, 102, 111, 1917, 141, 165, Епілог
Ерзац 202
Естонье, Едуар (французький письменник) 198

Євреї 7, 20, 34, 45, 91, 100, 116, 122, 141, 147, 162, 177, 188
Єрусалим 116, 1917, 149, 188

Їжа 3, 22, 25, 28, 42, 45, 49, 64, 68, 73, 77, 84, 100, 102, 108, 111, 156, 201, 202, 208

Жебраки 155
Жінки-солдати 117, 162
Жорес, Жан (убитий французький політик) 24
Жоффр, Жозеф (французький військовий) 70

Заворушення, страйки, заколоти 46, 47, 55, 91, 101, 109, 120, 140, 142, 143, 149, 155, 161, 173, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 191, 209, 210, 211

Залізниці 2, 9, 17, 19, 25, 61, 62, 89, 91, 93, 111, 123, 124, 129, 137, 160, 176, 192, 211

Запахи 7, 19, 22, 35, 37, 42, 45, 48, 53, 61, 63, 85, 97, 107, 108, 118, 121, 122, 125, 127, 138, 176, 201, 208

Засоби масової інформації 135

Зачіски 117, 120

Звук 2, 3, 12, 13, 16, 21, 30, 35, 39, 40, 41, 45, 47, 48, 53, 54, 55, 58, 60, 65, 67, 70, 82, 83, 85, 87, 91, 94, 95, 97, 101, 107, 117, 119, 123, 133, 148, 154, 160, 176, 187, 193, 204, 206, 208, 210

Зівані 154, 160, 161

Злочинність 31, 99, 135, 187

Зоннебеке 170

Зуби 30, 43, 50, 71, 136, 158, 185, 203

Ігри 13, 46, 200

Іммельман, Макс (німецький льотчик) 113

Інваліди 123, 169, 194

Інфляція 32, 99, 140

Іпр 1917, 164, 168, 170, 171, 174, 189

Іспанка 203

Кавказ 1914, 11, 1915, 41, 46, 55

Кавалерія 6, 10, 16, 18, 22, 29, 38, 46, 62, 69, 70, 90, 91, 98, 103, 110, 146, 148, 149, 196

Каїр 28, 46

Каммінгс, Е. Е. (американський поет) 198

Кардуччі, Джозуе (італійський поет) 157

Карпати 18, 1915, 34, 42, 48, 122, 123, 126

Каспійське море 191

Кастамону 137, 165

Капоретто 1917, 172, 179

Каттаро 93, 183

Келемен, Пал 7, 18, 21, 42, 52, 72, 75, 86, 89, 93, 126, 148, 172, 179, 180, 186, 203, 209, 211

Кемаль, Мустафа (турецький військовий) 47
Кіліманджаро 97
Кінг, Олива 51, 74, 78, 90, 117, 139, 163, 185, 197
Кінотеатри та фільми 28, 46, 135, 163
Кісаки 129, 132
Клаузевіц, Карл фон (німецький військовий письменник) 123
Клемансо, Жорж (французький політик) 117
Кока-Кола 134
Кокосові острови 22
Колоніальні війська 139, 179
Колючий дріт 37, 48, 59, 62, 80, 87, 110, 125, 127, 136, 161, 170, 175, 189, 201
Комеді-Франсез 187
Константинополь 41, 77, 91, 165, 188, 190, 207
Конвой 22, 28, 111, 146, 148, 150, 151, 161
Корде, Мішель 20, 24, 27, 32, 58, 66, 88, 118, 124, 128, 135, 155, 167, 169, 182, 187, 193, 200
Коні 10, 11, 16, 18, 20, 29, 31, 35, 38, 41, 42, 157
Коронель 22, 30
Корфу 86, 117, 185
Косметика 20, 185
Крессенштейн, Фрідріх Кресс фон (німецький військовий) 146, 149
Крим 128
Ктесифон 77, 91
Кулемети 16, 25, 35, 37, 38, 47, 53, 61, 65, 81, 82, 85, 87, 107, 109, 119, 132, 133, 136, 143, 146, 148, 154, 157, 161, 168, 175, 180, 207, Епілог
Кур, Ельфріда 2, 17, 26, 31, 60, 67, 102, 120, 141, 156, 166, 176, 184, 202, 204, 206
Курди 47
Куріння 20, 66, 85, 130, 170
Кушинг, Харві 43, 150, 161, 164, 168, 170, 174, 183, 189, 192, 194, 198, 208

Ла-Манш 43, 189
Лангемарк 23
Лемберг 1914, 7, 9, 18, 19, 52, 55, 57, 64

Лемнос 46, 50
Леттов-Форбек, Пауль фон (німецький військовий) 63, 108, 133, 151, 161
Літак «Гота» 187, 198
Ліль 200
Ліман фон Сандерс, Отто (німецький військовий) 50, 188
Лінді 151, 154
Лінійні кораблі 94
Літтауер, Володимир 3, 10, 29, 38, 69, 80, 103, 110, 131, 142
Лобанов-Ростовський, Андрій 9, 16, 39, 61, 62, 123, 143, 145, 177, 191
Логістика 91
Ломжа 36, 39
Лондон 24, 28, 40, 44, 77, 149, 159, 161, 165, 185, 187, 194
Лоос 70
Лоті, П'єр (французький письменник) 32
Лузітанія (американський пасажирський корабель) 150, 202
Людендорф, Еріх (німецький військовий) 16, 210

Маас 25, 70, 193
Маккрі, Джон (канадський лікар і поет) 183
«Максим» (ресторан в Парижі) 118
Марна 30, 195, 200, 202
Марнотратство 40, 170
Марокко 33
Мбуюні 105
Мгета, річка 132
Меншини 15
Метц 187, 203
Микола II 84, 143
Мирні ініціативи 1916, 135, 167
Мобілізація 1914, 2, 4, 7, 17, 24
Могили 41, 65, 66, 109, 112, 122, 164, 180, 183, 201
Мозамбік 132, 154, 161
Мокотов 9
Момбаса 63
Монастир 139

Монеллі, Паоло 82, 98, 106, 127, 136, 153, 157, 158, 160, 171, 175, 178, 179, 201

Монте-Кауріоль 126, 127, 129

Монте-Тондарекар 175

Монтіні 92, 99, 104

Морська стратегія 46, 166

Москва 11, 34, 48, 87, 140, 144, 173, 181, 192, Епілог

Мослі, Едуард 77, 79, 80, 85, 91, 95, 96, 100, 101, 111, 137, 149, 165, 190, 199, 207

Мосул 111

Наркотики 46, 194

Нароч, озеро. Наступ Еверта 98, 100, 123

Насильство 47

Несторіани 56

Нафта 48, 77, 79

Нев-Шапель (битва) 1915, 70

Ногалес, Рафаель де 41, 47, 56, 91, 116, 146, 149, 188, Епілог

Носороги 83

Нуайон 25, 54, 159

Нуреддин (османський військовий) 91

Нью-Йорк 8, 19, 45, 71, 159, Епілог

Освіта 41, 51, 63, 66, 124

Одеса 181

Озброєння 62, 94, 116, 211

Озброєння флоту 210

Окопи 21, 25, 28, 29, 35, 36, 37, 41, 43, 48, 50, 53, 59, 61, 62, 70, 76, 79, 85, 87, 88, 92, 95, 103, 106, 107, 109, 110, 119, 121, 123, 125, 126, 131, 134, 141, 148, 149, 154, 156, 159, 162, 164, 168, 170, 173, 174, 175

Опатов (битва) 16

Орлеан 43, 193

Ортігара 157, 158, 160

Освітлення 2, 18, 20, 22

Палестина 116, 1917, 146, 1918, 188, Епілог

Панаротта 82

Пангані, річка 108, 129
Панч (англійський журнал) 183
Париж 1914, 7, 9, 20, 22, 24, 27, 32, 43, 47, 58, 66, 109, 118, 124, 155,
159, 169, 174, 182, 187, 189, 191, 193, 195, 198, 200
Партизанська війна 86, 129, 133
Пасхендале 1917, 174
Перев'язувальний матеріал 8
Перемишль 18, 1915
Перон 2, 4, 7, 20, 44, 45, 68, 88, 93, 167
Петроград 35, 48, 59, 69, 71, 80, 119, 125, 1917, 140, 143, 147, 173
Підводні човни і підводна війна 1915, 1917, 30, 74, 130, 138, 150,
161
Піджин 163
План Шліффена 9
Плімут 44
Покарання 31, 73, 109, 144, 193
Прапори 5, 16
Презервативи 118
Пріе 208
Принцип, Гаврило (сербський терорист) 33
Поранення обличчя 102, Епілог
Пошта 20, 22, 23, 28, 33, 35, 41, 51, 77, 114, 142, 177, 197, 209
Поштові голуби 157
Призов до армії 184, 202
Прожектори 48, 54, 123, 187
Пропаганда 5, 12, 20, 45, 107, 124, 135, 152, 159, 175, 203, 207, 210,
Епілог
Прослуховування телефонів 193
Проституція 27, 100, 118, 155, 187
Прут 162
Пуанкаре, Раймон (французький політик) 58, 128
П'яве 173, 174, 179

Рани, каліцтва 11, 15, 20, 21, 36, 38, 100, 112, 149, 161, 164, 167, 208
Рас аль-Айн 111, 136
Распутін 140
Реймс 198, 208

Релігія 122, 144, Епілог
Риторика 5, 15, 58, 109, 155, 159
Розграбування 19, 20, 25, 56, 112, 143, 161
Родзянко, Михайло (російська політик) 147
Роммель, Ервін (німецький військовий) 172
Руфіджі, річка 108, 132, 133
Ручні гранати 35, 43, 47, 70, 87, 108, 109, 113, 208, Епілог
Рятувальні жилети 115, 150

Сайкс-Піко, договір 122
Самогубства 64
Сан 55
Сандомир 16
Санкчері-Вуд, (ліс «Притулок») 164
Сараєво (замах) 1914, 5, 75, 86
Саррель, Моріс (французький військовий) 74, 78, 117, 185
Секс 118, 120, 174, 201
Селус, Фредерік Кортні (британський мандрівник) 44, 132, 133
Семба, Марсель (французький політик) 24
Сигнальні ракети 37, 48, 54, 76, 109, 125, 187
Симулянти 43
Синайська пустеля 33
Скагеррак 1916, 130, 138, 152
Скапа-Флоу 94
Смеатс, Ян (південноафриканський військовий) 133, 151
Снайпери 34, 37, 47, 79, 85, 87, 133
Сніг 18, 21, 25, 26, 34, 36, 38, 41, 45, 73, 76, 80, 82, 84, 86, 91, 100, 106, 131, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 153, 171, 175, 177, 179
Собаки 12, 41
Сомма 37, 1916, 113, 121
Страти 15, 72, 100, 116, 149, 155, 160
Спів і музика 2, 4, 5, 7, 8, 13, 17, 23, 27, 28, 35, 40, 51, 54, 60, 80, 87, 93, 98, 117, 120, 134, 137, 141, 147, 159, 176, 180, 206, 210
Сувеніри 32, 43, 85, 99
Суспільні роботи 24

Таваннський тунель 124

Таврські гори 137
Тактика інфільтрації 179
Тальяменто 172, 175
Тандамуті 161
Танганьїка, озеро 63, 97
Танки 124, 149, 156, 170, 196
Танненберг 1914, 17
Таунсхенд, Чарльз (британський військовий) 79, 91
Тигр 1915, 77, 91, 95, 102, 111
Тихоокеанський флот Німеччини 5, 22, 31
Тройський ліс 121
Троцький, Лев (російський революціонер) 183
Труп 35, 38, 41, 42, 47, 48, 50, 56, 71, 77, 85, 109, 111, 121, 122, 123, 127, 139, 149, 150, 157, 161, 187, 204
Турчинович, Лаура де 1, 8, 12, 19, 45, 49, 57, 64, 68
Тьомон 109, 115

Фармборо, Флоренс 11, 34, 48, 55, 66, 71, 81, 87, 100, 109, 112, 118, 122, 128, 140, 156, 162, 170, 173, 181, 192, Епілог
Фейдо, Жорж (французький драматург) 118
Фламенго, Франсуа (французький художник) 118
Фленсбург 15, 25
Фотографування 29, 185
Франс, Анатоль (французький письменник) 20, 167, 187, 198
Фронт на річці Ізонцо 1915, 1916, 106, 1917, 171, 172, 175, 203
Фронт в Салоніках 1915, 74, 90, 117, 139, 163, 177, 185, 191, 197, Епілог

Халіль-паша 91, 111
Хвороби 42, 43, 63, 97, 100, 108, 118, 120, 133, 137, 165, 177, 185, 203
Хедін, Свен (шведський мандрівник) 111
Хемінгуей, Ернест (американський письменник) 172

Цензура 124, 135, 164, 189, 193, 209
Циндао 1914, 5, 22
Цепеліни 24, 90, 119, 187

Чорне море 73, 137, 165

Чорний ринок 99

Черчилль, Вінстон С. (британський політик) 45, 194

Шампань (провінція) 66, 70, 156, 159

Шато-Тьєррі 196, 203

Швеція 109

Шемен-де-Дам 1917, 156, 195

Шоломи пілотів 180

Щурі 53, 106

Шок від вибуху 208

Шпеє, Максиміліан фон 22

Шпигунство 2, 41, 182

Штумпф, Ріхард 5, 14, 30, 73, 94, 130, 138, 152, 183, 210, Епілог

Юнгер, Ернст (німецький письменник) 121

Яффа 188

Інформація видавця

Зміст

До читача ...11

Дійові особи ...12

1914 ...21

1915 ...87

1916 ...209

1917 ...309

1918 ...411

Епілог ...477

Фотодокументи 1914—1918 ...485

Джерела та література ...511

Показчик ...517

Примітки ...523

ББК 63.3

Е61

Peter Englund

STRIDENS SKÖNHET OCH SORG

Переклад *Н. В. Третьякової*

Художник-оформлювач *А. П. Вировець*

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2016 року

Copyright © Peter Englund 2008

© Н. В. Третьякова, переклад українською, 2016

© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2016

ISBN 978-966-03-7506-2

Науково-популярне видання

ЕНГЛУНД Петер

ЗАХВАТ І БІЛЬ БИТВИ

Перша світова у 211 епізодах

Переклад українською

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Т. В. Філоненко*

Художній редактор *А. П. Вировець*

Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *А. І. Вакуленко*

Підписано до друку 28.12.15. Формат 60x90 1/16. Умов. друк. арк.
35,00.

Облік.-вид. арк. 29,03. Тираж 2450 прим. Замовлення № 6-57.

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А

Електронна адреса: www.folio.com.ua

E-mail: market@folio.com.ua

Інтернет-магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів у ТОВ «Видавництво Фоліо»

61057, Харків, вул. Римарська, 21А

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Енглунд П.

Е61 Захват і біль битви: Перша світова у 211 епізодах / Петер
Енглунд; пер. Н. В. Третьякової; худож.-оформлювач А. П. Вировець. —
Харків: Фоліо, 2016. — 555 с.: іл.

ISBN 978-966-03-7506-2.

ББК 63.3

Петер Енглунд — шведський історик, археолог, філософ (народився
1957 року). Захистив докторську дисертацію з історії в Упсальському
університеті. Спеціалізується на добі величі Шведського королівства у
XVII сторіччі. Його книжки продаються у Швеції великими накладками
(понад 200 тис. примірників) і перекладаються багатьма мовами. 2002
року Петера Енглунда прийнято до Шведської академії, з 1 червня
2009 р. він став її секретарем. Голова журі Нобелівської премії з
літератури — щороку оголошує імена лауреатів Нобелівських премій.

Його книга про Першу світову війну заснована на щоденниках і
спогадах її учасників. Автор, досліджуючи архіви, відновив хід подій
Першої світової війни. Кожен із дев'ятнадцятьох абсолютно різних
людей з обох боків конфлікту розповідає про ту війну, що зазнав

особисто, зокрема: багатодітна американка, яка влітку перебувала в маєтку в Польщі; датський пацифіст, мобілізований до німецької армії; російська медсестра; австралійка, яка приїхала на своїй вантажівці до Сербії, щоб служити в армії шофером; російський офіцер; німецький матрос; шукач пригод, латиноамериканець, від якого відмовляються всі армії, крім османської; французький дипломат та ін. Петер Енглунд показує, як настрої і сприйняття війни людиною змінюються від захоплення та ентузіазму до тотального страху і ненависті... Автор таким чином уклав щоденникові записи, що події розгортаються послідовно. Ми можемо побачити війну місяць за місяцем водночас на всіх фронтах. Саме в Першій світовій беруть початок усі жахіття, що відбувалися у світі в ХХ столітті. Про цю війну мало згадують, про неї мало що відомо. Книга «Захват і біль битви. Перша світова у 212 епізодах» заповнює цю прогалину.

Примітки до електронної версії

Перелік помилок перекладу і набору, виявлених та виправлених верстальником

С. 21: Податися на війну — не заради наживи або золота, не заради порятунку Батьківщини і честі, навіть не для того, щоб перемогти [ворога, щоб] => ворога, а щоб проявити себе, свою силу і волю, набути досвіду і навчитися відповідати за свої вчинки.

С. 22: Німеччина вимагає, щоб Росія припинила мобілізацію, але вона [тримає] => триває.

С. 24: Ось уже кілька днів, як він виїхав до Сувалок на [роботу вчора] => роботу; вчора, саме в суботу, напередодні святкування, він мав повернутися.

С. 26: [Досьогодні дня] => Досьогодні Ельфріда нічого подібного і не чула.

С. 32: Бачить, що простирадло [збилася] => збилося в грудку.

С. 32: Однак їм забороняли [сходити зійти] => сходити на берег; замість цього вони вантажили боєприпаси і позбавлялися від «баласту».

С. 32: [Підчас] => Під час появи командира полку вони миттєво розпоршуються [навсібіч сторони] => навсібіч.

С. 40: Те, що він спостерігав, лежачи біля дороги, було результатом одного з перших кривавих зіткнень з [радянськими] => російськими військами, які наступали.

С. 46: [Среда] => Середа.

С. 46: Володимир Літтауер бачить, [как] => як страждають коні під Відмінненом

С. 46: [Він зайнятий] => Воно зайняте німецькими військами.

С. 49: Василя брикнув у голову неспокійний кінь, а коли його оперували, [виявилось] => виявилася ще одна непередбачена обставина.

С. 53: Тепер він вступає в ту частину палацу, [ящо] => яку встигли розграбувати — військові або цивільні.

С. 55: У ці дні багато хто готові гинути і вбивати заради країни, з якою вони, в сутності, відчували лише умовний зв'язок: [ельзасьці] => ельзасьці й поляки, русини і кашуби, словенці й фіни, південні

[тірольці] => тирольці й трансильванські сакси, прибалти й боснійці, чехи й ірландці.

С. 55: У всіх країнах, де проживали значні за чисельністю національні меншини, люди [свідомлювали] => усвідомлювали, які проблеми у них можуть виникнути у воєнний час.

С. 58: Гуркіт хвилями напочує з обох сторін: гримлять вибухи снарядів, лунають ляски від пострілів з гвинтівок, [чутко] => чутно тріск кулеметів.

С. 59: <...> а ще (оце вже дивина) корова, яка призначалася їм на обід, але отримала коротке [відрочення] => відстрочення у зв'язку з непередбаченим розвитком подій.

С. 59: Перейшовши зрештою через міст, Лобанов-Ростовський побачив, що дорога заповнена селянами, які бігли, їхніми возами, і рушив разом зі своєю маленькою групою [солдат] => солдатів просто полями.

С. 60: У повітрі клубочився пил, пахло димом від пожеж і [кордітом] => кордитом.

С. 72: На базарній площі ми зустріли [Вас] => Васа.

С. 75: <...> в далеких країнах, про які ми ледь знаємо, навіть назви їхні в нас майже ніхто вимовити не [можливо] => може.

С. 80: Завдяки [винятковими обставинами] => винятковим обставинам він отримав можливість насолоджуватися владою, яку перш відкидав <...>

С. 81: П'ятниця, [и?] => 11 грудня 1914 року

С. 81: Нарешті вони висадилися в [Нуайоне] => Нуайоні, у північно-західній Франції, і при світлі місяця рушили на південь.

С. 81: Гул від далеких вибухів дедалі [постлювався] => посилювався.

С. 83: Вона раз по раз витирає йому носа, і ця обставина, на її думку, суперечить [його] => його статусу офіцера в грі.

С. 84: Цей чоловік розповів йому, що публіка просто ломиться в театр і щовечора на спектакль не [можливо] => може потрапити до півтори тисячі глядачів.

С. 90: Німецький улан обережно [пробирсувається] => просувається морозним полем.

С. 93: І тут надходить наказ: «Гельголанд» повинен повернутися до [Вільгельмсхафену] => Вільгельмсгафена для постановки в сухий док.

С. 95: Дівчинка дуже любила [коней тому] => коней, тому іноді крадькома пригощала їх хлібцем або яблуком.

С. 100: Приготування до від'їзду [тривають] => у розпалі.

С. 113: [Андресену] => Андресен жалів тих французів, які все ще залишались у селах просто за лінією фронту.

С. 115: <...> промивав золото на Алясці (уважається одним із засновників міста Фербенкса), був ковбоєм в [Арізоні] => Аризоні.

С. 133: Гостро [відчував] => відчувався брак продовольства.

С. 133: У кожному з цих відділень були офіцер, унтер-офіцер, двоє лікарів, асистент лікаря, [чотверо] => четверо медбратів і чотири сестри милосердя, тридцятьеро санітарів, два десятки двоколісних санітарних візків, запряжених кіньми <...>

С. 137: Вона сама захищена [російської] => російською формою сестри Червоного Хреста, яку носить.

С. 137: Самотній жінці не завжди приємно пересуватися вулицями, [заповненим] => заповненими людьми у формі, особливо коли пияцтво стало звичайним явищем.

С. 137: Росіянин переможно показує [її] => його своїм товаришам.

С. 137: Хіба він не розуміє, що цей шматок хліба [можливо] => може зробити його хворим, навіть смертельно хворим?

С. 137: Хіба вона не [можливо] => може дати йому щось більш придатне для їжі?

С. 140: До цієї [повсякденній] => повсякденної рутини належала турбота про прожиток, забезпечення їжею і водою.

С. 140: Звісно, усі розуміли, що доступ до води [можливо] => може виявитися проблемою, особливо коли настає спекотна пора року.

С. 140: Докінз шикуює своїх солдатів і визначає завдання для окремих груп на [сьогоднішні] => сьогодні.

С. 141: Позаду них з гучним гуркотом розривається ще одна [картечними] => картечна граната.

С. 146: Вони їдуть до земляних [арабесків] => арабесок окопів: божевільний задум, але ж і у німців по той бік фронту незвично і напрочуд тихо.

С. 146: Крестен Андресен евакуйований з госпіталю в [Нуайоне] => Нуайоні

С. 149: Я просто [сіяю] => сяю від радості, я щасливий — недільний спокій і дзвін дзвонів.

С. 149: Андресен повністю здоровий і [можливо] => може за кілька днів повертатися на фронт.

С. 155: У такому випадку він прирікає нашу країну на настільки затяжну боротьбу, що вона [можливо] => може виявитися смертельною.

С. 156: Зо дві години тому вони отримали наказ про форсування ріки, а тому [вся робота] => всю роботу зі зведення укріплень було перервано <...>

С. 156: [Усе] => Усі навколо зітхають із полегшенням, і фон Геріх також <...>

С. 157: Російські [картечних] => картечні гранати зі свистом пролітають повз, вибухають поруч з окопом фон Геріха.

С. 158: [Четверг] => Четвер, 29 липня 1915 року

С. 158: Ельфріда цієї [нічі] => ночі зрозуміла раптом таке, що незбагненно для дитини і що засмутило б дорослого.

С. 159: Ті трималися удавано [спокіно] => спокійно, лежачи одягненими в ліжку.

С. 161: Цієї [очі] => ночі Бочарська спить на порожньому операційному столі.

С. 169: Замурзаний, [уесь] => увесь забруднений кров'ю і кіптявою.

С. 176: Зворотний рух російської армії, з початку травня, після ворожого прориву на південному сході, тепер нарешті [розповзлося] => розповзся, подібно до глетчера <...>

С. 177: Вид цього безстрашного ворожого офіцера так вразив російських [гусар] => гусарів, що вони навіть мимоволі припинили вогонь і замість цього прокричали йому «ура».

С. 178: Мета подвійного [настання] => наступу дуже амбіційна.

С. 181: [Середу] => Середя, 6 жовтня 1915 року

С. 189: Я [підвожуся] => підводжуся і йду.

С. 190: Ночі [завжди більш] => завжди були більш тривожними, небезпечнішими, непередбачуванішими.

С. 194: Як і багато інших, він спочатку не [можливо] => може позбутися відчуття, що просто бере участь у маневрах.

С. 194: З настанням темряви Мослі ліг спати просто [у своїй] => біля своєї батареї, готової до вогню.

С. 197: Усі вірили, що це тільки питання часу, і вони обов'язково отримають [допомога] => допомогу.

С. 197: Пізніше він [занотує напише] => занотує у своєму щоденнику:

С. 199: З початку війни семеро з його товаришів-офіцерів уже загинули і двадцять [вісьмеро] => восьмеро були поранені.

С. 208: За 45 хвилин усе [завершується закінчується] => закінчується, і цар зникає.

С. 211: Мирну ініціативу Німеччини [відхилена] => відхилено державами-супротивниками.

С. 211: <...> такими [кольорами] => кольорами переливався архіпелаг хмар, що летіли, гнані південним вітром.

С. 211: В Ель-Куті [все] => всі терпляче чекали на допомогу: <...>

С. 211: Ворог дізнався, що керують вогнем британської артилерії з вершини гори, і це означало, що ледь [власне знаряддя відкривало] => власні гармати відкривали вогонь, ворожі снаряди негайно починали бомбардувати стіни.

С. 214: Келемен раз у раз бачив колони чоловіків різного [віку, проходили] => віку, що проходили повз: <...>

С. 214: <...> тіла виснажених людей у придорожніх рівчаках через кожен кілометр, важка, кисла, [смердюче] => смердюча хмара від всіх цих немитих бідолах, що [відчутно] => відчувалася у повітрі ще тривалий час, після того, як самі вони вже зникли за поворотом.

С. 214: На протилежному березі, у турецькій частині Сараєво, товстий шар снігу вкриває [купола] => куполи мечетей <...>

С. 216: Їхні пацієнти здебільшого страждають від обморожень або ж поранені [снайперської] => снайперською кулею <...>

С. 216: Для [кожного артилерійського знаряддя] => кожної артилерійської гармати тепер призначалося близько тисячі снарядів — і це було відмінним показником.

С. 217: Хто знає, [чим яку] => яку відповідь дадуть німці на цей рейд?

С. 217: Перша спроба [подолати через] => подолати дротове загородження німців зазнала невдачі, але зараз почалася друга.

С. 217: Тишу обриває [гуркітливий] => гуркітливе ревище артилерійських знарядь, кулеметів, гвинтівок.

С. 223: На берегах раз у раз виникали [пилові] => запилюжені пальмові гайки і жовтого кольору невеликі села.

С. 223: Контактуючи з німецькою військовою делегацією в Алеппо, він почувався в [безпеці, за через місяць] => безпеці настільки, що через місяць реабілітації подав прохання про нове місце служби.

С. 223: [Відображення] => Відбиття британського наступу на Багдад розцінювали як значну перемогу <...>

С. 224: У цьому одна з найважливіших причин того, що війна часто [застопорюються] => застопорюється, зупиняється, тупцює на місці.

С. 226: Дехто охоплений нетерпінням, інші більш стримані, майже апатичні, [зневірився] => зневірилися у швидкому порятунку.

С. 230: Сьогодні вранці на дощі оголошень, поруч з радіорубкою, було вивішено копію телеграми від головнокомандувача [флота] => флоту, адресовану допоміжному крейсеру «Мьове».

С. 233: Це [знаряддя] => гармати британців.

С. 233: При світлі дня можна було вже [розгледівши] => розгледіти, як османські частини форсованим маршем рухаються туди, де для них виникла загроза.

С. 236: Тоді колона повернула на схід, до великої [горі] => гори.

С. 236: У понеділок [уесь] => увесь день дощило, у вівторок також.

С. 240: Сьогодні один [солдатів] => солдат із Гамбурга, з «Vorwärts» в руках (центральним друкованим органом соціал-демократів), почав випитувати його <...>

С. 242: Хлопчик торік [заразилася] => заразився віспою, через хворобу і голод він припинив рости.

С. 244: Тоді Ельфріда зізналася їй, що не [можливо] => може зрозуміти, хто був правий: унтер-офіцер чи солдат, який відмовився видати свого товариша.

С. 245: І пан [Хеншо] => Хенш боляче ляснув Ельфріді по сідниці й виштовхав зі свого ресторану.

С. 249: Учора ввечері останні [знаряддя] => гармати зникли з їхнього сектора.

С. 249: Монеллі та іншим [залишили дали] => дали спокій.

С. 251: Навіть привал уже не [можливо] => може їм допомогти, бо, коли прокидаєшся від короткого, раптово перерваного сну (на голій землі, в снігу), почуваєшся ще виснаженішим, ще знесиленішим.

С. 253: Можливо, тому, що вона «воскрешала в пам'яті Via Dolorosa, Хресний шлях, і [уподібнювало] => уподібнювала солдатів

під Верденом, їх страждання і жертви до Хресного шляху Христа на Голгофу».

С. 253: Арно і решта батальйону провели день у Верденській цитаделі XVII століття, величезній будівлі, що [складалося] => складалася з штабних кабінетів, складів, нескінченних коридорів, підземних казематів, бомбосховищ.

С. 254: Батальйон повинен залишити фортецю о 19:15, щоб о 21:00 бути вже на місці, де дорога на Брас перетинає ущелину [П'є-дю-гравій] => П'є-дю-Грав'є.

С. 254: Вони починають здиратися на крутий схил ущелини, що веде до [полю] => поля битви.

С. 257: [Четверга] => Четвер, 8 червня 1916 року

С. 260: Солдати [впиралмся] => впиралися, але Арно переконав їх у тому, що завдання слід виконати.

С. 262: Але атаки були відбито завдяки нашому [загороджувального] => загороджувальному вогню і нашим [кулеметів] => кулеметам.

С. 262: Їхні атаки на заході [зазнали невдач провалилися] => провалилися, ворог несе важкі втрати...

С. 262: А [він] => воно означає одне для вищих генеральських чинів, друге — для націоналістичної преси в Парижі <...>

С. 262: Трагізм і жорстокість цієї битви [результат — це] => — це результат не тільки того, що тут акумулювався руйнівний потенціал воюючих сторін <...>

С. 268: Сьогодні четвертий тиждень Брусиловського прориву, і продовжують надходити [напрчуд] => напрочуд хороші новини.

С. 272: Увечері командир полку зібрав їх в одному з маленьких підземних приміщень [Верденській] => Верденської цитаделі.

С. 272-273: Спершу Арно поскаржився на те, що офіцери <...> удавали хворих, тоді як він особисто ніколи не робив цього, навіть якщо [мав є] => є на це причини: слабе серце.

С. 274: Вони як представники мовчазної більшості, яка надягла форму <...>, не хотіли, як де Ногалес, щоб їх захопив вихор війни, її небезпеки або [ілюзі] => ілюзії.

С. 274: У коморі стоять дев'ять мішків, у них [міститься,] => міститься одяг, спорядження, особисті речі дев'ятох пацієнтів, яких сьогодні мають вивезти на кораблі з Салонік.

С. 276: Я підстриглася, коли ми прибули на місце (тому не надсилала додому фотографій з тієї пори як я [тут)ю] => тут).

С. 277: Іноді пролазили крізь пруття огорожі та тікали у якусь [кав'ярню кафе,] => кав'ярню, поблизу від табору.

С. 279: Їхня лайка відлунює розкішною [залом] => залом.

С. 279: Корде було відомо, [які] => що всі високооплачувані повії, [що] => які сиділи цього вечора в ресторані «Максим», мали так званих хрещеників.

С. 281: Жодне з поранень не становило загрози для його життя, але така кількість ран [свідчило] => свідчила, як важко йому доводилося, у скількох боях він брав участь.

С. 285: Багато з них [загинув] => загинули від артилерійського вогню.

С. 295: Учора там на фронті було вперше використано нову військову техніку: ішлося про танк, оснащений [знаряддями] => гарматами і кулеметами, укритий сталевією бронею, на гусеничному ході.

С. 295: Один його знайомий колега, який працював у суміжному міністерстві, зумів днями переконати газети [припинити] => припинити використовувати слово «кінні змагання» і писати замість цього «відбір коней».

С. 299: З якого дива ти, [лікаре] => лікарю, пішов у цю нічну атаку?

С. 301: За вікном усе зеленіє, і вона швидко [йде одужує] => одужує.

С. 301: Альбер Ж., який приїхав у відпустку, розповідає, що солдати ненавидять [до Пуанкаре] => Пуанкаре.

С. 303: Сьогодні почуваюся бадьоріше, настроїй теж [поляпшився] => поліпшився.

С. 304: Утім, [уесь] => весь флот діє сторожко і обережно.

С. 304: [Уесь] => Увесь екіпаж вишиковується на палубі.

С. 306: Відрізок фронту завдовжки в кілометр обороняють [вісімдесят солдат] => вісімдесят солдатів.

С. 308: Селус розповідав про свою величезну колекцію метеликів, що він вивіз до Великої [ританії] => Британії.

С. 312: Війна вплинула на цю частину Африки як [жлдний] => жодний інший конфлікт.

С. 318: Корде нітрохи не втішала думка, що, можливо, нащадки зуміють [заради в хаосу] => зарадити в хаосі емоцій, нав'язливих ідей, міфів, напівправди, ілюзій, словесної еквілібристики, брехні та міражів, що спричинила ця війна.

С. 320: Звивисті стежки знову потоптані мулами. У такий час тут починають з'являтися візитери, які цікавляться [знаменитої] => знаменитою висотою, щоб потім з гордістю заявити: «Я був там!»

С. 320: Командир батальйону зазвичай перепрошував, запевняючи, що [знає] => не знає, що відбувається.

С. 324: [Штумпфа] => Штумпфу подобається його краса і міць, але раптово він згадує, що незабаром лід розтане, зникне без сліду.

С. 326: Натомість її посилають у тривалі важкі [потяжки] => поїздки вузькими, небезпечними гірськими дорогами, що в Західній Європі навряд чи назвали б дорогами — радше стежкою, глинистою колією.

С. 326-327: Зі своїх [потяжок] => поїздок на північний фронт Кінг привезла не тільки два болгарських рюкзаки трофеїв — гільзи від патронів, осколки снарядів, — але й спогади про поле битви, засіяне трупами.

С. 327: До обіду Олива Кінг перериває роботу в промерзломому гаражі, йде снігом до [маленькій] => маленької квартирки, яку вона ділить з двома іншими жінками-шоферами.

С. 330: Сьогодні бабусі Ельфріди стало погано, вона знепритомніла просто на вулиці, на морозі, перед [м'ясної] => м'ясною крамницею пана Йора.

С. 332: [Дует] => Дме поривчастий вітер, лютує мороз, усюди глибокі замети.

С. 335: Цей колір [горів палахкотів] => палахкотів на фасадах будинків, на вікнах.

С. 335: Винний погріб [готелі] => готелю розграбували.

С. 339: [У того] => Того самого вечора ми дізналися про п'ятьох офіцерів з Московського полку, яких тільки вчора обрали [своїми солдатами] => свої солдати, а вночі вбили.

С. 340: Надійшли відомості, що потужне [британська] => британське угруповання перетинає велике ваді <...>

С. 340: Зовнішня і найефективніша лінія оборони Палестини, пустеля, була прорвана, коли там побудували вузькоколіїну залізницю

і до того ж значних розмірів водопровід для питної води, що так і не знайшов де Ногалес, а тим паче [надірвав] => не підірвав його.

С. 347: За чверть години вся дивізія вже на шляху до [Абу-Хурейру, болотисту місцевість] => Абу-Хурейри, болотистої місцевості в тилу.

С. 348: У супроводі [улан] => уланів він спішно поскакав до далекої хмари диму. [Воно знаходилося] => Вона знаходилася приблизно за п'ять кілометрів від них.

С. 350: Коли офіцери займалися [щоденної] => щоденною гімнастикою, то рядовим і [унтер-офіцери] => унтер-офіцерам забороняли дивитися на них: слід було ставитися з повагою до занять вищих чинів.

С. 352: Неподалік знаходилося місто Лінді, що перейшло до [контролювали британці] => британців.

С. 354: Якщо впаде [будинок] => дім Гогенцоллернів, нам будуть нав'язувати парламентську форму правління, як в Англії та Франції.

С. 354: А потім нагородили Залізними хрестами двадцять чоловік, обраних досить довільно [з-поміж,] => з-поміж тих, хто рік тому брав участь у битві.

С. 357: Усім відомо, куди вони [прянуть] => прямують.

С. 358: Понеділок, [і червень] => 11 червня 1917 року

С. 358: Після [висажування] => висадки на сирому березі річки вони промокли і замерзли, натомість тепер зігрілися на марші.

С. 358: <...> 105-міліметрові гармати, які меткі німці, з [їхні] => їхнім талантом імпровізації, зняли з легкого крейсера «Кенігсберг».

С. 358: Коли ж Б'юкенен та інші спустилися в долину, щоб наблизитися до [супротивника. З'ясувалося] => супротивника, з'ясувалося, що він уже там.

С. 358: Мішель Корде гуляє на [заході] => смерканні паризьким бульваром

С. 360: [Четвергом] => Четвер, 14 червня 1917

С. 363: Спроби сховатися у воронці від снаряду [зазнать] => зазнають невдачі.

С. 364: Довга низка важко нав'ючених людей мовчки рухається угору, весь час вгору, вузькою доріжкою, уздовж високої, [прямовисній] => прямовисної гірської стіни.

С. 366: Монеллі та його командир розраховували, [які] => що звістка про два батальйони, [що] => які прибули як підкріплення, буде

зустрінута з удячністю і радістю, проте вони помилялися.

С. 366: Монеллі [мвркував] => міркував, що хтось там, на самому верху, (можливо, командир корпусу?) вочевидь божевільний, бо інструкції, що вони отримують, дедалі більш суперечливі й плутані.

С. 368: Чому вистава не [завершується закінчується] => закінчується традиційно, співом «Марсельези»?

С. 368: Батальйону Арно начебто вдалося уникнути заколотів, адже він прибув з Вандеї, регіону, [позбавленому] => позбавленого революційних традицій.

С. 368: <...> батальйон мали відвести з передової після [десята] => десяти днів оборонних боїв, але стало відомо, що прибуття зміни відкладається на 24 години.

С. 369: Вистава цього дня була знаком уваги і турботи про війська, що під натиском заколотів доводилося демонструвати [всі способи] => всіма способами.

С. 373: Британські командири — тому що з Лондона надходили дедалі суворіші накази про якнайшвидше [завершенні] => завершення операції.

С. 373: Відтоді як німці почали свою підводну війну, їхні підводні човни потопили більше кораблів, ніж устигали будувати союзники, тому кожен четвертий корабель не [діставався] => доставався місця призначення.

С. 374: Дві роти з 25-го батальйону королівських фузілерів кинулися вперед, до дерев, але були зупинені [Бота] => бота, широкою загородою з навалених кущів терну

С. 379: [Уесь] => Весь турецький квартал міста був охоплений полум'ям.

С. 380: Коли Кінг знову проїжджала повз те [місця] => місце, вона побачила, що всюди лежали упиті люди та блювали.

С. 381: Кушинг почав краще [розуміється] => розумітися на характері ран.

С. 383: [Найсерйознішим недугом] => Найсерйознішою недугою була потворна рана на спині, залишена осколком снаряда.

С. 385: Ніхто не хотів би пережити ще одну [«брюквенну»] => «бруквяну» зиму, подібну до минулорічної.

С. 385: Найбільше Ельфріді подобалося удавати лейтенанта фон [Йелленіком] => Йелленіка, а Гретель була медсестрою Мартою.

С. 386: Війна, як [занотовула] => занотовувала Ельфріда у своєму щоденнику, триває так довго <...>

С. 389: Доповз до окопу, підвестися не [можливо] => може, запаморочення та ін.

С. 389: Поранений [о і] => об 11 годині ночі, притомний.

С. 393: У повітрі гули незліченні артилерійські [знаряддя] => гармати, то стихаючи, то наростаючи, то стихаючи, але не зупиняючись.

С. 393: І він, надто добре знаючи всі скорботи і біль, якими [супроводжуються] => супроводжується будь-яка битва, раптово і проти своєї волі <...>

С. 396: Грандіозний тріумф [подвійний] => подвійної монархії.

С. 398: Вона зауважила також, що він чудово [складний] => збудований.

С. 399: Флоренс бачила, як він лежав там, точніше, як його тіло лежало там, із [заплющеними] => заплющеними очима, схрестивши руки на грудях.

С. 400: Харві Кушинг здійснює одну зі своїх численних [потяжок] => поїздок до Парижа, де він бере участь у роботі комітетів щодо поліпшення військової медичної служби <...>

С. 402: За собою вони залишають рвані клаптики тіл, що лежать [нерухомо тел] => нерухомо.

С. 405: [Краєвил] => Краєвид з гори прекрасний.

С. 408: Ще не відомо, чим [завершиться ся закінчиться] => закінчиться цей бій, але надія на щасливий кінець тоне з кожною годиною.

С. 409: Цього дня Пал Келемен зустрічає батальйон боснійських [мусульманів] => мусульман. Вони, як і мусульманські колоніальні війська на службі у французів, були елітними [сполученнями] => з'єднаннями.

С. 409: Келемен вважає, що частина старих боснійців, які зараз постали [його погляду] => перед його очима, повинна була б «чинити опір тій [влади, якою] => владі, якій вони тепер вірно служать».

С. 409: Високі, сухорляві, сильні воїни, які [нагадують про рідкісні, вимираючих] => нагадують рідкісні, вимираючі кедри.

С. 410: <...> багато [австро-угорські] => австро-угорських солдатів, які стояли на узбіччі та із задоволеним виглядом споглядали колону

військовополонених, виглядають виснаженими від недоїдання.

С. 412: Початок великомасштабного наступу союзників під [Амьеном] => Ам'єном.

С. 415: <...> так, усі ці нескінченні [радості] => радощі молоді, усе це [завершилося скінчилося] => скінчилося навіки для молодого життя, що обірвалася так раптово.

С. 416: Але це виявилось неможливо, у метушні вони дуже швидко [втратили одне одного з вигляду] => загубили одне одного з очей.

С. 416: Флоренс позбулася свого дорогоцінного сидячого місця, коли вийшла допомогти вагітній жінці, яка раптово [занемогла] => занедужала <...>

С. 416: Гарантований денний пайок містив [п'ятдесят] => п'ятдесят грамів хліба або дві картоплини.

С. 420: І через короткий час вся енергія [стаала] => ставала марною.

С. 423: Госпіталі не вміщували всіх, хто [занемогли] => занедужали.

С. 423: Кінг зазнала і снігових [бурь] => бур, і аварій.

С. 426: Понеділок, [і] => 11 березня 1918 року

С. 427: Корде з дружиною, [разом вирядженими] => разом з вирядженими у вечірне вбрання людьми, спустилися вниз <...>

С. 431: [У] => Принаймні у самому госпіталі.

С. 433: Човен була наповнений яйцями, прибереженими для подорожі, але в [ній] => ньому було відсутнє важливе спорядження, зокрема черпак.

С. 433: У Бурсі [утримували] => утримувалися в полоні високопоставлені британські генерали <...>

С. 438: Двадцять сім днів тому вона залишила Москву, двадцять сім днів провела в скреготливому, пихкаючому товарному [потязі] => потязі разом з чужими людьми, переважно іноземцями <...>

С. 440: Фірми, які торгували предметами розкоші, особливо постраждали і [почати] => почали звільняти персонал.

С. 440: Саме вони мали [необхідними] => необхідні засоби і потрібні зв'язки.

С. 441: Відтепер забороняли розголошувати інформацію, що суперечила військовим [зведеннями] => зведенням.

С. 441: Більшість справ, переданих до суду, пояснювалося звичайним, примітивним [доноством] => донощицтвом.

С. 443: Кушинг зазначив, що в готелі вранці за сніданком йому подали французьку булочку з двома крихітними шматочками [неапетитно] => неапетитного маргарину, а до кави бракувало цукру.

С. 445: [Четверг] => Четвер, 30 травня 1918 року

С. 446: У нього склалося враження, що французька армія діє «навдивовижу суперечливо, то [наче б то] => начебто втрачаючи контроль над ситуацією, то знову знаходячи його».

С. 446: І тепер французька армія [накоплює] => накопичує сили для контрнаступу.

С. 447: Через таку паршиву рану я б синові не дозволив навіть [припустити] => пропустити заняття в школі.

С. 448: Вона доклала величезних зусиль, щоб відкрити [маркітантськ] => маркітантську крамничку для низькооплачуваних і часом напівголодних сербських шоферів, з якими працювала.

С. 448: Полковник [вимовив] => виголосив обширу промову, відзначивши її внесок у загальну справу, після чого прикріпив до її грудей круглу медаль, що відливала золотом.

С. 449: Сумуючи за Іові, вона вподобала іншого серба, з яким разом працювала, [до цього] => цього самого Арце.

С. 450: Його звали Едуар Естоньє, він 56-річний письменник, який прославився [як раз] => якраз напередодні війни своїми соціально-психологічними і моралізаторськими романами.

С. 450: Коли він з одним колегою їхав сюди кілька днів тому, їхню [потяжку] => поїздку на метро перервала повітряна тривога.

С. 453: Поразка стала [очевидним] => очевидною для всіх, навіть для стратегів у цивільному, які сидять у своїх кріслах.

С. 454: Зникла довоєнна багаточарова, [пишне] => пишна білизна <...>

С. 457: Розмах винахідливості вражає уяву, а кінцеві результати вельми скромні: тканина [втготовлена] => виготовлена з кропив'яних волокон і целюлози

С. 458: Зустрівши його після [призива] => призову, вона вирішила, що він жахливо виглядає у своїй військовій формі, з цим безглуздим лакованим головним убором.

С. 460: Але жінка [уважала вигляд] => удавала, що не розуміє його.

С. 460: В Арлоні він вже встиг звернути увагу на «чарівну молоду дівчину» і, побачивши її біля відчиненого вікна зо два дні тому, відразу ж під'їхав до неї верхи на коні та [заговорив розмову] => заговорив французькою.

С. 460: Але щойно він почав [з] => за нею упадати, [тут таки] => тут-таки з'явилася літня дама і відвела дівчину від вікна.

С. 460: Повернувся близько [години] => першої ночі після дводенної метушні навколо Шато-Тьєррі, без обіду, змерзлий, промоклий, у відкритому автомобілі.

С. 462: Таке собі [мускульне] => м'язове орігамі.

С. 464: Можете уявити: я [позбулася карток] => втратила картки на вугілля.

С. 464: Любий Гіль, [любга] => люба П'єте (292), уболівайте за нашу бідну Німеччину!

С. 465: [Суббота] => Субота, 26 жовтня 1918 року

С. 469: [Один раз у] => Одного разу в них залишилося всього по двадцять патронів на людину.

С. 469: Пацієнт розповів Кушингу та його колезі, що їх змінили на [заході] => смерканні в середу.

С. 470: Потім його спогади зробилися [нескладними] => безладними.

С. 471: У Будапешті [скасована] => скасовано офіційну цензуру, газети можуть тепер писати що завгодно!

С. 473: А натовп тече все далі, [рухомий] => спонукуваний радше колективним інстинктом, ніж чіткою ідеєю.

С. 474: «[Усе] => Усі зникли в найближчих кухнях».

С. 475: Під час [потяжки] => поїздки дисципліна, яка і раніше вже кульгала, занепала.

С. 475: У [потягці] => поїзді до Будапешта Келемена супроводжували його денщик Фері, конюх Ласі та один з ординарців, Бенке.

С. 476: Запхавши [ватаж] => вантаж під сидіння, Келемен та його супутники поїхали в місто.

С. 478: Для Володимира Літтауера війна [завершила закінчилася] => закінчилася зимового дня в Петрограді, куди він приїхав після того, як ревком змістив його з посади командира ескадрону.

С. 478: Найважче йому було розлучатися зі своїм [конем Москаль] => конем на прізвисько Москаль.

С. 481: Вільям Генрі Докінз був похований на [заході] => смерканні того дня, коли він загинув, на імпровізованому цвинтарі на південь від Анзак-Ков.

С. 481: Коли обидві групи порівнялися [одне з одним] => одна з одною, Бочарська раптово впізнала одного з солдатів, Алексіса.

С. 482: Війна для Ангуса Б'юкенена була [завершена] => завершена.

С. 482: Перед [потягкою] => поїздкою у звільнений Белград Кінг переглянула все, що було накопичено за ці роки.

С. 484: Поважний старий весь тремтів, коли говорив нам, що [будинок] => дім Гогенцоллернів мав зректися корони,

С. 520: [Насильство] => Насильство

С. 526: Герцогства [Шлезвіг] => Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург, як відомо, відійшли до Пруссії після датсько-німецької війни 1864 року.

С. 526: Кожна [картечними] => картечна граната містила сотню свинцевих куль, що розліталися після вибуху невеликого порохового заряду на дні гранати.

С. 527: Зрештою снаряд за допомогою спеціальної [дистанційній] => дистанційної трубки вибухав у повітрі просто перед наміченою метою <...>

С. 527: Оскільки [уо] => у будні він був зайнятий на службі, логічніше припустити, що поїздка датувалася вихідними днями, 24–25 жовтня.

С. 528: Таким чином, не можна сказати, що Андресен не був охоплений [націоналістичної] => націоналістичною лихоманкою, просто ця лихоманка була не німецькою.

С. 532: <...> але ще й допомогти їм на Кавказі, де грізний [османське] => османський наступ, утім, уже загруз у морозах, снігу та хаосі.

С. 532: Операція в Дарданеллах була значною мірою витівкою молодого, хитромудрого і суперечливого Першого лорда Адміралтейства Великої Британії [Вінстона] => Вінстона С. Черчилля.

С. 537: Подібна обставина [викликало] => викликала страх у греків і змусила їх зібрати свою маленьку армію та навіть запросити

союзників, після чого корпус Сарреля висадився в місті Салоніки.

С. 540: Монеллі продовжує (і це його твердження автор [можливо] => може підтвердити, зважаючи на особистий досвід): <...>

С. 540: Може [сечити] => випускати сечу лежачи — залишилося їй 3 дні.

С. 542: З початку Брусиловського наступу 4 червня росіяни взяли в полон майже 200 тисяч чоловік і захопили близько 700 артилерійських [знарядь] => гармат.

С. 547: Але Париж і Лондон могли запропонувати [російським] => росіянам значно більше ніж Берлін <...>

С. 550: У січні 1917 року німецькі підводні човни потопили 35 [судів] => суден загальною вагою 109954 дедвейт.

С. 550: З минулого року діяла державна заборона на ввезення екзотичних продуктів харчування, зокрема [мандарин] => мандаринів, родзинок, ананасів, [імбиря] => імбиру та ванілі.

С. 551: За бій при Капоретто він був нагороджений вищою [пруської] => прусською нагородою — орденом Pour le Mérite.

С. 551: Ці мобільні групи [проминають] => проникають якнайглибше в тил ворога, дістаючись його артилерії, яка без опорних пунктів на передовій просто гине.

С. 551: [Значно] => Значною мірою відповідають за невдачу російські більшовики.

С. 554: Брак їжі в Австро-Угорщині [була повсюдною] => був повсюдним в цей час, здебільшого через анархію та нестачу транспортних засобів.

Примечания

1

Переклад з німецької Е. Суріц.

2

Переклад з німецької Г. Кагана.

3

Це абсолютно правильно. Місяць не завершиться, а дві російські армії вже перебуватимуть на німецькій території.

4

«Спокійний будь, край отчий наш / твердий, надійний страж, на Рейні страж!» — приблизно так звучить пісня у вільному перекладі з німецької. Пісня «Стражі на Рейні» з середини XIX століття була неофіційним гімном Німеччини.

5

«Вдома, вдома ми побачимося знов!»

6

Так, наприклад, офіцер не мав права одружуватися без схвалення не тільки командира полку, але і всіх своїх товаришів по зброї. Це схвалення було не надто легко отримати, і багато хто з його товаришів по службі все ще залишалися неодруженими. Вочевидь, що вони відвідували борделі або ділили яку-небудь виховану, елегантну даму свого кола, яка формально не була повією.

Значно пізніше Літтауер дізнався, що наступ був насправді розвідкою боєм і що вони не мали наміру залишатися на німецькій території. Головною метою операції були міська пошта і телеграф, де перехопили всі повідомлення, що були цікавими для військових.

8

Керівник дивізії Василь Гурко намагався згодом виправдати свої дії тим, що підпали влаштували самі німці, що це були умовні сигнали, але Літтауер особисто бачив, як російські війська підпалювали будинки. Можливо, цей наказ спотворювався, навіть навмисно. Це підтверджує виконання іншого, схожого наказу того часу, зокрема: дозволяли стріляти в німецьких підлітків на велосипедах, які шпигували для ворожої армії. На практиці наказ швидко перетворився на мандат на те, щоб байдуже розстрілювати всіх німців на велосипедах. Багато російських офіцерів були обуреними та протестували проти наказу, але незрозуміло, чи був цей наказ переглянутий або скасований.

Це не було для нього перевагою, тим паче в його власній престижній лейб-гвардії, де офіцерами ставали тільки дворяни і де служба була насамперед соціальною функцією, манерою одягатися, а більш глибокі знання у військовій справі вважали чимось марним, не сказати — підозрілим. (До того ж платня була настільки мізерною, що передбачався чималий особистий статок.) Офіцер лейб-гвардії мав уміти триматися і витончено сидіти в сідлі, а більшість свого часу проводити на балах, за картярським столом, у любовних інтрижках, на дуелях, за пляшкою вина. На цивільних вони поглядали з безмежною зарозумілістю. Як зазначав Ларс Вестерлунд у своїй солідній роботі, успіхи Павела фон Геріха на військовому полі були досить посередніми.

Циндао знаходиться на півострові біля узбережжя провінції Шаньдун. Німецька спадщина відчувається тут лише у виробництві найкращого в усьому Китаї пива. Місто було передане Німеччині наприкінці XIX століття як компенсація за вбивство кількох німецьких місіонерів. Імперські амбіції Японії в Азії вже призвели до війни як з Росією, так і з Китаєм, тому японці плекали подальші експансіоністські плани, нехай і під прикриттям союзу з Великою Британією 1902 року. З середини серпня, тобто за тиждень до оголошеного ультиматуму, японські війська були готовими атакувати Циндао.

Спущений на воду в Кілі 1909 року, цей корабель утілював передвоєнну гонку озброєнь. Він був відповіддю на британський лінійний корабель «Дредноут» — на той час найбільший і найпотужніший у всьому світі. Британський корабель, зі своїми паровими турбінами, бронєю і важким озброєнням, — це ціла епоха. За одну ніч він зробив решту кораблів застарілими, а флотських стратегів усього світу змусив засумніватися в своїх бюджетних можливостях. Озброєння «Гельгоlanda» було того самого класу, що й на «Дредноуті», а броня завтовшки у нього навіть була більшою. (Це було пов'язано з тим, що німецькі лінійні кораблі мали інший охоплення порівняно з британськими, і тому частину того, що було зекономлено на вугільному вантажі, можна замість цього використовувати для захисту.) Зі своїми дванадцятьма 305-міліметровими гарматами головного калібру корабель був найсучаснішим з-поміж усього німецького океанського флоту: на нього і на його трьох сестер — «Східну Фрісландію», «Тюрінгію», «Ольденбург» — покладали значні надії німецьке суспільство, адмірали, їх власні екіпажі й кайзер Вільгельм. Усі знали, що дорогий (і безглуздий) Флот відкритого моря був одним з улюблених дітищ кайзера. Його будівництво напередодні війни посварило Німеччину і Велику Британію.

12

«Кожен постріл — один росіянин, кожен удар багнета — один француз, кожен копняк — один англієць». Тими днями до віршика додали ще один рядок: «Jeder Klaps ein Japs» — «Одним махом — одного японця». Було придумано безліч подібних віршиків.

13

О моя Німеччина, якою сильною ти маєш бути,
Якою здоровою в самій своїй глибині,
Коли один, не наважуючись напасти, шукає допомоги у шести інших.
Німеччина, серце твоє має сповнитися честі,
Чистотою сяяти має твоя правота,
Щоб могутній з лицемірів незлюбив тебе
І щоб британці зблідли від люті.

14

Убий диявола і візьми з висоти небес
Сім переможних вінків людства,
Сім сонць вічної слави.

Російська армія в попередні роки провела серйозну модернізацію і багато в чому випередила інших, наприклад, у використанні аеропланів, дирижаблів і броньовиків. Але її служба зв'язку залишалася слабкою і недосвідченою. Телефонів було обмаль, тому командувач армією Самсонов змушений носити з собою власний. Це означало, що зв'язок переривався, щойно він переміщувався. Цілими днями не надходили накази і відомості. Звісно, на рівні армії та корпусу було бездротове радіо, але його використовували не завжди, а коли все-таки використовували, то часто-густо передавали важливі накази *en clair*, навіть не зашифровуючи їх. Цим негайно скористалася німецька радіорозвідка в Кенігсберзі, якою, до речі, керував доцент класичної філології.

Справді, фронти російської армії були в той час самостійними одиницями, зі своїми резервами, потягами, забезпеченням і метою, тому неможливо уявити раптове перекидання ресурсів, принаймні до того часу, поки російські генерали не припинять ревно стежити за суворим розмежуванням сфер своїх повноважень.

Щось на кшталт військового інженера, завданням якого було будівництво укріплень, а також мінування і розмінування доріг.

Вони голосливо стверджували: розправа відбулася тому, що пожежа сигналізувала німцям про присутність у містечку російських військ.

Причина зрозуміла. Армії пересувалися згідно з ретельно розробленим і неймовірно складним графіком, де однією з передумов цих надскладних розрахунків сотень тисяч відправлень та прибуттів була швидкість руху, принципово незмінна і за необхідності мала. Дехто стверджував, що під час руху потяга можна було встигнути нарвати квітів біля залізничного насипу, але це здається перебільшенням. Хоча напевно хтось намагався і нарвати квітів також.

У той час Росія в межах масштабної програми військової модернізації облаштовувала дороги і залізниці. Насамперед будівництво залізниць у російській Польщі дуже налякало німецький Генштаб. Що швидше можна зібрати армію й висунути її проти ворога, то більше шансів на перемогу. Це аксіома. Німецький план Шліффена — який узагалі-то і планом не був, а був просто пам'ятною запискою від 1905 року, що фіксувала стан справ після розгрому Росії Японією, — ґрунтувався на тому, що росіяни не встигнуть почати діяти, перш ніж будуть переможені французи. І важливим чинником у цих прогнозах були залізниці. Ще 1910 року російська армія могла використовувати всього 250 складів (Вочевидь, помилка перекладу з російської: тут «состав» слід було перекласти як «потяг». — *Прим. верстальника*) для проведення мобілізації, — для порівняння можна згадати транспортну мережу в районі Кельна: 700 потягів на той же період часу. Російська програма модернізації передбачала збільшення кількості потягів і перенесення їх розвантаження ближче до німецьке о кордону.

Підраховано, що зі 150 тисяч чоловік його армії загинуло лише близько 10 тисяч, а особиста доля Самсонова довго залишалася невідомою, але, швидше за все, він наклав на себе руки.

Дивізія Літтауера мала приєднатися до нової 10-ї армії, яка прикривала лівий фланг армії Ренненкампа, після того як 2-га армія Самсонова припинила існування; однак німці виявилися спритнішими. Вони вже прямували до горезвісного лівого флангу, через важкопрохідні місця навколо Мазурських озер, через перешийок близ Відміннена. У самому кінці цього лівого флангу стоїть ескадрон Літтауера, тому можна сказати, що він займає лівий фланг лівого флангу Ренненкампа.

23

Це могло статися 21 вересня чи, можливо, 19-го.

Його ім'я — Ієронім Тарновський. Він одружився буквально напередодні війни. Фон Геріх пише, що Тарновський, який був офіцером австро-угорської кавалерії, загинув, але насправді він вижив.

Мешканці палацу змогли повернутися лише за рік, у вересні. Вони знайшли свій будинок ущент знищеним, навіть двері були зняті з петель. Крім незліченних відмітин від кулеметних черг, на фасаді палацу залишилися десять пробоїн від снарядів. Ліс навколо був спалений дотла, а в парку виявилось декілька масових поховань, і коли їх у грудні розрили, то знайшли там тіла 3600 російських і австро-угорських солдатів.

Її ім'я — Ванда Тарновська, і в цей момент вона перебувала у Відні як біженка, куди була евакуйована з Кракова.

27

Після того як корабель звільниться від зайвої ваги, його осідання стане на півметра меншим.

Слід також зазначити, що були й такі меншини, які фактично схвалювали війну, вбачаючи у відданій службі спосіб завоювати до себе повагу. Так повелися багато євреїв, особливо ті, хто були найбільш асимільовані в Німеччині та Росії, з великим успіхом у першій країні та меншим — у другій, оскільки німецький антисемітизм був значно слабшим за російський (і за французький). У німецьких газетах розповідали про євреїв Німеччини, які на початку війни з великими труднощами повернулися з Палестини додому, щоб записатися добровольцями на фронт.

Герцогства Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург, як відомо, відійшли до Пруссії після датсько-німецької війни 1864 року (більш відомої в нашій країні як «останній подих скандинавізму»). Уже тоді там проживала значна кількість німецькомовного населення.

Як і істеричні пошуки шпигунів і зрадників, згасла і ця істерія, тим паче що насправді ж данськомовні піддані, на кшталт Андресена, покірливо стали під прапори своєї країни. Заарештовані, серед яких і його батько, були випущені на волю. Захопливе і влучне, засноване на особистому досвіді, зображення цієї істерії та шпигуноманії, що панувала в Німеччині в серпні 1914 року, можна знайти в есе Клари Юхансон «Військовополонені».

Фірма «Гінденбург і Людендорф», зокрема, зуміла ще раз виконати подібну стратегічну рокировку із залізничними потягами, про що російське командування і не мріяло: німці миттєво перекинули свої сили з безпечного району (Східна Пруссія) в той, що зазнав поразки (Південна Польща). Але не йшлося про новий Танненберг. Обидві воюючі сторони здійснювали свої пересування дещо хаотично, або не знаходячи супротивника, або не підозрюючи, де він. І зараз сталося так, що обидві сторони наткнулися одна на одну в околицях Опатово, німці — активно атакуючи, а росіяни — пасивно відступаючи. Ця битва не матиме особливого значення в ході війни. А обидві сторони згодом будуть змальовувати цю подію як успіх.

На початку війни картечна граната у всіх арміях без винятку була найпоширенішим типом снаряда польової артилерії. Типовий приклад озброєння, придуманого в тиші кабінетів. Кожна картечна граната містила сотню свинцевих куль, що розліталися після вибуху невеликого порохового заряду на дні гранати. Це діяло на кшталт пострілу з величезного дробовика. Зрештою снаряд за допомогою спеціальної дистанційної трубки вибухав у повітрі просто перед наміченою метою, — операція досить непроста! Ляск просто над головою означав, що кулі пролетіли повз. Крім того, було важливо, щоб ціль знаходилася над землею. З цієї причини цей тип зброї практично втратив своє значення з появою окопів, у яких ховалися учасники бою. Чорний порох спричиняв білі та трохи повернені вниз хмари вибуху, характерні для картечі.

Кур зазначає дату 11 жовтня, але це, зважаючи на все, помилка: описані події відбулися 10 жовтня, а крім того, німецькі діти не відвідували школу в неділю.

У той час з військовополоненими на Східному фронті, як свідчив Алон Рахамімов, поводитися значно краще, ніж у Другу світову війну, коли воюючі сторони були винними в численних злочинах і систематично поганому поводженні із захопленими в полон. У період Першої світової війни ставлення до них було досить гуманним, і близько 90 відсотків полонених змогли повернутися після війни додому. (Найгірше доводилося німецьким і австро-угорським військовополоненим у російських таборах через тиф і брак їжі.)

Досі ніхто не знає точну кількість загиблих, але йдеться про приблизно 400 тисяч людей. І це менш ніж за один місяць. Історик Норман Стоун пише: «Визначилася модель війни: мертва точка на заході, майже перманентна австро-угорська криза на сході».

Мається на увазі кордон між Галичиною та Угорщиною.

Дата умовна. Щоденники Корде 1914—1918 років досить своєрідні: записи велися в хронологічному порядку, але не завжди зрозуміло, де починається наступна дата. Його відвідування родини в Сент-Амані датувалися між 22 і 26 жовтня. Оскільки у будні він був зайнятий на службі, логічніше припустити, що поїздка датувалася вихідними днями, 24—25 жовтня.

Псевдонім «Корде» виник з тієї причини, що його сім'я була споріднена з Шарлоттою Корде, жінкою, яка вбила 1793 року революціонера Марата. Це діяння було відображене для нащадків Давидом. Цікаво, що переконаний республіканець Мішель Корде взяв собі ім'я контрреволюційно налаштованої Шарлотти Корде. Це свідчить про певну частку марнославства або ж просто прагнення облагородити своє минуле.

НМАТ — це скорочення His Majesty's Australian Transport (австралійський Його Величності транспорт).

40

Коли відходить наступний потяг до Парижа? (фр.)

41

Перші постріли у війні між Німеччиною й Великою Британією пролунали саме в Австралії, у порту Сіднея, 4 серпня, коли німецьке торгове судно спробувало вислизнути, але було зупинене попереджувальними пострілами.

Це була відома Тихоокеанська ескадра Максиміліана фон Шпее, що прямувала на схід, сіючи довкола паніку й руйнування. Ескадра вже досягла західного узбережжя Південної Америки, біля Чилі. 1 листопада здобула біля мису Коронель перемогу над британською флотилією. Англійці вислали туди підкріплення, щоб помститися за Коронель і за будь-яку ціну зупинити фон Шпее.

Підготовка нових учителів у Австралії нагадувала навчання підмайстрів, коли новоспечені кандидати — «молодші вчителі» («Junior Teachers») — викладали в класі під керівництвом учителя-наставника.

До того часу крейсер потопив 17 торгових суден. Ім'я його було овіяне романтичним серпанком, оскільки капітан 2-го рангу — Fregattenkapitän — Карл фон Мюллер відрізнявся підступністю, але водночас і гуманністю. Він завжди брав на борт екіпаж потопленого ним корабля, добре поводився з людьми і поспішав висадити їх на берег. Ця лицарська поведінка цілком відповідала тим очікуванням, які плакали більшість людей щодо війни.

Солдатський гумор охрестив намет, що носив з собою кожен солдат, «труною героя», оскільки в неї часто загортали загиблих, перш ніж поховати.

46

Щось на кшталт мармеладу, приготовленого із суміші яблук і апельсинів.

Популярний роман данського письменника Крістіана Вінтера (1796—1876).

48

Не зовсім зрозуміло, що це таке.

Пізніше в Андресена справді з'явився маленький данський прапорець, що разом з романом Вінтера втілював для нього «головні данські цінності». Таким чином, не можна сказати, що Андресен не був охоплений націоналістичною лихоманкою, просто ця лихоманка була не німецькою.

50

50 Тим паче що Семба був соратником Жана Жореса, лідера соціалістів, який намагався зупинити війну шляхом загального страйку і який був убитий 31 липня молодим французьким націоналістом. На довершення всього Семба був відомий як автор поширеного пацифістського заклику, що широко обговорювали.

Андресен описує ці речі точнісінько так само, як і багато інших; дійсно, гранатна картеч як найпоширеніший тип артилерійського снаряда була безпечною для солдатів в окопах.

Колючий дріт відомого нам типу був винайдений у США для використання в сільському господарстві. Він дав змогу перевести утримання свійської худоби на абсолютно новий рівень. З військовою метою, як загородження, дріт було вперше застосовано під час франко-пруської війни 1870—1871 років. Відомо, що американські війська використовували дріт для захисту своїх таборів під час іспано-американської війни 1898 року. Хоча колючий дріт і згадують у статуті британської армії ще 1888 року, воюючі сторони 1914 року йшли в бій без усякого дроту. Усі вважали, що війна буде легкою і завершиться швидко. І коли почали рити перші окопи, восени 1914 року, то в кращому випадку ставили імprovізовані загородження і дріт для них запозичували в довколишніх селах. (Колючий дріт був чимось незвичним, і про це свідчить навіть той факт, що не існувало самої назви. Дехто, наприклад, називав його «дріт з колбочками для паркана».) На початковому етапі війни брали будь-який дріт, навіть без колбочок. Крім того, самі загородження часто були ріденькими і складалися лише з одного-єдиного ряду стовпів, між якими натягали три-чотири дротини. Але незабаром почали виготовляти спеціальний колючий дріт з військовою метою. На дроті для потреб сільського господарства було зазвичай сім пар шипів на один метр, тоді як на новому — чотирнадцять і більше пар на той самий метр. Колючий дріт став до того ж ширшим і щільнішим. Французький статут 1915 року визначав як мінімальне загородження з двох рядів стовпів, що стоять на відстані трьох метрів один від одного, а британський статут 1917 року встановлював дев'ять метрів як мінімальну ширину дротяного загородження. Крім того, з'явилися різні види дротяних загороджень, і деякі були переносними, — іспанська кіннота, куби, «їжаки», «агрус» і «ножова опора». У згаданому британському статуті називають також різні типи стійкого дротяного загородження: *apron*, *double apron*, *fence and apron*, *trip and loose wire*, *concertina* (Brun wire), *trip and crossed diagonals*, *rapid double fence*, *low wire*, *French rapid wire*, *high and low wire combination*, — лише останні були в шести різних варіантах. Деякий час експериментували з дротом під струмом, але він виявилася непрактичним. Француз Олів'є Разак писав, що колючий дріт хоч і не

символізував Першу світову війну, але все ж зіграв важливу роль у мистецтві, що прагнуло «втілити потворну велич руйнівних сил, випущених на волю сучасною війною».

53

Так сам Андресен описує ці звуки.

Те, чим дбайливо облаштовували свої окопи, — можна було знайти бліндажі з електричним освітленням, килимами на підлозі і стінами, обшитими панелями, — залежало від настрою німецької армії на заході. Вона вже готувалася до тривалої оборони. Французька армія з ідеологічних причин не хотіла створювати враження, що має намір тривалий час сидіти в окопах. Протягом усієї війни окопи у французів здавалися імпровізованими. Не дивно, що на сході австро-угорська армія теж устигла розташуватися з усіма зручностями. Стверджували, що там містилися сховища із зашкеленими вікнами, але це звучить вже як оксюморон.

Уся справа в чиношануванні: що як лейтенант підведеться і почне ставити незручні питання самому військовому міністрові?

Де-факто Єгипет перебував під контролем Великої Британії з 1882 року. У той час британська влада вже міркувала про поділ Османської імперії, і це означало б безприкладну експансію союзників на Близькому Сході. До речі, Росії запропонували Константинополь.

57

Цього не сталося.

Можна слідом за Еріком Хобсбаумом говорити про передвоєнний світ, позначений локальними, регіональними, здебільшого далекими війнами, а також про «майже безперервний матеріальний, інтелектуальний та моральний прогрес». Він, зокрема, нагадує, що «погроми в царській Росії, що кинули виклик громадській думці і змусили російських євреїв мільйонами перетинати Атлантику з 1881 до 1914 року, були б майже непомітними порівняно з сучасними масовими вбивствами: жертви цих погромів обчислювалися десятками, а не сотнями, не кажучи вже про мільйони». (Переклад з англійської Е. М. Нарішкіної)

Там навіть не було колючого дроту. Лише минулого місяця в російській армії почали видавати «сталевий дріт з шипами», як незграбно його тоді називали.

Можливо, що покупка відбулася значно пізніше протягом цього року. У записках Літтауера це не уточнено.

Це виглядало багатобіцяюче, тим паче що у вересні німецький підводний човен U-9 менше ніж за годину потопив три старих британських крейсери.

Як уже згадувалося, німецька Тихоокеанська ескадра несподівано здобула перемогу близ Коронеля, 1 листопада 1914 року, але згодом, 8 грудня, була знищена в битві біля Фолклендських островів.

У середині грудня 1914 року німецькі крейсери обстріляли зі своїх гармат Скарборо, Гартлпул і Вітбі. Найбільше постраждав Скарборо, де був зруйнований маяк і загинуло 19 цивільних осіб.

64

Дивізіон є частиною екіпажу військового корабля.

Якщо сьогодні й згадують про Лоті, то у зв'язку з тим, що ним захоплювався Пруст.

Варто згадати, що цього дня було страчено через повішення трьох змовників із тих, хто скоїли вбивство в Сараєво наприкінці червня минулого року. Гаврило Принцип, який власноруч убив ерцгерцога і його дружину, уникнув страти, оскільки йому ще не виповнилося двадцяти років. Принцип у фортеці Терезієнштадт був засуджений на 20 років ув'язнення. Там він залишатиметься до 28 квітня 1918 року і помре від туберкульозу, так і не розкавшись у скоєному і фанатично вірячи в свою правоту.

Османський наступ на сході був не єдиною загрозою для британської присутності в Єгипті. Аж до кінця 1915 року угруповання ваххабітів з Лівії, яке заради ісламу боролось проти й французької, й італійської колоніальної експансії в Північній Африці, атакувало західний кордон Єгипту, причому ваххабітів підтримували османські з'єднання. Ці атаки вдалося зупинити чималими зусиллями британських військ. (Щодо веремії в Північній Африці: досі тривали заворушення в Марокко, що розпочалися 1912 року, коли тут було введено французький протекторат.)

68

Старий знайомий за військовим коледжем у Дантруні.

У його щоденнику цього періоду часто зустрічається слово «pontooning».

Це сталося майже за три місяці до застосування отруйних газів на Західному фронті, на Іпрі, у квітні 1915 року, що зазвичай вважають першим (у російській армії вдавалися до єдиного контрзаходу — дезінфікували окопи аміаком). Але подібний захід був недостатнім, оскільки за морозяної погоди газ поширювався зовсім не так, як очікували.

71

Рана від удару або від забиття.

Крім того, страх призводить до того, що людина занадто зосереджується на своїх переживаннях. Цей феномен особливо помітний у таких егоцентричних натур, як Павел фон Геріх.

У Першу світову війну червоний, зелений та білий кольори були, можна сказати, нічною іконографією. Усі армії використовували ці кольори, їхні комбінації означали різні послання. Червоний зазвичай означав: «Ворог наступає!», а зелений — те, що своя артилерія не дістає супротивника і потрібно перемістити позиції вперед.

Оточення і знищення XX корпусу було єдиним справжнім успіхом для німців під час їхнього лютневого наступу, однак німецька преса тут-таки заволала про їхні перемоги, не втративши нагоди вдарити в Танненбергський барабан. Звісно ж росіяни зазнали великих і навіть страшних втрат. Разом з тим утрати німців були також значними і до того ж майже марними.

«Від віку грізного ворога не здолаємо самі...» — відомий гімн Мартіна Лютера. (Прим. перекл.)

Навіть турки в цей час називали місто саме так — Konstantiniye.

Кінський ремонт — так називалися коні, якими замінювали поранених або убитих тварин.

Від початку року австро-угорська армія втратила близько 800 тисяч чоловік убитими й пораненими, але насамперед — померлими від хвороб та обмороження. Ці цифри стали відомі лише після 1918 року. Усі держави засекречують свої втрати. Розголошення кількості жертв вважають мало не державною зрадою.

Словом «ambulance» французи називали в той час військовий шпиталь.

Кушинг навчався в Єльському та Гарвардському університетах. Уже в ті часи здобув авторитет у професійних колах. Як справжній вундеркінд, він усього лише в 32-річному віці став професором хірургії в Університеті Джона Хопкінса. Він — один з провідних у світі фахівців з головного мозку.

Йому розповідали, що німці не беруть чорношкірих у полон, але він сумнівався у правдивості цього твердження.

82

Осколок гранати або, точніше, шматок гранати (фр.).

«A Hunter s Wandering in Africa» і «Travel and Adventure in South-East Africa». Автор зажив слави, коли він, за прикладом багатьох інших мандрівників, здійснив турне з лекціями про свої пригоди. Він залишився в історії першим, хто разом з відомим Сесилем Родсом указав на високогірне плато в Родезії як на місце, придатне для проживання британців і для ведення сільського господарства. Іронія долі полягає в тому, що сам він згодом випробує на собі всі труднощі ведення сільського господарства в цих місцях, — труднощі, про які знає кожен, хто читав африканські романи і новели Доріс Лессінг. Селус у своєму колоніальному зав'язтті просто недооцінив їх.

Командир батальйону був ініціатором його формування — це полковник Даніель Патрік Дрісколл, який під час англо-бурської війни командував іррегулярним з'єднанням, відомим як «Скаути Дрісколла». Передбачалося, що батальйон буде чимось подібним.

Складний для перекладу вислів, бо містять багато значень. Напевне, він найкраще відображає поєднання мрії про пригоди і поетичного настрою.

Навіть відомий німецький фельдмаршал Пауль фон Гінденбург зупинявся в цьому домі, коли був проїздом у Сувалках. Лаура характеризує його і як галантного кавалера, і як егоїстичного ненажеру. І той факт, що він був головнокомандувачем цього фронту і тому відповідав за всі нещастя, робило його відразливим в її очах.

Звинувачення у співпраці з німцями також роздмухували старий російсько-польський антисемітизм. Лаура і сама з підозрою ставилася до багатьох євреїв у місті.

Узимку найхоробріші діти з Сувалок грали в таку гру: блукали полями за містом і паличкою тикали в сніг, шукаючи вбитих.

Метою цієї наспіх спланованої та хвацької операції було прокласти за допомогою флоту шлях спершу через Дарданелли, потім — через Босфор, щоб постачати військову техніку росіянам, що зазнали поразки, але ще й допомогти їм на Кавказі, де грізний османський наступ, утім, уже загруз у морозах, снігу та хаосі. Сподівалися також взагалі вивести Османську імперію з війни. Точилися нескінченні дискусії між так званими «західниками-ми» й «східняками», у яких перші, переважно військові, закликали віддати пріоритет Західному фронту, тоді як останні, переважно політики, хотіли вести бойові дії на слабких флангах противника, насамперед на Балканах і в південному Середземномор'ї. Операція в Дарданеллах була значною мірою витівкою молодого, хитромудрого і суперечливого Першого лорда Адміралтейства Великої Британії Вінстона С. Черчилля. Ще 1907 року в британських військово-морських силах вивчили це питання і дійшли висновку, що лише наступом флоту не можна домогтися успіху, але вперті факти не вражали авантюрно налаштованого Черчилля.

Це не позбавлений домислів, але й не зовсім помилковий опис того, що планувалося. Війська потрібні тоді, коли на гіркому досвіді з'ясувалося, що кораблі союзників не здатні самотійно форсувати Дарданелли. Сухопутні з'єднання повинні, в першу чергу, знищити батареї берегової артилерії, що завдавали стільки клопоту союзницькому флоту і прицільно стріляли навіть у мінні тральщики, що йшли попереду кораблів.

У своєму листі Докінз зізнається в неприязні до єгиптян. Зокрема, він називає їх «нікчемними».

Масову різанину християн практикували і раніше. Це був давній конфлікт між вірменами й османською владою, але в останні десятиліття він поглибився. Велика війна призвела до раптового, непередбаченого і вкрай болючого загострення. Багатьох турків охопив страх за своє майбутнє. Коли влада Константинополя в жовтні 1914 року вирішили пристати на бік Центральних держав, Османська імперія щойно програла ще одну війну (так звану Балканську війну 1912–1913 років, у якій об'єднаними силами перемогли Сербія, Греція, Болгарія і Румунія). Окремі частини імперії населяли здебільшого християни. Інші території — Єгипет, Ліван — насправді перебували під владою західних держав. Чи триватиме тепер ерозія, що роз'їдає Османську імперію? До старого зілля додався новий інгредієнт, до того ж фатальний, — сучасний націоналізм. У константинопольській владі ще до жовтня 1914 року народилася ідея великого переселення народів з метою створити етнічно гомогенну державу або принаймні очистити головні провінції імперії від немусульманської «зарази». Поміж дедалі більш гноблених національних меншин, зокрема вірмен, націоналізм породжував мрії про сепаратизм, надію на власну державу.

«Поразки» саме у множині: невдачею завершився не лише наступ на Кавказі. Османське вторгнення до незалежної Персії також завершилося поразкою. У військових операціях здобуде перемогу російський корпус, який перебував зараз у Котур-Тепе.

Він передав сімох вірменів місцевому чиновникові, який обіцяв захистити їх. Згодом де Ногалес дізнався, що чиновник тієї самої ночі наказав задушити бранців.

Згодом будуть використовувати ще й кілька п'ятсотлітніх мортир, також зі значним ефектом, хоча і з таким самим ризиком для артилеристів.

Тобто командир 1-ї австралійської дивізії Вільям Бріджес, якого добре знав Докінз, коли той був керівником військового коледжу в Дантруні.

Османська піхота, що обороняла в ці дні Галліполі, билася хоробро, але поступалася за чисельністю супротивникові, була погано озброєна. Її використовували як гарматне м'ясо. Цей факт відомий за горезвісним висловом тодішнього командира 19-ї османської дивізії, знаменитого підполковника Мустафи Кемаля. Коли він у критичний момент, саме в той день під Арібурну, повів у бій свій полк, що залишився майже без боєприпасів, щоб зупинити небезпечний прорив АНЗАКа (Australian and New Zealand Army Corps — Австралійського і новозеландського армійського корпусу), він крикнув солдатам: «Я не очікую, що ви переможете, я наказую вам померти». Це з'єднання, 57-й полк, було повністю знищене. Q.E.D.

Система окопів на Східному фронті була не такою ґрунтовною і розгалуженою, як на Західному, насамперед тому, що лінія фронту на сході була більш рухомою. І відстань між супротивниками, що на заході становила 3—2 сотні метрів, а досить часто навіть менше, на Східному фронті дорівнювала одному-двом кілометрам або й більше.

У цих місцях майже стільки військових кладовищ, скільки у Фландрії. Це помітить сьогодні кожен, хто проїде машиною дорогою 977 із Тарнова до Горлиці. Але на противагу Фландрії, багато з місцевих кладовищ перебувають у сумному запустінні: можливо, це і виглядає романтично, але частіше справляє гнітюче враження. На цих кладовищах поховані солдати різних армій.

Таку назву отримав Санкт-Петербург після початку війни, адже старе ім'я звучало надто по-німецьки. До речі, стало звичайною справою в той час замінювати німецькі прізвища російськими.

101

Літтауеру, як і багатьом іншим, важко звикнути до нової назви.

Існувала особлива діалектика між брудом і підпорядкуванням на сході. Охайність була однією з чеснот, яку невпинно проповідували німецькі окупанти. У їхніх очах вона правила за доказ власної переваги. Як зазначав Веяс Габріель Аюлевіциус, поневолені, знаючи про страх німців перед інфекцією, також могли використовувати це зі своєю метою, щоб уникнути деяких покарань та контролю.

Перебуваючи в Єгипті, Докінз багато разів відвідує зубного лікаря, але, вочевидь, не всі його проблеми із зубами були розв'язані. 10 травня він знову звертається до лікаря на березі через зубний біль.

104

Сьогодні це місце відоме під назвою Анзак Ков.

У цьому немає нічого дивного: обстріл Галліполі флотом супротивника, що не припинявся всі попередні місяці, призвів до того, що османські генерали, під командуванням німця Лімана фон Сандерса, послали туди підкріплення, яке лишень змогли зібрати.

Якби це був звичайний фугасний снаряд, то Докінз вижив би, тоді як його солдати, які присіли навпочіпки, були б поранені або вбиті. Кулі з картечних гранат летять довгим конусом просто вперед, а з фугасних — в різні боки. Тому можна залишитися неушкодженим, якщо фугасний снаряд детонує всього за кілька метрів і якщо, звісно, людина не перебуває в зоні його польоту. Якщо ще додати до цього відносну нерозвиненість металургії того часу, унаслідок чого фугасні снаряди іноді розліталися на кілька великих фрагментів, то стає зрозуміло, чому можна було вижити, перебуваючи в безпосередній близькості від місця вибуху. Відповідно до теорії, саме подібна ситуація чисто фізіологічно могла породити феномен шоку від вибуху: уважалося, що вакуум ушкоджував мозок.

Швидше за все, Оливу привабили у цій організації не ідеї гендерної політики, а прості практичні міркування: перша медсанчастина, у яку вона поступила на службу, майже негайно припинила своє існування після того, як без попередження була висаджена в Бельгії. Олива і дві інші жінки-водії були заарештовані за підозрою в шпигунстві. Той факт, що місіс Харлі, одна з керівників Госпіталю шотландських жінок, яка цього дня їхала разом з Оливою в машині, була сестрою сера Джона Френча, командира Британського експедиційного корпусу, звісно ж допоміг організації та функціонуванню шпиталю.

Після війни вона вестиме до Львова. Сьогодні вона веде до Львіва.

Термін залежить не тільки від того, що звуки від обстрілу цього типу зливалися в один барабанний бій, але ще й від того, що вибухи через чисту випадковість іноді звучали дійсно ритмічно.

Під Болімовом у січні того самого року. Під Іпром у квітні використовували смертельний хлор. Хмара хлору має зеленуватий колір.

Виробником був IG Farben, де використовували побічні продукти після процесу фарбування в текстильній промисловості. Унаслідок отруєння газами в легенях накопичується рідина, і ті, хто важко постраждали, просто задихаються, ніби тонуть у власному тілі.

На фронті багато що видавали безкоштовно, наприклад мило, тоді як ті, хто перебували в госпіталях, мусили купувати його за свої гроші. Що було нелегко, оскільки грошове забезпечення було мізерним, а ціни в тих крамницях, що були відкриті, непомірно високі. У своїх листах додому в червні Андресен не тільки з радістю констатує, що вижив у цьому пеклі, але й благає про матеріальну підтримку.

У такій категоричній забороні відступати немає нічого нового. Верховне командування повторювало це не раз після прориву 2 травня. Але це було непродуктивно, оскільки змушувало 3-ю армію, яка перебувала в складному становищі, обороняти абсолютно непотрібні позиції, що тільки збільшувало і без того значні втрати.

У середині травня супротивник проривався в декількох місцях через Сан, причому так само несамовито, як і під Горліце; але, схоже, цей прорив був зупинений.

Флоренс Фармборо не знає, виконували козаки наказ чи грабували село за власним рішенням. Швидше за все, такий був наказ. Російська армія знову почала відступати і застосовувала свою стару тактику — тактику випаленої землі. Із собою намагалися забрати якомога більше ресурсів, зокрема свійську худобу. Водночас вони руйнували все, що доводилося залишити, незважаючи на те, що місцеве населення прирікали на голод і злидні. Саме тоді росіяни перебували на території, що належала Австро-Угорщині, і тому забрали із собою чоловіків призовного віку. Подібну практику застосовували і раніше, хоча і нерегулярно, у зв'язку з наступом у німецькій Східній Пруссії 1914 року. (Тоді росіяни відступаючи забрали з собою понад десять тисяч німців — чоловіків, жінок і дітей.) Планомірне розграбування та спалення не припиняли і після перетину російського кордону, що спричинило страждання власного цивільного населення, для якого війна, зрозуміло, не стала популярнішою.

Де Ногалес називає несторіанами сирійців.

У грудні вона відвідала Станіслава і переїхала б до нього разом з усією родиною, якби правила не забороняли провозити дітей на окуповані території.

Італійська армія, вступивши у війну, не виправдала надій. Перш за все, надто оптимістичний наступ італійців був одразу ж зупинений у скелястих горах, що облямовують кордон, — схоже, саме їхнє існування стало сюрпризом для найбільш тупоголових з італійських генералів. Крім того, італійський наступ спричинив нову мобілізацію слов'янського населення Австро-Угорщини. Воно побачило перед собою мету, за яку можна і життя віддати, на відміну від війни з Росією і Сербією.

«Так призначено Богом, що кохані зрештою повинні розлучитися».

Заправлений паливом дирижабль міг пролетіти понад дві тисячі кілометрів і чисто теоретично міг протриматися в повітрі кілька діб. Спеціально оснащені дирижаблі могли облетіти майже пів земної кулі.

Масштаб африканських відстаней можна уявити з такого факту: військова частина Б'юкенена на кораблі залишила Плімут в Англії, за п'ять днів допливла до Африки, а потім ще двадцять днів пливла вздовж африканського узбережжя, перш ніж дісталася місця призначення — Момбаси у британській Східній Африці.

Прикладом подібних побоювань може бути невелика громадянська війна між бурами в Південній Африці, що почалася в серпні 1914 року: місцевий уряд вирішив пристати на бік англійців, незважаючи на те, що війна з Великою Британією завершилася всього 12 років тому, тоді як войовнича меншість, навпаки, жаждала реваншу і об'єдналася з Німеччиною. Цей внутрішній конфлікт завершився в лютому 1915 року, коли були переможені останні заколотники, які симпатизували німцям.

123

Тепер це Вільнюс, столиця Литви, як усім відомо.

У той час багато офіцерів уже не носили шаблі, що були абсолютно непотрібними, а крім того, ворог міг визначити на відстані, хто саме офіцер.

125

«Вогонь! Вогонь!» (нім.)

Але зовсім не тому артилерію і вище командування завжди тримали позаду. У своїх описах очевидці Першої світової війни наводять приклади, коли солдати гинули або отримували поранення від власних снарядів. Генерал французької армії Олександр Персен стверджував у своїй книзі, що вийшла друком 1921 року, «Le massacre de notre infanterie, 1914—1918», що близько 75 тисяч французьких солдатів загинули під час війни через власну артилерію.

Частина офіцерів різних армій як і раніше жила згідно з традицією, за якою вважалося нижче власної гідності вбивати самим, і тростина, як і для цивільних, була в той час важливим статусним символом, способом демонстрації того, що її власник не займається ручною працею і не бруднить свої руки. Тростина була, якщо процитувати знаменитого Торстейна Веблена, «зброєю, що задовольняла нагальну потребу варвара. Поводження з цим засобом оборони було зручним для кожного, хто лютував».

В Артуа французи втратили понад 100 тисяч чоловік, а англійці — близько 26 тисяч, у той час як успіхи були незначними: зо два відвойованих кілометри, не більше. Першу атаку англійців, 9 травня під Нев-Шапелем, було відбито, негайно пославшись на погану артилерійську підготовку — всього 40 хвилин, обстрілювали тільки з легких знарядь слабо через брак фугасних снарядів. З цієї причини у Великій Британії почався так званий «снарядний скандал», що вилився не тільки в гучні вимоги відставки уряду Асквіта, але й призвів до радикальних перетворень у виробництві боеприпасів та й усієї оборонної промисловості в цілому. Британська громадськість прокинулася до активних дій тільки після цієї кризи, усвідомивши, скільки зусиль потрібно докласти для того, щоб виграти війну.

Усі ці приготування не могли виключити той факт, що німці майже всюди утримували висоти і височини. Це залежало від того, що лінія Західного фронту застигла саме там, де німці вирішили зупинити свій відступ (або своє просування вперед). Зрозуміло, вони зупинилися саме на тих територіях, що їм були вигідні. Ця обставина давала німцям певні переваги. Наприклад, у Фландрії, де високо стоять ґрунтові води, німці зуміли ще й міцно окопатися, їхні окопи були значно глибшими, ніж у союзників, які перебували в низовинах. Усе це завдало союзникам чимало клопоту.

Ілюзія, що слід розглядати не як результат украй жалюгідної уяви, а швидше як наслідок колишнього досвіду. Останньою за часом війною в Європі була франко-пруська війна 1870—1871 років. Вона тривала недовго. Отже, наскільки оманливими можуть бути історичні паралелі!

За статистикою, понад 13 відсотків усіх бойових поранень становили поранення голови, і з-поміж них близько 57 відсотків виявлялися смертельними. Таким чином, поранення голови ставали дедалі звичнішими, порівняно з минулими війнами. Солдати багато часу проводили в окопах, а це означає, що саме голова ставала зручною мішенню для ворога. Звичай коротко стригти волосся зміцнився за років Першої світової, але не тому, як часто вважають, що коротка стрижка допомагала впоратися з вошами, а тому, що легше і швидше можна було обробляти і лікувати рани.

До кінця війни 15 відсотків сербського населення загине під час цих мандрів. Жоден інший народ не зазнав стільки страждань у 1914—1918 роках, як сербський.

Армії Німеччини та Австро-Угорщини дотримували власних правил щодо всіх, кого можна назвати гайдуками, вільними стрілками, франтирерами та іншими озброєними людьми, які стріляли із засідки й не носили військової форми. Цей привабливий образ забарвлений колоніальним та історичним колоритом і сприймається як нецивілізований прояв, адже в цивілізованій війні б'ються тільки люди у формі, а цивільні не повинні втручатися; якщо ж вони втрутаються, то повинні бути покарані якнайжорстокіше, — таке карається смертю. Ця сувора лінія поведінки, що в теорії прикривалася нібито турботою про гуманізм, та ще підкріплена брехливими чутками про жорстоке поводження з власними солдатами, насправді призвела до того, що обидві згадані армії виявилися винними в жахливих масових убивствах цивільного населення, які коли-небудь бачила Європа за останнє сторіччя. Найгірші обставини склалися на початку війни 1914 року, коли в Бельгії понад тисячу цивільних — чоловіки, жінки й діти — були знищені німецькими військами як кара нібито за партизанські акції, а також у Сербії, де австро-угорські війська (особливо угорці) часто просто лютували й знищували всіх на своєму шляху. Істерія серпня 1914 року дещо стихла, однак обидві армії продовжували дотримувати своєї жорсткої лінії проти всіх, хто намагався воювати, не будучи солдатом регулярної армії. Партизанів потрібно вішати.

Натяк на заколот на російському броненосці «Потьомкін» 1905 року. Але тут Штумпфа зраджує пам'ять. Як відомо, «Потьомкін» належав до Чорноморського, а не до Балтійського флоту.

Трапилося таке: до кінця вересня надійшла спершу новина про мобілізацію в Болгарії. Це була очевидна ознака того, що країна після тривалих вагань і закулісних інтриг нарешті пристала на сторону Центральних держав. Подібна обставина викликала страх у греків і змусила їх зібрати свою маленьку армію та навіть запросити союзників, після чого корпус Сарреля висадився в місті Салоніки. Буквально наступного дня надійшла новина про те, що болгари напали на своїх старих ворогів-сербів і зайняли південні області країни, у той час як німці та австрійці окупували північ, що супроводжувалося розповідями про прохолодний, навіть грізний прийом союзницького корпусу, оскільки тепер прем'єр-міністр, що запросив той самий корпус, був зміщений з посади королем, який симпатизував німцям, унаслідок чого Греція змінила свою політичну позицію і знову стала нейтральною. (Здійснити висадку в Салоніках було, за словами А. Дж. П. Тейлора, «дією настільки ж зухвалою, як і німецьке вторгнення в Бельгію».) Потім грали, щоправда недовго, переможні фанфари, і було повідомлено, що корпус Сарреля просувається на північ, уздовж залізничної гілки Салоніки — Белград. Недовгими ці переможні звуки виявилися тому, що невдовзі було отримано цілком очікувану звістку про те, що серби зрештою здалися і залишки їхньої армії знаходяться тепер десь у засніжених албанських горах, на шляху на південь.

Генерали сторін-ворогів ненавиділи це явище. Слід зазначити, що подібні угоди геть відкидали деякі військові з'єднання, як, наприклад, гвардійці, а також представники деяких національностей, на кшталт угорців і сербів.

У той час стратегічна цінність нафти визначалася не стільки тим, що вона правила за сировину для виробництва бензину для літаків і автомобілів, — їх було тоді ще обмаль, — а тим, що з неї виготовляли пальне для британського флоту. Британському Адміралтейству стало зрозуміло, що у нафти є переваги порівняно з вугіллям, крім іншого — тому, що її значно простіше завантажувати.

138

Тоді Мослі не знав, що ніколи не побачить своїх речей знову.

Наступного дня почалася евакуація англо-французьких військ з Галліпольського півострова, і найбільша в сучасній історії військова перемога Османської імперії стала остаточним фактом.

Коротше кажучи, 1914 рік ще не став тим самим, фатальним «тисяча дев'ятсот чотирнадцятим».

Це довга вузька сигара, дуже популярна в той час, зокрема серед білих у тропічних країнах. Уважалося, що вона захищає від багатьох тропічних хвороб (тютюн у ній зазвичай більш світлий). Варто зазначити, що головний конкурент сигари, сигарета, отримала широке поширення саме за Першої світової війни. І сигара, і сигарета — як і їх проміжна форма, cheroot, — мали значну перевагу перед люлькою, бо руки курця залишалися вільними.

Снайпер часто підпорядковувався високому начальству. Це був спосіб підтримувати боєготовність на якійсь ділянці фронту, де затишшя могло спровокувати занепад духу у солдатів і братання з ворогами.

143

Усього кілька тижнів тому в понад 400 тисяч солдатів була відсутня особиста зброя.

Крім того, в цей час ніхто серйозно не підраховував утрати. Досить важливою причиною того було певне невміння російської армії вести достовірну статистику своїх втрат, і цей сумний недолік потім успадкувала Червона армія.

Обізнані люди знали також, що союзники — Велика Британія, Франція, Італія та Росія — ухвалили рішення про початок 1916 року одночасних наступальних операцій, аби завадити Центральним державам, використовуючи транспортні переваги свого місця розташування, перекидати резерви в місця, де склалася критична ситуація.

Кінг вживає англійське слово *dagos*. Вона має на увазі жителів Середземномор'я, зокрема греків та італійців. Можна було б написати «чорношкірі», але в такому випадку Олива Кінг виглядала б більш упередженою, ніж насправді. Її позиція не відрізнялася від загальноприйнятої серед англійців того часу.

До того ж він розумів — або побоювався того, — що його зупинять, якщо він спробує поїхати на захід, до Константинополя.

Одним із перших же заходів, ужитих Халілем, стало перегрупування турецьких військ, які мали перешкодити британським силам допомогти корпусу в Ель-Куті. Але перегрупування виявилось абсолютно непродуманим. Воно оголило один фланг турецької оборони, і британці, негайно помітивши це, скористалися помилкою та атакували цю ділянку фронту. Так почалася битва при Ханне, 13 січня, у результаті якої британці могли б здобути перемогу, якби не їхня незугарно проведена розвідка.

Халіль був дядьком Енвера-паші, одного з провідних младотурків, войовничого націоналіста, у той час як Османська імперія вступила у війну на боці Німеччини. Він тепер керував країною як справжній військовий диктатор. Маневр Халіля був успішним. Честь перемоги дістанеться йому. Щоб підкреслити це, він навіть додасть до свого імені «Кут». Помре він лише 1957 року, уславлений як військовий герой.

Поширювалися непідтверджені чутки про те, що його отруїли турецькі офіцери.

Німецький армійський корпус, якому 1871 року було необхідно 357 возів, 1914 року вимагав для себе вже 1168, тобто потреба в транспорті зросла майже на 225 відсотків. У вози були запряжені коні, а їх потрібно годувати, і був потрібний ще транспорт для підвезення корму. Кінь з'їдає за вагою приблизно в десять разів більше, ніж людина — отже, потрібно ще більше возів, ще більше коней і так далі. Розрахунки того часу свідчать, що на одного коня припадає три солдати. Близько восьми мільйонів коней загинули в цій війні, тобто в процентному співвідношенні поміж них було набагато більше втрат, ніж поміж людей.

Цей патентований препарат, винайдений британським військовим лікарем в Індії та копійований конкурентами, був призначений для лікування холери і діяв як беззаспокійливе. Хлородін був дуже популярний у той час, однак він викликав сильну залежність і при передозуванні міг виявитися смертельним. Початкова мікстура поступово змінювалася. Канабіс прибрали, вміст опіатів зменшили. На превеликий жаль адептів цього препарату, хлородін — наочний приклад того, що помежів'я ХІХ — початку ХХ століття, безсумнівно, був найбільш ліберальним в історії стосовно наркотиків, навіть якщо його не вважали таким.

Складна для перекладу гра слів: «siege» означає «облога», тоді як «dug-out» — це викопане сховище, або землянка.

Каттаро було італійською назвою цього місця. Сьогодні воно називається Котор і розташоване в Чорногорії. Фьюме — теж італійська назва, сьогодні це місто називається Рієка і розташована в Хорватії. Там можна купатися. Слід зазначити, що формально Фьюме було не австрійською, а угорською територією, причому починаючи з XVIII століття, і мало часткову незалежність, так звану *corpus separatum*.

Причину гармидеру частково слід шукати в дивацтвах, що становили саму основу Австро-Угорщини та її головну слабкість. Багато частин імперії мали власну мережу залізниць, у плані технічному та митному. Незалежно від того, перевозили вантаж або живих людей, необхідно було здійснювати вторинне завантаження, щойно перетинали кордони різних мереж. Що стосується Босанскі-Брода, то ширина колії в цьому місці, в Боснії, була іншою порівняно із самою Австрією.

Вояки мали право надсилати листи додому безкоштовно, особливої польовою поштою, а їхні адресати відповідали їм без поштової оплати, використовуючи спеціальні поштові марки або поштові листівки. Невеликі бандеролі теж пересилали безкоштовно.

Головним приводом була радіостанція в Дуале. Її потужний короткохвильовий передавач нібито міг бути використаний для координації дій дрібних морських з'єднань німців. Але насправді йшлося про власне колоніальне панування.

Близько двох місяців тому німецьке населення, що залишалося в колонії, переселилося до іспанського анклаву Ріо-Муні та там було інтерноване. Саме цього дня, 4 березня 1916 року, Камерун був офіційно розділений між французами та німцями, після того як капітулював останній німецький форпост Мора.

«Люба Батьківщино, будь спокійна, твій флот спить у порту».
Рядки виспівували на мотив приспіву з «Die Wacht am Rhein».

Ця діяльність була, зрозуміло, небезпечною. Усього чотири дні тому, 29 лютого 1916 року, у Північному морі затонув інший рейдер — «Грейф». Британці також мали подібні судна, звані Q-Ships, — невеликі, з ретельно замаскованою зброєю на борту. Вони заманювали німецькі підводні човни в засідку.

Ударні сили склалися в здебільшого з військ Південної Африки, яка після деяких вагань вирішила пристати на бік Британської імперії.

(Зазвичай думка про майбутню вигоду спонукала ще одну країну вступити в конфлікт на чийсь бочі. Війна в Африці, як і на Близькому Сході, не більше ніж продовження імперіалістичної суперечки про території, розпочатої європейськими державами в середині ХІХ століття.) Багато солдатів, які йшли зараз пліч-о-пліч з англійцями, були до того ж войовничими бурами: менш ніж десять років тому вони були найлютішими ворогами британців. Керував операцією також старий бур, легендарний Ян Сметс. Війна породжує немислимі альянси. За час кампанії друга велика колона, схоже, втратила п'ять з семи тисяч своїх мулів.

Зробити пролом в загорожі виявилось складно. За розрахунками росіян, було потрібно понад 25 тисяч снарядів малого калібру, щоб пробити дійсно необхідний отвір у міцній загорожі. До постачання належали не лише їжа й боєприпаси. Ось приклад того, що було потрібно щодо медицини: один німецький армійський корпус використовував щомісяця у середньому 50 кубічних метрів гіпсу і 50 кілометрів липкого пластиру.

Британська блокада призвела до парадоксального результату: вона змусила німецьку державу посилити контроль за витрачанням ресурсів і перевести свою економіку на військові рейки, так що остання виявилася значно ефективнішою ніж британська.

Феномен важких поранень обличчя існував у всіх воюючих країнах, і часто такі поранені, здебільшого добровільно, ізолювались у закритих госпіталях, де вони перебували до кінця життя. У Франції 9900 людей з понівеченими на фронті обличчями об'єдналися після війни в особливий ветеранський союз.

Кроулі майже відразу ж після взяття в полон стратили. Він був удостоєний Хреста Вікторії посмертно.

«Пекло», пісня XXIV: «Коли ж підводиться, усе оглядає, Тяжким припадком зламаний цілком...». (Пер. Є. Дроб'язка — прим. перекл.) Монеллі, як уже зазначалося, завжди носив із собою томик Данте.

Монеллі продовжує (і це його твердження автор може підтвердити, зважаючи на особистий досвід): «Кореспондент, який відвідав окопи, нічого не знає про це [про війну]; офіцер Генштабу, який з'явився тут, щоб забезпечити собі медаль нарівні з нами, також не знає про війну. Адже вони, зголоднівши, або стомившись, або вирішивши, що виконали свою роботу, дістають годинник і кажуть: «Вже пізно. Мені час іти».

169

З-поміж 330 піхотних полків французької армії 259 брали участь у боях під Верденом.

170

Такий здогад висловлював письменник Ян Осбі.

Для того, хто, можливо, надумає відвідати поле бою, варто розповісти, що висота 321 — це вершина гірського хребта, що тягнеться від гори, де тепер розташований меморіальний осуарій. Це місце можна знайти, якщо пройти близько 400 метрів на північний захід від паркування, уздовж так званої Ле-Шемен-де-л'Етуаль. Взьйте цупкі черевики і не торкайтеся снарядів, що не розірвалися.

Згодом було здійснено спробу використовувати целіні, що постачали деякі важливі вантажі, наприклад, з медикаментами, з Європи до німецьких військ, які опинилися в ізоляції.

173

Арно іронічно вживає слово в лапках: «descendu».

Деяких убито власною артилерією. Обидві воюючі сторони під Верденом зазнавали втрати з причини розриву власних снарядів. Іноді через чисту помилку, через неточний обстріл і тому подібне, а іноді від того, що дула гармат зношувалися від занадто частого ведення вогню. Зі звичайною гарматою це траплялося після приблизно восьми тисяч залпів.

Варто зазначити, що матеріал цих офіційних зведень, що, звісно, активно використовувався в тодішніх працях (наприклад, у «Верденській битві», написаній під псевдонімом «генерал де М***» і опублікованій у Швеції ще 1916 року), досі викликає інтерес у істориків. Об'ємиста французька праця «300 днів Вердена», що вийшла в 2006 році до 80-річної річниці битви, зобов'язана своїм успіхом саме використанню фронтових зведень.

Відчувалася нестача особового складу, що може здатися неправдоподібним, ураховуючи величезну кількість населення в Росії. Це частково пояснювалося наслідками довоєнної системи військової повинності, з її безліччю винятків, завважень і лазівок, що давали змогу ухилитися від служби в армії, варто лише захотіти. А почасти бракувало офіцерів і особливо унтер-офіцерів, які могли б навчати нові кадри. За грубими підрахунками, населення Росії втричі перевершувало населення Німеччини, проте Німеччина, завдяки своїй ефективнішій системі військової повинності, змогла поставити під рушницю більше солдатів, ніж Росія.

З-поміж них близько трьох тисяч були білі британці, а решта — індуси.

Цивільні особи, які працювали в Ель-Куті на британців, — наприклад, як перекладачі, — були повішені, в деяких випадках після тортур.

З вищими офіцерськими чинами британської армії, на чолі з генералом Таунсхендом, поводитися дуже добре. (Мослі уїдливо зазначає, що останньому виявлялися королівські почесті.) Приблизно в цей самий час шведський мандрівник Свен Хедін був присутній на вельми примітному обіді в Халіль-паші. Почесним гостем там був Таунсхенд, з яким Хедін був знайомий ще до війни. Хедін розповідав, що англієць «мужньо прийняв свою долю. За обідом навіть панували веселощі. Це було справжнє братання. Халіль-паша наповнив келихи і проголосив тост на честь свого почесного гостя, побажавши йому щасливого майбутнього. Англійський генерал у свою чергу цокнувся з ним і подякував за гостинність, надану йому в Багдаді. Після обіду Таунсхенд вирушив додому в автомобілі Халіль-паші».

У японській армії під час Другої світової війни використовували наступну шкалу для визначення того, скільки може жити голодна людина: «Може стояти на ногах — житиме ще 30 днів. Може сидіти — житиме 20 днів. Може випускати сечу лежачи — залишилося їй 3 дні. Не може говорити — залишилося 2 дні. Не може більше кліпати — помре на світанку».

Спроба зупинити наступаючі російські дивізії спершу була зроблена біля Дністра, а коли вона зазнала невдачі, — то біля Прута. Австро-угорські позиції на річці Прут були знищено десять днів тому, і 9-а армія змогла взяти Черновіци й вторгнутися до австрійської Буковини.

З початку Брусиловського наступу 4 червня росіяни взяли в полон майже 200 тисяч чоловік і захопили близько 700 артилерійських гармат. Австро-угорська оборона в Галичині практично була прорвана, і після цієї нищівної поразки австро-угорська армія вже ніколи не оговтається.

Невгамовна спрага у всіх поранених була зумовлена крововтратою.

Так зазвичай зверталися до сестер милосердя — «сестричко».

Багато хто з них належали до трудових батальйонів: вони носили форму, але не мали зброї. Їх здебільшого використовували для ремонту доріг і риття окопів.

Як і перша спроба, ця друга також виявиться невдалою.

На питання про те, що там робить Східна армія, французький прем'єр-міністр Клемансо нібито прошипів: «Копає! Дайте їм змогу прославитися у Франції та в Європі як „садивник з Салонік”». Слід також згадати, що Саррель значно активніше втручатиметься в грецьку політику, ніж вестиме бойові дії з Німеччиною по той бік кордону.

Суміш лимонного соку і содової. Інші популярні під час війни коктейлі — «Sidcar» з коньяком і майже забутий сьогодні, але дуже смачний «75», з джином, названий так на честь гармати.

В австро-угорській армії карали солдатів, які не користувалися презервативами і заражалися венеричними хворобами. Робили спроби знизити рівень захворюваності у старий випробуваний спосіб — контроль за повіями. Після того як у серпні 1915 року німці зайняли Варшаву, вони в першу чергу почали реєструвати і контролювати жінок, «які займалися розпустою».

Та сама причина полягала у відразливій торгівлі мокротою від туберкульозних хворих.

Швидше за все, у них влучила та циліндрична частина гранати, у якій знаходиться картеч і що призводить до вибуху, викидаючи картечні кулі в небо.

Наприклад, тодішній командувач англійської армії лорд Робертс уважав, що війна — єдині ліки від «масового загнивання людей у наших великих промислових містах». Можна згадати і райдужні надії Томаса Манна 1914 року, що війна зробить німецьку культуру «вільнішою і кращою». Є й інші подібні думки про війну як про надію, обіцянку і звільнення (див. Ljunggren, 2004).

Цікаво порівняти це з тим фактом, що солдатів, які не витримували випробувань на фронті, часто вважали «істеричними», їх поведінку витлумачували як «жінкувату».

Так, у німецькому журналі за червень 1915 року було опубліковано історію власника кінотеатру, який якийсь увечері в антракті виступив перед публікою з попередженням про те, що сюди завітав один вояка, для того щоб заскочити свою дружину з коханцем, які прийшли в кіно. Щоб уникнути скандалу власник кінотеатру закликав парочку залишити залу і показав їм на непримітний запасний вихід, що знаходився праворуч. У напівтемряві туди негайно поспішили 320 пар з-поміж глядачів.

195

Так, завод і тип літака пишуться через «s».

Біплани, що здійснили вимушену посадку або впали на землю, не були винятком у цих краях і навіть у межах міста. Звичайною справою стали й катастрофи. Про це знала навіть Ельфріда. Щотижня вона бачила, як похоронні процесії тягнуться або на військове кладовище в лісі, або на вокзал, де гроби завантажували на потяг.

Цитуючи Фредеріка Меннінга: «Судомно уникнувши смерті, людина інстинктивно віддається любові як акту, неначе відновлюючи цілісність життя».

198

У щоденнику зазначено «mit von der Partie».

Убога гамма кольорів також не відповідала довоєнним очікуванням войовничих естетів: війна виявилася сірою не тільки за своїми буднями, а й за колоритом.

Той факт, що британці планували наступ на Соммі, зовсім не залежав від стратегічного значення цього місця (воно було незначним). Саме там британська лінія фронту повинна була зімкнутися з французькою, і наступ планували здійснити спільними зусиллями. Лінія німецької оборони пролягала там, де тепер знаходиться британське кладовище Гіймона (Road Cemetery), відразу ж за відбудованим селом.

201

У цьому немає нічого дивного, оскільки траншея, на відміну від окопу, не призначена для ведення бою — нею тільки переміщаються.

Піхота мала при собі приладдя, що давало змогу корегувальникам вогню далеко позаду бачити, де вона знаходиться. Зокрема, цього дня британські піхотинці несли на спині маленькі косі шматочки листового заліза, начищені до блиску. Передбачалося, що вони блищатимуть на сонці і таким чином виказуватимуть місцезнаходження солдатів. Крім того, наступаючі мали безліч сигнальних факелів. Однак проблема полягала в тому, що 8 серпня було хмарним днем. І коли до туману додалися клуби диму і пилу від розривів снарядів, було практично неможливо розгледіти, що відбувається з наступаючими.

Артилерійський вогонь німців зазвичай був смертельнішим, ніж вогонь супротивника. На противагу британському або французькому, він не слугував марній спробі зруйнувати ворожі укріплення. Замість цього його використовували насамперед для знищення військ, які йдуть в атаку, і потім, коли вже починався наступ, як загороджувальний вогонь на нічійній землі. Анрі Барбюс у своєму знаменитому романі «Вогонь» зображує, що означає наступати, просуваючись крізь стіну вогню.

Тут, в цей час і на цьому місці, один із забутих нині учасників війни, можна сказати, зустрічається з одним з найвідоміших. 24 серпня лейтенант Ернст Юнгер і його 73-й фузілерний полк розташовувалися саме під селом Гіймон. Він змалював ці події у блискучих військових мемуарах «In Stahlgewitter» («У сталевому штурмі»). До прибуття Юнгера село було абсолютно зруйноване: «Тільки біла пляма на полі, поритому воронками від снарядів, означала те місце, де стояли знищені на порох крейдяні будинки». Усюди відчутно запах розкладання, дзижчали хмари жирних мух. Зазвичай холоднокровний, Юнгер вражений побаченим: «Порите снарядами полі бою — це жахливе видовище. Ще живі солдати лежали упереміж із загиблими. Розчищаючи окопи, ми помітили, що люди лежать шарами один на одному. Вогонь косив одну роту за іншою, вони намагалися вистояти, тісно притулившись один до одного, а потім їхні трупи опинилися похованими під товщею землі, підірваної снарядами, тоді як на це саме місце заступала наступна зміна».

Чотири дні тому італійська армія, ціною неймовірних зусиль і гігантських втрат, нарешті зайняла австрійське місто Герц на річці Ізонцо та перейменувала його в Горицю. Так воно зветься й сьогодні.

Цю слабку й нестабільну державу, яка ще до 1914 року служила розмінною монетою для російського і британського імперіалізму, було розділено на зони інтересів. Початок війни тільки погіршив становище. Буквально за кілька місяців британські війська окупували вузловий пункт на перському узбережжі, що мав важливе значення для видобутку нафти. Німеччина негайно відреагувала на це, активізувавши свою пропаганду і діяльність агентів у цьому районі. І коли перська жандармерія, під керівництвом інструкторів, шведських офіцерів, у листопаді минулого року опинилася під контролем німців, російські війська негайно вторглися в країну. І російська дивізія невдовзі вже опинилася в Тегерані.

Офіцера Персі Сайкса не слід плутати з політиком Марком Сайксом, який дещо раніше, того самого року, уклав секретну угоду з французьким дипломатом Франсуа Жорж-Піко (договір Сайкса — Піко), за яким відповідні країни домовлялися після війни здійснити розділ Османської імперії та передати більшу частину її території під прямий контроль Росії, Великої Британії та Франції. Месопотамія повинна була дістатися англійцям, Ліван — французам, а Вірменія — росіянам. *A War to end all Wars*, певна річ. Результатом цієї угоди стало, як усім, на жаль, відомо, — якщо запозичити назву книги Девіда Фромкіна, — *A Peace to end all Peace*.

Насправді це не так. Вступ Румунії у війну швидше став тягарем для союзників, особливо для Росії, яка була змушена посилати свої війська на південь, у дорогій та марній спробі допомогти новоспеченому союзникові. Румунська армія виявилася показною тільки на папері. Вона здобула славу в двох Балканських війнах 1912–1913 років, але, як свідчить практика, славу незаслужену. Румунським солдатам бракувало зброї, або ж вона була застарілою. Більшість були одягнені в різнокольорову форму зразка XIX століття. Командний склад вирізнявся слабкістю, недосвідченістю і часом займався не тим, чим потрібно. Один з перших указів у румунській армії після мобілізації: «Тільки офіцери в чині вище майора мають право застосовувати світломаскувальні заходи на полі бою». Вступ Португалії у війну в березні цього року також не означав посилення рядів союзників.

Цю операцію, так само як і британський наступ на Соммі, було розпочато у відповідь на заклики про допомогу з боку обложених союзників. Французів тіснили під Верденом, італійців вичавлювали з плато Азіаго. І коли Брусилов запропонував почати загальний наступ із мінімальними резервами, знайшлися колеги, які скептично похитали головою. Цей план — безумство. Усім зрозуміло, що наступ повинен бути підкріплений масивною чисельною перевагою в живій силі, контролем над повітряним простором, мільйонами снарядів тощо.

Битви були, власне кажучи, не стільки дуеллю між піхотою, яка окопалася, і кулеметами супротивника, військами та артилерією атакуючих, скільки між резервами тих, хто оборонялися, які швидко перекидали залізницею в потрібне місце, і повільним штурмовим авангардом, з артилерією, що тяглася в хвості, яку так важко було везти землею, суцільно поритою снарядами.

Допомогло й те, що Брусилов атакував австро-угорську армію, яка вирізнялася «просто-таки іспано-габсбурзькою байдужістю і некомпетентністю» (якщо процитувати Нормана Стоуна). До того ж мережа залізниць тут була менш розгалуженою, а кількість військ — значно меншою, ніж на Західному фронті. (Що частково пояснює, чому війна на Східному фронті була значно мобільнішою.) Багато дивізій Центральних держав більшу частину часу провели в потягах, коли некомпетентні командири перекидали їх з одного вразливого місця в інше. Лобанов-Ростовський випробував ці переміщення на собі під час торішнього лютневого наступу. Крім того, багато німецьких або австро-угорських частин прибували сюди виснаженими і неабияк зріділими у Верденській м'ясорубці або після важких боїв на плато Азіаго.

Тією мірою, якою взагалі може бути назване дитячим те, що несе з собою смерть.

Кілька прикладів того часу. Публікація статті під назвою «Ми не переможені» призупиняється, так само вилучається і фрагмент з іншої статті про те, що через війну вже загинуло близько п'ятисот тисяч французів. Вилучають будь-які натяки на те, що союзники виграють на затягуванні війни, що в Румунії померла величезна кількість маленьких дітей. Заборонено будь-які дискусії про зондування німцями питання про мир. Можна цитувати тільки вкрай націоналістичні й екстремістські німецькі газети, щоб продемонструвати, що такими є погляди всіх німців. З офіційної британської кінохроніки про битву на Соммі, показаній у Франції, було вирізано деякі сцени, поміж них найвідоміша: солдати піднімаються з окопів, і один з них падає назад, убитий кулею. (Варто зазначити, що ця сцена, швидше за все, була постановною.)

214

Дата дещо неточна. Можливо, це було на день раніше.

215

Гроші їх не цікавлять. У них і так задосить знецінених німецьких паперових банкнот.

Б'юкенен, ймовірно, має на увазі військові будні, а можливо, природу навколо. Саме цей його текст містить неясності. Швидше за все, він писав це під час лихоманки.

Яке свідчив Аян Гейтлі, у передвоєнній Європі зростала кількість обмежень на куріння тютюну, але війна порушила цю позитивну тенденцію. Упродовж 1914–1918 років викурювали величезну кількість тютюну, і він навіть був складовою солдатського пайка. Британські солдати 1914 року отримували близько п'ятдесяти грамів тютюну на тиждень, їхні німецькі супротивники — дві сигарети або сигари на день. (На британському флоті кількість тютюну, що видавався, була вдвічі більшою, ніж в армії. І якщо справи йшли так само на німецьких кораблях, то можна зрозуміти страждання Штумпфа.) Тютюн став невід'ємним атрибутом посилок від благодійних організацій та родичів. Сукупність факторів зумовила популярність куріння, свідчення чого — постійні нарікання на брак тютюну та вихваляння його на сторінках французької солдатської газети «Ля Байоннетт». Легкий наркотичний ефект від куріння плюс той факт, що курцеві було чим зайнятися у складній ситуації, вочевидь знижували ступінь нервовості в багатьох. Для командування було важливо, що куріння притуплювало почуття голоду. Нарешті, тютюновий дим допомагав заглушити трупний запах. Траплялося, що у військових частинах, які перебували в окопах, завалених гниючими трупами, тютюн видавали понад норму.

Саме U-53 здійснила перехід до берегів США і побувала в порту Род-Айленда. США поки що нейтральні. Підводний човен мав ескортувати гігантський океанський транспортний підводний човен «Бремен», посланий до США по стратегічну сировину. Але коли «Бремен» зник в Атлантичному океані, U-53 нічого не залишалось, крім повернути назад. Дорогою додому він торпедував п'ять суден. Німецький флот мав у своєму розпорядженні сім гігантських транспортів на кшталт «Бремена», призначених для перевезення важливих вантажів. Під час війни Німеччина усвідомлювала важливість і ефективність підводного флоту, а тому конструювала й будувала цілу низку різних типів підводних човнів, крім звичайних субмарин-мисливців, — поміж них UB-човни, невеликі кораблі для несення берегової служби, а також UC-човни, невеликі кораблі, призначені для постановки мінних загороджень.

Офіцерам також надавали можливість узяти десятиденну відпустку і поїхати додому.

220

Продаж горілки населенню був заборонений владою 1914 року.

221

Не зазначено чітко, що це відбувається ввечері, але час зрозумілий із контексту.

222

За свідченням іншого очевидця, це був тамаринд.

Кокаїн набув широкого поширення у Європі саме на початку ХХ століття, і в багатьох місцях його можна було купити відкрито, без рецепта та інших складнощів. (Якість його також була хорошою, оскільки кокаїн виготовляли в промислових масштабах різними фармацевтичними гігантами, на кшталт «Мерка».) Кокаїн був доступний у вигляді рідини для ін'єкцій і у вигляді смоктальних таблеток. Його активні інгредієнта можна було також знайти в таких напоях, як вино, чай і газувана вода (до 1902 року, коли «Кока-Кола» вилучила кокаїн зі свого знаменитого напою, частково під впливом расистської пропаганди, за твердженням якої, цей напій спонукає чорношкірих чоловіків до сексуальних домагань відносно білих жінок). Напередодні Першої світової війни проблеми з уживанням кокаїну стали настільки очевидними, що в більшості країн було введено обмеження на його продаж: наприклад, почали вимагати рецепт, виписаний лікарем. Проте під час війни кокаїн став наркотиком, схваленим громадською думкою. У Парижі його можна було купити відносно вільно в кафе. Подейкували, що в туалеті одного лондонського нічного клубу 1916 року щодня набиралося аж два відра порожніх пакетиків з-під кокаїну. Англійська влада була особливо занепокоєна наркоманією в середовищі повій та солдатів. (У тому факті, що виробництво кокаїну в той час було зосереджене майже на німецьких підприємствах, убачали обтяжуючу обставину. Уважалося, що за вживанням кокаїну стояли підступи німців.) У травні 1916 року верхівка британської армії ввела нові, жорсткіші обмеження для військових, які бажали придбати кокаїн (а також морфій, опіум, коноплю та низку інших популярних наркотиків). Твір художньої літератури, що описує наркоманію в царській Росії, — це «Роман з кокаїном» автора під псевдонімом М. Агєєв, який вочевидь зважав на власний досвід.

224

Сьогодні це відомо як «російська рулетка».

Виступивши з пропозицією про мир (до речі, один з невикористаних шансів під час війни), Бетман-Гольвег мав на увазі, що Німеччині не виграти війну на власних умовах, хоча позиції країни були вочевидь сильнішими після перемоги над Румунією та після провалу британського наступу на Соммі. Що, до речі, було сприйнято як відчайдушна спроба перешкодити наполегливому прагненню німецьких яструбів до ведення необмеженої підводної війни. Німецький канцлер і багато інших побоювалися, що це втягне у військовий конфлікт США. Однак пропозиція Бетман-Гольвега за своїм характером була розпливчастою й невизначеною: у ній не було сформульовано жодних умов, не давалося жодних обіцянок, як, наприклад, дозволити Бельгії вийти з війни, зберігши свою цілісність. Це була вже не перша мирна пропозиція німців. Перша спроба датувалася ще 1915 роком і стосувалася Росії. Але Париж і Лондон могли запропонувати росіянам значно більше ніж Берлін, — вони пропонували Константинополь! — тому пропозиція миру в Петрограді зустріли мовчанням.

У Німеччині багато впливових і шановних людей уважали, що компроміси недопустимі та що Бельгія, зрозуміло, повинна залишатися німецькою. Вони вважали за належне й німецьку колоніальну експансію.

З-поміж солдатів, які потрапили в полон після капітуляції Ель-Кута, 70 відсотків померли. Ця смертність відповідала рівню найгірших нацистських і радянських трудових таборів.

Історичний курйоз: виявилось, що на суходолі ці нібито нікчемні гармати проявилися в ролі зенітних знарядь. На їх основі було потім сконструйовано найгрізнішу зброю Другої світової війни — 88-міліметрова німецька зенітна зброя.

Убивство саме по собі нічого не змінило, воно лише, здається, призвело до того, що та ненависть і різка критика, що раніше були спрямовані на загадкового фаворита імператриці, тепер були безпосередньо адресовані царській сім'ї.

Те, що саме полк Літтауера отримав цей наказ, не було випадковістю і не пояснювалося географічними причинами. Сумських гусарів вважали одним з найнадійніших військових з'єднань. Вони ще під час придушення революції 1905 року прославилися своєю лояльністю до царя. (У таборі переможених багато хто відчували ворожість саме до гусарів. Коли Літтауер ще до війни опинявся серед цивільних осіб, він завжди носив із собою зброю. Слід згадати про те, що багато товаришів Літтауера, офіцери полку, незабаром будуть убиті під час революції або громадянської війни.)

Протест був зумовлений масовим невдоволенням, але сталося це 8 березня, почасти з метеорологічних причин. У перші березневі дні різко похолоднішало, а 8 березня потепліло, отже багато хто зміг вийти на демонстрацію.

Як засвідчив Орландо Фіджес, мирний характер березневої революції, про який багато говорили, виявився всього лише міфом. Насправді під час заворушень було вбито більше людей, ніж під час знаменитого і фатального більшовицького перевороту в жовтні того самого року.

Як показав Даре Вестерлунд, цілком очевидно, що гостра нестача досвідчених офіцерів знову призвела до того, що фон Геріх, офіційно визнаний непридатним до фронтової служби, обійняв цю високу посаду.

234

Висохле річище.

Розрахунки того часу свідчили, що сорок товарних складів щомісяця могли забезпечити дивізію в кількості 16 тисяч піхотинців, тоді як для забезпечення тієї самої кількості кавалеристів було потрібно в чотири рази більше складів. Іншим недоліком кінноти було те, що її широкі, довгі колони миттєво переповнювали важливі дороги.

236

Синяво-сіре (нім.).

Лейтенант або обер-лейтенант гинув на війні значно частіше, ніж простий солдат. Підрахунки засвідчують, що поміж молодших офіцерів втрат було в шість разів більше, ніж поміж інших чинів.

Цифра значно перебільшена. Військовими трибуналами, створеними після заколотів, було засуджено, згідно з деякими даними, близько 23 тисяч осіб, з них стратили понад п'ятсот. Покладалися на силу прикладу, і врешті-решт з'ясувалося, що розстріляли менше п'ятдесятьох заколотників, здебільшого на очах їхніх товаришів. Розповіді про те, що цілі військові частини виводили на нічийну землю і там знищували власною артилерією, слід уважати вигадкою.

Цією назвою спочатку намагалися обмежити увагу цікавих і спрямувати їх хибним шляхом. Проект, зрозуміло, був засекречений, і непосвяченим пояснювали, що йдеться про великі машини, призначені для перевезення води для військ, water tanks (англійською tank — це бак, цистерна).

240

У німецькій армії їх називали «синіми крапками». Ворожі лінії окопів було позначено на картах цифрами синього кольору.

Просто не існувало жодної ефективної техніки. Були радіоапарати для бездротового зв'язку, але вони були громіздкими, важкими і ненадійними. Дротяний телефонний зв'язок працював добре, за наявності постійної мережі, до тих пір, поки бої не ставали надто інтенсивними. Або дріт швидко рвався. Проводи починали закопувати в землю, на метрову глибину, і за можливості закладати їх у труби, але це можна було зробити, якщо на фронті панувало затишшя. Усі армії використовували різні типи оптичної сигналізації (освітлювальні ракети, геліографи, лампи, семафори, прапорці), але все це залежало від того, чого саме бракувало в розпал боїв, зокрема хорошої видимості. Іншою можливістю було передавання наказів і повідомлень фізичною особою. Усі воюючі сторони експериментували зі службовими собаками, але справа погіршувалася, якщо посилювався обстріл. Як і коні, собаки втрачали орієнтацію від запеклого артобстрілу. Усі сторони використовували поштових голубів: лише в одній німецькій армії їх було близько трьохсот тисяч. Певною мірою вони були найбільш надійним засобом зв'язку. Згідно з підрахунками, дев'ять з десяти посланих голубів діставалися місця призначення. Іноді поштових голубів навіть нагороджували або якимось чином відзначали. Так сталося з останнім голубом, який був посланий з оточеного форту Во під Верденом під час боїв у червні 1916 року. Голуб долетів до місця, але рани його виявилися смертельними. На пам'ять про нього на форті встановили табличку. Або знаменитий голуб Cher Ami (Милий друг), який під час боїв у Аргонському лісі в жовтні 1918 року, незважаючи на кулю в грудях і відірвану лапку, зумів донести повідомлення від оточеної американської частини. Голуб був нагороджений Військовим хрестом. (Нині його опудало знаходиться в Смітсонівському музеї у Вашингтоні.) Якщо ж нічого іншого не залишалось, то посилали людей, зв'язкових, зазвичай парами, — сподіваючись, що хоч один із них дістанеться місця призначення. Усім зрозуміло, що це було дуже небезпечним заняттям. (Адольф Гітлер часто ставав зв'язковим і був двічі нагороджений за службу, що дало йому можливість скласти собі чітке, хоча почасти й обмежене уявлення про військові справи, що згодом він використовував для того,

щоб перевершити різних генералів, досвід яких здебільшого визначався штабними абстракціями).

242

Уперед, сини Вітчизни, настав день слави! (фр.)

У п'ятдесяти чотирьох дивізіях спалахнули заколоти. Великі ділянки Західного фронту опинилися без захисту. (Те, що німецька армія не взяла до уваги і не використовувала цей широкий рух, варто, напевно, уважати найбільшою помилкою розвідки в Першій світовій війні. Особливо якщо врахувати той факт, що дуже майстерно використовували і підтримували російських більшовиків, з метою підризу участі Росії у війні.) Деякі заколотники вимагали миру негайно, інші погрожували походом на Париж, у той час як основна частина відмовлялася йти наступати і замість цього показувала списки з найелементарнішими вимогами з приводу харчування, лікування, відпусток. Часто ці вимоги задовольняли, смертну кару застосовували рідко.

244

До зброї, співгромадяни! Шикуйтеся, батальйони! Уперед, Уперед!
(фр.)

Під час війни в італійській армії було страчено понад тисячу солдатів, що значно більше, ніж у британській армії (361). Вже не кажучи про німецьку (48). Понад 15 тисяч італійських солдатів було засуджено до довічного ув'язнення за порушення військової дисципліни, і багато з них ще тривалий час відбували свій термін після завершення війни. Деякі сиділи аж до 1945 року. Начальник італійського Генерального штабу Кадорна наполягав на «залізній дисципліні».

Кількість втрат на морі різко зросла. У січні 1917 року німецькі підводні човни потопили 35 суден загальною вагою 109954 дедвейт. У квітні ця цифра становила вже 155 суден загальною вагою в 516394 тонни. Але тепер кількість почала зменшуватися, насамперед завдяки введенню системи конвою, а також активнішому мінуванню. Авіація також навчилася топити підводні човни. Приклад зими 1917 року — австро-угорський літак в Адріатичному морі потопив французький підводний човен «Фуко» (яке промовисте ім'я для випускників університетів!) і потім завершив свій подвиг порятунком усього його екіпажу у кількості 29 осіб.

Багато солдатів ненавиділи гранатомети і міномети, снаряди яких, на противагу звичайним артилерійським снарядам, нечутно описували свою траєкторію польоту в повітрі. Тому вони приземлялися несподівано. Однак вони летіли повільно, і їх досить часто можна було виявити.

У середовищі освічених африканців існувала думка, що війна призведе до знищення колоніалізму.

249

GSW = Gun Shot Wound = вогнепальне поранення.

250

Сьогодні більш відомий як наступ Керенського, за іменем прем'єр-міністра, який очолював у ті дні Тимчасовий уряд.

Проблема полягала не тільки в тому, що імпорт був призупинений британською морською блокадою. З минулого року діяла державна заборона на ввезення екзотичних продуктів харчування, зокрема мандаринів, родзинок, ананасів, імбиру та ванілі.

Подібна реакція, на його думку, не була безпідставною. У листі до іншого знайомого Франс писав: «Так, війна заподіяла жахливих страждань. Справа в тому, що всі, хто не збожеволів, стали ідіотами».

Дві перші ініціативи виявилися невлучними: американська — тому що США долучилися до війни, а німецька — після того, як її автор, Бетман-Гольвег, програв боротьбу з яструбами в Берліні та подав у відставку. У липні цього року більшість у німецькому рейхстазі 212 голосами проти 126 проголосувала за резолюцію з вимогою миру без територіальних вимог і компенсацій, що суперечило амбіціям тих, хто опинився при владі в Німеччині — військового командування на чолі з фірмою «Гінденбург і Людendorф». Це означало, що так званий громадянський мир 1914 року був анульований, а позиції Бетман-Гольвега, як своєрідна протипага, похитнулися.

Це місце почали називати Капоретто після війни, коли воно відійшло до Італії. 1917 року воно було частиною австрійської території. Це маленьке містечко називалося тоді Карффрайт. Говорити про наступ дещо помилково. Справжній наступ відбувся на північ від Капоретто/Карффрайта. Тепер це ідилічне містечко знаходиться в Словенії, називається Кобарид, і в ньому є маленький, але чудесний музей битви.

Нова тактика була вперше продемонстрована цими штурмовими групами на початку вересня, коли німці без особливих зусиль прорвали російський фронт під Ригою й обернули всю російську 12-у армію у втечу на північ. Потім у тому самому місяці, у Франції, німецьким частинам, завдяки їхній новій тактиці (див. примітку 259), удалося відбити британський танковий наступ під Камбре.

Італійську поразку при Капоретто зобразив Ернест Хемінгуей у романі «Прощай, зброе!», хоча він, попри всі літературні достоїнства, не є достовірною інформацією. Хемінгуей прибув до Італії за рік після битви і ніколи не був на місці подій. Більшість своєї книги він написав улітку 1928 року вдома, в Канзас-Сіті, використовуючи карти і відомості з різних історичних джерел. Інший опис, не такий ушлавлений, належить відомій особистості — Ервіну Роммелю, авторові книги «Піхота атакує». Дуже докладно, у стилі кубізму, з безліччю деталей за допомогою картографічного матеріалу він змальовує бої, у яких сам брав участь, будучи молодим лейтенантом. За бій при Капоретто він був нагороджений вищою прусською нагородою — орденом *Pour le Mérite*.

Коли вояки з США скорилися також суворій алкогольній забороні, то це ще більше зміцнило образ американців як дурних пуритан.

Пильний читач звісно запитає, як можна уявити картину битви в цей день за його щоденником. Відповідь проста: крім іншого матеріалу, у передмові до четвертого видання книги Монеллі про війну (написаної в квітні 1928 року) детально описано все те, що сталося.

Тактика інфільтрації загалом означала, що частини, які нападають, атакують не довгим фронтом, з метою прорвати ворожу лінію; замість цього невеликі мобільні групи намагаються використовувати слабкі місця противника, обходячи добре укріплені позиції. Ці мобільні групи проникають якнайглибше в тил ворога, дістаючись його артилерії, яка без опорних пунктів на передовій просто гине.

Не дивно. 1918 року австро-угорська ППО мала зробити в середньому 3 тисячі пострілів, щоб збити літак. Це вважали дуже гарним результатом.

Значною мірою відповідають за невдачу російські більшовики. Починаючи з 9 січня, російську делегацію очолював Троцький. Він дотримував поміркованої та прозорої тактики переговорів. Його стратегія відносно Центральних держав формулювалася з типовою для нього софістикою: «Ані війни, ані миру». Не дивно, що це гасло просто розлючувало німецьких військових на переговорах. Слід згадати, що саме в ці дні почалася громадянська війна в Фінляндії, де нещодавно отримано незалежність. «Білі» й «червоні» фіни воювали одне проти одного. Ця війна ставала продовженням великої війни. Частково тому, що саме велика війна зробила можливим здобуття незалежності. А частково тому, що німці згодом надали фінам важливу підтримку, приставши на бік білих, тоді як російські частини допомагали червоним.

На жаль, не підтверджуються часто повторювані відомості про те, що він написав вірш за двадцять хвилин, у травні 1915 року, сидячи ззаду в маленькій санітарній машині, приголомшений похоронами свого друга, і що він спершу викинув вірш, але його колега схопив зім'ятий папірець.

І знов на Фландрії полях розквітли маки.
Там, де хрести — спочинку нашого познаки,
Над нашим спокоєм птахи ширяють,
У небі щиро й голосно співають
Та ледве чутно їх крізь шум атаки.

Були життя в нас, і по тих життях
Нам сонця промені освітлювали шлях.
Любов ми відчували й дарували,
Тепер же ті життя хрестами стали
На Фландрії полях.
Не втрачьте нашу силу і вогонь,
Їх віддаєм вам із знесилених долонь,
Щоб наша правда в вишині сіяла.
Ні, не дарма за неї ми вмирили;
І не даремно маки розквітали
На Фландрії полях.

265

Кінь МакКрі.

266

Інакше кажучи, найкоротший шлях. Насправді відрізок шляху міг бути вдвічі довшим.

267

Відомі британцям під назвою «Wong-Wongs», з причини характерного нестрункого звуку, що видають подвійні мотори.

За всю війну було вбито близько 2600 цивільних осіб під час авіанальотів союзницької авіації на Німеччину, в той час як під час німецьких бомбардувань Великої Британії налічувалося 1736 убитих і поранених.

Цепеліни зазнали фіаско в листопаді 1916 року, коли велика ескадрилья вночі летіла до Лондона і якийсь геній запропонував підібратися до міста нечутно, з вимкненими моторами. Потужний вітер підхопив цепеліни і проніс їх над половиною Європи. Один повітряний корабель долетів аж до Алжиру.

270

Лондон був тоді лише однією з цілей, і кількість убитих містила також тих, хто загинув в інших місцях.

Помітне зростання німецького впливу в Османській імперії в передвоєнні роки змушувало росіян нервувати, розробляти військові плани, і навіть спричинило те, що в Росії почалася масштабна військова програма модернізації, що, у свою чергу, стривожило німецький Генеральний штаб, змусивши його замислитися про альтернативу війни. І так далі.

Це жодним чином не означає, що він був наділений безмежною владою. Наприклад, його спроби перешкодити геноциду вірмен ігнорували.

За винятком Таунсхенда, який відбував полон з усіма зручностями на спеціально йому виділеній віллі, розташованій на одному з Принцевих островів під Константинополем.

Експансіоністський диктат. Росія поступалася наступними територіями: Україною, Білорусією, Фінляндією, Прибалтикою, Польщею та Кримом; більшість з них ставали незалежними державами — сателітами Німеччини. Потім Османська імперія забирала собі Кавказ. Крім того, Росія зобов'язувалася поставити переможцям, або, швидше, переможцеві (влада Австро-Угорщини та Болгарії були засмучені й озлоблені тим, що плоди перемоги дісталися винятково Німеччині) величезну кількість нафти й зерна, а також безліч важливої військової техніки: локомотиви, артилерійські знаряддя, боєприпаси. Згідно з підрахунками, Росія (чи, радше, новонароджена більшовицька совдепія) втратила таким чином 34 відсотки свого населення, 32 відсотки орних земель, 54 відсотки своїх промислових підприємств і 89 відсотків вугільних шахт. Німецькі війська ввійшли до Грузії, з метою дістатися нафти. Сп'янілі перемогою, німецькі генерали були одержимі божевільними ідеями про перекидання німецьких підводних човнів у Каспійське море і про можливість захоплення Індії.

Завдяки дуже довгому жерлу гармати, випущені з нього снаряди могли долітати до стратосфери, де опір повітря значно нижчий, а це означало, що траєкторія польоту подовжувалася. Сила пострілу була такою потужною, що при випуску кожного нового снаряда фактичний калібр жерла дещо збільшувався. Унаслідок цього кожен окремий снаряд мав бути важчий за попередній і, відповідно, заряд мав постійно збільшуватися. Потім, після приблизно 20 пострілів, жерло необхідно було змінити. Його калібр збільшувався з початкових 21 см до 24 см. Конструювання цього знаряддя вимагало багато часу і грошей. Воно здебільшого стояло бездіяльне.

Покарання було значно суворішим у випадку, якщо обвинувачений носив військову форму: тоді справу передавали у військовий трибунал.

Те, що жертв артобстрілу було небагато, можна частково пояснити тим, що німецькі конструктори, з метою зниження ваги снаряда, робили вибуховий заряд дуже маленьким. Бувалі солдати, чуючи вибухи, уважали, що це снаряд калібру 77 мм. Хай там як, Париж обстрілювали 44 рази в період з 23 березня до 9 серпня: на місто впало 367 снарядів, і було вбито 250 чоловік.

До того ж кузина колишнього першого лорда Адміралтейства
Вінстона С. Черчилля.

Безперервні хаотичні переміщення залізницею вздовж лінії фронту стануть місяці за два долею і німецьких солдатів. Настане їхня черга їздити туди-назад, намагаючись передбачити ворожі атаки. Було підраховано, що приблизно одна третина німецької армії в різні періоди сиділа в тихохідних потягах, торуючи французьку та бельгійську території.

На довершення всього офіцерський корпус кавалерії був чимось на зразок заповідника з французької аристократії, що змушувало ненавидіти кавалеристів ще більше.

Сьогодні про Естоньє якщо й згадують, то через те, що він 1904 року почав вживати слово «телекомунікації». Він мав інженерну освіту та служив у французькому поштовому і телеграфному відомстві.

Ні, це не поет Е. Е. Каммінгс, який деякий час був шофером санітарної машини у Франції (разом зі своїм другом Джоном Дос Пассосом), а потім повернувся в США, відсидівши понад три місяці у французькому таборі для інтернованих, за звинуваченням у шпигунстві (читай: у пацифізмі).

283

Це жахливо! (фр.)

Олімпос — це грецька назва Кесіса. Це написано ще в той час, коли в цій частині Туреччини проживала значна грецька меншина. Війна, яка вижене їх звідти, почнеться за кілька років.

Край шляху сірого курного я сидів,
Що пам'ятав ходу мільйонів полонених.
Схилив я голову, та серцем нескореним
Я проклинав накази наймачів.

Закрив я очі втомлено й журливо,
Гнітила зір земля, «чужа» до небокраю.
Той смуток, що роки в полоні серце краяв,
На мить коротку зник — мені відкрилось диво.

Олімпос бачив я, всю велич, спокій, силу.
Хай вкриті шрамами, але незламні схили.

Він височів над візерунком доль людей,
Що прожили тут за велінням Божим,
Чий справжній шлях лиш Час пізнати допоможе.
...Змивають завжди сльози порох із очей.

Мослі висловлює це значно краще в оригіналі, у вигляді неперекладної гри слів: «Plots and plans and pots and pans».

Це стосується і їхніх охоронців. Брак їжі в Австро-Угорщині був повсюдним в цей час, здебільшого через анархію та нестачу транспортних засобів.

Смертність поміж жінок теж зросла. 1916 року вона збільшилася на 11,5 відсотків, 1917-го — на 30,4 відсотків порівняно з довоєнним періодом. Смертність серед людей похилого віку на 33 відсотки вища, ніж 1914 року. Згідно з підрахунками, близько 762 тисяч німців з цивільного населення померли під час війни від недоїдання чи хвороб. У Відні середня вага дев'ятирічних дітей знизилася з 30 кг до 22,8 кг. У цьому місті вживали тепер усього 70 тисяч літрів молока на день, порівняно з довоєнним рівнем — 900 тисяч літрів. Закривали багато закладів для душевнохворих і перестарілих, оскільки більшість їхніх мешканців вмирили від голоду. До цього можна додати рівень народжуваності, що знизився майже наполовину.

289

Точне висловлювання: «Es kracht im Gebälk».

Після численних німецьких рятувальних операцій на Сході, на Балканах і в Італії з початку 1915 року.

291

Рука акушера; рука в кропильниці; рука, стиснута в кулак (фр.).

292

Мамині зменшувально-пестливі імена для своїх дітей.

Сержі, сьогодні велике місто, розташоване на захід Реймса, біля дороги Е50, і всього за два кілометри від нього знаходиться друге за розміром американське військове кладовище часів Першої світової війни (6012 загиблих). Кладовище потопає в зелені й розташоване саме на лінії фронту, що пролягала тут у липні та серпні 1918 року. «Річка» як і раніше не ширша за струмочок.

Вони зазнали газової атаки іпритом, який легко проникав крізь одяг, навіть крізь підметки черевиків, дістаючись шкіри. (Достатньо просто торкнутися предмета, що лежав на зараженій іпритом землі, щоб отримати отруєння, і точно так достатньо було просто вдихнути запах від зараженого одягу.) Спершу не було помітно жодних ознак. Потім, години за дві, на шкірі виникали почервоніння, а за вісім-дев'ять годин ці ділянки розпухали. Десь за добу на розпухлих місцях виникали маленькі пухирі, що поступово розросталися у відкриту рану. Рани складно лікувати. Найважче від отруєння газом страждали очі та дихальні шляхи. Іноді рани викликали зараження крові і призводили до смертельного результату, але в цілому отруєні газом одужували після шеститижневого перебування в госпіталі.

295

Полк, що утримував позиції праворуч.

Б. вживає вираз «potato masher band grenades», оскільки вони за виглядом нагадували м'яльницю для картоплі.

Б. говорить про «bolo knife», предмет, який своєю довжиною і призначенням дуже схожий на мачете. Головна відмінність полягала, скоріше за все, в лезі ножа.

На практиці ця операція нагадувала самогубство, придумане на свій страх і ризик досить посередніми морськими офіцерами, які наприкінці війни захотіли врятувати «честь» флоту. ЇХНІЙ план спровокував заколот серед матросів, що став, за іронією історії, початком революції в Німеччині.

Ще на початку війни можна було знайти німців, які очікували, що вона завершиться знищенням Бельгії та анексією значних територій Франції та Росії.

300

Якщо процитувати Фредеріка Меннінга.

301

Крім іншого, під час розмови з офіцером тепер потрібно називати його звання лише один раз на початку, а не наприкінці кожного речення, як раніше.

Штумпф вживає тут складний для перекладу вираз «wahrhaft klassisches Apachengesicht».

Вивчаючи історію, він дійшов висновку про те, що збройна інтервенція в Росії з боку низки держав Антанти зовсім не є вдалою ідеєю. Велика Британія, Франція, США, Японія та інші учасники не мали жодного плану. Спершу інтервенція зачиналася зовсім не для того, щоб надати підтримку білим, а заради того, щоб утримати велику країну на сході від виходу з війни. Фактично до цього їх підштовхували більшовики. Лобанов-Ростовський вважає, що народна підтримка білих була заслабкою.

Варто зазначити, що вже першим попутником, якого вона зустріла на борту, виявилася Марія Бочкарьова, жінка-офіцер, яка організувала жіночі батальйони в російській армії, переслідувана нині більшовиками. Жіночі батальйони до останнього залишалися лояльними уряду Керенського, і деякі солдати Марії Бочкарьової перебували в Зимовому палаці, коли його штурмували.

Один Крістіан Андресен, оголошений зниклим 10 серпня 1916 року, похований на німецькому військовому цвинтарі Вервік-Сюд (блок 4, могила 140). Це може бути Крестен, але зовсім не обов'язково він. Кладовище розташоване біля бельгійського кордону, ближче до Іпру, ніж до Сомми, і важко зрозуміти, чому тіло Крестена могло опинитися так далеко на півночі. Є два можливих пояснення. Перше: останки опинилися там унаслідок численних переміщень поховань, що відбувалися у Франції після війни: маленькі кладовища закривали, останки перевозили у великі місця поховань. (Цим же пояснюється і те, що на багатьох кладовищах можна знайти братські могили. Розкопували цілі кладовища, де полегли спочивали кожен у своїй окремій могилі, і звозили всі кістки без всіляких церемоній до спільної ями. Звичайна справа.) Друге пояснення пов'язане з першим, зокрема: тіло було перевезене туди під час переміщень, але спочивало воно перш на одному з кладовищ для військовополонених на території союзників (вони дійсно були в цих місцях). Тоді, ймовірно, доля Крестена склалася так: його полонили 8 серпня 1916 року, перевезли на північ, де він незабаром помер. Можливо, він був важкопоранений, це могло б пояснити, чому його немає в списках військовополонених.

Кладовище має назву Beach Cemetery і розташоване, як було сказано, на південь від Анзак-Ков, просто біля дороги між Келією і Сувлюю. Могила номер 3, ділянка 1, ряд Н. З цього місця можна кинути камінчик в Егейське море.

307

Таким у де Ногалеса є синонім слова «євреї».

Петер Енглунд — шведський історик, археолог, філософ (народився 1957 року). Захистив докторську дисертацію з історії в Упсальському університеті. Спеціалізується на добі величі Шведського королівства у XVII сторіччі. Його книжки продаються у Швеції великими накладками (понад 200 тис. примірників) і перекладаються багатьма мовами. 2002 року Петера Енглунда прийнято до Шведської академії, з 1 червня 2009 р. він став її секретарем. Голова журі Нобелівської премії з літератури — щороку оголошує імена лауреатів нобелівських премій.

Його книга про Першу світову війну заснована на щоденниках і спогадах її учасників. Автор, досліджуючи архіви, відновив хід подій Першої світової війни. Кожен із дев'ятнадцятьох абсолютно різних людей з обох боків конфлікту розповідає про ту війну, що зазнав особисто, зокрема: багатодітна американка, яка влітку перебувала в маєтку в Польщі; датський пацифіст, мобілізований до німецької армії; російська медсестра; австралійка, яка приїхала на свій вантажівці до Сербії, щоб служити в армії шофером; російський офіцер; німецький матрос; шукач пригод, латиноамериканець, від якого відмовляються всі армії, крім османської; французький дипломат та ін. Петер Енглунд показує, як настрої і сприйняття війни людиною змінюються від захоплення та ентузіазму до тотального страху і ненависті... Автор таким чином уклав щоденникові записи, що події розгортаються послідовно. Ми можемо побачити війну місяць за місяцем водночас на всіх фронтах. Саме в Першій світовій беруть початок усі жахіття, що відбувалися у світі в XX столітті. Про цю війну мало згадують, про неї мало що відомо. Книга «Захват і біль битви. Перша світова у 212 епізодах» заповнює цю прогалину.

ISBN 978-966-03-7506-2

9 789660 375062